

AZƏRBAYCAN NƏSRİ ANTOLOGİYASI

416
A99

AZƏRBAYCAN NƏSRİ ANTOLOGİYASI

BEŞ CİLDDƏ

III CİLD

M.F. Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kutubxanası

"ŞƏRQ-QƏRB"
BAKİ-2006

Tərtib edən:

Zaman Əsgəri

894.361'3'008-dc22

AZE

Azərbaycan nəsr antologiyası. Beş cildə. III cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2006, 416 sah.

Kitabda 1920-1930-cu illər Azərbaycan nəsrinin nümayəndələrindən Məmməd Səid Ordubadi, Seyid Hüseyn, Qənimət, Tağı Şahbazi Simürğ, Hacıbaba Nəzərli, Böyükəgə Talibli, Əvəz Sadiq, Əli Vəliyev, Əbülhəsən Ələkbərzadə, Mir Cəlal, Mehdi Hüseyn, Səbit Rəhman, Mirzə İbrahimov, Ənvər Məmmədov və İlyas Əfəndiyevlərin nəsr əsərlərindən nümunələr verilmişdir.

ISBN10 9952-34-056-7

ISBN13 978-9952-34-056-3

© "ŞƏRQ-QƏRB", 2006

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İLHAM ƏLİYEVİN

**"Azərbaycan dilində latın qrafikası
ilə kütləvi nəşrlərin həyata
keçirilməsi haqqında"**

12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı
ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına
hədiyyə edilir

1920-1930-cu İLLƏRİN AZƏRBAYCAN NƏSRİ

1920-1930-cu illər Azərbaycan həyatında siyasi-mədəni təbəddülatlar dövrüdür. Əsrin əvvəllərindən Avropa və dünya prosesləri kontekstində milli oyanışını yaşayan Azərbaycan həyatı bu vaxt dünyanın bir daha silkəndiyi, XIX əsrdən bütövlükdə qopub, XX yüzilliyə adlandıq bir epoxaya tuş gəlir, bir-birinin ardınca müxtəlif inqilablara moruz qalır və bütün bunlara duruş gətirməyə, onları dəf və həzm etməyə məcbur olur. Bədii nəsr bu hadisələrin xalqın varlığında, ictimai həyatında, məişətində, güzərində, bütövlükdə mədəni səviyyəsində doğurduğu problemləri; insanların şüurunda, mədəniyyətində, davranış və xasiyyətində əmələ gətirdiyi təsir və dəyişmələri qeyd edir, təsvir və şərh edir, bədii dərəcəyə çatdırır.

1920-1930-cu illər nəsi ideya və məzmun, mövzu və problematika, konflikt və bədii qəhrəman, janr və üslub, bütövlükdə poetika və estetikası etibarlı özümli keyfiyyətlərə malikdir. 1920-1930-cu illər nəsrinin inkişaf tendensiya və dəyərləri, digər dövrlərin klassik nəsi, bu nəsrin təcrübəsi və dəyərləri, digər dövrlərdən zamanın tələbləri, yeni epoxanın irəli sürdüyü məsələlərə cavab əzmi şərtləndirir, təyin edir.

1920-ci illərə qədər Azərbaycan nəsrinin güclü realist ənənələri var. M.F. Axundzadənin, N. Nərimanovun, Z. Mərkəzinin, S. Qonizadənin, S. S. Axundovun, M. S. Ordubadının mərifətli-əhəmiyyətli nəsi, C. Məmmədovun yaratdığı "Molla Nəsrəddin" məkəbi, Ə. Həqverdiyevin, Y. V. Çəmənzəmininin, T. Ş. Simürğün tənqidi realist əsərləri yeni dövrün nəsrinin formalaşmasında, əsas bədii istiqamətlərin müəyyənləşməsinə əsas təməl təşkil edir.

1920-1930-cu illərin nəsi ideya arsenalını Azərbaycan həyatında baş verən dərin ictimai-siyasi dəyişikliklərdən, kəskin ideya və fikir mübarizələrindən alır. 1917-ci ildə rus imperiyasının çökməsi, imperiya əsarətində olan bir çox xalqlar kimi, Azərbaycan xalqının taleyinə də təsirini göstərdi. Xalqın uzun əsrlər ərzində apardığı milli azadlıq hərəkatı bəhrəsini verdi və 28 may 1918-ci il tarixində Şərqi ilk demokratik respublika – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandı. Xalq Cümhuriyyəti mövcud olduğu az bir zamanda (1918-1920) ictimai-siyasi həyatda, mərifət və mədəniyyət sahəsində xalqın milli ideallarını – milli dövlət, dil, təhsil quruculuğunu həyata keçirməyə başladı, milli mövəddəli və birgə yaşayış normalarını müəyyən etdi. 1920-ci il 28 aprel çevrilişi – bolşevik hökuməti tərəfindən Azərbaycanın yenidən işğalı bu prosesləri anqalığa düşürdü, bütövlükdə dayandırma bilmədi.

Yeni Sovet hakimiyyəti fəhlə-kondli hökuməti adlanırdı, zəhmətkeşlərin sinfinin mənafeyinə xidmət etdiyini iqrar edirdi və bayrağına geniş xalq kütlələrinin azadlığı; əzad və xoşbəxt gələcək uğrunda mübarizə şüarlarını yazmışdı. Digər tərəfdən, Sovet hakimiyyəti bütün dünyada müstəmləkə xalqlarının milli azadlıq hərəkatlarını dəstəklədiyini bəyan etmişdi və cəmiyyətdə, ələ keçirdiyi, sovetləşdirməyə başladığı ölkələrdə yaşayan xalqların gerçək durumunu, real arzu və istəklərini qiymətləndirməyə, nəzərə almağa bilmədi. Beləliklə, möhür bu tarixi fürsət nəticəsində Azərbaycan xalqının mərifət, mədəniyyətə, tərəqqiyə, yeni dünya quruculuğuna olan meyli sovet hakimiyyəti illərində də səngimədi. Əksinə, həmin dövrün bütün tələbləri, qadağaları, repressiya və qətlərinə rəğmən, xalq öz milli varlığını, ictimai və mədəni şüurunun yetkinliyini, yeni cəmiyyət quruculuğuna qəbil olduğunu tam şüuruna yetirə bildi.

Yeni cəmiyyət quruculuğunda Azərbaycan yazıçıları öz xalqı ilə birgə idi; könüllü, patriarxal gətiriliş qarşı mübarizədə, mədəni tərəqqi namına atılan addımlarda yazıçılarımız yeni quruluş dəstəkləyirdi. Sovet hakimiyyətinin irəli sürdüyü mədəni inqilab proqramına milli ideya və arzuların gerçəkləşməsinin davamı kimi, milli mənafe prinsiplərində yaşayıb, bütün ziddiyyətlərinə baxmayaraq, bütövlükdə onu qəbul edirdi. İctimai hadisələrə real şəxslə yanaşma, gerçəklikləri geniş fikir platformasından, obyektiv qiymətləndirməyə çalışmaq 1920-1930-cu illər nəsrinin xarakterik xüsusiyyətlərindən idi.

Bu dövrün Azərbaycan yazıçıları əsərlərində cəmiyyət aktual mövzulara toxunur, zamanın, günün doğurduğu təxirsiz məsələlərə cavablar axtarırdılar. Azərbaycan nəsrinin formalaşmasında xüsusi xidmətli olan yazıçılarımız – Cəlil Məmmədov, Əbdürrəhman bəy Həqverdiyev, Abdulla Şaiq, Yusif Vəzir Çəmənzəminli, Süleyman Sani Axundov, Məmməd Səid Ordubadi, yaradıcılığının məhsulları mərhələsi bu zamana təsadüf edən Tağı Şahbazi Simürğ, Cəfər Cabbarlı, Seyid Hüseyn, Böyükağa Talibli, Qənimət, yaradıcılığı sovet dövründə başlamış nəslərimiz – Hacıbaba Nəzərli, Əbülhəsən Ələkbərzadə, Hüseyn Mehdi, Əli Vəliyev, Süleyman Rəhimov, Mir Cəlil, Səbit Rəhman, Ənvər Məmmədov, Mirzə İbrahimov və b. cəmiyyət-siyasi hadisələrə mövzu alır, aktual həyat problemlərini qaldırırdılar.

1920-1930-cu illər nəsrinin problematikasını milli həyatın məzmunu, ədəbi-mədəni dövrün sosial konfliktləri dikte edir. Dövrün başlıca konfliktini qadağadək XX əsrə patriarxal quruluşdan çıxma mərhələsində olan milli varlıq arasındakı gerçək tozad; milli tofokürkü qeyri-millilik, yad təsirlər arasındakı uyumsuzluqlar; inqilabi, yaxud inqilablaşmış şüurla milli gerçəklik arasındakı ziddiyyətlər təyin edirdi. Digər tərəfdən, bu tozadlar özünü konkret ifadəsində ictimai-siyasi, sosial-mədəni, ictimai-psixoloji, oxlaq-mədəni və b. cəhətlər alır, on müxtəlif bədii konfliktlər şəklində təəcəssüm edirdi.

C.Məmmədquluzadə və Ə.Haqverdiyev 1920-ci illərdə qələmə aldıkları hekayələrində zəhürən "köhnə dünya"nın milli varlığını keçmişini təsvir edirlər. Əslində bu, zəhür, görkəm, fakt və fakturası deyilərsə də, mahiyyətini saxlamış həmin "köhnə dünya"nın gerçəkliyidir. "Dünyalar titrəyib, aləmlər mayalayıb aşib, folکلər bir-birinə qarışsa" (C.Məmmədquluzadə) da, müsəlman tövr və adətlərindən ol çəko, xassiyətini dəyişə bilmir. Molla Nəsrəddin yəno də xanlar-rəisyyatlar, vəzir-fərqaşlar, mollalar, kərbəlayılar və mirzələr mühtində olub, xanın "ədələti" və zülm rəmzi olan təsbəhinə heyrot edir ("Xanın təsbəhi"), moşədilər, qossablar, zırramalar arasında dolaşıb "bizim gözəl votomnizim meyvə" ləronə heyran kəsilir ("Qossab", "Zırrama"), saqqallı uşaqları görüb, uşaqlarına ibrət buyurur ("Saqqallı uşaq"), ədiblər-nazimlər aləmində söz güləşdirib, cümələpordazlara xalq hikmətləri ilə dərş verir ("Sırka", "Şeir bülbülləri"), "köhnə dünya mülkədarları", bəylər, xanxəndələr bərgə bütün və işlərin sonunu ("Bəko də qaytarırlar") intizarla gözləyir.

Ə.Haqverdiyev istər "Marallarım" silsiləsində yazdığı yeni hekayələrində ("Keçmiş günlər", "Uca dağ başında", "Çəsmək", "İt oyunu" və s.), istər "Xorədanın cəhənnəm məktubları"nın yeni variantında, istərsə də ayrı-ayrı hekayələrində ("Müsiəbi", "Ovcu Qasım", "Kapitalizmə mübarizə", "Qaban", "Pristav və oğru", "Səhbət" və s.) bütün bir milli xarakter və obrazlar qələreyasını yaradır. Burda həm ayrı-ayrı milli müsəlman tiplərinin, həm də bərgəlikdə cəmiyyətin siması, tufəhlığı ümumiləşdirilir. Ədib sanki bu ötvər və əhvalla var olmaqda, yaşamaqda, əyləniş günlərini keçirməkdə olan cəmiyyətə bir məcəzə kimi baxır, bunlara qarşı əsil insanlığa nümunə ola biləcək işıqlı insanlar axtarır. ("Mirzə Səfor", "Şeyx Şaban", "Qoca tarzon" və s.).

1920-1930-cu illərdə milli təfəkkürdə məarifçi ağıl, milli əxlaq, torbiyə, təhsil, savad kultu qalmaqda davam edirdi. Nəsr bunun faktlarını verir. S.S.Axundovun və Abdulla Şaiq kimi məarifçi yazıçılarının bəqal zamanla milli gerilik arasındakı tozadın səbəbini savadsızlıqda, cəhalətdə görür və bunu öz "ibrətləri" hekayələrində nümunəvi xarakterlər yaratmaqla islahə çalışırlar (S.S.Axundovun "Qan bulacağı", "Ümid qıracağı", "Cəhalət qurbanı", "Qatil uşaq"; A.Şaiqın, "Vəzifə", "Özü bilsin, mənə nə", "Əsəbi adam"). "Haqsızlıq dünyası" burada qaranlıqlı, zülməti, yeni quruluş – qurtuluşu, işığı təmsil edir (S.S.Axundovun, "Təbrük", "Sona xələ", "Yoluxma xəstəlik"). Maraqlıdır ki, məarifçi düşüncə 1920-1930-cu illər nəsrinə bütövlükdə xas olan cəhətdir.

Bu gün vətəndə bir ədəbiyyat kimi cəmiyyətləşən 1920-1930-cu illər nəsrinə ədəbi-mədəni dövr boyu mahiyyətində bir ikilik gözədir və demək olar ki, hər bir nümunəsində bu qarşıdurmanı cəhivə və əyan edir.

1920-ci illərdə nəsrində klassik-tənqidi və təsviri realizm aparıcıdır, təsvirdə milli məzmun, milli həyat, məişət, mədəniyyət planı öndədir, "yeni"

mündəricə isə sosial fon və atributika şəkildə həşiyələrdə yerləşdirilir. C.Məmmədquluzadənin, Ə.Haqverdiyevin, Y.V.Çəmonzəminlinin, Qantəmirin, B.Talıblının hekayələrində möhə belədir: milli tiplər və tipajlar yeni vətəniyətlərə ("təzə həyata") düşür, ondan baş açmağa çalışırlar. C.Cabbarlının, S.S.Axundovun, T.Ş.Simürgün, A.Şaiqın qəhrəmanları "yeni"yə münasibətdə görünür, ifadə olunurlar. Həttə yeni dövrün gənc yazıçıları da hekayələrində milli keçmiş və indi, onun cəmiyyəti, inqilabi hadisələrə reaksiyası üzərində düşüncə, sovet ədəbiyyatının tələb etdiyi "proletar" məzmunu bilavasitə problematikaya çıxara bilməyib, zəif bir təndensiya şəkildə daxil edirlər. Bu baxımdan iyirminci illər nəsrinin on tipik qəhrəmanı – Sofidir.

Bu zaman nəsrə Əbülhəsənin "Sof" hekayəsi poeziyaya S.Rüstəmin "Ələmdən nəşəyə" şerinin ifadə etdiyi məqamı əks etdirir. Fərğ burasındadır ki, S.Rüstəmin qəhrəmanı "sevinc yaylığı ilə gözəlirinin yaşını silib" yeni həyata qoşulursa (1920-ci illər üçün bu – möhə pəctik məqam idi), hekayənin qəhrəmanı Sofi Əlvəstə bənu heç cür bacarmır, ruhuna, bəyninə, həyat tərzinə hopmuş köhnəliklə birgə "cəddənin ardınca" qeybə çəkilir. Bununla da nəsr milli həyatda, mədəniyyətdə və məişətdə bütün bir qatın ələmsini qeydə alır, əks etdirir.

M.S.Ördubadinin "Şahqulu bəyin novəsi" hekayəsində yəno də "köhnə müht", "köhnə dünya" münasibətlərindən bəhs olunur. Yazıçı bu mühtə yeni şərət prizmasında baxır və fərğ duyumağa səy edir. Şahqulu bəyin novəsi – Mirzə Kazım Kazımçıq müflisəşmiş ziyalı-bəydir; "taxtdan düşməklə" monoviyətini, simasını itirmiş, həttə qızlının adı ilə əlvər etməyə başlamışdır. Əksinə, zamanəni uyğun yənidən dırçılan bəqal Moşədi Həşim noimki özü tərəqqi edir, həmçinin gələcək qaynatmasının yaqallı bəlikliləri "yalançı kol-xoz" quruculuğunda əlğə-satqı ələtinə çəvirir. Hekayə milli həyatda dərin əşinəmə gətirdiyi real boyalarla əks etdirir.

Maraqlıdır ki, "yeni cəmiyyət" Mirzə Kazım Kazımçıq yaramadığı kimi, zamanənin başqa bir tipik şərəti, T.Ş.Simürgün "Çətin müəmmə və ya iki ərvad ələmaq məsələsi" hekayəsinin qəhrəmanı kondli Forəmoz da tomin etmir. Forəmoz kişə təsərrüfatını idarə edə bilmədiyinə görə, ikinci ərvad ələmaq əşinə düşür. Əyləlinə da buna etirazı yoxdur. Yalnız hökumət icazə verməz. Forəmoz kişə heç cür ənləyə bilmir ki, "kondli hökuməti" niyə ona – kondliyə bu "zəlmü ələyir". Yazıçı Azərbaycan kondlisinin dünyəgörüşü, mənəvi ələmi ilə sovet quruluşu arasındakı tozadı, ənləşməzliğı həssaslıqla müşahidə etmiş və mənəli bir təbəssümlə yazıya əlmışdır.

Qantəmirin "Buğda quyusu" hekayəsində gülüşün hədəfi təkə qəzancə dələncə Arazi keçmiş Axund Fərəc, onun dini təbliğ üsulları və köçəri tərəkəmə həyatı sürən ələtin dini mərasimə münasibəti deyil. Hekayədəki şux və mənəli gülüş bu hadisələrin yənləşliğından, həyrotamiz şəkildə bir-birinə

səbəb-nəticə ola bilməsindən, "buğda halallığı"ndan doğur. Hekayənin süjeti kənd və şəhər, milli-müsəlman mədəniyyətinin min il boyu davam edən təzadları üzərində qurulub. Sovet hakimiyyətinin kəndə gətirdiyi "inqilab" milli həyatı belə bir məqamda haqlamışdı.

Təsədüfi deyil ki, milli həyatla sovet gerçəkliyi arasında təzad problemi bilavasitə inqilab mövzusunda yazılmış əsərlərdə özünə yer tapır. S.Rohimovun "Şəmo", Mır Cəlalın "Dürlən adam", Əbülbəsinin "Dünya qopur", Mehdi Hüseynin "Torlan", Əli Vəliyevin "Qəhrəman" romanlarında Azərbaycan kəndinin varlığı, real mənzərələri, həyat və məişəti təsvir olunan inqilabi hadisələrdən daha konkret və canlı bədii ifadəsinə tapır.

Yazıcıların ayrı-ayrı əsərlərdə təqdim etdikləri inqilabçı obrazların əksəriyyəti məhiyyətə maarifçi qəhrəmanlar kimi təzahür edir. A.Şaiqin "Araz", M.S.Orduhanın "Gizli Bakı" romanlarında, Rəhim Axundlunun "Kələfin ucu" povestində, M.İbrahimovun "Həyat üçün"; H.Mehdinin "Pəşman" hekayələrində səciyyəvi fəhlə surətləri, Əbülbəsinin "Yoxuşlar", S.Rohimovun "Şəmo" romanlarında, S.Rəhmanın "Qudurğan" və "Bəyram hekayəsi"ndə, H.Mehdinin "Əlli iki", "Nuru oğlu" əsərlərində kəndli-qəhrəman tipləri təqdim ediləndə, nəsrin başlıca təsvir hədəfi ziyalı obrazı olaraq qalır. Y.Vəzirin "Studentlər", S.Hüseynin "Armus", H.Mehdinin "Torlan", Ə.Məmmədcanlının "Burulğan" romanlarının, neçə-neçə povest, hekayə və əsərlərin qəhrəmanlarını buna misal göstərmək olar.

Belə ki, 1920-1930-cu illər nəsrində sovet ədəbiyyatının əsas qəhrəmanı "inqilabçı" surəti hələ ki, bir milli tip kimi dərk oluna bilmir. "Şəmo"nun 1940-cı il nəsrində belə bir səhnə var. Buləğət və pəfəslə danışan, ritorik şüarlar söyləyən çətan Şəmonu həmkəndliləri heyrətlə qarşılayır, onu heç cür anıya bilmirlər. "– Ölümi öldürmədi? – Ə, bu nə deməkdir? Bu Şəmo da lap qəribə-bəzişib ha! – Özündən sözlər çıxarırsan...". "Dünya qopur" romanında "...inqilab bəs necə olsun? Inqilab eləmək lazımdır axı!" – deyə vurmuxan müzəddir Vəyis əslində bunun nədən ibarət olduğunu gərayınca təsəvvür etməyə bilmir. Mır Cəlalın "Dürlən adam" romanında Qara kişi ilə rəncib Qədirin bolşevik partiyası barədə dialoqu real ictimai və inqilabi şüur arasındakı uçurumu mənalı tərzdə təşbit edir: "Partiya sənə deyəcək soyuqda köynəkçək burdan Şəmkirəçən qac! Görək qaçasan... Qədir duruxdu: – Yəni fırqə qoymaz məni arvad-uşağım ilə görüşmə?" və s.

Əli Vəliyevin "Nəonim cəhəri" hekayəsində istifadə olunmuş dövrün nəsr üçün çox səciyyəvi bədii üsul: – dil materialı üzərində "şüur yanlış" öz məzmunu gerçək həqiqətlərdən alırdı. Qafar Cəfərzadəyə fırqə tərəfindən "nəvid" təhminat verilir, kəndə yayılır ki, Cəfərzadəyə pulsuz neft verəcəklər. Kəndə gəlmiş "palitbüro" üzvünü kəndlilər "palid pöhrə" adlandırırlar. Yeni dövrün dəyərlərinə uyğun oğluna "Yenilik" adı qoymuş Cəfərzadə hobsxanadan

evə xəbər göndirir ki, cəhəri ilə də olsa, Yeniliyi böyütsünlər. Yazıçı hekayədə simvolik olaraq, cəhəri detalları Azərbaycan kəndinin atributu kimi verir, "Yenilik" isə yeni quruluşu ifadə edir.

Inqilabi hadisələrin milli monoviyatda aşkarlandığı on inco, təzadı möləblər "qadın mövzusu"nda yazılan əsərlərdə qabarıqdır. 1920-1930-cu illərdə Azərbaycan qadını, onun həyatı, taleyi, sığırçılığı barədə yazmayan nəsir tapmaq çətindir. Ə.Haqverdiyev, A.Şaiq, Y.V.Cəməlzadə, S.S.Axundov, T.Ş.Simürg, C.Cabbarlı, S.Hüseyn, B.Talıblı, Qantomir, H.Nəzərli, H.Mehdi, Ə.Vəliyev, S.Rəhman, M.İbrahimov və b. yazıcılarımız bu mövzuda neçə-neçə hekayələr qələmə almış, dövrün roman və povestlərində isə bu məqam xüsusi qabardılmışdır.

Qadının, ananın cəmiyyətdə vəziyyəti, mövqeyi məsələsi Azərbaycan ədəbiyyatını həmişə məşğul etmişdir. XIX əsrdən başlayaraq qabaqcıl fikir adamları müsəlman Şərqiş qadının moraz qaldığı real təzyiqlər, həqsuzluq hallarına qarşı etiraz səsinə ortalıq, həm də onun xilasını, ilk növbədə, daxili-mənəvi qatda, Şərq qadınına xas təbii-mədəni keyfiyyətlərinin cəsarətlə gerçəkləşdirilməsində görmüşlər. XX əsrin əvvəllərində bu proses Avropa mədəniyyətinə dərindən, harmonik uyğunlaşma şəklində gedirdi və fikir münəqqidliyi bu gedişatda təkamül yolunu üstün tuturdular.

Buna görə 1920-1930-cu illərin "mədəni inqilabı"nın qadının azadlığa çıxması yolunda bir mənalı olaraq müsbət tendensiyyəyə yoxsa mübahisəli məsələ idi. Kişilər üçün "pəpəgə hücum", qadınlar üçün "qadınların atılması" kampaniyaları mədəniyyəti yalnız zəhri atributlarına toxunur və on geniş miqyasda mübahisələrə səbəb olurdu. Müxtəlif yaşlı, müxtəlif zümərədən olan "köhnələr" və "yenilikçilər" arasında ictimai quruluş, din, Allah, peyğəmbər, qadın bərabərliyi, nəhayət mədəniyyət barədə fikir müxtəlifliyi çox zaman və çoxlarının "Bax, mən buna yoxam!" nidası ilə tamamlanırdı. S.S.Axundovun "Bax, mən buna yoxam" hekayəsindəki surətlərdən birinin – doktorun söylədiyi "Mənə, köçlərə düşüb "qadın dalo" deməyin heç mənası yoxdur. Belə şeylər öz-özünə möhv olub gedosdir. Burada inqilab yox, təkamül yolu ilə getmək lazımdır. Yetişməmiş bir meyvəni dərməkdən mənfəət əvəzinə zərər və bəlkə də xətə gələ bilər..." – sözləri tarixi həqiqəti ifadə edirdi.

Kütləvi savad kursları, fabriklə-zavod məktəbləri, klub və dərslər ictimai şüuru dəyişməkdən çox, sındırır, əsərlərdən gələn adət və ənənələrə sağlamlıq yaralar vururdu. T.Ş.Simürgün "Moşədi Qodimin evində bədbəxtlik" hekayəsində qabardığı "bədbəxtlik" məqamının mənası budur ki, Moşədi Qodimin arvadları – Gülsabab və Gülcəhan məhiyyətini anladığı üçün yox, bir-birinin əcəbə klubə gedirlər. Və istər "köhnə" oxlaq (ikiatədillik), istərsə də buna qarşı duran "yenilik" (məişətdə inqilab) burda gülüş və istehza hədəfidir.

Dövr belə idi ki, qadın emansipasiyası problemi az qala siyasi status almış, sanki matriarxata qayıdış təsiri bağışlayırdı. B.Talıblının "Erkək Tükəzban" hekayəsinin qəhrmanı Tükəzban xala kimdi? Adı "bir türk qadını". Elə ki, kəndə Şura hökuməti gəlir, qadın problemini irəli sürür və "ana-bacısından keçməyib" hamı qabağa Tükəzban xalanı verir, Erkək Tükəzbanın kond şurasına sədr seçilməsi ilə "bir günün içində" "kənddə də namus məsələsi həll olunur". Burada yazıçı sarkazmi aşkardır. Milli mədəniyyətdə yaranmış aşırma çox dərinə işlənmişdir: köhnə kondan atributları – kond ağsaqqalı və mollası "erkekliyi" barədə "qırmızı kağızı" olan bir qadının olındə nəqar qalır.

Mühitin qadını ifrat inqilablaşdırması prosesi Qantəmirin bütövlükdə bu mövzuda əsərlərində, xüsusən "Zeynəb Tükəzbanova" hekayəsində daha təfərrüatlı izlənilir. Kişi görəndə qaçıb-gizləndən doqquz yaşlı Zeynəb "bölşeviklər gələndən sonra" təzə hökumətlə bahəm "böyüyür", yüksək "toroqqı"yə nail olur. Əvvəlcə firqə məktəbini, sonra rəfqə (fəhlo fəkültəsini) qurtanır. Moskvağa oxumağa gedir. O qədər modernləşir ki, "erkek və qadın bərabərliyinə razı" olmayıb, "qadın hakimiyyəti" tələb edir. Həttə soyadını də dəyişib anasının adı ilə "Zeynəb Tükəzbanova" yazdırır. Burada hekayə müəllifinin tənqidi həssaslığı Zeynəbdən daha çox, Zeynəbin ətrafındakı adamlara yönəlmişdir. Məşədi Nəcəf əvvəl qızının klub müdiri olması ilə razılaş, tək "çarşafı saxlasın". Sonra nöinki çarşafın atılması ilə, həttə qızının qısa don, didkədən çəkmə geyinməsi, tamən üzünə qəzəməsi ilə də bərlşməli olur; tək saçına toxunmasın: "Arvadı ərvad deyiblər, kişiyə də kişi..." Bununla yazıçı fərqlən yalnız zahirə qaldığına işarə edir.

1920-1930-cu illərdə "qadın mövzusu"nun daha çox dramatik səpgidə işlənməsi də bu amillərlə bağlıdır. Seyid Hüseynin "Həzin bir xətirə" əsərində qələmə aldığı hadisə – Xədicənin sentimental sevgi məcərası mühitə Azərbaycan qadınının zəngin daxili ələmi arasında mövcud olan ziddiyyətdən doğur. Xədicənin ölümü ağrıdır və düşündürür. Lakin bu, hekayənin digər qəhrəmanının iqrar etdiyi kimi, təkə "köhnə və mənhus adətlərlə" ələqədar olmayıb, həm də Azərbaycan qadınının "müqəddərat və təleyi" bərlşində olan düşüncələrdir. Bu məqam bütövlükdə S.Hüseyn yaradıcılığının leytmotivini təşkil edir: "Yatmış kəndin qış gecələrində", "Goləcək həyat yollarında", "Məhriban", "İki həyat arasında", "Gilan qızı", "Sənköynək", "Gənclik xatirələri" hekayələrindən də keçir.

T.Ş.Simürgün "Yox" və C.Cabbarlının "Dilbər" hekayələrində eyni problemə toxunulur: – məktəbli qızın təhsildən zorla ayrılıb əvə verilməsi. Əgər T.Şahbəzi qəhrəmanın mühitə savaşı plakatıvari "nümünə" əsasında göstərsə, C.Cabbarlı daha çox reallığın təsvirinə üstünlük verir. Ədəbin yaradıcılığında qadın emansipasiyası problemi idraki cəhətlərdir. Milli həyat təkə Dilbər, qızını oxutmağa çalışan Həsən kişilərin varlığı ilə sosiyyələnmir.

Molla Korimlər dönüb Mirzo Korim olsalar da, mövqələrini dəyişmirlər. Qadın faciəsi ləbləndən qalır.

Bu halda yazıcının qəfil işırayışı təsbit edən "Firuza" hekayəsi daha çox sosiyyovidir. "Həyatda inqilab, məişətdə inqilab, insanların şüurunda inqilab..." – zamanın meydanı atdığı bu şüar "Firuza" hekayəsində tam, həttə ifrat realizə olunmuş şəkildə təqdim olunur. Bir nəçə ilin içində nöinki Bakı zəhiri görkəmi dəyişir, modernləşir, həttə insanların şüuru, davranışı, psixologiyası da başqalır: dünün savadsız olan qadın bu gün həkime, müəllimə çevilir, avtomobil sürür, Avropa həyat tərzinə yiyələnir, adətli yaxşı-pisə ayırmadan "köhnəpərlilik" adlandırır, kiminlə istəyirsə rəqs eyleyir, qacaqlaşır və s. Burada C.Cabbarlı əslində goləcəyin amansız aynasına üz tutaraq təsvir ələdiklərini reallığı kimi verir, ictimai həyatdakı tendensiyaların sabahını aydın görür. Bu "sabah" da hər şeylə razılaşmaq çətindir.

Ümumən, "goləcək gün"lə, milli şüurun modern tənəkkürə çevriləcəyi sabahla bağlı arzulər 1920-1930-cu illər nəsrinin orijinal mövzularından olub, həm pozitiv planda – S.Hüseynin "Çarxların hücumu", Y.Vəzirin "Goləcək şəhər", C.Cabbarlının "Firuza", S.Saninin "Gənə məşinistkə və qoca yazıçı" hekayələrində tənəssümünü tapır, həm də sətira və yumorun predmeti olur.

Bələ ki, modəni toroqqı, yeniləşmə həvəsi xalqın adət-onənəsi, mərasim və həyat tərzinə sirayət edirdisə də, çox zaman eklektik sosiyyə dəşiyir, milli oxlaq və məişətin dərindən işləmir, ələcə üst qatda qalırdı. Mir Cəlalın "Tozə toyan nozakət qaydaları" adlı sətirik hekayəsində "tozəlik" adına təqdim olunanlar nədir: zəhiri ələmətlər, etiket və qaydalar. Daxilən hər şey əvəvki "köhnə" müsəlman oxlaqı və ətəvnanə bağlı olaraq qalır. Dəyişən birçə odur ki, "Allah mübərək ələsin!" əvəzinə, "Təbiətin gizli qüvvələri mübərək ələsin!" deyirlər.

"İntelektlik", "əcnəbiçilik", qərpbərlilik mərozə milli ədəbiyyatın daim hədəfə aldığı problemlərdəndir. 1920-1930-cu illər nəsrində də bu mövzuya diqqət var. S.Rəhmanın "Pozğun", H.Axundlunun "Kələfin ucu", S.Hüseynin "Uzundərə", Qantəmirin "İntellektlik" hekayələrində ballar, müsəmirolər, Avropa ruhlu məclislər – yeniliyin, üstölik "sosiəlist mədəniyyəti"nin atributu olaraq, milli məclis, adət-onənə, milli yeməklər isə "əsəri-ətiqə", "bəzbaş, dolma, plov, kabab – həmşəri xəbəyi" adıyla qarşı-qarşıya gətirilir, əbsurd diskussiyaların predmeti olur; Qantəmirin "Dəfətiri-üzviyyə" hekayəsində həttə: "kişinə nisbətən tərən avropalıdır" şəkildə qrotesk sosiyyəni alır; müəlliflər burada ümumən "inqilab aynası"nda görünən eycəbəcərlilikləri gülüş hədəfinə çevirirlər.

Bu dövrdə sətiranın predmeti təkə "köhnə cəmiyyəti"n bəlaləri deyil. S.Rəhmanın "Şlyapa", Mir Cəlalın "Anket Anketov", M.İbrəhimovun "Montiq Həsənoviç", Qantəmirin "Şərlatan", B.Talıblının "Dirək", Tağı Şahbəzinin "Zərifə" və s. kimi hekayələrində sovet quruluşunun tərötdiyə məmurluq sistemi, yeni bürokratiya sinfi müxtəlif bəya və cəlalarda təşrih olunur.

"Sovet ədəbiyyatı"nın qatı tələbləri Azərbaycan nəsrində yalnız 1930-cu illərdən qoralarlıdır. Hələ 1920-ci illərin sonunda ədəbi tənqid göstərir ki, "...proletar ədəbiyyatının realizmi, öz mahiyyəti etibarilə klassik ədəbiyyatın realizmindən, əlbəttə, fərqli olacaqdır, yaşadığımız dövrün sürəti məzmunun inkişaf etməsində və əsərin ümumi quruluşunda göstərməyə bilməz. Proletar ədəbiyyatının realizmi, sosializm cəmiyyəti qurmaq uğrunda mübarizə aparən proletarların son məqsədlərini bütünlüklə düşünmək vəzifəsi ilə on sız bir surətdə bağlıdır..." [M.Quliyev. Azərbaycan proletar yazıçıları qurultayının yekunları. "İnqilab və mədəniyyət" jurnalı, 1929, № 10, s. 2]. Başqa bir yazıda daha aqressiv tərzdə qeyd edilirdi ki, "hər dürlü nasionalizm, müsəvatçılıq və dilçilik ünsürü sosializm quruluşuna atılan bir bomba qədər zərərli dir. Bu bombaları məhv etmək, onların partlayışını bizi düşmən ünsürlərin zərərinə çevirmək bizim qalibiyyətimizi təmin üçün zəruridir" [Ə.Nazim. Şərimizin və şüurumuzun xostelikləri haqqında – İnqilab və mədəniyyət, 1929, № 12, s. 31]. Belə ki, M.Hüseynin "Mübarizə, qalibiyyət, çətinlikləri böyük bir qəhrəmanlıqla aradan qaldırmaq praktikası ədəbiyyatımızın başlıca teması olmalıdır" [M.Hüseyn. Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqının I qurultayında məruzə. "İnqilab və mədəniyyət" jurnalı, 1934, № 8, s. 31] – sözündə ifadə olunan "yeni ədəbiyyatın" normaları otuzuncu illərin ortaları üçün artıq müəyyən olmuşdu.

Hacıbaba Nəzərli "ədəbiyyat cəbhəsi"nə, sözün həqiqi mənasında, cəbhədən, sosializm uğrunda vuruşmalardan gəlmiş, özü ilə birgə nəsrə mübarizə və mübarizənin canlı nəfəsini gətirmişdi. Onun 1925-1930-cu illər arasında yazdığı bir sıra uğurlu hekayələr – "Qara və qırmızı", "Nişanlı gözəl", "Qəhrəmanın romanı", "Yüz iyirmi dənə ikisi" və s. Azərbaycan nəsrində sosializm realizmi ədəbiyyatının şəkilsiz ilk nümunələri hesab edilə bilər. Sosializm realizmi lap əvvəldən klassik realizmin tənqidi pəfəs və gülüş estetikasına qonşor müsbət ideal prinsipini qoyur. H.Nəzərlinin mübariz, öz əməlinə axıra qədər sadıq, mətin qəhrəmanları, zamanın fəvqinə yüksələ bilən insan surətləri bu missiyanı müvəffəqiyyətlə daşıyırdı. Bu nəsrin realizmini bilavasitə cəbhə həqiqətləri, barıt qoxusu təmin edirdi.

Azərbaycan nəsrində sosializm gerçəkliklərini uğurlu əks etdirən daha bir əsər Böyükəfə Taliblinin "Dirək" povestidir (1930). Əsərin qəhrəmanı Nədirin kəndin sosialistləşdirilməsi zamanı sərt və qəti addımları psixoloji cəhətdən təfərrüatlı verilir və müsbət pəfəslə məsəliyyət olunur. Səməd xətində təqdim olunan milli və ictimai bəlalər isə yeni quruluşla parodiya, tənqidi kəsərdən daha çox şux və nəkbın gülüşün daşıyıcısıdır.

Bununla belə, bütün nəzəri və ideoloji hazırlığına baxmayaraq, sosialist realizmi 1920-1930-cu illər Azərbaycan nəsrində daha çox empirik realizm kimi daxil olur. Təsədüfi deyil ki, bu dövrdə Azərbaycan nasirləri mövzu ardınca

həyata gedir, Azərbaycan bölgələrində – Kürdüstan mahalında (S.Rəhimovun "Şəmo"), Gəncə vilayətində (M.Cəlalin "Dirələn adam" və "Bir gəncin manifesti"), Qazax qəzasında (H.Mehdinin "Daşqın"), Şamaxı nahiyyəsində (Əbülhəsənin "Dünya qopur"), Bakıda və Təbrizdə (M.S.Ordubadinin "Gizli Bakı", "Döyüşən şəhər", "Dumanlı Təbriz") axtarırdılar.

"Dünya qopur", "Daşqın", "Burulğan", "Yoxuşlar", "Döyüşən şəhər", "Dumanlı Təbriz" romanlarında milli gerçəklərdə sosial inqilabın sosiyyosi, monası, ritmini oxumaq olar. Onu da qeyd etmək gərək ki, bu dövr Azərbaycan nəsrində inqilabi sosial romanın uğuru məhz bu obrazla (inqilab – təbii stixiya kimi), onun mətnində təəssümlənib, atılması ilə bağlanırsa, kəsirləri – oksinə sosialist realizminin normativ təbliğinə düşür. Məsələn, inqilablar epoxasının çox-çevirində düşmüş – klassik realizmin doğma qəhrəmanı – "kiçik adamın" (Qədirin) şüurunda qopan inqilab milli cəmiyyətdə gedən dirilmə hadisəsini təqdim və tədqiq baxımından təbii məqamdır ("Dirələn adam", 1934-1935), yaxud "Şəmo"nun ilk variantında (1931) inqilab Azərbaycan kəndinə nəgahən, romantik qanad üzərində gəlir, Şəmonu və həm kəndliləri naməlum, ümüdlər dolu bir sabaha alıb-aparır. "Daşqın" romanının da (1931-1935) birinci hissəsi – Sarxanın povesti canlı və inandırıcıdır, aşib-daşan inqilab effektini burda qəhrəmanın səngimək bilməyən enerjisi, cəbhə boyu durmadan real və mənon irəli hərəkəti verir.

1930-cu illər nəsrinin on sosiyyevi nümunəsi Ə.Məmmədovun "Burulğan" əsəridir (1934). Burda dövrün bütün tozları, sosialist inqilabının cəmiyyətdə buraxdığı təsirlər ayrı-ayrı obrazlar, onların düşüncə və hərəkətlərində təəssüm edilir. "Burulğan" təkcə neft mədənlərində baş vermiş hadisələrlə məhdudlaşmış, o bütövlükdə cəmiyyəti çulğayır, insanların içindən keçir, onların münasibət və qarışıqlarında, zamanı və cəmiyyətə baxışlarında üzə çıxır, vəsəti və vəhsəti ilə romantik pəfəs doğurduğu kimi, haqlı etirazlara da səbəb olur. Usta Səməd, Vəsəli kimi insanları ağışına alıb bəslədiyi halda, Rüstəm, Seyfi, Vəryalar götürüb kənara atır. Əsər insan həyatı, insan duyğularındakı dramatişni qabardır, əks etdirir.

Mir Cəlalin "Bir gəncin manifesti" romanı (1938) yeni ədəbiyyatın uğurlu nümunələrindən hesab oluna bilər. Bir yandan gerçək həyat materialının yazıçı tərəfindən tarixi-romantik planda bədii dərkə və təfsiri (xüsusən Bahar və Sonanın real həyatı və acı taleyi ilə bağlı səcütərdə), digər tərəfdən inqilabi hadisələrin təsvirində M.Qorke ənənələrinin təsiri bu ikiliyi şortlandırır. Bütövlükdə, roman Azərbaycan nəsrində yeni metoddan daha çox, klassik ənənələrin bədii gücünü görk edir.

1920-ci illərdə Azərbaycan nəsrində hələ klassik ölçülərində qalırırsa, 1930-cu illərin ortaları üçün artıq bu nəsrin on tipik nümayəndələri belə yeni ədəbi-bədii normalara yiyələnəməyə çalışırlar. Y.V.Cüməzadənin "Studentlər"

osorinin ardını – “1917-ci ildə” romanını (1931–1934); M.S.Ordubadı tarixi-inqilabi romanlarını “Döyüşən şəhər” (1938), “Gizli Baki” (1940), “Dumanlı Təbriz” (1933–1948); A.Şaiq “Araz”-ı yazır. Ə.Haqqverdiyev “Koroğlu” əsərində inqilabçı obrazı yaratmağa soy edir...

Bələliklə, milli nəsr əvvəlki səciyyəsinə artıq tam itirməyə, yeni məzmun, problematika, konflikt ehtiva edərək, yeni ideologiya havasını inikəs etdirməyə başlayır.

1920–1930-cu illərin Azərbaycan nəsrində bədii-estetik səciyyəsinə görə daha çox klassik nəsr ənənələrini təcəssüm etdirir. İstər dərinliyi ilə seçilən Cəli Məmmədquluzadə realizmi, istər maarifçi yazıçıların təsviri realizmi, istərsə də ilkin təcrübələrini verən sosialist realizmi ən yaxşı təzahürlərində möhür Azərbaycan realist nəsrinin yüzillik təcrübəsinə əsaslanır. Həqiqətən də, nəslərin bəzilərinin əsərlərində “daha çox tənqidi-satirik, bəzilərinə lirik-mişqət, bəzilərinə isə romantik ruhda” olan realizm [Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi. Iki cild. I cild, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, Bakı, 1967, s. 119] bu dövrdə bir qədər də zənginləşir, yeni formlar və üslub çalarlar kəşf edir. Sabir və Mirzə Cəlil realizmi C.Məmmədquluzadənin öz yaradıcılığı ilə bəhom, nəsrin çağdaş ənənələrində davam edir. Məsələn, “Şam” romanında pristav, məmur, xüsusən molla obrazları, “Dirilən adam”da Sarıqlı molla surəti sırf bu zəmində işlənmişdir, Mir Cəlilin “Güldürən hekayələri” bütövlükdə bu ruhdadır.

“Lirik-mişqət” realizmi kimi qeydə alınmış yazı tərzində ədəbiyyata birbaşa xalq həyatından gəlmiş “kənd yazıçıları”nın yaradıcılığında (S.Rəhimovun “Şam” romanı, Əli Vəliyevin hekayələri) əksini tapır. Canlı həyat atmosferi, “gördüyünü, eşitdiyini, duyduğunu” (S.Rəhimov) bilavasitə təsvir etmək prinsipi nəsrə müəyyən dərəcədə kəskinləşmə gətirsə də, ona yeni potensiyaya, tərəvəzə də verir. Seyid Hüseynin özünəməxsus incə realizmi sırf instinktiv insan hissələrini sosial fəal əlaqələndirməyə cəhd edir. Yazıçının qadın emansipasiyasını əks etdirən bütün əsərlərində qadın qəhrəmanların yeni həyata gəlişi təbii sevgi, qadın məhəbbəti, “yeni cəmiyyət” qurucularına rəğbət motivindən doğur. Təbii, saf qadın hissələri müəbit sosial mühit daxilində rezonans verir, səbəstlik qazanır. H.Nəzərinin, M.İbrahimovun, Əbülhəsənin yaradıcılığında realist-psixoloji səpgi müxtəlif səviyyələrdə təzahür edir. Romantik nəsr ənənəyə gələnləri ayrılıqda inşar tapmasa da, realizmə sintezdə yeni mahiyyət kəşf edir və bu, nəsrə ritm və hərəkət gətirir. (“Şam”ın birinci variantı, Ə.Məmmədcanlının “Burulğan” povesti, M.Cəlilin “Bir gəncin manifesti” əsərlərində və s.)

1920–1930-cu illər realizminin zəmində yəndə də əsasən gülüş estetikası durur. qəzəbli-ironik gülüşdən zərəfatıyana, duzlu, şux sevinc və təbə-

sümlərə qədər ən müxtəlif çalarlarda oyanılır. Mirzə Cəlildə bu gülüş bir qədər yüngül, satirə alt qatda gizlənir. İlk baxışda elə görünür ki, yazıçı yalnız təsvir elədiyi məşhurları, kərbəlayıları, milli tühaflara gülür, amma artıq zamanla onlara çoxdan gülmüşdür, Mirzə Cəlil bu insanlara acıyır, ağrıyır, qəzəbi – yəndə də zəmini aradan qaldıra bilməmiş zamanla, mühitə yönəlmişdir. Ə.Haqqverdiyev nəsrində gülüş islah səciyyəsinə, “lağlağı” elementini qoruyub saxlayır. Qəntəmir yaradıcılığında da möhür bu səpgi davam tapır. C.Cəbbərlidə sarkazm, Mir Cəlildə açıq yumor güclüdür. S.Rəhman gülüşündə isə ələ salma, şəbədə motivləri müşahidə olunur.

Bu dövrdə də hekayəçilik nəsrə diqqət, istərsə də poetik ünsür kimi (təhkiyə) aparıcı mövqədə dayanır. Burada klassik poeziyada geniş yayılmış hekayət janrının sürüklü gələnləri görünməkdədir. Janrın strukturunda bu illər ədəbiyyatında da ciddi dəyişmələr səzlənsə də, kompozisiya qurumunda, təhkiyə tərzində, müxtəlif üslub elementlərdən istifadədə müəyyən rəngarənglik müşahidə olunur. Sürətli inqilabi hadisələr qarşısında milli təbəddülat bir tərəfdən müşahidəçi mövqeyini qabardır və bu nəsrə konardən seyr elementinin, xüsusi təhkiyəçi obrazının gəlməsi üslubunun formalaşması ilə nəticələnir; məsələn, “Studentlər”, “Dumanlı Təbriz” kimi irihəcmli əsərlər belə xatirə-gündəlik üslubuna köklənmişdir. “Qızlar buluğu” romanında hekayət başlanğıcı xüsusi yer tutur. Digər tərəfdən əksinə, psixologizmi bədii təsvir vasitəsi kimi təbii və həzm etməyə cəhdlər var. (Məsələn, “Şam” romanında, Əbülhəsənin əsərlərində, M.İbrahimovun hekayələrində).

1920–30-cu illər Azərbaycan ədəbiyyatında bədii oçerkin janrı da geniş inşar tapır (T.Ş.Simürğün “Yeni həyat başlanan yerdə”, “Samod kişi”; H.Məhdinin “Nuru oğlu”; M.İbrahimovun “Gicəntilər ölkəsi”; Əvəz Sadıqın “Yeni gün” və s.), məmur janrının dəyərli nümunələri yaranır (C.Məmmədquluzadənin “Xatirətim”, “Tərcümeyi-halım”; Y.V.Cəmənzəminlinin “Bir cavanın dəftəri”, “Həyatımın iyirmi ili”, “Həyatım”; Ə.Haqqverdiyevin “Molla Nəsrəddin haqqında xatirətim”, “Tərcümeyi-halım”). Birincisi bu janrın romantik mərhələsinə rəğmən, realist-publisist təsvir, ikincisi fəlsəfi məqam qabarıqdır. Oçerkinlik hətta bir üslub kimi satirik bədii nəsrə də sirayət edir (Qəntəmirin “Kəlxəzstan”), Fəleyton – ədəbiyyat janrı kimi daha da inşar tapır (C.Məmmədquluzadənin, Ə.Nəzminin “Molla Nəsrəddin”də dərc edilən əsərləri), dövrün ictimai faktları burda, hər şeydən öncə, mədəni-fəlsəfi qatda dəyərli olur.

1920–1930-cu illər Azərbaycan romanının təşəkkülündə həlledici dövr hesab edilir. Həqiqətən də, bu dövr rus və dünya romanının janr tipologiyası – sosial roman, sosial-psixoloji roman, inqilabi-tarixi roman, tarixi roman, roman-epopeya, bioqrafik roman və s. Azərbaycan ədəbiyyatında da müəyyən analoqlar doğurur. Məsələn, roman-epopeya: – “Şam” yazılmağa başla-

yir, sosial-psixoloji roman: "Dirilən adam", sosial roman: – "Dünya qopur", "Yoxuşlar", "Bir gəncin manifesti", biqrafik roman: – "Studentlər", inqilabi-tarixi roman: – "Gizli Baki", "Döyüşən şəhər", "Dumanlı Təbriz" və s. yaranır. Lakin yüksək estetik tələblər baxımından bu nümunələri hələ nəsrdə həyatın klassik roman təvəssümü hesab etmək çətindir. 1920-1930-cu illərdə Azərbaycan romanı əsasən axtarışda, yəni milli hekayəçilik zəminində yaradıcılıq təcrübəsi keçməkdədir. Belə ki, janrın ödəbiyyatımızda kütləviləşməsi nəsrin yeni imkanlar qazanması baxımından önəmiyyətlidir.

1920-30-cu illərdə nəsi ilk dəfə olaraq tarixi roman janrı ilə zənginləşir; Yusif Vəzir Cəfərzadənin bədii siqleti ilə seçilən "İki od arasında" ("Qan içində") romanı yazılır. Yazıçının gərgin axtarışları sayəsində Azərbaycan tarixinin ön mənalı dövrlərindən biri – XVIII əsrin sonları burada obyektiv bədii-estetik şərhini tapır.

1920-1930-cu illərdə bədii nəsrin dili növbəti dəfə ənənəvi dilemma qarşısında qalır. Klassik poeziya dilinin, vahid ümumtürk dili modelinin və bu zəminə intişar tapmış ağır publisistika dilinin bu zaman üçün mövqeyi tam itirildiyindən, artıq buna qədər "türkün açıq ana dili" kimi xalq danışığı dili üslubunda köklənən Mirzə Cəlil nəsrinin dili, o cümlədən maarifçi yazıçıların sadə "pədaqoji" dili ədəbi-bədii dil normasını müəyyən edir. Bir sıra yazıçıların (Əbülhəsən, Mir Cəlil, Ə. Məmmədov, M. İbrahimov, M. Hüseyn və s.) nəsr dili də bu platformadan çıxış edir. Digər tərəfdən, dildə geniş şəkildə inqilablaşma, materiala yanaşmada hər cür demokratiyanın tətbiqi xalq dilinin, məhəlli danışığın nəsrə yeni axarı ilə nəticələnir ki, bu da daha çox "kondli-yazıçıların" (S. Rəhimov, Ə. Vəliyev) ifadə tərzində özünü göstərir. Son halda uğur yaradır: başlanğıc, bədiiyyatın montajı tomin edir. Bədii dil hər iki mərhələdə (klassik mədəniyyətin dili və etnik-xalq dili) bəhrələnməklə obraz strukturunu zənginləşdirir.

Bu zaman xalqilik, novatorluq, realist və romantik inikəs, partiyalılıq-sinfilik və s. kimi prinsiplər ətrafında gedən gür polemikalar və bunların bilavasitə bədii yaradıcılıqda realizmi təkcə ideoloji amilin təsiri ilə bağlı deyil. Bu, həm də millilik istiqamətində dərinləşmələrin nəticəsi kimi meydana çıxır. Azərbaycan ödəbiyyatının milli cəmiyyəti, xalqı, demokratik, dünyəvi məzmunu hələ XIX əsrdən, M. F. Axundzadədən bəri ədəbi və ictimai fikri dərinləşdirmiş, məşğul etmişdir. Azərbaycan nəsrinin 1920-1930-cu illərdə axtarışları həm də bu məsələdə, yeni estetikə yaratmaq cəhdləri kontekstində verini və davamını tapır.

Tehran Əlişanoğlu

24697

M. F. Axundzadənin
Azərbaycan
Klassikası

MƏMMƏD SƏİD ORDUBADI

(1872–1950)

XX əsr Azərbaycan nəsrinin ən qüdrətli nümayəndələrindən olan Məmməd Səid Ordubadi Azərbaycan türklərinin ən qədim yaşayış yerlərindən birində – İrəvan quberniyasının Ordubad şəhərində, müəllim ailəsində doğulmuşdur. İlk yazı-pozunu atasından öyrənmiş, ibtidai təhsilini Ordubaddakı dördsinifli rus məktəbində almış, sonra Məhəmməd Tağı Sidqinin "Əxtər" məktəbində oxumuşdur.

1886-cı ildə Ordubadda ipək fabrikində əmək fəaliyyətinə başlayan Məmməd Səid 1906-cı ildə Culfaya köçmüş, 1911-ci ilə qədər orada ipək-sarıma fabrikində fəhləlik etmişdir. Bu zaman o, İran inqilabına kömək göstərən cəmiyyətin üzvü olmuş, 1913-cü ildə həbsxanaya salınmış, 1914-cü ildə Saritsın şəhərinə sürgün edilmişdir. Azadlığa çıxandan sonra XI Ordunun müsəlman əsgəri hissəsində siyasi şöbənin əməkdaşı olmuş, daha sonra Həştərxanda "Hümmət" qəzetinin məsul redaktoru, Temirxan-Şurada "Krasny Daqestan" qəzetinin məsul katibi işləmişdir. 1920-ci ilin mayında XI Ordunun hissələri ilə Bakıya gəlmiş, burada partiya mətbuatında məsul redaktor (1920–1929), Azərbaycan Radio Verilişləri Komitəsində ədəbi-bədii verilişlər üzrə direktor işləmişdir (1929–1937). O, I–III çağırışlarda Azərbaycan SSR Ali Sovetinin deputatı seçilmişdir. Ədib 1950-ci ildə Bakıda vəfat etmiş, Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

M.S.Ordubadi bədii fəaliyyətə Culfada yaşayarkən şeir yazmaqla başlamış, lakin ədəbiyyat tarixində böyük nasir-romançı kimi məşhurlaşmışdır. Onun "İki çocuğun Avropaya səyahəti", "Bədbəxt milyonçu, yaxud Rzaqulu xan firəngiməab", "Dumanlı Təbriz", "Gizli Bakı", "Döyüşən şəhər", "Dünya dəyişir", "Qılınc və qələm" əsərləri Azərbaycan romanının bədii siqlətini və estetik səviyyəsini göstərən qiymətli nümunələrdir.

Bundan irəli müsəlmanların "yaxşı" oxumuş adamları ya naçal-nikin, ya da ki, pristavların yanında dilmanc olurdular. Çünki o vaxt oxumuş adam az olduğundan qanacaqlı dilmancılar da az-az tapı-lardı və bu sənət çox da qazanclı olduğundan müsəlmanların bu işə həvəsi çox idi. Hətta bir çoxları dilmanc olmağı pristavlıqdan, naçal-niklikdən artıq bilirdilər, çünki naçalnik ilə xalq arasında olan gizli sirlərin hamısı bu dilmancaların əlində olurdu.

Hərgah birisi naçalniki və ya pristavi özündən razı salmaq istə-yəydi, görək qabaqca dilmancın evinə gedəydi.

Deməli, naçalnikə işi düşünlər qabaqca dilmancın razı edərdi, sonra naçalnikə verilmiş rüşvətin bir hissəsi də yenə dilmancə yetişərdi.

Amma bu da deyilməlidir ki, hər bir adam da dilmanc ola bil-məzdi. Dilmanc olan adam görək məmləkətdə yaşayan adamların halını, güzəranını da biləydi, taiki, damara baxıb qan aleydi. Fəqət bu cürləri çox nüdrətin düşürdü.

Dilmanc məmləkətdəki bütün qulluqçuların vəzifəsini icra etməli idi. Baqqalların tərəzilərinin çirkinə baxıb bəratül-qol yazmaq, hamamlara girib su hovuzlarına baş çəkmək, çörəkçilərin xəmir tək-nəsinə baxmaq, gecələr öz vaxtından artıq açıq olan meyxana və çayçı dükanlarına girmək, qumarxana və tiyəkxanalara getmək, gizlin fahişəxanalara soxulmaq, qəssablardan kəşdiyi ötin erkək diş-i-liyinə baxmaq kimi işlər hamısı dilmancın vəzifəsi idi. Və bu say-dığımız yerlərdən toplanan mədaxildən naçalnikə ancaq tula payı çatardı, çox hissəsi isə təbii, dilmancın cibinə girərdi.

İndi görürsünüz ki, bu qədər ağır vəzifənin öhdəsindən də bir çox dilmancılar gələ bilməzdi.

Amma yadıma gəlir ki... Naxçıvan uyezdnə-naçalniki Zənçenko haradansa özü üçün bir belə dilmanc tapmışdı. Keçən gündür, deyə-sən bu dilmancın da adı Hüseyn ağa idi. Savadı da Allah vergisi kimi zad idi. Demək, şəhər ibtidai məktəbinin iki sinfindən imtahansız qurtarmışdı. Buna baxmayaraq, rus dilində çox yaxşı danışdırdı.

Hec yadımdan çıxmaz. 11-ci ildə payız vaxtı əlində çanaq, baqqal Tarverdinin bazar hamamı ağzındakı dükəndən qatıq almağa get-mişdim. Tarverdi qatığı çəkmişdi, elə mən pulu verməyə çıxarır-dım, bir də gördüm ki dilmanc Hüseyn ağa əlində qamçı, qabağında otuz doqquz nəfər baqqal yetişdi. Yetişən kimi hayqırdı:

– Adə, Tarverdi, düş qabağıma gedək naçalnikin evinə!
Yazıq Tarverdi bunu eşidəndə dizləri titrədi, rəngi qaçdı, qorxa-qorxa dedi:

– Mirzə, başına dönün, de görüm axır, mənə axır təqsirim nədir, mən ağaya nə ədəbsizlik eləmişəm?

Hüseyn ağa acıqlı:

– Mən heç zad bilmirəm, ancaq naçalnik məndən tələsik bir saata kimi qırx baqqal istəyibdir.

Yazıq Tarverdi bu sözü eşidən kimi dükənini bağlayıb açarını verdi mənə, dedi:

– Ay özizim, mənə halal elə, pis-yaxşı çörək yemişik, can sənin, can mənə oğlum Əbişin əmanət. Ondan mütvəccəh ol. Yazıq uşaq gözünü açıb özünü atasız görəckədir. Əzizim, əlbəttə, mənə Sarvanlardakı ev hissəmi satıb qızım Dilaranı da köçürsən. Sən-dən xahiş edirəm, mənə rəhmətlik atamın ruhunun yanında xəcalət qoyma, əlbəttə, evdən bir qədər paltar-palazdan satıb onun sümük-lərini ağa qulluğuna göndərsən.

Hərgah, ayıb olmasın, bizim ev adamı kəblə Nəsirin qızı istərsə, mənə iki il gözələsin, hərgah, iki ilə kimi məndən bir xəbər çıxmasa, səni vəkil edirəm ki, Allahın əmri və peyğəmbərin şəriəti ilə onu boşayasan. Yazıqdır, daha iki ildən artıq məndən ötrü göz dustağı qalmasın.

Mənə heç kəsə borcum yoxdur. Şeyxin yanında öz ölülüyüm üçün yüz manat pul əmanət qoymuşam. Şeyxə salam yetirib deyər-sən ki, həmin pula mənə üçün oruc, namaz alsın.

Tarverdi mənə halallaşmış yola düşdü. Qırx nəfər baqqal Hüseyn ağanın qorodovoylarının qabağında naçalnikin evinə doğru yollandılar...

Tamam şəhər bir-birinə dəymişdi. Doğrudan da, bu görünmə-miş bir iş idi. Naxçıvan kimi şəhərdə qırx nəfər baqqal birdən yığıb naçalnikin evinə doldurmaq o vaxt böyük hadisə idi. Xalq tökülmüşdü bunların dalınca. Hər bir söz deyirdi. Birisi deyirdi ki, bunların hamısı qəlp pul xərcələyiblər. Bəziləri deyirdi ki, guya bun-lar qubernatora yazıb ki, naçalnik İrandan kontrabanda və qaçaq mal gətirənlərlə əlbir. Bəziləri deyirdi ki, naxçıvanlı pambıq taciri bunları şeytanlayıbdır. Bir çoxları da deyirdi ki, bu baqqalların hamısı gecələr yığılıb qumar oynayırlar. Amma çox adam da deyirdi ki, bunların peşələri oğurluq mal alıb-satmaq imiş, hətta soldatlardan

da hökumətin malın alıb-satmışlar. Bəzi adamlar da pıç-pıç danışmış deyirdi ki, ay axmaq oğlanları, sizə kim deyirdi ki, dilmanç keçəndə ayağına durmayasınız, sizə kim deyirdi ki, bayramda düyü, yumurta, yağ, quzu göndərməyəsınız?!

Amma bununla bərabər, heç kəs bilmirdi ki, bu baqqalları hara aparırlar.

Doğrusu, mənim Tarıverdiyə çox yazığım gəlirdi. Ona görə də ondan ayrılmayıb qıraqla gedirdim. Yazıq baqqallar dilmanca yalvarırdılar. Hətta bəziləri başını dilmancın ağzına tərəf uzadıb yavaşdan bir söz deyirdi. Dilmanca da onların cavabında bəzi sözlər deyirdi. Yaxşı qulaq verib gördüm deyir:

– Haramzadə oğlanları, sizə kim deyir ki, İran bileti alıb quru yoldan Xorasana gedəsiniz? Siz elə bilirsiniz ki, hökumət yatıbdır? Bütün haramzadə və nəməkbəharamsınız! Sizə kim deyir ki, sənin zənginə güləsiniz? Peşəniz naçalnikin itinə güləkdir. Mən bilərəm, gözünüzün içinə kimi haramzadəsiniz! Keçən həftə şeyx mənbərdə imperatorun özünə, arvadına, qızlarına, oğluna dua edəndə bir nəfər də baqqal amin deməyibdir.

Xain köpək uşağı! Hələ biz bir-bir bilirik ki, kimin uşağı fəş qoyur və kimin evində osmanlı padşahının şəkli vardır. Sizə kim deyirdi İrana yazıb İran rəiyyəti olmaq istəyəsiniz?

Bu sözləri eşidəndə baqqalların gözlərindən yaş tökülüb, qılcaları titəyirdi.

Mən baqqallarla bərabər daxil oldum naçalnikin həyətinə. Gördüm ki, içəridə bir qiyamət vardır. Bir tərəfdə rus əspəzi ruslara, o biri tərəfdə müsəlman əspəzi molla qonaqlardan ötrü xörək bişirirdi. Naçalnikin həyəti qulluqçular ilə dolu idi. Bunların çoxu naçalnikin qonaqlığı üçün yaxın kəndlərdən toyuq-cücə, yağ, yumurta, quzu, qatıq, qaymaq, meyvə, qovun, qarpız gətirən kəndlilər idi.

Baqqallar da daxil olub həyətin bir bucağında durmuşdu. Bu vaxt gördüm ki, naçalnik balkona çıxdı. Dilman Hüseyn ağa bunu görəndə kimi əlində qamçı irəli gedib ərz edirdi:

– Cənab naçalnik, əmrinizi yerinə yetirmişəm.

Naçalnik səsləndi ki:

– Tez ol, ver mətbəxə yuyub təmizləsinlər!

O saatda qaradovoylar baqqalları mətbəxə tərəf qoyun sürüsü kimi sürdülər. Hüseyn ağa əspəzləri çağıraraq dedi ki, naçalnik ağanın əmrinə görə görə bu saatda bunlar çimdirilsin.

Baqqallar bu sözü eşidəndə lap məəttəl qalmışdılar. Bilmirdilər nə etsinlər. Onları niyə çimdirirlər? Amma bu işdən çoxları şökə düşmüşdü. Deyirdilər ki, naçalnik şeyxi də bura çağırırdı. Baqqalları da çimdirib qüsl etdikdən sonra Qurana and içdircəkdi. Yəni də bilən yox idi.

Müxtəsər, baqqalları bir-bir soyundurub içəri saldılar. Naçalnik arabir çıxıb deyirdi:

– Tez olun!

Kəblə Qulu baqqalı soyunduranda deyirdi:

– Getdiyim Kərbəla haqqı əlim ölüyə sürtmüşdü, iki saat bundan qabaq qüsl eləmişəm.

Həsənəli deyirdi:

– Həzrət Abbas haqqı bir saat yoxdur ki, dəstəməz almışam.

Əlibala deyirdi:

– And olsun Allaha ki, bir həftə olmaz ki, mən cümə qüslü etməmiş olmayım.

Amma bu göftgularla bərabər baqqallardan iyirmiyə qədər çimdirilmişdi.

Bir də naçalnik balkona çıxıb dedi:

– Ço za bezobraziye! Qosti ustali ojidat, davayte syuda!

Hüseyn ağa irəli gəlib dedi:

– Ağa, iyirmisi hazırdır.

Naçalnik dedi ki, daha artıq təmizləmək lazım deyildir, tez verin gəlsin.

Naçalnik bu sözü deyib içəri girdi. Hüseyn ağa qabaqda, şarşı qaradovoylar dalca baqqalları oyunlarında tuman-köynək pilləkənlərdən çıxararaq qonaqlıq salonuna doldurdular. Bir də gördüm ki, əvvəlcə bir gülüşmə qalxdı, sonra naçalnikin səsi ucaldı. Yaxşı qulaq asdım, gördüm deyir:

– O bolvan! Mən səni bəkal (qədəh) demişəm, son gedib baqqalları yığıb gətirmisən.

Bir az keçmədi, bir də gördüm ki, Hüseyn ağa əlində zənbil qapıdan çıxıb bazara doğru qaçır. Baqqalları da qaradovoylar qamçı ilə döyüb bayıra çıxarırlar.

Mirzə Kazım Kazımiç evə girən kimi bir ah çəkərək dedi:

– Zəmanənin üzünə lənət!

Mirzə bu sözləri dedikdə onun qadını Şeydabəyim xanım da saçlarını daramaqda idi. O, daraqdan təmizlədiyi tük qırıntılarını barmaqalarında yumurladı və üstünə tüpürüb kül qabına salaraq:

– Yənə, nə olubdur? – deyə Mirzəyə sual verdi. Mirzə öləndəki biğ çotkasını jiletinin cibinə qoyaraq:

– Bundan artıq nə olacaqdır? – dedi, – Bu dünyada nəcib və alim adamlar üçün iş yoxdur. Gədə-güdə işi alıb əlinə, amma Şahqulu bəyin nəvəsi Mirzə Kazım Kazımiç kimi alim dünyə görmüş adamlara iş tapılmır. Axırda mən kənd müəllimliyinə də boyun oydım, onu da mənə çox gördülər. Bilmirəm, yaxamız bu oclafardan nə vaxt qurtaracaqdır?

Şeydabəyim xanım iki əllərini düyüb gözlərini bərəltirdi və:

– O qanmaz köpək uşağı səndən də elmlə, səndən də qanacaq, səndən də tərbiyəli, səndən də nəcib kimi tapacaqlar? Desinlər görürm, mahalda ikinci Şahqulu bəyin nəvəsi vardır mı?

– Bəlkə də, vardır, – Mirzə qəmli bir halda dedi, – burnu fıtıdığın birisi mənə imtahan tutdu və “harada müəllimlik qurtarmışsınız?” deyə soruşdu, kağız gətirdi, mən də ki, bunu tapa bilmirəm. İndi o kağızı mənə kim verər? Bunun üçün də mərəkəzdən ağzından süd qoxusu gələn bir uşağı mənim yerimə göndərirlər.

Mirzə Kazım Kazımiç bu sözləri danışarkən qapı vuruldu, o özü-nü şaşırdı və nə edəcəyini, yaxud hara qaçacağını bilməyərək qadınına müraciətə:

– Şeydabəyim, amanın bir günüdür, mənə bu haramzadanın əlin-dən qurtar, – dedi. – Yənə bu hoyasız Məşədi Həşimdir. Sən olasan Qulu Soltanın qoru, gəl bunun qırt-qırtını birkərəlik kəsək getsin.

Şeydabəyim əlini masaya vuraraq:

– Bunu bir yerli başından çıxar. Mən heç vaxt qızımlı Keçiqulaq kəndinin küçə baqqalına vermərəm. Siz allah, bir kişinin namusuna baxın, istəyir ki, Qulu Soltanın nəvəsini itin birisinə versin.

Mirzə Kazım yalvarıcı bir surətdə danışdı:

– Ay arvad, mən bunların hamısını bilərəm. Bilirəm ki, mənim qızım iki tərəfdən də necibdir. Ata tərəfindən Şahqulu bəy, ana tərə-

findən Qulu Soltanın nəvəsidir. Amma nə çarə etmək. İl uzunlu kişinin dükanından söküb getirib yemişik. Özünə də qızı vədə vermişik. İndi gerek ya qızı verək, yainki kişinin pulunu özünə qaytararaq. Bu da ki, bizdə yoxdur. Arvad, sən gəl mənim alış-verişimə qarışma!

Şeydabəyim xanım özündən çıxdı:

– Cəhənnəmə yoxdur, gora yoxdur. Get haradan tapacaqsan tap ver, – dedi.

Şeydabəyim xanımın səsinə eşidərək içəri otaqdan qızları DİL-ruba xanım da dışarı çıxdı:

– Ana, yənə dəmi döyüürsünüz? Vallah, mən ağlayacağam, – deyər ağlamağa başladıqda baqqal Məşədi Həşim də pərdəni qaldır-başını içəri uzatdıqdan sonra:

– Mirzə, gəlmək olarmı? – deyər səsləndi.

Mirzə Kazım vəziyyətini dəyişdirərək:

– Buyurun məşədi, – dedi ki zaman əvvəlcə Şeydabəyim xanım, onun dalınca DİL-ruba gözlərinin yaşını silərək içəri otağa keçdi.

Məşədi Həşim baqqal evin vəziyyətini gözdən keçirdikdən sonra bərkünü çıxarıb yemək masasının üzünə atmaq:

– Mən buna razı deyiləm, – dedi. – Madam ki, qız məni sevmir, bir halda ki o mənim adım gələndə ağlayır, o zaman bu xeyir işin bir faydası olmaz, o zaman qız mənə gəlsə də, bu xeyir işə razı olsa da, ondan ağır ləzzəti görməyəcəyəm. Yastıq yoldaşı ki sahibini sevmədi, onun faydası yoxdur. Yaxşı olar ki, mənim haqq-hesabımı verəydiniz, çıxıb gedəydim. Mən daha evlənmirəm.

Mirzə Kazım əlini onun çiyinə qoyaraq:

– Məşədi Həşim, and olsun Şahqulu bəyin qəbrinə, qızın sən-dən öteri aramı yoxdur. Özü də anasını bu bərədə tələsdirir, ağlamağı da aramsızlığındandır. Bir də budur ki, indi qızı kimə verəsiyəz ki, sənədən artıq olsun? İndi daha bəy yox, xan yox, pristav yox, nəçal-nik də yoxdur.

Məşədi Həşim baqqal döşünü qabağa verərək əlini arxalığını qoltuq cibinə vurdu:

– İndi xan da mənəm, bəy də mənəm. Pristav da, nəçalnik də mənəm; onların yüzünü qoynumdakı bu kəsə ilə alıb sataram, – dedi.

Mirzə Kazımın rəngi bir az açıldı, pul söhbəti onu bir az canlan-dırdı və Məşədi Həşim baqqal dilə tutmağa, qəlbini ələ götürməyə başladı.

– Onu mən biliyəm. Biliyəm ki, qızım sonin evində ehtiyac hiss etməyəcəkdir. Buna görə də qızın özü də səni sevir. O ki qaldı qızın ağlasına, bunun tamamilə başqa mənası vardır. Allah yoxsulluğun evini yıxsın. İnsan ailənin yanında da xələtdə qalır.

Mirzə Kazımın bu söhbətində DİLİRUBA xanım da içəri otaqdan çıxaraq Moşədi Həşim bəyqalın yanında bir az dolaşaraq, qayıtdı.

Moşədi Həşim bəyqal qızın onu sevdini eşitdiyi üçün gözləri qızmış və hali-təbiisindən çıxmışdı. Buna görə də o, Mirzə Kazım ilə əvvəlcə danışdıqlarından peşiman olaraq dedi:

– Mirzə, indi ki siz mənə alçaq köndüllük edib öz qohumluğunuza qəbul edirsiniz, o zaman öz sirrinizi məndən gizlətməməlisiniz, hər gah ehtiyacınız varsa, yenə də məndə beş-on şahı tapılar. Allah kərimdir. Dünya homişə belə qalmaqdadır. Moşədi Həşim də böylə ögü deyil ki, bir parça çörək tapa bilməsin.

Mirzə Kazım pul adı eşidərkən öllərini bir-birinə sürərək evi bir baş dolaşdı, çotkasını jiletinin cibindən çıxarıb bir kərə biğlarına çəkəndən sonra moşədi Həşimə müraciətə dedi:

– Qızın bu gün anadan doğulan günüdür. Ona bəzi şeylər almaq lazım idi. Əslinə baxasan dəvə də onun üstündədir. O deyirdi ki, mən burada qalmaq istəmirəm. Köçürün gedim, deyirdi.

Moşədi Həşim üzünü divara çevirdi, o, arxalığını döşündən asılan qaytayı bir kərə yuxarı çəkdi və qoyundan göy parçadan tikilmiş bir kəsə çıxardı, ölləri titrəyö-titrəyö 10 donə çərvon sayıb götürərkən özü-özünə danışdı:

“Sən öləsən, böyük kələyə düşmüşəm. Bu zalım qızını bir təhər söküb bu evdən qoparsaydım yaxam qurtarardı. Mən özüm də bilmirəm, bir ilin içərisində insan neçə dəfə doğula bilər?”

Bu il ən azından dörd kərə bunun doğulan gününə xərc verməmişəm. Özünə də yüz manat – yüz manat”.

Moşədi Həşim pulları Mirzə Kazıma verdikdə Mirzə Kazım:

– Sağlıq olsa, bu günlər xeyir işi başa gətirməliyik, – dedi.

– Qız ki, on səkkiz yaşına çatdı, özünün vəkildir. Keçmişdə adət var idi, şəriət var idi. Allah bəisin evini yıxsın. Mən başıma nə küllüküm, qoşulub getdi!

Bu sözləri Mirzə Kazım Moşədi Həşim bəyqalaya deyirdi. Moşədi Həşim qızın öldən çıxdığını eşidərkən daha artıq söz danışmadı, cibindən dəstərini çıxarıb masanın üzünə atmaqla:

– Eybi yoxdur. Qoy getsin. Hərgah məndən artıq verən varsa, mən mane deyiləm. Lakin mən bu saat haqq-hesabımı alıb gedəcəyəm. Mən daha evlənmirəm, qələt çöləyirəm. Gedib öz tayımı taparam. O pula iyirmi pakizə qız alaram. Də gətir görək. Mən bu evə daha qayıtmayacağam. Məndə Moşədi Həşim deyir! Mən qonimə qan ağladan bir kişiyəm. Gədənin birisinə olli manat verərdim, bir dəfə “part”, qurtardı getdi. Onda bilər ki, özgonin nişanlısını aparmaq nədir.

Mirzə Kazım vəziyyətin ağırlığını hiss edirdi, o qızını Danaqıran kəndinin dükancısı Kəblə Hüseynquluya verməyə bilməzdi. Çünki Kəblə Hüseynqulu ilə olan “tənişliqlər” Moşədi Həşim ilə olan əlaqələrindən daha əvvəl idi.

Mirzə Kazım Moşədi Həşimin hiddətini soyutmaq üçün:

– Həç özündən çıxma, – dedi, – qismət belə imiş. Qızın özü də səni sevdiniyə baxmayaraq, birdən-birə doyışdı, sən onu iki ildir ki, gözlədin, zəhmətinə çəkədin, ətək dolusu pul xərclədin, axırda o səni buraxıb başqasına getdi. Xudavəndi-ələmin də istədiyi bu imiş. Nə olsun ki, DİLİRUBA olmasın onun kiçik bacısı Xanımcan olsun. Özü ondan gözəl, ondan da yaşda kiçik, on yeddi yaşında. Bir il də gözəl, gəl oyalına sahib ol.

Mirzə Kazım bu sözü deyərək qızı Xanımcanı səslədi:

– Qızım, küllüğünü bura gətir, – dedikdə qız içəri girdi və küllüğünü gətirib masanın üzünə qoyub qayıtmaq istədi. Mirzə Kazım qızı səsləyərək:

– Qızım, omiyo əl ver, – dedikdən sonra qız utana-utana Moşədi Həşimə yanaşaraq olini sıxdı. Bu halda Moşədi Həşim qarşısındakı güzgüyə baxdı, ölləri ilə saqqalını düzəltməyə başladı və dedi:

– Mən nə deyə bilərəm? Siz mənə böyügümsünüz, özünüz də necib və elmlə bir adamsınız. İndi ki, məsləhət görürsünüz, mən bir il də gözləyəm, amma belə qanıram ki, balaca xanımın yaşı o qədər kiçik deyildir. Elə indi də xeyir işi bitirə bilər.

Mirzə Kazım gülümsəyərək:

– Mənim həç sözü yoxdur, – dedi, – qızı aparıb necə ki, istəyirsen eylə də tərbiyə edib, öz səliqənə ilə də böyüdürsən. Ancaq

mosolə burasındadır ki, monim hololik qız köçürmək halım yoxdur. Görürsən ki, işsizəm. Bir az səbr cəyim, olim iş tutsun, axı biz də bir adamıq, nə oldu ki, bir neçə ildən bəri kəsibladıq. Bizim bir ad-sanımız vardır. Xəlf eşitsə ki, Şahqulubəyın novosini köçürmək istəyirlər, hər yerdən tökülüb gələcəklər. Xüsusən qız ana tərəfindən də Qulu Sultanın novosudur. Mən istəmirəm xorcın hamısı sonin üstünə düşsün. İndi ki qızın üstünə sonin kimi bir namuslu adamın adı qoyulur, görək indidən başlayıb onun oyun-başını düzəltmək və sonin adına layiq bir qız şəklinə salmaq. Özün də bilirsen ki, hololik mən bunu bacarmayacağam. Monim o vaxtım deyildir. Sən bilirsen ki, mənə zəlzələ dağıdan kimi dağıtdılar. Xüsusən qızın anası Şeydəbəyım xanımla da danışmaq və onu bir tohorlo bu mosoləyə razı salmaq lazımdır. Hərçənd onun özü də sonin kimi necib bir kişi ilə qohum olmağı özünə fəxr bilir, bununla belə, yəni də o qız anasıdır. Kükəni tərəfindən razı salınmalıdır. Kükəni də qaynananın məsləhətini aldı etmolidir.

Mirzə Kazım çox uzun danışdı. Moşodi Həşim baqqal isə kibrit qabındakı kibritləri boşaldıb və bir-bir götürərək bir tərəfə qoyurdu. O, Mirzə Kazımın böyük qızına qoyduğu xorcı kibrit çəpləri ilə hesab edir və düşüncüdü.

Moşodi Həşim baqqal Mirzə Kazımın dediyi sözlərin mənasını tamamilə anlayır və bu alq-verişin altına girmək üçün yəni də öz sormayısını kibrit çəpləri ilə yoxlayaraq danışdırdı:

– Mirzə, sən bilirsen ki, mənə böyük sormayə yoxdur. Mən kond dükənçisiyəm. İndi də ki dükəni yığırdımışam, olımda olan sormayə də o qədər böyük deyildir. Sizin qızınıza qoyduğum xorcı də ki, bilməmiş deyəlmiz. Hələ sizə borc verdiyim buraya daxil deyildir.

– Buna görə də mən xəhiş edirdim ki, bizim balaca xanım vəsi-təsilə başlayacağımız qohumluq monim üstünə çox də bəha otur-masın. Bir az ucuz başa gətirəsiniz ki, öz sirmimiz öz içimizdə qalsın. Heç kəs bilməsin ki, noymız var, noymiz yoxdur.

Mirzə Kazım:

– Belədir ki, deyirsen, – söylədi. Lakin böyük işə giren adamlar böyük zəhmət çəkənlə və böyük xorcə qoymalıdır. Sən Şahqulu bəy və Qulu Sultanın novosinə evlənirsen, görək onların işinə layiq də iş tutasan. Mənə borc verdiyin pula gəldikdə, onu da işə giren kimi bir yerdə özünə qaytaracağam; bu günün özündə iş tap, gedib işlə-

yım və məşğul olan kimi də pulunu qaytarım. Özün bilirsen, cəmlə bir adamam.

Bu mosolonin ucuz qurtarmasına gəldikdə, mən sonin vəziyyəti nəzərə alıram. Bu barədə də sonra danışırıq. Hololik səhə gəcə Xanımcanın ad günüdür, həzirləyib gəlmək lazımdır.

Moşodi Həşim baqqal kisasından iki yüz manat çıxarıb Mirzə Kazımın qabağına qoyarkən öz üyeyində:

– “Hələ bu birinci ad günüdür...” – dedi.

Bu gəcə Keçiqulaq kondinin ağsaqqal, qolçomaq və hampaları bir yerdə yığılıb məsləhətləşirdilər. Onların içindən Tohmazqulu söz ağıb:

– Kəlxəzləq başlanı, – dedi, – ovvələ budur ki, bizi kəlxəzə qoymayacağılar.

Həm bir səsle:

– Qoysalar da bizim üçün olverişli olmayacağıdır. Belədir Moşodi Tohmazqulu, belədir ki, var – dedilər.

Moşodi Tohmazqulu yəni də sözü davam etdirərək:

– Qoymayacağılar, – dedi. – Hərçənd qoysalar da yoxsul kondiləri bizə yedək verəcəklər və deyəcəklər ki, siz öz mallarınızla gəlin, onlar boş əllərlə gəlib sizə sorik olsunlar. Baş kondə də, Həsən-qara kondində də, Camuşbatan kondində də, Quzuburnu və Sarıdər-də də belə olmuş.

Məclisi sükut bürüdü. Hər kəs bu vəziyyətdən necə və nə cürə qurtarmaq haqqında düşüncədən Moşodi Tohmazqulu yəni də sözü davam edib danışdı:

– Görək biz cəmlə bir adam tapaq ki, bizi özümüz üçün kəlxəz düzəltsin, hökumət də gözünü açib görsün ki, Keçiqulaq kondi hamıdan qabağa düşüb kəlxəz düzəltmişdir. Bu barədə də bizə bir dil bilon və yol göstərən adam lazımdır ki, özünün torpaq işindən də başı çıxsın. Bizim dilimizdən hökumətə orizə yazsın və işin başı üstündə durub yerbəyer eləsin, hərçənd biz bir az da səbr etsək, gədə-gədə qabağa düşüb kəlxəz düzəldəcəklər, hökumət də bizim olimizdəki torpaqları alıb onlara verəcəkdir.

Moşodi Tohmazqulu sözünü davam etdirərkən, Moşodi Həşim baqqalın başından yeni bir fikir oynamağa başladı və onun yadına Mirzə Kazım Kazımçıq düşdü. O, həm Mirzə Kazım üçün iş tapmış,

həm də ona verdiyi borc pulları qaytarmaq üçün ölverişli bir füsət olə düşdüyünü gördü və sözünü belə başladı:

– Siz bilirsiniz ki, mənəm o qədər torpağı yoxdur, mən alış-verişçiyəm. Haqq-hesabı yaxşı biliyəm. Yağı dərindən, pendiri küpə-sindən, yaxşı bezi qırağından tanıyıram. Buna görə də mənəm kolxoz haqqında düşünməyim artıqdır. Çünki mənəm var-yox Qarayal üstündə 25 batman, Tülkü yatağı yanında isə 30 batmanlıq yerim vardır.

Amma mənəm sizə yazığım gəlir, çünki hər biriniz Keçiqlağ kəndinin böyük bir hampasınsınız. İki yüz-üç yüz batmanlıq da torpağınız vardır. Buna görə də mən sizə bir yaxşılıq etmək xəyalına düşmüşəm. Bu iş, şübhəsiz ki, məndən asacaqdır. Sizin yaranıza mülhəm qoyan mən olacağam. Mən Qırdıçağ kəndində bir bacarıqlı adam tanıyıram, bu işləri düzəltə, ancaq o düzəldəcəkdir. Özü də çox nəcib bir adamdır. Şahqulu bəyin nəvəsidir. Hər elmdən də başı çıxır. Torpaq işini də lap gözəl bilir. Mən gedib onu bir təhər razı salıb gətirərəm. Hərgah o, bu işə razılıq versə, ondan oyana sizin işiniz yoxdur.

Bu söhbətdən məclisdə oturan bütün qolçomaqlar Məşədi Həşim-dən razı qaldığını bildirdi. Aralıqda həll edilməmiş bir məsələ varsa, o da Mirzə Kazım Keçiqlağ kəndinə dəvət etmək şəraitindən ibarət idi. Buna görə də Məşədi Tohməzqulu Məşədi Həşimə belə bir sual verdi:

– İndi de görüm, onu bura necə gətirəcəyik? – dedikdə Məşədi Həşim:

– Bax, mən sizə indidən xəbər verirəm. O kişinin başını qaşı-mağa macalı yoxdur. Səhərdən axşama kimi qapısı camaatla dolur. Hər kəsə nə lazımsa, məsləhətini gəlib ondan alır. Buna görə də onun qulluğına əliboş getmək olmaz. O da xırda pullara ağır bulandıran adam deyil.

Çox məsləhətdən sonra, Məşədi Həşim min manat pulu qoynuna qoyub səhər tezdan Qırdıçağ kəndinə getməyi öhdəsinə götürdü.

Bu gün Keçiqlağ kəndinin qolçomaqları üçün tarixi bir gün hesab olunurdu. Onlar Mirzə Kazım Kazımçıqın bu gün kəndə gələcəyini eşidib böyük bir həzrlıq görmüşdü. Qolçomaq və onların dalınca gedən bir çox avam kəndlilər səhər tezdan dəyirman arxının yanında toplanıb Mirzə Kazımın gözleyirdi.

Qabaqdan görünən hər bir qaraltı Keçiqlağ kəndinin qolçomaqları üçün böyük ümid və hədsiz bir sədlıq idi.

Nəhayət, iki saat gözələdikdən sonra Ayı qayası adlı toponim başından iki nəfər qaraltı görünməyə başladı, qaraltılar böyüdükcə qolçomaqların varlığında hökm sürən ümidlər və xəyallar da böyüməyə başlayırdı. Qaraltı yaxınlaşdı, onların birisi Məşədi Həşim baqqal, ikincisi isə Mirzə Kazım Kazımçıq idi.

Dəyirman arxına bir az qalmış Məşədi Həşim mindiyi boz yabını qamçılayıb kondilərə yaxınlaşdı və atının üstündən başını öyib qolçomaqlara yavaşdan dedi:

– Özüünüzü yaxşı aparın. Mirzə hələm-hələm adamlardan deyil. Məbada artıq-əskik söz danışarsınız. Yoxsa bu saatda hər şeyin üstünə tüpürüb qayıdır.

Məşədi Həşim bu sözü dedikdən sonra yenə də atının başını çevirib Mirzə Kazım Kazımçıqı yanaşdı və ona da bozi məsələləri çox yavaşdan dedi:

– Birinci növbədə bunların gözünün odunu söndürməlisiniz. Özü-nüzü çox ağır tutun, – dedi. – Bəzi elmlərdən də bunlara nişan verin. Torpaq işlərinə, maldarlığa və s. işlərə dair də danışın. Amanın günüdür, özü-nüzü yaxşı aparın, mən hamısını deyə bilmərəm. Söz yox ki, mən dediyimi sən özü-n anlayırsan.

Camaatla yaxınlaşdılar, bütün qolçomaqlar Mirzə Kazım Kazımçıqı, Mirzə Kazım isə başı ilə onları salamladı. Mirzə Kazım birinci növbədə qolçomaqlara adı adamlar şəklində görünmədi, onun daşdığı libas və qıyafənin hər xırda cəhəti qolçomaqların diqqət-nəzərini cəlb edirdi. Əvvəla, o, başında yanları göy mahud furajkasının üstünə bir dəne çiçək şəkli yapışdırmışdı ki, bu furajka da onun prıstəv yanında dılmanc olduğu zamanadan qalırdı. Çiçək şəkli onun nəbatət alimi olduğuna işarə idi. Onun döşündən sallanmış qaytan-ların birisi cəynəyini, ikincisi saatını, üçüncüsü ucu gümüşlü qolomini, dördüncüsü isə furajkasını küləkdən qorumaq üçün idi.

O, sağ tərəfdən bir dərvin və sol tərəfdən balaca bir sumka asdığı kimi döşündə də bir balaca kompaz (qıblənümə) sallamışdı.

Qolçomaqların diqqət-nəzərini cəlb edən şeylərdən birisi də Mirzə Kazım Kazımçıqın xurcunundan görünən kitabları idi. Onun uzunboğaz çəkmişə taxdığı sim qamçı, qulağının dalına qoyduğu daş qələm, Məşədi Həşim baqqalın götürdüyü dolu portfel, mirzənin

əllərinə taxdığı dəri əlcəklər, xüsusən üstündəki cübbəcür nişanlar da qolçomaqların gözündə ümidverici bir surətdə böyüməkdə idi. Əvvəllər komsomolun "KİM"dən qabaq daşdığı nişanı penceyinin sol yaxasına taxmışdı, çünki bu, Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi üzvlərinin nişanlarına çox oxşayırdı.

Nişanlardan, şəhər ilə kənd əlaqə cəmiyyəti, MOPR, Könüllü kimya cəmiyyətinin nişanları, həmkarlar ittifaqlarının payladığı cür-bəcür nişanlar bir tərəfində, digər tərəfində də rəhbərlərin xırdaxırda surətləri asılmışdı.

"Ovçular", "Siyahətçilər", "Qızıl aypara" nişanlarından bir neçəsini də döşündə ver olmadığı üçün jiletinin yaxasına düzmüşdü.

Atlar çox yavaş-yavaş gəlir, qolçomaqlar da piyada olaraq, sağda və solda yüyürürdü. Məşədi Həşim bəqalqə isə atını o tərəf bu tərəfə döndərərək qolçomaqlara yanaşır və özlerini yaxşı aparmaq tövsiyəsində bulunur. Mirzənin nişanlarını haqqında məlumat verir. Qurbanəli zəminsinə yarındakı söyüdlüyə yetişdikdə Mirzə Kazım ilə qolçomaqlara işarə edərək:

– Durun! Davanın! – dedi.

Mirzə Kazım durbini qabından çıxardı və cibindəki burun dəsmalı ilə durbinin şüşələrini təmizləyərək söyüd ağacının dibinə düşən quşu gözəndən keçirməyə başladı. O, bir neçə saniyə baxdıqdan sonra üzünü qolçomaqlara tutaraq:

- Böyük bir kəşfiyyat, - dedi - bu quş, Şimal və Şərq məmləkətlərində görüləsi quşlardan deyildir. Bu quş elmi nöqteyi-nəzərdən çox əhəmiyyətli bir quşdur.

Mirzə Kazım bunu deyərək atdan düşdü və xurcunundan olduqca köhnə bir kitab çıxartdı. Kitabda müxtəlif quş şəkilləri var idi. O, kitabı uzun zaman vərəqlədi, axır barmagıyla qanadlarını sarı xalları və dimdiyinin ucunda noxud yekəliyində bir ziyl göyermiş quşun üzərinə qoyaraq: özüdür ki, var, – dedi – bu quşun adına yunanca “Baklıda” quşu deyirlər. Bunlar Cava və Sinqapur adalarında yaşayırlar, homişə Tridau çayının yanındakı qara istiot ağaclarında yuva bağlayıb yaşayırlar, yedikləri da Qrandik bataqlığının yanlarında otlayan diş meymunların beynidir.

Buna göre ki, quşun vücudu sarıya mayildir. Çünki bütün dişi meymun kimi beyni de sarıdır. Bu quşların erköyü olmaz. Onlar ancak Sivam adalarında olan "Sırındaq" adlı quş ile cütləşirlər.

Bu sözlərdən sonra Mirzə Kazım durbini Məşədi Təhməzquluya verdi, o da quşu nəzərdən keçirərək indiyə qədər bu rəngdə quş görmədiyini oradakı qolçomaqlara da söylədi.

Hamısı bir-bir alıb baxdıqdan sonra Mirzə Kazım durbini Moşədi Haşım baqqala verdi. Moşədi Haşım qşa baxdı və öz-özünə düşündü: "Çünkü onun rəngi sarıya mayıl olsa da vücudunun quruluşu və xüsusu onun quyruğu tamamilə sağsağana bənzəyirdi". Moşədi Haşım şübhələndi, durbini çevirib baxdıqda Mirzə Kazımın dəsma-lından durbinin şişələrinə yapışan sarı burun otu parçalarını götürüb şübhədən çıxdı. O, heç bir söz demədən durbini Mirzə Kazıma qaytararaq:

– Afərin olsun Mirzənin elminə, – dedi və yavaşdan Mirzənin qulağına bu sözləri pıçıldadı: – Yaxşı ki, burun otu parçalarını görmədilər. Tez durbini qoy yerinə.

Mirzə Kazım durbini qabına qoyduqda bir daha üzünü qolçomaqlara çevirərək:

— Bu durbün də tarixi durbündür. Bu durbün, almanlarla fransızların Sedan davasında Napoleonun ölündə olmuşdur. Bismark Napoleonu osir götürdüyü zaman arı qarışır, durbün faytandan düşüb çöldə qalmışdır. Biz dərsimizi Almaniyada bitirib Şvetsariyada “Qarada” məsələlorə təcürbə dərslərinə gətdiyimiz vaxt, həmin bu durbün bir kəndlinin evində görüb on səkkiz qızıla aldım.

Qolçomaqlar Mirzə Kazımın xaricdə təhsil etdiyini eşidərək daha da geniş ümidlərə dəldi. Məşədi Həşim isə yenə də xoruzlanaraq:

– İndi görürsünüz ki, Məşədi Həşim bir kənd dükançısı olduğuna baxmayaraq elmli və mərifətli adamlarla tanışdır. Rəhmətlik atam da belə idi, ətrafıdan gələn bütün qonaqlar dələk usta Qənbərin evini soruşub atını düz doğru qapımıza sürərdi.

Mirzə Kazım durbini yəno də yanından asdı və haman quşun qon-
duğu yərə irəliləməyə başladı. Məşədi Həsım və qolçomaqlar da
onun dalısınca düşüb gedirdi.

Quş uçub getmişdi. Lakin onun qonduğu yerdə qurumuş bir uzunqulaq təyəyi var idi. Mirzə Kazım uzunqulaq təyəyini diqqətlə nəzərdən keçirdikdən sonra qolçomaqlara dönərək:

– Keçiqulaq kəndi adı kəndlərdən deyilmiş, – dedi – bu təzəyin özünü də elmi nöqteyi-nəzərdən tədqiq etdikdə görəcəksiniz ki, bu da adı “uzunqulaqların” təzəyindən deyildir, təzəyin mənsub

olduğu heyvan Hindistanda, Çində nəhri sahillərində yaşayan "Şıraşyan" qəbilələrinə məxsus uzunqulaqlardandır. Bunların adına "Şərqlən" uzunqulağı deyirlər.

Qolçomaqlar heyvət içərisində qaldığı vaxt Mirzə Kazım da yanında sumkasından bir şişə alət çıxarıb təzəyi yoxladı və sonra təzəyə kibrit vurub odlayaraq qolçomaqlara döndü:

– Fikrim doğru fikirdir, – söylədi, – təzəkdə Hindistanda "Dərəmida" meşələrində göyəren "toban" göbələyinin maddələri vardır. "Toban" göbələyi maddələrindən əlavə burada Dehli səhralarında göyəren "məlatu" adlı otların çöpləri də görünür.

Mirzə Kazım atına mindi, Məşədi Həşim də atını yedəyində sürərək, qolçomaqlarla bərabər gedir və Mirzə Kazımın alim adam olduğu barəsində danışdı.

Qara torpaq üstünə yetişdilər. Mirzə Kazım torpaqdan bir ovuc alıb qoxuladı və fikrə getdi. Bir azdan sonra torpağı yerə ataraq:

– Qoribə torpaqdır, – dedi – bu torpaq İngiltərədə Mancestr məmləkətinin torpağındandır. İngilislər bu torpaqda Mancestr toxucu fabrikalılarına vermək üçün yun əkilir.

Mirzə Kazımın bu sözündə Məşədi Təhməzqulu təəccüblü surətdə Mirzə Kazıma sual verdi:

– Məgər yunu torpaqda əkmək mümkündürmü? Halbuki, biz yunu qoyunlardan qırıxırıq.

Mirzə Kazım gülərək:

– Bir halda ki, torpaqda yun əkmək mümkündür daha Allahın heyvanlarına nə üçün əziyyət vermək? – dedi.

Məşədi Həşim qolçomaqların şübhələnməsi və Mirzə Kazımın böyük səhvini görərkən aralığa atılıb:

– Hələ Mirzədən bir çox eşitmədiyiniz elmləri görəcəksiniz, – dedi.

Keçiqulaq kəndinin yoxsulları tərəfindən şəhərə bu məzmununda bir məktub göndərilmişdi: "Biz çoxdan beri kolxoz düzəltmək və ortalab kəndlilər ilə əlbir işləmək istəyirdik.

Lakin qolçomaqlar bizim hər bir işimizə əngəl törədirlər. Əvvəl qolçomaqlar bizdən qabağa düşüb kolxoz düzəltmək və öz yaxalarını qurtarmaq istəyirdilər. Hərgah belə olsaydı, çox mənfəətli idi. Çünki onların əlindeki mal-qara da dağılıb itməzdi.

Lakin Məşədi Həşim baqqalın vasitəsilə Qırdaq kəndindən çağırılan Mirzə Kazım qolçomaqların başına ayrı cürə fikir qoydu.

Qolçomaqlar onun məsləhətinə görə, bütün mallarını satdılar. Ortabablar da onların təsirinə düşüb iş mallarını tələf edirlər. Hərgah bir az da belə gətse, kənddə bir donə qara mal qalmayacaqdır.

Qolçomaqlar Mirzə Kazımın məsləhətinə görə, bütün malları tələf elədikdən sonra hökumətə ərizə verib kolxoz girmək xəyalındadırlar.

Məşədi Həşim baqqal böyük pul qazanıbdir. Bütün iş malları onun vasitəsilə satılır.

14 yanvar 1931-ci il
Keçiqulaq kəndinin yoxsulları"

Bu məktub şəhərə göndərilirdi vaxt yenə də Məşədi Həşim öz eşqbazlığında idi. O, bu gün təzə nişanlı Xanımcanın altıncı ad gününü keçirirdi.

O, əlinde zənbil içəri girdikdə, Mirzə Kazım Kazımın otağı qadınla dolu idi. Mirzə Kazım irəli keçib Məşədi Həşimi Nazlıca xanıma təqdim edərək:

– Bu cənab mahalımızın məşhur tacirlərindən Ağa Məşədi Həşimdir, – dedi. – Bunlar da, sonra Mirzə Kazım Nazlıca xanıma ona təqdim eyləyərək: – Bu xanım da bizim kiçik əmizim oğlu İldırım bəyin xanımadır. Ərini iki ildir ki, sürgünə göndəriblər.

Şeydəbəyim xanım da otağa daxil olub yanında qonc qadını Məşədi Həşim ilə tanış elədi:

– Bu Xuduş bəyin nişanlısıdır. Əli onbir ildir ki, İrana qaçıbdır, – dedi.

Məşədi Həşim artıq Mirzə Kazım Kazımın qızı Xanımcanı tamamilə unutmuşdu. O, bilmirdi ki, hansı qadınla danışsın və onların hansı birisi ilə otursun.

Çünki Mirzə Kazımın evinə yığılan qadınların hamısı tacir Məşədi Həşim ilə maraqlanırdı. Onların hər birisi Məşədi Həşimi bir cürə öyləndirir və ruhu oxşayırdı.

Nazlıca xanım:

– Mən kişinin cavanını sevmirəm. Cavan kişi qadın lazımcına anlaya bilməz, – dedikdə, Püstədoğan xanım:

– Mən bədoni tükli kişini çox istəyirəm. Kişiyə normonaziklik heç də yaramır, – dedi.

Gülpirehən xanım tamamilə başqa cürə danışdı. O:

– Kişi gözəl olmamalıdır. Kişidə bir qaraqabaqlıq lazımdır, – söylədi.

Qönçədəhən xanım gülərək:

– Heç biriniz anlamırsınız, kişi olduqca fikirli, qas-qabaqlı və etinasız olmalıdır, – dedi.

Bütün bu sözlər Məşədi Həşimə məşğul etmək üçün idi. Məşədi Həşim yumşaq divanın üstündə oturub bu sözləri dinləyirdi. Onun yanında, qarşısındakı kürsülərdə oturan xanımlardan başqa ayaq üstündə durub ona baxanlar da var idi.

Məşədi Həşim danışqların cavabında ancaq birçə söz dedi:

– Məncə, kişidə pul və pul qazanmaq üçün qabiliyyət olmalıdır.

Bu sözlər Məşədi Həşimin ağzından çıxarkən Şeydabəyim xanım:

– Allaha çox şükür olsun ki, bunların ikisi də Məşədədir vardır, – dedi.

Bu söz Şeydabəyim xanımın ağzından çıxan kimi yanlarda oturan, qarşıda duran bəy qadınlarının vəziyyəti dəyişdi, bu vaxt onlar özlərini Məşədi Həşimə cürbəcür vəziyyətdə göstərməyə çalışdılar.

Qrammofon çalındı, rəqs başlandı, Məşədinin sevgilisi Nazlıca xanım yenidən oynamağa başlamışdı ki, Məşədi Həşim onun ayağı altına 20 çervon kağız para tulladı və məclisdə oturan bəy qadınlarının diqqətini daha da özünə cəlb etdi. Lakin bu şadlıq davam edə bilmədi, rəqs salonunun “həvəsi” çox tez dəyişdi.

Sürgünə göndərilənlərin içərisində Şahqulu bəyin nəvəsi Mirzə Kazım Kazımçin ailəsinin arabası ön qabaqda gedirdi. Bu arabanın dalınca Keçiqulaq kondinin qolçomaqları, ön daldə gedən arabada isə Mirzə Kazım ilə Məşədi Həşim baqqal oturmuşdu.

Yanlarda gedənlər və sürgünə göndərilənləri stansiya yola salanlardan birisi, Mirzə Kazımın Məşədi Həşimə dedi ki bu sözləri eşitdi:

– Mən Şahqulu bəyin nəvəsiyəm. Sözümdür. Xanumcanı sənədən başqa heç bir kəsə verməyəcəyəm!

SEYİD HÜSEYN

(1887-1937)

Görkəmli nəsir və tənqidçi Seyid Hüseyn Bakıda dənizçi ailəsində doğulmuşdur. İlk təhsilini mədrəsədə almış, sonra rus-tatar məktəbində oxumuşdur. XX əsrin əvvəllərində “Kaspi” və “Təzə həyat” qəzetlərinin mətbəələrində müərrətiblik etmiş, “Bəhlul”, “Kəlniyyət” jurnallarının nəşiri, 1913-1914-cü illərdə “İqbal” qəzetinin baş redaktoru olmuşdur.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti bərqərar olduqdan sonra Seyid Hüseyn ibtidai və orta məktəblərdə, texnikumlarda Azərbaycan dili və ədəbiyyatı fənlərini tədris etmiş, həmçinin “Kommunist” qəzeti, “Şərq qadını” jurnalının redaksiyalarında və Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında işləmişdir. 1937-ci ildə “Əksinqilabi millətçi fəaliyyətinə görə” həbs olunmuş və üçüncü istintaqlardan sonra SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının qərarı ilə güllələnmişdir. 1957-ci ildə ölümündən sonra bəraət almışdır.

Seyid Hüseyn hədi yaradıcılığı 1907-ci ildə yazdığı “Ata və oğul” hekayəsi ilə başlamışdır. XX əsrin əvvəllərində, əsasən tənqidçi kimi fəaliyyət göstərən ədib 1920-ci ildən sonra daha çox nəsr əsərləri yazmışdır.

HƏZİN BİR XATİRƏ

Siz bəlkə zənn edərsiniz ki, mən Xədicəni sevmişdim və yaxud sevmişdik, bu xatirə də ondan baqi qalmışdır. Xeyr, yanlışsınız!.. Müsəidənizlə fikrinizi təshih etmək istəyirəm.

Xədicə gəncliyimin ilk anlarında, on səkkiz-on doqquz yaşlarında olurkən, mənə bir qədər məşğul etmişdi. Mühit müsəidə etseydi, bəlkə sevişə də bilərdik. Aramızdakı münasibət olduqca qısa bir zaman içərisində səsimi arqadaşlıqdan başqa bir şey olmamışdı.

Mən Xədicəni 1905-ci ilin yay mövsümündə tanıdım. O zaman onun on dörd və ya on beş yaşı var idi. Mən bu ili çox yaxşı xatırlayıram: mənə bir fəlakət üz vermişdi. Ailəmizin rəisi və yeganə hamisi, ixtiyar böyük babam vəfat etdiyi üçün yurdumuz dağılmış,

hər il yayda getməkdə olduğumuz Ləhicdəki xüsusi bağımıza artıq gedəməz olmuşduq. Ehtiyac bizi o bağı satmağa məcbur etmişdi. Könülsüz olaraq, sınıq bir ürəklə, əqrəbamızdan birinin Şüvələnda olan bağlarına getməli, yaşı orada keçirməli olmuşdum.

Mən Şüvələn bağlarına ilk kərə getdiyim üçün orada kimsəni tanıırdım. Bir rəfiq və müsahibim olmadığından, əqrəbamız da olsa, özgə bir adamın evində yaşamaqdan çox danırıxdım, könlüm heç açılmırdı.

Bağın içində qonşu bağın mərzində¹ bulunan böyük bir qaragacın qalın kölgəsi altına çəkilər, təkbaşına orada vaxtımı keçirər, daha doğrusu, günlərimi sayardım. Bununla bərabər, gələcəkdə ailəmizin məişətini kim təmin edəcək, mənəim məktəbə davamım nə yolla mümkün olacaq, məktəbi tərk etdikdə nə kimi bir işin və sənətin ardınca getməliyəm, bu bərdə mənə kim rəhbərlik edəcək kimi suallar mənim fikrimi az məşğul etmirdi.

Gəncliyimin ilk baharını belə məişət qayğıları ilə keçirir, həyatın iztirablarını bütün varlığım ilə hiss edirdim. Bu iztirab mənə sərbəst və bəxtiyar yaşamanın nə qədər müşkül olduğunu düşündürür, məndə bədbinə bir hələti-ruhiyyə yaradırdı. Belə bir halda ikən, mənim kimi bir ailə fəlakətinə uğramış Xədicəyə təsadüf etdim.

Xədicənin anası səkkiz-doqquz ay əvvəl vəfat etmişdi. Onun müsibəti yalnız anasızlığı deyildi. Buna əlavə olaraq, o, ikinci bir müsibətə də uğramışdı. Anasının vəfatından dörd ay keçməmiş atası yeni, gənc bir qadınla evlənmişdi. O, anasının yerinə gələn qadınla yola gedə bilməmişdi. Bu rəfləri onu atasının gözündən saldıqı üçün bir kərə həyatına qəsd etməklə özünü öldürmək istəmiş, bunun üzərinə xalası onu yanına almış, müvəqqəti olaraq evlərindən uzaqlaşdırmaqla mənim yaşadığım qonşuluğunda olan bir bağı icarə etməklə oraya gətirmişdi.

Xədicənin bu fəlakətini evdə eşitdikdə ona qarşı məndə bir təmayül hissi oyandı. Öz müsibətimi unudub, onun qəminə şərik oldum. Onu ovutmaq, onu məşğul etməklə iztirablarını azaltmaq, ona yardım etmək istədim. Mən ara-sıra onun ağladığını, xalasının ona təsəlli verdiyini eşidir, göürdüm. Bunu da hiss edirdim ki, o, anasını

xatırlayır, hər il getməkdə olduqları Pırşağı bağlarını, oradakı arqadaşlarını qərubsəyib ağlayır.

Xədicə mənə tamamilə bir qəm şəriki və fəlakət yoldaşı idi. Onun anası vəfat edərək, atası vəfasızlıq etmişdi. Mənim də vaxtilə (on iki il əvvəl) atam vəfat etdikdə, anam vəfasızlıq edərək, axıtdığım səmimi göz yaşlarıma etina etməyib, yeni bir ərə getməklə mənə tərk etmişdi. Xədicə Pırşağıdakı bağlarını xatırlayıb ağlayırdı. Mən də Ləhicdəki bağımızı, oradakı uşaqlıq arqadaşlarımızı qərubsəyib mütləssir olurdu. O, Şüvələni özünə qərbət və yad mühit bulduqı üçün danxır, heç bir şeylə əylənə bilmirdi. Mən də eyni hisslə danxıb özümü əyləndirə bilmirdim.

Demək, tələccə biz, bir-birimizə ən yaxın arqadaşlar idik. Fəlakət insanları daha tez birləşdirir, deyildiyindən inanırımdı ki, Xədicə ilə tanış olacaq, onunla arqadaşlıq edəcəyəm. Ürəyimdəki boşluğu onunla dolduracağam. Bizə qərbət kimi görünən Şüvələn bağlarında bir-birimizi əyləndirəcəyik.

Xəyalımda Xədicə ilə tanış və yoldaş olmağı çox asan təsəvvür edirdim. Bu mənim düşüncəm idi. Həqiqət tamamilə bunun əksinə çıxdı: Xədicə mənədən yaşırdı.

Bizim sakin olduğumuz bağlar bir-birinə qonşu idilər. Evlərimizin arası yüz addımdan artıq deyildi. İki bağın mərzində bulunan bir qaragacın kölgəsində iki ailə istirahət edib əylənirdi. İki qonşu bağı bir-birindən ayıran bir arşın yüksəkliyində taxtadan yapılmı bir çəpər idi. Buna baxmayaraq, Xədicə mənədən yalnız üzünü tutub yaşınmaqla kifayət etmir, adətən qaçırdı. Onun bu halı mənə daha artıq maraqlandırır.

İndiki kimi xatırlayıram: bir gün iyul ayının ortalarında qonşu qadınlar Pır çinar ziyarətinə getməyə qərar vermişdilər. Görmədiyim yerləri görüb bir qədər əylənərdim, – deyə mən də onlar ilə bərabər getmək istədim. Zətən qadınlar arasında mənədən çəkinib yaşınan da yox idi. On beş-on altı nəfərlik bir dəstə idi. Səhər erkən hərəkət edildi. Pır çinarın yaxınlığında, qonşuların birisi ilə tanış bir kəndlinin evinə düşəcəkdik. Orayadək ikisatlıq bir yol vardı. Bu səyahətdə mənə hər şeydən artıq maraqlandıran Xədicə idi. O da xalası ilə bərabər gedirdi. Bu yol üzərində mən onunla

¹ Sərtləndə

görüşüb qonuşmaqla açılışacaq, ona rəfəqət edəcəkdım. Ən öndə bizim şeylərimizi götürən bir araba gedirdi, onun arxasınca mən də daxil olduğum halda çoluq-çocuqlar gedirdilər. Bunların arasında Xədicə yaşında iki qız da var idi ki, mənimlə açıq-saçıq danışib əylənməkdən çəkinmirdilər. Xədicə bu kərə də bizə qoşulmadı. O bizdən qırx-əlli addım bir fasilə ilə gələn yaşlı qadınlara qoşulmuşdu. Onların söhbəti Xədicəni əyləndirməyəcəkdi. Yanımdakı qızlar onu səsləyib çağırırdılar. Xədicənin bizə gəlib qoşulacağını yəqin etmişdim. Birdən heç də təsəvvür etmədiyim bir hal qarşısında bulundum. Xədicə nə yapsa idi, yaxşı olardı? Bir də gördüm ki, bacım məni çağırırdı. Yanıma yaxınlaşıaraq dedi:

– Xədicə səndən yaşınır, sən bir qədər irəli get, arabaya min, yaxud arxaya qalıb bizə qoşul. Xədicə öz yoldaşları, qızlar ilə bir yerdə getmək istəyir.

Məni heyrət aldı:
– Bu necə təklif, – dedim, – mən Xədicəni tutub yeyəcək deyiləm ki!..

Mümkün olmadı. Xədicə hər istədiyini yəpdirməyə adət etmiş, ərköyün böyümüş bir qızıdır.

Bacım məni qandırır:
– Xəstədir, anası yoxdur, şıltaqçdır. Onun ürəyini qırmaq olmaz... – deyirdi.

Mən çıxılmaz bir vəziyyətdə qalmışdım. Tamamilə geri qayıtmaq istədim. Qərribə burasıdır ki, Xədicə mənim geri qayıtmağıma da razı olmurdu. Nəhayət, güzəştə getdim. Dəstədən aralanıb arabaçı ilə yoldaş oldum.

Xədicənin mənə qarşı yəpdiyi bu müamələsindən¹ mütəəssir olmaya bilməzdim. Geri qayıtmadığıma peşman olmuşdum. Bu səyahəti mən yalnız Xədicənin xətri üçün yəpmişdim. Bir zamanda ki, o mənədən qaçırdı, qətiyyən mənə yaxın düşmək istəmirdi, bu surətdə mənim onlar ilə bir yerdə qalmağım necə olacaqdı! Bu hal ilə gəlib əvvəlcədən qərarlaşdırılan evə çatdıq. Bu dəfə mən bir qədər ehtiyatlı davrandım. Bir daha Xədicənin təhqirinə uğramayım deyən, onların düşüb istirahət edəcəkləri evin talvarından yetmiş-səksən addım uzaqda bulunan bir söyüd ağacının kölgəsinə bir palaz düş-

dib orada rahatlandım. Bir qədər sonra onlar da gəlib talvarda yerləşdilər. Qorxduğum təhqirə yenə uğradım. Xədicə yenə əmr edirdi ki, söyüd ağacının kölgəsindən qalxıb tamamilə kənarda bulunan bir əncir ağacının altına gedim; çünki söyüd ağacı evin qabağında idi. Mən oradan Xədicəni görə bilmişəm.

Xədicənin bu hərəkəti mənə açıqdan-açığa təhqir idi. O özünün bu şıltaqlığı ilə mənim izzəti-nəfsinə toxunurdu. Bütün qadınlar, xalası da onu məzəmmət edirdi. O isə öz sözündə inad edib dururdu. Ayağa qalxaraq, havanın çox isti olmasına baxmayaraq, geri qayıtdım.

İndi mənə Xədicəyə qarşı müdhiş bir kin və xüsumət vardı.

Aradan bir aydan artıq bir zaman keçdi. Mən Xədicə ilə arqadaşlıq etmək fikrini artıq başımdan çıxarmışdım. Hər nə qədər ona qarşı ürəyimdə bir kin bəsləyirdim də, uzaqdan belə olsun, ona baxmaqdan, onun necə qız olduğunu öyrənməkdən özümü ala bilməmişdim.

O, gözəl deyildi, çirkin də deyildi. Rəngi bir qədər qaraya mayıl, zəif vücutlu bir qız idi. Onun nəzər-diqqəti cəlb edən bir şeyi var-dısa, o da həddindən fəzlə¹ gur kəstanə rəngli saçları idi.

Bir gün, günorta yeməyindən sonra istirahət etmək məqsədilə qarağacın kölgəsində uzanaraq, kitab mütəliəsi ilə məşğul idim. Xədicənin tamamilə başı açıq olduğu halda evlərindən çıxıb taxta çəpərin o biri tərəfinə, qarağacın kölgəsinə gəldiyini gördüm. O mənim orada bulunduğumu bildirdi. Fəqət özünü bilməməzliyə qoymuşdu. Bir məhni oxuyurdu.

Son günlərdə Xədicənin halında bir dəyişiklik hiss edirdim. Mən nə qədər ki özümü ondan uzağa çəkir, ona qarşı laqeyd və etinasız davranırdım, əksinə olaraq, o mənə bir o qədər artıq təmayül² göstərirdi, bəzən üzü açıq gəlib yanımdan ötürək keçirdi. İndi isə məhni oxuyub səsinə mənə eşitdirirdi. Yenə etina etmədim. Yəni üstə çevrilərək arxamı ona tərəf çevirdim. O isə üzüm dərmək üçün meynəliyə doğru getdi. Bir o qədər zaman keçməmişdi ki, birdən Xədicənin qışqırdığını eşitdim:

– Ey vay... ilan! – deyib çığırdı.

¹ Artıq

² Meyil

Ürəyimdə ona qarşı bəslədiyim küdrəti unutdum. Tez ayağa qalxdım. Taxta çəpəri aşdım. Yüyürərək ona yaxınlaşdım. Məni görünce özünü qucağıma atdı. Onu özümdən kənar etdim:

– Hani ilan? – deyib soruşdum.

– Orada, orada, – deyib bir yeri göstərdi.

Səsinə xalası da, başqa qonşular da çıxmışdılar. İlanı nə qədər aradıqsa da tapa bilmədik.

– Ehtimal, səni qara basmışdı, – deyib hər kəs bir tərəfə dağıldı. Mən də öz yerimə qayıtdım.

Xədicənin doğrudan da bir ilan görüb-görmədiyini təyin edə bilmirdim. Bu məni bir o qədər maraqlandırmırdı da. Axşam bacım-dan eşitdim ki, Xədicə qorxusundan xəstələnmişdir.

O günün sabahı Xədicənin xalası bizə gəldi. Mənə öz razılığını bildirdi. Əlavə xahiş etdi ki, onlara gedim. Xədicə mənə şəxsən təşəkkür etmək istəyirmiş. Mən artıq Xədicə ilə görüşmək istəmirəm. Buna mənim meyil yoxdu. Buna baxmayaraq, rədd etmək də münasib olmazdı. “Bəlkə goldim” dedim.

Axşamüstü bir qədər tərəddüddən sonra qalxıb onların heyətinə keçdim. Xədicə yataqda uzanmışdı. Məni gördükdə əvvəl gülümsədi. Bir uşaq sevinci ilə məni qəbul edib, yatağının başı ucunda yer göstərdi. Sonra nədənsə doluxdu. Gözləri yaşardı, başını yan tərəfə çevirərək, bu halını məndən gizlətmək istədi. Müvəffəq ola bilmədi. Ağlamağa başladı. O bir uşaq kimi ağlayırdı.

– Niyə ağlayırınsız? Sizə nə oldu? – deyər sordum.

– Mən zənn edirdim ki, yanıma gəlməzsiniz.

– Niyə?

– Çünki mən sizə fənalıq etmişəm. Mən elə bilirdim ki, siz məni bağışlayacaqsınız.

– Bağışlaram, – dedim.

Bir az sonra Xədicənin xəstəliyi tamamilə unuduldu. Sənli-mənli qonuşur, hər tərəfdən söhbət edir, məni əyləndirməyə çalışırdı.

Qalxıb evə qayıdarkən, məni qarağacın altınadək müşayiət etdi. – Mən, – dedi, – sənin bu yaxşılığını heç bir zaman unutmayaçağam. Bununla bərabər, səndən bir rica edəyəm ki, sənə qarşı etdiyim fənalığı unudasan!

– Unudaram, – dedim.

Bir qədər düşündükdən sonra dedi:

– Yox... unutmayınız!.. Fənalıqla da olsa, bir adamın xatırlanması, tamamilə unudulmasından daha yaxşıdır, deyilmi?

– Elədir, – dedim.

Bu tarixdən başlayaraq, Xədicə ilə barışdım. Yalnız barışmaqla qalmayıb, səmimi bir arqadaş olduq. Hər gün məlum qarağacın altında görüşür, uzun-uzadı qonuşur, söhbət edirdik. Xədicə savadsız bir qız idi. Bəzən söylədiyi bir sözün üzərində inad edərcəsinə durar, hər kəsi özü ilə hesablaşmağa məcbur edirdi. Buna baxmayaraq, o olduqca xoşsöhbət, xoştəbiət, genişqəlblə, munis və mehriban bir qız idi və yaxud mənə elə görünürdü. Çox vaxt gecələr də xalası ilə bərabər bizə söhbətə gəlirdi.

Mən Xədicə ilə çox xoş saatlar keçirirdim. Fəqət bizim bu arqadaşlığımız çox davam etmədi. Yalnız iki həftə qədər oldu. Bağ mövsümünün axırı olduğu üçün onlar köçməyə qərar vermişdilər. O axşam yenə bizə gəldilər. Xalası tələsirdi. Səhər köçəcnokləri üçün tez qalxıb getdi. Xədicə gecə yarıyadək bizdə qaldı. Sonra qalxdı. Aynı qaranlıq bir gecə olduğuundan, onu evlərinə dək ötürmək lazım gəldi. Ayağa qalxdım. Qarağacın altına gəldik. Yarım saatadək ayaq üstə yənə ötədən-bəridən qonuşduq. Nədənə, belə söhbət hər ikimizə xoş idi. Bir-birimizdən ayrılmaq istəmirdik. Nəhayət, əlimi sıxdı. “Salamat qal” deyib, taxta çəpəri adladı:

– Mən səni heç bir zaman unutmayaçağam. Sən də məni unutma, – deyərək, məndən uzaqlaşdı.

Mən iki əllərimi taxta çəpərin üzərinə söykəyib, onun arxasınca baxırdım. Mən ən istəklə bir arqadaşından, ehtimal, bir daha görüşməmək şərti ilə ayrıldım.

Xədicə məndən bir iyirmi addım uzaqlaşdı. Birdən dayandı. Üzünü mənə tərəf çevirdi. Ətraf çox qaranlıq idi. Bir söz söyləməyirdim. Hiss edirdim ki, Xədicənin söyləyəcək bir sözü vardı. Onu bökə-yirdim. Bu halda onun mənə tərəf yüyürdüyünü gördüm. Bərabərimə yetişincə çəpərin arxasından iki əlləri ilə boynumu qucaqlayıb dodaqlarını dodaqlarıma toxundurdu və qararaq gözəndə qeyb oldu.

Yerimdə quruyub qaldım, bütün vücudum sarsılan kimi oldu. Onun təkrar görünməsinə istəyirdim. Fəqət o bir daha görünmədi. Nəqar evə qayıtdım.

Hər kəs yatmışdı. Etiraf edirdim ki, o gecəni səhərədək yata bilmədim. Beynimə bir çox qarışıq xeyallar hücum edirdi. Beləliklə, sabahı açdım.

“Hər necə olursa olsun, mən Xədicəni bir kərə də görməliyəm” – dedim. Ayağa qalxıb birbaşa Bəndüstü adlanan küçəyə getdim. Xədicəgilin faytonları buradan keçib gedəcəkdi. Bəklədim... bəklədim... Bir neçə başqa fayton gəlib keçdi. Nəhayət, onların da faytonları orta bir sürətlə önümdən ötür keçdi. Xədicənin gözləri gözlerimə sataşdı. Əlində tutduğu bir qorənfil çiçəyini mənə tərəf atdı. Sovuşub getdilər. Çiçəyi yerdən alıb evə qayıtdım. Fəqət nədənsə o gün əhvalım tamamilə pərişan keçdi.

Bu, mənim Xədicə ilə birinci görüşüm idi.

Bu hadisədən tam üç il keçmişdi. Bu üç il içərisində Xədicəyə bir yerdə təsadüf etmədiyim kimi, onun barəsində kimsədən bir məlumat da ala bilməmişdim. Yalnız bir kərə, onun zəngin bir adama orə getdiyini eşitmişdim. Həyat və məişət qayğısı Xədicəni mənə unudturmuşdu. Zətən başqa çarəm də yoxdu. Mən Xədicəni unutmalı idim. Yalnız bu vəsə ilə iztirablarımlı azalda bilirdim.

1908-ci ilin bağ mövsümündə bir cümə tətilindən istifadə edərək, qonaq sifəti ilə Pırşağı bağlarına getmişdim. Axsam üzəri bir az gəzmək məqsədilə dəniz sahilinə çıxmaq istəyirdim. Bağların arası ilə uzanan bir yol ilə gedirdim. Bu halda qarşıma bir neçə çadralı qadın çıxdı. Başımı aşağı salaraq, ötür keçmək istəyirdim. Yanlarından keçərkən, hansı bir sövqi-təbii ilə isə bilmirəm, başımı qaldırdım, gözücü onları süzdüm. Hamısı yaşlı qadınlar idi. Yalnız birisi gənc idi. O birilər mənə qarşı üzlerini ötdülər. Gənc qadın isə məndən yaşınmır, dik-dik gözələrimin içinə baxırdı...

Birdən-birə mənə heyət aldı. Qarşımdakı qadın Xədicə idi... Ötür keçdi.

Xədicə boyca və vücudca çox böyümüşdü. Rəngi bir qədər ağarmış, gözəlliyi də o nisbətə artmışdı. Başında açıq rəngli ipək çadrası, onun altında alafarsca əlbosəsi nəzər-diqqəti cəlb edirdi.

Bir neçə addım uzaqlaşdıqdan sonra ixtiyarsız ayaq saxladım. Geri dönüb arxadan ona baxdım. Bu halda onun da başını çevirib mənə tərəf baxdığını gördüm. Heç bir söz söyləmədən yolumuza davam etdik.

Bu da mənim Xədicə ilə ikinci görüşüm idi.

Xədicə ilə üçüncü görüşüm 1912-ci ildə oldu. Bu zamanlarda mən dərvişcəsinə bir həyat keçirir, təkbaşına olaraq Hacı Hacıya karvansarasının bir hücrəsində yaşayırdım. Məhərrəmlik münasibətilə bu karvansaranın həyətinə də təkyə saxlayıb təziyədarlıq edilirdi.

Tasua¹ gecəsi idi. Axsam saat doqquz rədlərində məşğələmədən mənzilimə qayıtdım. Karvansaranın böyük əlaqapısı ağzına-dək tamaşaçılarla dolu idi. Bir gün əvvəl karvansaranın ikinci mərtəbəsi balkonuna toplanan tamaşaçı qadınlar arasında yer üstündə dalaşma olduğu üçün təkyə sahibləri qadınların içəri buraxılmamasına əmr vermişdilər. Mən onların yanından ötür keçərkən o qadınlardan birisi üzünü mənə tərəf tutub dedi:

– Ay qardaş, biz davakar deyilik. Sən bizi içəri buraxdır.

– Bu mənə aid olan bir iş deyil, bacı, – dedim.

– Belkə Xədicə bu barədə sənə xahiş etdi, onda necə? – dedi.

Dönüb baxdım. Diqqət etdim. Gözlərimdən tanıdım. Bu qadın Xədicə idi. Onun ricasını yerə salmaq istəmirdim. Xahişlərinə öməl etmək fikri ilə:

– Arxamca gəliniz, – dedim. Onları içəri buraxdırdım. Üç nəfər idilər. Mənzilimdən sandalya alıb münasib bir yerdə oturdum.

Xədicənin halında bir dəyişiklik vardı.

Bəş il əvvəl mən onu zəngin bir əlbosədə görmüşdüm. İndi isə sado bir libas geymişdi. Ayaqqabısı yaxşı deyildi. Bu onun kasıb bir ailədə yaşadığını bildirirdi.

Mənzilimə qayıtdım. Tamamilə yalnız idim. Qonşularımın hamısı təziyə məclisinə getmişdilər. O damın içində gözünir, Xədicəni düşünürdüm. Əski xatirələr fikrimi işğal etmişdi. Yeddi il əvvəl onunla keçirdiyim saatlar tamamilə xəyalımda canlanmışdı. Hələ onun, məndən ayrılarkən ilk və son öpüşü... Onun hərarətini dodaqlarımda hələ də hiss edir kimi idim. Birdən xatirəmə bir şey gəldi. Əski kitabları araşdırıb qocaman bir kitab aldım. Bu “Təfsiri-səfi” adlanan farsca mənzum yazılmış bir Quran təfsiri idi. Onu vərəqləməyə başladım. Aradığımı buldum. Bu, Xədicənin ilk dəfə məndən ayrılarkən, kim bilir nə məqsədlə və nəyin xətiyyəsi olmaq üçün

¹ Məhərrəm ayının doqquzuncu günü

mənə buraxdığı qərənfil çiçəyi idi. Bu çiçək tamamilə solub xəzan olmuşdu. Kitabın qalınca vərəqləri onu o qədər sıxıb təzyiq etmişdi ki, nə qoxusu, nə də rəngi qalmışdı... Zavallı çiçək! Ona dalğın-dalğın baxırdım. Onunla Xədicə arasında müştərək bəzi sifətlər bulurdum. Vaxtilə bu çiçək nə qədər təzə və tərəvətli idisə, Xədicə də o qədər şux və məsum idi. Əski kitab özünün qaba vücudu ilə, qalın vərəqlərinin kiflənmiş qoxusu ilə bu çiçəyin ruhunu zəhərləyib varlığını çürütdüyü kimi, onun mənəviyyatı da Xədicənin mənliliyini gəmirilmiş, gəncliyini və gözəlliyini əlindən almışdı. Xədicə artıq sevgi və sevinc nəşr edən yeni açılmış bir çiçək deyil, hüzn və ələm təsiri bağışlayan bir zavallı idi.

Əlimdə tutduğum çiçəyə baxdım... baxdım... Acı-acı düşündüm. – əski kitabın təsiri, – dedim.

Təziyə məclisi bitdikdən sonra Xədicəni arqadaşları ilə bərabər mənzilimin qapısında gördüm. Onlara, yol açılanadək gözləmək lazım idi. Ayaq üstə Xədicə ilə ötdən-bəridən qonuşmağa başladım. Müsahibəmizin mövzusu bir-birimizin halını soruşmaq idi. Öyrəndim ki, Xədicə beş il əvvəl bəzək şeyləri satan zəngin bir zərgərə ərə getmişdir, fəqət onu sevə bilməmişdir. Üç il sonra ondan boşanmışdır. Bir il yarım atası evində yaşamış, kendisini almaq istəyən bir neçə kişini rədd etmişsə də, nəhayət, onu ikinci dəfə ərə getməyə məcbur olmuşlar. Altı ay əvvəl bazarda alış-verişlə məşğul olan bir adamla evlənmişdir.

Xədicənin dörd il əvvəl Pırçağı bağlarında təsadüf etməklə müşahidə etdiyim gözəlliyindən az bir şey qalmışdı.

Təkyə tamamilə boşalmış, yol açılmışdı. Xədicəni yoldaşları tələsdirdilər, o isə Şüvalən bağlarını, mənimlə keçirdiyi günləri hələ unutmadığını söyləyirdi. Nəhayət, "sağ ol!", – deyib, əlimi sıxdı. Məndən ayrılarkən dedi:

– Həyatımdan heç də məmnun deyiləm...

Aradan bir altı il də keçdi. Bu altı ilin içərisində bir çox hadisələr baş vermişdi. Cahan müharibəsi, Fevral və Oktyabr inqilabları, sonra Zaqafqaziyada baş verən itxil və qarışıqlıqlar... Bu zamanlarda mən Bakıda deyildim. Nəhayət, 1918-ci ildə "Sentyabr hadi-

səsi"ndən¹ sonra Bakıya qayıtdım. Yenidən gəlmişdim. Səbiq Mixaylovski küçədə böyük bir binada mənzilim vardı. Küçə qapısından girərkən, uzun, qaranlıq bir dalanı keçib öz otağıma gedərdim. Yolumun üzərində o binada yaşayan bir tacirin mətbəxi bulunurdu. Bir gün oradan keçərkən, ev qulluqçusu bir qadın mətbəxdən odun alıb çıxdığını gördüm. Etinasız bir halda ötüb keçdikdə bu qadın məni gördü. Təzə üzünü divara çevirərək, məndən gizləndi, nədənsə biixtiyar Xədicəni xatırladı, çünki bu qadının boyu Xədicənin boyuna bənzəyirdi. Başına qıyqacı saldıqı çadrasının altından görünən uzun və gür saçları nəzər-diqəti cəlb edirdi.

O gün həp Xədicəni düşündüm. Həyatda hər şey mümkün idi. Fəqət ərköyün böyüyən, kimsəyə boyun oymək istəməyən Xədicənin başqalarının evində qulluqçuluq edəcəyinə inanmadım gəlmirdi. Buna baxmayaraq, çox narahət oldum. Bu fikri bir dürlü özümdən uzaqlaşdırı bilmədim. Getdikcə marağım artırdı. O günün sabahı dalandarı yanıma çağırıb, gördüyüm qadın barəsində ondan məlumat istədim.

– Haşimovların qulluqçusudur. Yeni gəlmişdir, – dedi. Adını bilmirdi, ev dəftərini ondan tələb etdim. Başdan-ayağadək vərəqlədim. Aradığımı buldum, gözlərimə inanmadığımı gəlmirdi. Bu qadının adı Xədicə idi.

Dalandar ilə ona xəbər göndərdim. Məni bir görsün, – dedim. O gün keçdi. Ertəsi günün gecəsi mənim mənzilimə gəldi. Halı olduqca pərişan idi. Əynində əski, yamaqlı bir paltar var idi. Danışarkən ara-sıra öskürürdü. Bu hal onun xəstəliyini bildirirdi.

Xədicənin anlatdığından öyrəndim ki, ikinci orindən də boşanmışdır. Beş yaşlı bir qız uşağı var imiş. Atasını onu təkrar ərə vermək istəmişsə də, qəbul etməmişdi. Qızını böyütmək, öz həyatını təmin etmək üçün evlərdə qulluqçuluq etməyi ərə getməkdən üstün tutmuşdu.

Xədicənin bu halından mütləssir oldum.

Qalxıb getdi. O günün sabahı Xədicəni bir daha görmədim. Öyrəndim ki, o Haşimovların evini tərk etmişdir. O, səfəllotli halda mənə görünmək istəmədi.

Bu da mənim Xədicə ilə dördüncü görüşüm idi.

¹ 15 sentyabr 1918-ci ildə Bakının türk qoşunları tərəfindən azad edilməsi nəzərdə tutulur.

Xədicə ilə mənim son görüşüm on ay sonra, 1919-cu ilin avqustunda oldu. Bir təsadüf məni ikinci kərə olaraq yenə Şüvəlandakı qohumumuzun həmin bağına çəkmişdi. Mən oraya bir qonaq sifəti ilə getmişdim. Bacımdan öyrəndim ki, Xədicə xəstə yatır, halı yaxşı deyil, xalası onu qonşuluqdakı qarağacılı bağa gətirmiş, özü də hər gün mənim nə zaman gələcəyimi soruşur.

Ayağa qalxdım. Taxta çəpəri aşıdım. Xalası qarşıma çıxdı. Məni onun yanına götürdü.

Xədicə arxası üstə uzanmışdı. Onun vücudundan və gözəlliyindən yalnız iki şey qalmışdı: iri qara gözləri, kəstanə rəngli açıq, çətin qışlaqlar... Məni görəncə qalxmaq istədi. Buna qüvvəsi yoxdu. Məni oldum. Əlimi tutdu. Əvvəl üzümə gülümsədi, sonra doluxdu. Gözləri yaşardı. Başını yan tərəfə çevirdi. Gözünün yaşını məndən gizlətmək istəyirdi. Müvəffəq ola bilmədi. Ağlamağa başladı. Xədicənin bu halı mənə çox təsir etdi. Mütəəssir oldum. On dörd il əvvəl, həmin bu yerdə vəqə olmuş bir hadisə xatirində canlandı. Mən ilk kərə Xədicəni həmin bağda, cəyni yatdığı yerdə görmüşdüm. Onda da ağlamasını məndən gizlətmək istəmişdi. Müvəffəq ola bilməmişdi. Onda da xəstə yatırdı. Fəqət o zamankı xəstəliyi ilə indiki xəstəliyi arasında nə qədər fərq var idi!

Yanında oturdum. Söyləməyə bir söz tapa bilmədim.

"Necəsiniz?" – deyib sorməyə cəhtiyə yoxdu. O, ölüm döşəyində idi. Bu, açıqdan-açığa hiss olunurdu.

Yalnız:

– Siz xəstəsiniz? – deyə bildim.

Cavab verdi:

– Ölmək üzrəyəm!

Aralıqda bir sükut əmələ gəldi. Bu sükutu yenə Xədicənin zəif səsi pozdu. O, ölüm halında məni məşğul etmək üçün söhbət mövzusu bulmağa çalışırdı. Bunu tapmaqda güclük çəkəmədi.

– Hec bağa gələcək halda deyildik. Zavallı xalam məni bağ havası ilə tədavi etmək istədi. Ona dedim ki, oğər məni on dörd il əvvəl gətirdiyim Şüvəlandakı bağa aparasan, gedərəm. Nədənə, bu baği mən hec unuda bilməmişəm. Mən buranı çox sevirəm. Məne elə gəlirdi ki, buraya gəlməklə yaxşılaşaram. Fəqət yaxşılaşa bilmədim.

Xədicənin gözləri yenə yaşardı. Boğazı tutularaq, öskürməyə başladı. Bir qədər sonra əlavə etdi:

– Buraya gəldiyim gündən hec səni düşündüm. Hər gün sənin nə zaman gələcəyini soruşurdum. Qorxurdum ki, səni görə bilmədən ölərəm.

Xədicə danışdıqca beynimə bir təqim fikirlər hücum edirdi.

– Bir neçə dəfə ölüm məne çox yaxınlaşdı. Bunu açıqdan-açığa hiss edirdim. Sanki ruhum bədənimdən ayrılmaq, canım boğazımdan çıxmaq istəyirdi. Bəlkə inanmazsan, mənə elə gəlirdi ki, güclə onu tutub saxlamışam. Nədənə, mən hec ölmək istəmirəm. Həyatın qədrini və qiymətini ancaq indi bilərəm.

Xədicə sükut etdi. O çox zəif idi. Alın tərlemişdi, hərəkətsiz gözləri məchul bir nöqtəyə diyrəyib baxırdı. Fikri uzaqlarda, pək uzaqlarda idi. Nələr düşündüyünü bilmirdim. Bir də gördüm iki qotro yaş, ölüm rəngli sarı çöhrəsinə doğru axıb yanaqlarını islatdı.

İxtiyarsız olaraq:

– Siz ağlayırsınız, – dedim.

Gözləri yaşlı halda gülümsədi:

– Yox, ağlamıram, – dedi, – sənin beləcə gəlib məni yoluxmardan çox sevindim, çünki mən bunu ilk xəstə yatdığı gündən istəyirdim. Hər zaman gözüm qapıda idi. Mənə elə gəlirdi ki, sən məni yoluxmağa gələrsən... Deyirəm ki, hər istədiyimə belə nail ola bilsəydim!..

O günün axşamı yenə Xədicənin yanına gətdim. Günəş yenicə qürub etmişdi. Kiçik bir lampanın ziyası evə xəstə və ölgün bir işıq salırdı. Bir tərəfdə gözlərindən tamamilə özünə bənzəyən Xədicənin beş-altı yaşlı qızı oturub oynamaqla məşğul idi. Xalası başına qıyqacı örtüyü çadrası ilə üzünü məndən gizlətdiyi halda ortada gəzib-dolaşırdı. Xalasının əri də mənə bir cəhtiram olmaq üçün gəlib bir tərəfdə oturmuş, bir-birilə rabitəsi olmayan mövzularda söhbət edirdi. Xədicə arxası üstə halsızca uzanıb tez-tez nəfəsini çiyinləri ilə alıb-verirdi.

Birdən:

– Xala can! – deyib çığırdı. – Sən də gəl, otur.

Xalası da gəlib bir tərəfdə oturdu.

Xədicə başladı:

– Mən bilərəm ki, çox yaşamayacağam. Öləcəyəm... Mənim vəsiyyətlərimi eşidiniz. Öldükdən sonra ona əməl edəcəyinizə mənə söz veriniz!

Xalası:

– Bu necə sözdür, qızım, söyləyirsən! Allaha şükür, sənə nə olmuşdur ki... İnşallah yaxşı olarsan, – dedi.

– Xala can, mənə nə haq yerə aldatmağa niyə çalışırsan! Buna ehtiyac yoxdur.

Xalası əri ona cavab verdi:

– Sölyə, qızım, əməl edirik, – dedi.

Xədicə:

– Mən, – dedi, – axır zamanlarda qızımın adını dəyişib, ona öz adımlı qoydum. Mən öldükdən sonra onu Xədicə adı ilə çağırırsınız! Bu mənim birinci vəsiyyətimdir.

İkinci vəsiyyətim budur ki, öldükdən sonra mənim üçün molla çağırub Quran oxutmayınız... ehsan və xeyrat verməyiniz... mən bunların heç birini istəmirəm. İstərsiniz heç yas da saxlamayınız. Elə təsəvvür edin ki, Xədicə ölməmişdir. Qızım Xədicə mənim əvəzimə yaşayacaqdır.

Xədicənin bu sözləri üzərinə xalası öz ərinin üzünə baxdı. O da başı ilə işarə etdi ki, bir söz söyləməsin.

Xədicə əlavə etdi:

– Üçüncü və axırncı vəsiyyətim də budur ki, mənə qəbiristanda basdırmayınız. İki bağın mərzindəki o böyük qarağacın altında dəfn ediniz. Əgər istəyirsiniz ki, mən sizi halal edim, sizdən narazı getməyim, bu vəsiyyətimə əməl ediniz. Mən son nəfəsimdə bunu sizdən xahiş edirəm.

Xədicənin bu barədə təkidi mənə düşündürdü. Bu halda üzünü mənə tərəf çevirdi. Gözlərimin içinə baxdı. Sonra göz qapaqlarını endirdi. Bir qədər sonra təkrar gözlərini açdı:

– Qoyunuz, – dedi, – bir söz də söyləyim... İllərdən bəri üreymdə saxladığım bir sözü, – yenə gözlərini mənə tərəf çevirdi.

– Bu söyləyəcək sözüm bir az sənə aiddir, – dedi.

– Söyləyiniz, – dedim.

– Bilirmissən mən qarağacın altında dəfn edilməmi niyə istəyirəm?

Xədicənin bu salı mənə ixtiyarsız olaraq son kərə ondan ayrıldığım gecəni xatırlatdı. Orada nə üçün dəfn edilmək istədiyini bildirməmişəm də, bir şeylər hiss edirdim.

Sükut etdim. O özü cavab verdi:

– Çünki mən sənə onda sevdirdim!..

Bu sözü müteəqib quru, gomik oli ilə əlimi tutub dərddi sinəsinin üzərinə qoydu. Onun bu etirafı həzin, həzin olduğu qədər də fəci idi.

Ortada dərin bir sükut əmələ gəldi. Xalası ərinin qashları çatıldı. Sol əlini alnının üstünə qoymaqla gözünün qarşısına tutdu. Bu halda xalasının səsi sükutu pozdu:

– Xədicə! – dedi. – Nə danışsın? Sənin üçün eyib deyilmi, xalq sənə nə deyər?

Xədicə acı-acı güldü:

– Yenə də “eyib!”, yenə də “xalq nə deyər!”

Əllərini yerə dirədi. Qalxıb oturmaq istəyirdi. Yardım etdim. Arxasına bir-iki balıq qoydum. Onlara söykəndi. Danışmaq istəyirdi, dedi:

– Xala! Məni ilk dəfə ərə verəndə deyirdiniz ki, “dövlətlidir, pulu, qızılı çoxdur, yaxşı evi və mülkü var, tacirdir!..” Mən bunun cavabında yalnız bir söz söyləyirdim!.. Onda sən mənə deyirdin: “Xədicə, sənin üçün eyib deyilmi?.. Xalq bizə nə deyər?..”

Mənim üçün eyib olmasın, xalq sənə bir söz deməsin deyə, mənə sevmə bilmədiyim bir adama verdiniz!.. Həyatımın üç-dörd ilini beləliklə zəhərlədim. Axırda boşanmaqla həqiqət halda onu sevmədiyimi sizə isbat edərdim!..

Boşandıqdan sonra sərbəst olduğum üçün çox sevindim. Ağır bir yükün altından qurtarmış kimi idim. Bu kərə mənə ikinci bir ərə vermək istədiniz... Yenə mənə bir çox dillər tökülür, sözlər deyirdiniz. Sizə dedikdə ki, onu sevmirəm və sevmə bilməyəcəyəm, cavabında yenə əvvəlki köhnə sözü söyləməklə mənə qandırmağa çalışdınız: “Xədicə, sənin üçün eyib deyilmi? Xalq nə deyər?”

Həyatımın bir qismini də belə zəhərləyib, nəhayət, mənə ölüm yatağına yatırdınız... İndi ki mən ölüürəm, artıq yaşamaq ümidini tamamilə itirmişəm, tam on dörd ildən bəri üreyimin on gizli bir yerində saxladığım bir hissi “səni sevdirdim” sözünü son nəfəsimdə dilimə gətirib söylədikdə, sən xalamdan yenə köhnə sözləri eşidirdim: “Xədicə, eyib deyilmi? Xalq sənə nə deyər?..”

Mənim üçün nə vaxta kimi eyib olacaq? Bu “xalq nə deyər” in bir qurtaracağı olmayacaqmı?..

Xədicə son dərəcə əsəbiləşmişdi. Axırncı sözlərini həyəcanla deyirdi. Onu müteəqib şiddətli bir öskürək tutdu. Sanki boğulurdu və yaxud ciyərləri ağzından gəlib tökülmək istəyirdi. Axırda yor-

ğün və halsızca düşüb qaldı. İndi onun gözlərindən sakitcə axan yaşlar yanaqlarını isladib axır, axır... Mütəmadiyən həzinəsinə axır, bir dürlü bitmək bilmirdi.

Davam edə bilmədim:

– Ağlamayınız, Xədicə! – dedim.

– Qoy ağlayım, – dedi. – Mənim bu ağlamağım öz halım üçün deyil, mən bilirəm ki, mənə zəhərləyən, mənə əzib məhv edən bir müqəddərat, qızımı da mənim kimi əzəcək, məhv edəcəkdir. Mən bu zavallı qızımın gələcəkdəki taleyinə ağlayıram!

Xədicə haqlı idi. Xədicəni öldürən onun müqəddərat və tale ad verdiyi mühit idi. Bu mühit onun yavrusunu da “eyib deyilmi?”, “xalq sənə nə deyər” əfynilə zəhərləyəcək, öz vücudu kimi qara torpaqlara göməcəkdə.

Xədicənin yanından pərişan bir halda qayıtmışdım. Gecə yarından ötdüyünə baxmayaraq, yuxum tamamilə qaçmışdı. Buna Xədicənin “səni sevirdim” etirafı səbəb olmuşdu. Bilməm, necə bir hisslə ayağa qalxdım. Bütün Şüvəlan dərin bir yuxu içində idi. Məlum qarağacın qalın qaranlıq bürünən altına getdim. Bütün əski xatirələrim dirilmişdi. On dörd il əvvəl Şüvəlan bağlarında, xüsusilə bu ağacın altında Xədicə ilə keçirdiyim günlər, hətta saatlar birer-birər, bir kino lentası kimi, xəyalımdan keçməyə başladı; əvət, on dörd il bundan əvvəl idi. Xədicə burada, bu ağacın altında mənə tərəf yüyürmüş, boynumu qucaqlayıb dodaqlarını dodaqlarıma toxundurmuşdu, mənə sevdini bildirmişdi. O gecə də mənim yuxum gəlməmişdi, çünki mən də Xədicəni, niyə gizlədim, səmimi bir məhəbbətlə sevirdim. Fəqət zaman və mühit bizə seviməyə, birləşməyə imkan verməmişdi. Her ikimiz “eyib”dən, “xalq nə deyər”dən qorxmış, hissiyyatımızı üroyimizin ön dərin bir yerinə gömmüşdük. Necin?..

Mən belə acı düşüncələr içində olduğum halda, birdən Xədicəgildən bir ağlaşma səsi qopdu. Xədicənin xalası ağ deyib onu oxşayırdı. Kimsədən bir izahat istəməyə, məlumat almağa, xəbər soruşmağa ehtiyac yoxdu. Xədicə özünün həsrət gözlərini, bir daha açmamaq üçün qaranlıq mühitinə yummuşdu.

O gecənin səhəri Xədicə dəfn edildi. Siz elə güman etməyiniz ki, onun axşamkı vəsiyyətlərinə əməl edildi. Onun hansı xahişi və

dileyi yerinə yetirilmişdi ki, vəsiyyətlərinə də ehtiram edilo idi. Qarağacın altında dəfn edilməsinə imkan verilmədi. Bu barədə xalası ərinə müraciət etdikdə, Xədicənin həyatını zəhərləyən o köhnə və məhşur kəlmoni eşitdim:

– Sonra xalq bizə nə deyər?

İndi bu faciədən bir çox illər keçir. Hər kəs Xədicəni unutmuşdur. Etiraf edirəm ki, mən də unutmuşam, fəqət bir münasibətlə onu xatırladım. O, son nəfəsində yerində buraxdığı altı yaşlı Xədicəsi üçün acı-acı göz yaşları axıtdı. O zaman mən onu haqlı bilmişdim. Fəqət yanlışmışdım. İndi ikinci Xədicənin harada olduğunu bilmirəm. Ehtimal, o, qız məktəblərinin birində oxuyur. Bəlkə də ikidərəcəli məktəbi bitirmək üzrədir. Bu halda mənim inandığım bir şey varsa, o da budur ki, ikinci Xədicə anası kimi olmayacaq, o, xalaların, bibilərin, nənələrin “eyib deyilmi?” sualından qorxmıyacaq, “xalq nə deyər” sözünün qarşısında əyilib güzəştə getməyəcək, öz hissiyyatını açıqdan-açığa hər kəsə qarşı deməkdən çəkinməyəcək və utanmayacaqdır.

sentyabr, 1927

ZƏRNİŞAN

Aran yaylağa köçməyə hazırlaşdı. Sabah pəncşənbə günü yola çıxacaqdılar. Qışlaqdakı evlərdə hamı səfər tədarükündə idi. Kimi qapı-bacasını bağlayır, kimi heyət-bacasını tomlayır, kimi ev şeylərini arabaya daşımaqla məşğuldu.

Bir neçə cavan Eyvazın başına yığıb onun araba çatmasına tamaşa eləyir, bir-iki bayatı çağırmasını xahiş edirdi. Baş iş bərk qarşmış Eyvaz:

– Ay uşaqlar, mane olmayın! Bayatını sabah yolda oxuyaram, – deyirdi.

Eyvazı qışlaqda hər kəs sevir, söhbətindən xoşlanar, onu dinləmək istərdi. Eyvaz az danışardı, fəqət söhbətlərində bir incəlik, bir şirənlik olardı. Bunu kondin qocaları da bilirdi, uşaqları da. Arvadları

da bilirdi, qızları da. Qışlaq camaatının Eyvaza xüsusi bir məhəbbəti vardı. Neçə gün idi ki, köç münasibətilə hamı sevinirdi. Evlərin çoxunda yurd halvası bişirilmişdi. Üzlərdə, gözlərdə şadlıq əlaməti görünürdü.

Sevinməyən yalnız o idi. Üzündəki əbədi pərişanlıq, hüzn və kədər çəkilməmişdi. Daşdan tikilmiş bir evin qarşısındakı təndirin üstə donmuş bir vəziyyətdə oturmuşdu. Kim bilir, o nə vaxtdan beləcə dinməz, söyləməz, hərəkətsizdi. Yapdığı çərəkləri çoxdan çıxarmış, təndirin odu çoxdan sönmüşdü. Evdə, beşikdəki körpə uşaq bayaqdan bəri çığır, ağlayırdı. O, bu səsi eşidirdi. Fəqət yerindən qimildanmırdı. O, dalgın idi. Düşünürdü. Düşüncələri o qədər şirin, o qədər xoş idi ki, onlardan bir an belə ayrılmmaq istəmirdi. Sanki itirdiyi ən qiymətli bir şeyi tapmışdı, onun öləndən çıxacağından qorxurdu. O, ötən günlərin şirin xatirələrinin qoynundaydı...

Elə bu çağlar idi. Belə bir köç ərəfəsində idilər. O, azad bir uşaq sevinci ilə atılıb-düşür, deyib-gülürdü. Qayğısız, dərdsiz, ələmsiz. Sabahı gözləyirdi. Sabahın tez gəlməsinə tələsirdi. Axı üzünə açılacaq sabah qışın cansızlığı günlərinə son qoyacaq, qarşıda yeni bir aləm görünəcəkdə: yaşıl çəmənlər, buz bulaqlar, geniş düzlər, məxmər don geymiş təpələr... ayılı gecələr... qızların axşam gəzintiləri. Onun ürəyi sevgi ilə dolu idi. Arzularla dolu idi.

Əfsus! İntizarla gözlədiyi səhər bütün sevincini, şadlığını əlindən aldı. Onun saf qəlbinə qara bir ləkə saldı. Həmin səhər qızığazın üroyinin arzularını, dodağının təbəssümünü, gözələrinin sevincini özü ilə apardı. Bu, qızığaza dəyən ilk ağır zərbə oldu. Həmin səhər zalım, rəhimsiz bir əl onun səadətini, bəxtiyarlığını aldı.

Qəfildən eşidilən amirənə bir səs qızığazı düşüncələrdən ayırdı: – Axmağın qızı, axmaq, yenə heykəl kimi nə quruyub qalmısan burda! İşin, gücün yoxdur?

Zərnişan başını yuxarı qaldırdı. Qan çanağı kimi qızaran iki göz ona baxırdı. Bu, Nəcəfəli idi. Zərnişan bir söz demədən nəfəsiz halda təndirin üstündən aşağı düşdü, ətəli və yorğun addımlarla evə keçdi. Həyətdən Nəcəfəlinin səsi eşidilirdi: "Zalım qızının elə bil sürüsünü sel aparıb! Gəmiləri qara deryada qorq olub. Bu evə ayaq basanı üzünün bir gülən vaxtını görmədik. Elə həmişə qasqabaqlı, həmişə sınısıqlı yerlə gedir. Elə bil yaxsanadadır".

Nəcəfəli haqlı idi. Bu evə gəldiyi dörd ilin ərzində Zərnişanın üzü hələ gülməmişdi, üroyi açılmamışdı.

Budur... Güneş dağların arxasına çəkilir, kəndin üzərinə xəlif bir qaranlıq çökürdü. Ötədə-bəridə yavaş-yavaş işıqlar gözə çarpırdı. Zərnişan qaranlıq evin astanasında oturub körpəsini uyudurdu. Nəcəfəli lampanı yandırıb ocağın yanına qoydu. Hirsle həyəte çıxdı. Nökəri Eyvaza əmrilər verməyə başladı. Sonra ətraf qərrib bir sükuta daldı. Zərnişan yenə əvvəlki düşüncələrinə qayıtdı...

Həmin bu yerdə, lənəyə gəlmiş bu həyətdə Nəcəfəli onu yaxalamışdı. Qüvvətli əllərlə qızığazı otağa sürükləmiş, qapını içəridən qapayaraq vəhşi bir ehtirasla Zərnişanı yerə yıxmışdı...

Bu hadisənin belə bir tarixçəsi vardı: Nəcəfəliyə kənddə mötəbər ailələrdən sayılırdı. Qoyun sürüləri, ilxıları, ökin yerləri, bağ-bağatları. Qohum-əqrəbələri də varlı, qüvvətli idi. Nəcəfəlinin keçmiş qaranlıq idi. Adam öldürmüş, həbsdə yatmışdı. Həbsdən qayıtdıqdan sonra Zərnişanın böyük bacısı Ziyəni almış, ailə qurmuşdu. Fəqət Ziyənin səadətli uzun sürməmişdi. Ərinin və onun adamlarının zülmünə dözə bilməmiş, verəməyib ölmüşdü. Üstündən bir o qədər keçməmiş, Nəcəfəli qayını Murtuzaya belə bir sifariş göndərmişdi: mən razı ola bilmərəm ki, evimə Ziyənin yerinə başqası gəlsin. Bu evin arvadı Zərnişan olmalıdır!

Bu xəbər qızığaza çatanda nələr çəkmişdi! Aman Allah, Nəcəfəlinin heybətli sifətinə, qanlı gözələrinə baxmaq mı olur? Onun təhqirlərinə, yumruqlarına dözməki mi olur? Yox! Yox!

Zərnişan hələ əvvəllər, çox əvvəllər də Nəcəfəlidən qorxardı. Bu bədheybət kişinin nəzərlərindən uzaq olmağa çalışdı. Onunla üz-üzə gələndə bədənini tər basırdı. Odu ki, qızığaz bu acı xəbəri eşidəndə döhsətə gəldi: Yox! Yox! Mən ondan qorxuram! Mən ona ərə gətməyəcəyəm! Gətməyəcəyəm! – deyib fəryad eləmişdi.

Bir dəfə Zərnişan çiynində səhəng bulaq başından qayıdırdı. Nəcəfəli onun yolunu kəsib demişdi:

– Eşitməmişəm oyan-buyan danışsın. Onu bil ki, mənə Nəcəfəli deyirlər. Hələ bir sözümlə iki olmayıb. Get yaxşı fikirləş.

Bu sözlər Zərnişanın vahiməsini bir qədər də artırmışdı. İndi o hər addımda çevrilib geriye baxır, bəzən öz kölgəsindən belə ehtiyat edirdi. Fəqət qərribə idi. Bütün bunlara baxmayaraq, onda qüvvətli bir hissə oyanmışdı: Nəcəfəliyə ərə gətməyəcəyəm!

Taleyin nə acı, nə amansız gəlməmiş.

...Bu vaxtlar idi. Kəç zamanı yetişişdi. Zərnişan sevinirdi. Qarşıda ən məsəd günlər görünürdü. Yaylağın hor dərəsində, hər çəməninə, hər çiçəyinə belə onun şirin xatirələri yaşayırdı. O bu xatirələri ilə görüşə tələsirdi. Hələ Eyvaz... Zərnişanın uşaqlıq dostu, uşaqlıq həmdəmi. Qızçıq axır vaxtlar hiss edirdi ki, nə işə qeyri-adi bir təl, gözə görünməyən bir qüvvə onu Eyvaza bağlamışdır. Kəndin bütün qızları Eyvazla maraqlanırkən, bu yaraşlıq gəncə mərbud ikən, o yalnız Zərnişanı görür, Zərnişanla deyib-gülür, şirin bayatılarını yarıqlı bir səslə yalnız onun üçün oxuyur, ürəyinin sirlərini ona açırdı. Eyvaz kəçqabağı Zərnişana xəbər vermişdi ki, yaylaqda onlara çəli göndərəcək, nişan taxacaq...

Burada, həmin bu yerdə Nəcəfəliyə rast gəlirdi o uğursuz gün, o dənəşətli gecə olmasaydı...

İndi Zərnişan nə edə bilirdi? Kimin üstünə şikayətə gedəydi? Dərdini kimə söyləyəydi? Yəni anası sağ olsaydı, onun qucağına qısılar, göz yaşları tökər, müsibətini ona nəql edərdi. Zərnişan kimsəsizdi. Hayına çatacaq fəqət qardaşı Murtuz idi. Fəciəsini ona necə deyə idi? Desəydi, bir kömək olardı mı?

Zərnişan həmin gecəni ağlayaraq başa vurmuş, yaylaq fəslini dərin bir mətomla keçirmişdi. Çərəsi hər yerdən kəsilib Nəcəfəliyə arvad olmuşdu. İndi o dörd il tamam idi ki, Nəcəfəlinin evində idi. İki uşaq doğmuşdu. Ancaq nə evini, nə də örnini sevmə bilirdi. Məhəbbət-siz yaşayırdı. Nəşəsiz yaşayırdı. Məhəbbətini, sevincini oğurlamışdılar. Ürəyi sızıldayırdı, dili tez-tez Eyvazın yarıqlı bayatılarını təkrar edirdi. Qəlbi kaman kimi inildəyən Zərnişanın üzü necə güləydi?

1930

QANTƏMİR

(1888-1944)

Yazıçı Qantəmir – Qasır Sədrəddin oğlu Əfəndiyev Göyçay mahalının Potu kəndində müəllim atasında doğulmuşdur. İlk təhsilini atasının dərs dediyi kənd mədrəsəsində almış, 1905-ci ildə Göyçaya gərəkək, məşhur məarifpərvər ziyalı İbrahim Həqqinin açdığı yeni üsullu məktəbdə oxumuşdur. 1911-ci ildə Türkiyəyə gedib İstanbul universitetinin tarix-filologiya fakültəsinə qəbul olunmuş, 1914-cü ildə həmin fakültəni bitirib Göyçaya qayıtmış, əvvəlcə Göyçayda, sonra Qubada və yenidən Göyçayda müəllim, məktəb direktoru vəzifələrində işləmişdir. 1926-cı ildə müəllimlikdən ayrılaraq Azərbaycan Dövlət Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olmuş, 1929-cu ildə həmin fakültəni bitirərək, stomatoloq-diş həkimliyi ixtisasına yiyələnmiş, ömrünün sonuna qədər orta və ali məktəblərdə müxtəlif fənlərdən dərs demişdir. Qantəmir 1944-cü ildə vəfat etmişdir.

Bədii yaradıcılığa XX əsrin 20-ci illərində başlayan Qantəmir az sonra "Ağıl dəryası" (1930), "Şarlatan" (1934), "Kolxozstan" (1935) kitablarını nəşr etdirmişdir. Hekayələrini "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbinin ənənələri əsasında yazmışdır.

BÜĞDƏ QUYUSU

Adam da var, adam da. Kiminin dili var, qələmi yoxdur, kimi-ninsə qələmi var, dili yoxdur. Və kiminin nə dili var, nə qələmi. Bū cür adama bızlələ kənd ağsaqqalı deyirlər. Alim məclisində, üləmə yığıncağında ağsaqqal dinməz, danışmaz, qulaq asar. Ona baxar, qeyriləri də danışmaz. Böyük var, kiçik var, alim var, üləmə var, axund var ... Ölkə sahibsiz deyil ki! Dünya bir qıldan asılıdır və o qıl da qılncdan kəsindir. Küləyi, suyu, daşı, torpağı, ağacı, heyvanı, ölbəttə, bir yaradan var. Su öz başına axmıyır, külək öz-özünə əsməyir, yağış da öz-özünə yağmıyır. Bunların bir hikməti, bir səbəbi, bir bəisi vardır. Dünyada ən böyük çay Fərat ilə Nili-mübarəkdir. Nil Misirədir, Fərat Ərəbistanda, heç bir tarixdə görünməyib,

heç bir kitabda yazılmayıb, heç bir peyğəmbər xəbər verməyibdir ki, dünya bina tutandan bu günə qədər bu çayların suyu qurusun. Bəs bu qədər su haradan gəlir? Qulaq ver!

Həzrət Adəmdən yetmiş min il əvvəl xəlf olunan bir mələikə müsibəti-Kərbəla üçün həmişə ağlayıb və bu çayların göz yaşından ömələ gəlib. İndi də ağlamayacaqsanmı?!

Bu bir mövizenin müqəddiməsi, başlanğıcıdır. 15 il bundan əvvəl məhərrəmin səkkizinci günü Əsseyid axund Mirzə Əbülferəc Şirazi Naxçıvanın köçəri və tərəkəmə bir kəndində mövizəni belə başlamışdı. Bu adam nə seyid idi, nə axund, nə mirzə və nə də əbül. Təkcə Fərəc idi. Hətta boğazı uzun və nazik olduğuna görə ona Uzunboğaz Fərəc deyirlərdi.

Fərəc təbrizli idi. Üç il yarım mədrəsədə oxuduqdan sonra hansı üzvündənə bir xəta çıxmış və Şiraza əzimetə¹ məcbur olmuşdu. Onun dəyərləri və yumşaq səsi vardı. Hansı ildə anadan olduğunu, uşaq vaxtı nə yediğini, on dörd yaşında hara getdiyini, neçə gündən bir dırmağını kəsdiyini, çox heyflər olsun ki, burada deməyəcəyəm. 15 il bundan əvvəl onun cibində on dörd tuman pulu vardı. Məşhur xanəndə əyyar² İbrahim Şiraza gələndən sonra Fərəc ixtisara düşən bir müəllim vəziyyətində qalmışdı. Daha ona əhəmiyyət verilməyirdi. Daha o, çayçı dükanlarında oxumayırdı.

Fərəc çox düşündü, çox adamlarla məsləhətləşdi. Nəhayət, qərarını verdi. O il bir tək Şirazdan Arazın bu tərəfinə 46 mərsiyəxan keçmişdi. Fərəc düşündürdü: "Səsim var, saqqalım var, farsca qəzəl bilirəm; pulum da var ki, oba, çanq və qurşaq alım. Nə üçün keçib Arazın o tayında mərsiyəxanlıq etməyim? Nə qədər az olsa, yenə də 400 manat qazanaram ki!.."

Məhərrəmliyin dördüncü günü göy çarxıqlı, göy qurşaq, sarı əbəli, kiçik və dəyirmi üzlü, xurmayı saqqallı, incə və uzun boğazlı nəbələd bir axund Naxçıvan şəhərinin bazar küçəsində gəzirdi. Bu möhtərəm şəxs – Əsseyid axund Mirzə Əbülferəc Şirazi! İdi. Bir mərsiyəxan üçün məhərrəmin dördüncü günü bir müəllim üçün noyabrın 28-ci günü kimidir.

Hər bir mərsiyəxan öz kəndini tapmış, hər kənd öz mərsiyəxanına qovuşmuşdu. Fərəc yenə nəümid olmadı. Naxçıvanın görkəmli

bir aliminə müraciət etdi. Alim qonaq sevən, üroyi yumşaq və qoriblərə hörmət edən bir zat idi. Fərəcin sözlünə qulaq asdıqdan sonra dedi:

– Oğul, gec gəlmisiniz. Hər kənd özünə mərsiyəxan tapıbdir. Daha bu ara-borədə elo bir kənd bilməyirəm ki, orada mərsiyəxan olmasın. Birce çarə tərəkəmə kondrlərinə qalıbdır. Hərçənd onlar bir növ avam və vəhşi tayfadırlar; oza məclisi və mərsiyəxan-zad tanımazlar, amma əlhəmdülillah yenə müsəlməndirlər. Bir kağız yazım, verim, get gör, bəlkə bir növ ilə onları yola gətirəsin.

Fərəc həm zirek idi, həm özünü güvənirdi, həm də ələcsiz idi. Bu təklifi dərhal qəbul etdi. Başqa adam belə işə çətin girişirdi. Alimin kağızını cibinə qoyub yola düzəldi.

Fərəc özü hər il məhərrəmdə məscidə gedərdi. Hər il minbər lərdə təkrar olunan Kərbəla vəqiesini ən incə təfsilatına qədər bilirdi və yol uzunluğunu bir-bir xətinə gətirirdi. Birdən-birə bir şeydən şübhələndi. "Əcoba, imam Həsən nə vaxt nə ilə şəhid edilmişdir?" Çox düşündü, mümkün deyil, xətinə gəlməyirdi. "Ay rəhmətlik oğlu, mənim imam Həsənə nə işim var? Abbas var, Zeynəb var, Ruqiyyə, Leyla, Qasim var. Heç imam Həsənin adını da çəkməyəm və 40 gün onlara söz danışaram".

Axund məhərrəmin altıncı günü kəndə yetişdi. Yay fəslə idi, hər kəs xırmanda çalışırdı. Hamı yaylağa köçmək üçün xırmanı döyüb, buğdanı basdırmağa tələsirdi. Bu kəndin əhli, həqiqətən, çox avam idi. Mərkəzdən uzaq və köçəri olduqlarına görə, gəlib-gedən olmayırdı. "Hu-hiş" bilməzlərdi, mollaları yox idi. Ölü və kəbin üçün ətraf kənddən molla gətirərdilər. Toziyə məclisi qurmaq, ağlamaq, baş yarmaq burada adət deyildi: bu adət get-gedə tork olmuşdu. Çox yaşlı kişilərin "matəm" hadisəsindən xəbərləri vardsa da, yeniyetmələr əsla buna vəqif deyildilər. "Allah bir, peyğəmbər haqq, 12 imam bərqərar, vəssalam, şüdə tamam" – şəriətdən bildikləri ancaq bu idi.

Kəndin ətrafından axan kiçik və bulanıq sulu bir çayda çimən uşaqlar uzaqdan gələn axundu görüb:

– Axund gəlir, ay balam!

Yaxın gəlir, ay balam! –

deyə-deyə çırtma vurub, atılıb-düşməyə başladılar. Axund üroyində deyirdi: "Nə vəhşi uşaqlardır, ada..."

¹ Bir yerdə doğru hərəkət, yola düşmə, üz qoyub getmə

² Hiyəlbaz, fırıldaqçı, çoxbilmiş

Axund kəndin ortasında bir xırmanın başına yığılıb söhbətə məşğul olan iyirmiyə qədər adama salam verdikdən sonra soruşdu:

– Kərbəlayi Pirverdi əmi hansınızdır?

Qısa boylu, sol ayağının dizi içəri bükülmüş, bir gözü kor, ağsaqqal və çopur bir adam əzca yaxına gəlib:

– Kərbəlayi Pirverdi mənəm, xeyir ola? – dedi.

– Xeyirdir inşallah, ərz olsun, bəndeni şəhərdən Hacı Mirzə Fazil ağa göndərüb və sizə də kağız yazıbdır.

– Hacı Mirzə Fazil ağanı tanıyıram. Nə əcəb mənə kağız yazıbdır? Mənim yazım-pozum yoxdur, göndərüb, çox yaxşı eləyibdir. Oxu görək, nə yazır?

Axund Fərəcin ürəyi gupr elədi. Heç ağlına gətirməmişdi ki, kağızı özünə oxutsunlar və kağızı da acıb bir-iki dəfə oxumamışdı ki, azdan-çoxdan bələd olsun. Kağızı açanda hamı da gözünün içinə baxırdı. Belə yerdə zıqqana-zıqqana katız oxumaq çox ayıb olarcağıdı. Bu, təsadüf etdiyi birinci təhlükə idi, bunu adlamaq lazım idi. Ürəyində öz qərarını tez verdi: “Burada kağız oxumaq bilon, yəqin ki, yoxdur. Kağızı acıb özünə baxa-baxa özündən söz quraşdırmaq lazım”.

– Eybi yoxdur... Kərbəlayi əmi, mən oxuyaram, – deyə başladı: “Nuri cənim Kərbəlayi Pirverdi! Bəd əs-səlam. Məlum ola ki, Tehran şəhərindən gələn Əs-səyid axund Mirzə Əbülfərəci-Şirazi əleyhürrəhməni sizin kəndə və sənin üstünə göndərirəm. Biləsiniz ki, bu ay mühərrəməülhəram ayıdır. Təziyə ayıdır. İmam Hüseynin şəhadət ayıdır. Həmin axund sizə təziyə məclisi qursun. Axırda ona pul yığıb verin, savabdır və bu axund özü də çox böyük alimdir. Buna çox hörmət edin. Vəssalam. Qol çəkdi: Hacı Mirzə Fazil ağa”.

“Pul yığıb verin” sözünü hər kəs anladı. Amma bu pulun ovəzində axundun bunlara nə verəcəyini heç kəs başa düşmədi.

Böyüklər kimi uşaqlar da lap yaxına soxulmuşdular. Axund kağızı büküb Kərbəlayi Pirverdiyə verdikdən sonra söze başladı:

– Ərz olsun... bu mühərrəm ayı matəm və təziyə ayıdır. Evladi-peyğəmbəri bu ayda öldürüblər.

Uşaqlar səs-küy salmışdı, bir kəndli onlara acıqlanıb dedi:

– Ay bədsüdlər! Bir sakit olun, görək, adam öldürüblər deyirlər, qoyun eşidək. Görək ölən kimdir, dayna!

Kərbəlayi Pirverdi çox danışmaq istəyən bir adam idi. Muxatəbinin sözünü yarımçıq qoymaq, münasibətli-münasibətsiz danışmaq bunun köhnə adətidir. Arada bir fürsət tapıb:

– İmam Həsən və Hüseyn peyğəmbərin qız nəvəsidir. Mən Kərbəlayə gedəndə...

Hamı bir-birinə qarışmış, hər ağızdan bir səs çıxırdı. Nəhayət, Kərbəlayi Pirverdi soruşdu:

– Alimin buyurduğuna görə, biz görək sənə puldan-pənədən yığıb verək. Sonra bizim borcumuz nədir?

– Ərz olsun, mən günü sabahdan hər gün axşam və hər günorta görək başlayam imamların şəhid olmasını sizə nağıl edəm. Mən danışdıqca, ərz olsun, görək siz də ağlayasınız və sinə vurasınız. Məhərrəmin onuna kimi; onuncu günü görək daha çox ağlayasınız. Ondan sonra 40 gün mən yenə sizə danışacağam. Siz yenə də ağlayacağsınız. Sonra öz xumsunuzdan, fitrənizdən, ata-babalarınızın ehsanlarından bir şey yığıb verəsiniz, mən də aparıb Kərbəlayi-müəllada özümə ruzi edərəm.

– Axund ağa, doğrusu, mərdi-mərdənə bu kənd tərəkmə kəndidir. Burada pul-mul olmaz. Amma buğda vermərik desəm yalan olar. Nə eləyək, cəhənnəmə. Elə bilək ki, bir-iki pud buğdımızı əkin yerində siçan aparıb yedi. Ancaq o ki qaldı sən deyən məsələ, məhərrəmidən sonra 40 gün söhbəti, buna bizim camaat durmaz. Mal-qaramız burada batıb tərək olar. Məhərrəmin on beşindən sonra bu kənddə bir quyuq bulayan tapa bilməzsən. Hamı buğdasını, dənini, duzunu quyulara doldurub yaylağa köçür.

Bir ayrısı:

– Bax, odur ha, lap düz dedi. Buğda verərəik. Amma 40 gün dayana bilmərik.

Pirverdi:

– Daha əgər mən danışırımsa, sən nə danışırısan, qoy görək də!

Kənardan biri:

– Pirverdi düz deyir, o hamımızdan vəkildir. Dinməyin, qulaq verin, qoyun kişi danışsın.

Pirverdi:

– Camaat! Görək hər ev axunda bir pud, iki pud buğda versin.

Axund da imamlardan sizə nağıl edəcəkdir.

Bir kəndli:

– Buğdaya sözüm yoxdur. Ancaq mən bu şənbədən o yana qala bilmərəm. Bir nağıldır, nə qədər uzun çəksə, iki gün çökər. Daha biz 40 gün nə üçün avara-sərgördən qalaq?

Axund:

– Buğda özü də nemətdir. Sözüüm yoxdur, çox razıyam.

...Axund məhərrəmin 8-ci günü uzun bir samanlıqda təziyə bəsəti qurmuş və bir sınıq sandığı minbər əvəzinə altına qoymuşdu. Qorxurdu ki, Kərbəlayi Pırverdi minbər də bunun sözünü kəsib danışmış başlasın, ona görə də həkayəmizin başında yazdığımız müqəddimə ilə Pırverdinin boynuna ağsaqqallığı yıxmış və onu minnət altına qoymuşduq. Bəsata bir dəne də olsa, arvad xeylağı gəlməmişdi. Amma uşaq-muşaqlar samanlığa doluşub çox qeyli-qal salırlardı.

Axund Fərəc, vəhşi adlandırdığı bu “qoduq” xalqı ağladacaq, onların qəlbinə yumşaldacaq, rıqəətə gətirəcək və sonra bütün acığını çıxacağını zənn edirdi. Müqəddimədən sonra rast üstündə oxuyurdu:

Ey on də, dər in cəhən zi xod bixəbəri!
Hər şamo-səhər dər tələbə-simo-zəri!
Sərmayeyi-to dər in cəhən yek kəfənest;
Ura də, güman pist bəri, ya nə-bəri.

Bütün məharəti ilə beytin mənasını şərh etdi. Ancaq bunun camaat üzərində heç bir təsiri görünməyirdi, hətta zəngülə vuranda uşaqlar bir-birinə baxıb dişlərini ağadırlardı.

Sözü qəsdən Müslümün balalarına köçürdü. Yanıqlı, acıqlı bir surətdə anlatdı. Hər kəs buna bir nağıl kimi qulaq asırdı. Əgər axund Fərəc bu sözləri başqa bir məclisdə, ayrı bir camaata söyləyə idi, şübhəsiz ki, hamı qoyun-quzu kimi bir-birinə qarışıb mələşərdi.

Doqquzuncu gün Əli Əkbərdən danışdı, həzrət Abbasın sücaətindən bəhs etdi. Yalnız “Pah ... ato...nan” deyirdilər. Əhli-beytin susuzluğunu suzişli-suzişli nağıl etdi. Mümkün deyil, yenə də ağlamayırlardı. Axund həqiqətən, qəzəbləndi, coşdu, bağırdı, ağladı, saqqal uzununu yaş tökdü. Çarğını yere vurdu. Ağlamaq nədir ki, hətta bozi cahıl-cuhullar axundun bu hərəkətinə yavaşca gülürlərdi.

– Ay həzrat! Ay camaat! İmam Həsənə imam Hüseynimizi qırma-qırma doğradılar. Qasimi öldürdülər. Abbasın mübarək qollarını kəsdi. Zəynəb ağlaya-ağlaya saçlarını yoldu, tökdü yerə...

Ağlayan yox idi.

– Axund, burasını doğru demədin, imam Həsənə qırma-qırma doğramayıblar, ona zəhər verib öldürüblər.

Pırverdinin bu etirazına axund eyni danışdığı şiddətlə cavab verdi:

– Bəli... həzrat... imam Həsənə zəhər verdilər. O elə bir zəhər idi ki, onun bağırsaqlarını qırma-qırma doğradı. Ay ağamm... vayyy!

Axund Fərəc hər halda camaatı ağlatmalı idi. 9-cu gün də belə keçdi. Belə güman edirdi ki, bəlkə bunları, “həzrət Abbas şəbahi” ağlada. Axşam lazım gələn hazırlığı gördü. Bir cavan çağıraraq ona həzrət Abbas rolunu öyrətdi. Tərtibat belə idi: Cavan gedib samanlığın dalında qaranlıq bir yerdə dayanacaq. Axund özü imam Hüseyn olub onu iki ağır çağıracaq. O da gəlib imamın qabağında diz çökəcək. Sair rollar üçün də bir-iki adam hazırladı.

Axşam saat səkkizdə hamı samanlıqda cəm olunmuşdu. Axund öz yerində oturub oxudu. Ərəbcə, farsca yalan-yanlış bir qədər danışdı. Məclisə göz gəzdirdi. Səsinə bir mələhot, bir məhzunluq verməyə çalışdı. Həzrət Abbas olacaq cavan samanlığın dalında dayanmışdı. Axund xüsusi şivə və ədə ilə:

– Ya... Abbas! – deyə səsləndi.

Cavab yox. Hər kəs sakit dayanmış, baxırdı. Bir az bərkdən yenə:

– Ya... Abbas! – dedi.

Yenə cavab yox. “Əcəba, eşitmirmi?” Lap bərkdən:

– Ya... Abbas! – deyə səsləndi.

Bu halda samanlığın qapısı cırıltı ilə açıldı. Hamı qapıya dönüb baxdı. Ayrı bir şəxs içəri girib gülümsünərək:

– Axund əmi, həzrət Abbas buğda quyusuna yıxılıb, – dedi.

Camaat arasında gülüşmə və qarışma düşdü. Hətta axund Fərəc də özünü saxlaya bilmədi, o da güldü. Hamı maraqla bir-bir çıxıb samanlığın dalına üz qoydu. Həzrət Abbas rolunu oynayacaq cavan samanlığın dalına gedərkən gözü işığa düşüb, buğda quyusuna yıxılmışdı. Nə qədər çalışdısa, çıxıb bilmirdi. Həzrət Abbasın özü də quyuda güldürdü. Nərdivan gətirib lampa işığında onu bir təhər quyudan çıxardılar. O gecə kənd içində gülməyən bir adam qalmadı.

Ertesi əşura günü idi. Axund minbərə çıxarkən axşamkı vaqionu xatırlayanlar güldürdü. Axund o günü ağlaya bilmədi.

Məhərrəmin 11-ci günü axund Fərəc buğdasını yığıb Naxçıvana qayıdarkən kənd ağsaqqalları ilə salamatlaşdı. Camaat ona bu cür razılıq edirdilər:

– Axund, Allah atana rəhmət eləsin, o buğdadan sənə halal olsun! Yaxşıca bizi güldürdün. Bu iş nə qədər yadımıza düşsə, bizi gülmək tutacaqdır.

Onu Kommunist küçəsində¹, Parapet² yaxınlığında, Bulvar başında görmədisə, yəqin ki, sən belə adamları görməyə maraqlanmamışsan. İlin hər hansı fəslində, günün bir çox saatlarında bu yerlərdə ona təsadüf edirdin.

O, başdan-başa bir kainat, bir dünya, bir aləmdir. Onun ziyarəti bu yerlərdə sənə nəsihət olmasa, bəri onu indi burada oxu, gör, tanı! Bil! Dünya, adamlıqdır, bəlkə lazım oldu. Bəlkə bir gün işinə yaradı. "Örkən nə qədər uzun olsa, yenə gəlib doğanaqdan keçər", deyirlər; bəlkə sən də bir işin düşdü. Günün birində bəlkə onu iki istəkan pıvəyə qonaq edəsi oldun. Onun bözən belə vayennə paltarına gəzməyənə baxma! Evində hər növ kostyum, hər çeşid ayaqqabısı var. Başındakı xaki rəng şapkasını görüb, zənn etmə ki, daha onun başqa börkü yoxdur. Xeyr, çal, qar, mixəyi və tünd sarı olmaq üzrə onun düz dörd ədəd bahalı dəridən papağı var. O kostyumların hər birinin özünə görə yeri, o papaqların rənginə görə məclisi var... Sən xamsan, nabelədsən, bisməmişən. Avropa məişətinə bələd deyilsən.

O, bu halda otuz bir yaşında ağla-kamala olmuş bir növ cavanıdır. Sən onun ibtidai tərbiyyədən məhrum olduğunu irəli sürürsən. Buna sözü yox, doğrudur, düzdür, 31 il əvvəl bala doğuran bir Azərbaycan qadınının, əlbəttə, tərbiyyəsi namüvafiq idi. Amma o, məhərrətdir, zəkidir, gözüaşıqdır, cold və zirekdir.

18 yaşında ikən oxuduğu romanlar, tanış olduğu centlemen qadınlar ona hər şeyi öyrətdi.

Onun boyu azca uzun, şalvarı azca qalife, çənəsi azca yastı, bədəni azca arıqdır. Çəpələ barmaqlarındakı dirmağının uzunluğu doqquz millimetrdə yarımdır. Onun qərībā adətlərini, gözəl xasiyyətlərini və bütün tərcümeyi-halını, izin verin, mən yazım. Nə olar, adam həmişə şairlərin tərcümeyi-halını yazmaqla ədib olmaq ki.

O, tın-tın Musanın nəvəsidir. Anası mərhum Zeynəb xanım mömin, müsəlman bir Allah bəndəsi idi. Bu onların yeganə övladı, birçəsi və sevgili balaları idi. Dörd yaşına qədər tumançaq gözərdi. Beş yaşına qədər burnunu qoluna silərdi. Altı yaşına qədər anasının ağzına söyördü. Yeddi yaşında məhəllə məktəbinə girdi. Orada ancaq

¹ İndiki İstiqlaliyyət küçəsi

² İndiki "Fəvvarələr bağı"

bir il oxudu. Bir il də bekar gözəndən sonra rus məktəbində davam etdi. Beş sinfi qurtardı. Gedib Qori seminariyasına girdi. Bir il də orada oxudu, onun əsil intelliqlik həyatı da bu tarixdən başladı.

Mənəm bugünkü kimi yadımdadır: qış tətildə Qoridən gəlmişdi. Bir gün gənortə çörəyinə öz ayağı ilə bizə təşrif buyurdu. Sən bəyənən yaxşı koləm dolmamız vardı, yanında da bir yekə kasa sarımsaqlı qatığı. Dostum çörəkdən-zaddan bir az barmağının ucu ilə dimdiklədi. Dolmaya əlini vurmaq istəməyirdi:

– Qaşq xəyyəli olursan, çörək yeyə bilmərəm, – deyirdi.

Anam gəlib, "ağrın alım, niyə çörək yemirsen?" deyincə "yeyirəm, ay bibi!" dedi və boşqabdakı on dörd dolmanın altı ədədini yedikdən sonra sarımsaqlı qatığı içib, şalvar cibindən çıxartdığı ağa-paq bir yaylıqla cəhənglərini bulaşan qatığı təmizlə sildi. Mən o zaman güman etmişdim ki, dostum dolmaları ancaq ananın xətinə yedi. O, Qori seminariyasının pansionunda birco il yaşadığından sonra mədəniyyət alomində bu qədər tərəqqi etmişdi: "Bozbaşdır, dolma-dır, plov, kabab "fkusni" (ləzzətli) deyil; həmsəri xəyyəlidir" – deyirdi.

Tətil zamanları evə gələndən-gələndə anasının başına gen dünyanı dar edirdi.

– Mama! Neujeli sən katlet katovit eləməyi bacarmırsan! – deyirdi zaman anası:

– Oğul! Mən rus dili oxumamışam. Bu şeyləri haradan bacarım?

– deyirdi. Onun o zamankı halını anası hamamda arvadlara bu cürə anladır:

– Oğlum, axırda oxuyub nəçernik olacaq. Maşallah, indidən elə nəçernik kimi də dolanır. Öldürsən, yerə yatmaz. Görək xəyyəni stol üstündə yeyə. Çəkməsini yatandan-yatana çıxartdır. Şəhər təzədən lap toyuqlar ağacdən töküləndə biz oyanıb dururuq, oyanırsa da, gözü baxa-baxa yerinin içində o tərəfə-bu tərəfə çəlinir. Gün iki cida boyu qalxmamış, üstünə diri ilan salasan, yerindən torpən-məz. Biz günorta nahar edirik. O deyir, mənəm payımı saxlayın. Saat dörd olmamış dilimə vurmaram, görürsən xərek qaldı, soyudu, xarab oldu, atası da bir söz demir. Qışın bu gödək günündə çörəyini yeyən kimi yatır. Gecə də xoruzlar iki ağız banlayana kimi oturur. Otağın içində o yan-bu yana gəzir.

Anası guya şəkayət edər kimi saydığı oğlunun bu sifətlərinə içindən sevinir, şərhələnir, bir parça da lovğalənirdi.

Cahan müharibəsi öz təxribatını get-gədə artırır, işlər çıxırından çıxır, pozulur, dağılırdı. Müharibə xəttinə yaxın olan Qori seminariyası o zaman daha içərilərə, Yekaterinodar şəhərinə köçürüldü. Tın-tın Musanın nəvəsi ora gedə bilmədi. Atası ölmüş, evlərində basıpaçaqlı birçə özü qalmışdı. Qazada qalıb atasının ortağıla ticarətə qurşandı. Atasının ortağı gözüaçıq, gələcəyi düşünən, tədbirli, təmkinli bir adam sayılırdı. Musanın nəvəsini bir dəfə yanına çəkib dedi:

– Qardaşoğlu! Görürəm oxumaqdan qalmısan, fikir çəkirsən. Amma bu işlər nahaqdır. Oxumusan. Yeddi klas qurtarmısan, urusun dilini urusdan yaxşı bilirən, daha bu kifayətdir. Oxumaqdan mətləb pul qazanmaq deyilmi? Allaha şükür, əlimizdə çax-çux bir az mayamız var. Bu dava da belə düşüb, şeylər günəndən tərəqqi edir. Pul qazanmaq lap asanlaşıb. Mənim də savadım yoxdur. Var ha! Qol çəkməyi bilirəm, amma sənin kimi oxumuş deyiləm. Otur bu dükanda, hərdən bir get Bakıya, Tiflisə, mal al, göndər, mən də burada əridim. Dünyada halal alverdən başqa gözəl sənət yoxdur. Cənab peyğəmbər özü alış-veriş etmirdimi?

Musanın nəvəsi razı oldu. Ciddi surətdə alverə girişdi. Yaxşı pul qazandılar. Keşləri kökəldi. Yayda ortağıla yaylağa getdi, anasını da apardı. Yaylaqda qapı-qarıya qonşu oldular. Ancaq ortağının arvadı öz ərilə bunun anasına qərəz bağladı. Nə isə, payızda yenə öz işlərinin üstünə qayıtdılar.

O ili Petrovskidə birlikli müəllimlər kursu açıldı. O şəhərdən oraya oxumağa iki nəfər gedirdi. Bu da ortağıla razılaşıb o kursa getdi. Anası Zeynəb evdə tek qaldı. Ortağının da ösil mətləbi bu idi. Müvəqqəti surətdə Musanın nəvəsini başdan eləmək lazım idi. Həqiqətən dörd ay sonra Petrovskidən razılıq kağızı göndərdi. Nə etsin, oxumaq istəyirdi. Tək idi, işi keçməyirdi. Elm yolunda anasının ora getməsinə razı oldu. Oxudu, kursunu tamam etdi. Ortağı ona teleqrafla min manat para (pul) göndərdi. Kostyum aldı. Çəkmə, qol saatı, gözlük, boyunbağı, manjet, cib bıçağı, cib aynası, bığ şotkəsi, vəhəsil, hər şey aldı. Öz şəhərinə qayıdanda o qədər şıq, o qədər zərif geyinmişdi ki, hamının gözü bunda idi. Daha dükana getməyirdi, bazara çıxmıyrdı. Saatlarla aynanın qabağında öz vücuduna tamaşa edirdi. Müəllimlik vəzifəsinə dəvət olundu. Qəbul etmədi.

O, heç olmasa “inspektor narodni uçilişçe” təyin olunsa idi, bəlkə qəbul edərdi. Şəhərə çıxmamağının da bir səbəbi vardı: ziyalıların yaxşı və mədəni paltarları yox idi. Mədəni paltar geyənlərin də elmi yox idi. Bu şəhərdə həm elmi, həm paltarlı birçə özü idi.

İşlər çox sürətlə dəyişirdi. Rusiyada fevral inqilabı başladı. Hərçürməlik baş verdi. Qazılar pristav, qoçular naçalnik, dükancılar gomumat olurdular. Bir gün gəlib buna dedilər ki:

– Nə girmisən bu evə, çıxırsan? Vaxt indi o vaxt deyil, Bakıya gətirsən, böyük qulluq alarsan.

O, doğrudur, Bakıya gəlməyə razı oldu və gəldi də. Ancaq böyük qulluq almaq məqsədilə deyil, bəlkə camaata xidmət arzusu ilə gəldi. İki camadan oyin paltarları götürmüşdü. Üst-baş düzgün bir müsəlman olduğuna görə Bakıdakı hökumət başçıları onu “salidni” bir qulluğa, rəyasət heyətinin üzvlüyünə təyin etdilər.

O gündən işə başladı. Bakıdan bozi kəm-kəsir şeylərini aldı. Məhəlli-məməuriyyətə getdi. Ən böyük vəzifəsi bu idi ki, camaatı yığsın, onlara ölkə yeniliklərindən danışsın. Ancaq şəhərdə manikür yox idi. Bu da işi bir az ləngidirdi. Miting ertəsi günü saat doqquza təyin edildi.

Özü gəcə dırnaqlarını hamarladı. Şəhər durub üzünü qırıxdı. Pudralandı. Paltarını geydi. Brilyant üzüyünü barmağına taxdı. Qızıl gözlüyünü burnuna qoydu. Ağ köynəyinin üstündən qara və ipək boyunbağını bağladı. Saat doqquz olmuş, camaat çöldə darıxdırdı.

Aynanın qabağına keçdi. Başını iki tərəfli daradı, belini düymələdi. Gördü yaxşı görünməyir. Belini açıb sol əlini şalvar cibinə soxdu. İpək yaylığını dörd küncünü üst cibindən santimetr yarım çölə çıxardı. Pencəyinin qolunu bir az yuxarı sıyırdı ki, manjetinin düymələri parıldasın və qolundakı saat görünsün. Dəlını arxaya çevirdi. Boynunu burub, özünə bir arxadan da tamaşa etdi. Şapqasını götürdü. Mixoyi papağını qoydu, boyunmədi, çal papağı qoydu. Xoşuna getmədi. Qara boyunbağıyla çal papaq tutunayırdı. Qara papağını qoydu, əlinin ponçosilə bir az qabağa basdı. Tamam. İndico “reç” deməyə çıxma bilirdi. Camaatın lap səbri tükənmişdi. On birin yarı idi. Möhtərəm natiq bütün bu işlərdən sonra altı ədəd köhnə qəzet tapıb, sarı portfelinə qoymuşdu ki, portfel bir az qalın görünsün. Xitabət kürsüsünə çıxdı. Həqiqətən yaraşıqlı görünürdü. Hətta camaat arasında onu tanıyanlar bir-birinə deyirdi ki:

– Özün tın-tın Musanın nəvəsi olasan, gəlib bu mərtəbəyə çıxasan?!

– “Həzərət! Badkübədən mənə sizin içinizə göndəriblər. Ayaş-nit eləyəm sizə həmin bu inqilab barədə, ayıldam sizi... Biz zalım Nikolayın, hansı ki, onu taxtdan salmışıq və olmuşdu o çox zalım. Üç yüz ildən də bir qədər artıqdır ki, bizə zülm edibdirlər. Biz oxumuşlar başa düşə bilirik bu zülmürləri ki hansı ki, siz onu o qədər qanmırsınız. Biz çox padvəllərdə yaşamış... İndi bizə nə lazımdır etmək? Mən bu sualı qoymaqdan mətləb o barədədir ki, biz olimizə almışdıq hökuməti. Görək bunu elə tutaq ki... qoymayaq olimizdən verməyə... İndi hökumət bizimdir... Biz samastayətəli olmuşuq. İndi samastayətəli olanda görək götürək iki kamiteti... Hansı ki, biri ola icrai kamitet, o biri də milli kamitet... Milli kamitet görəkdir baxsın icrai kamitəyə, o smuslan yox ki, təbə ola... Bəlkə baxa onun işlərinə düşsün aparılmaqdan ötrü... İcrai kamitet də, necə ki, köhnə yüzbaşı kəndlərdə və köhnə pristav uşaqlarında vəzifədə sayılmaq... Yəni oturma onların əvəzində. Mən başa salıram sizi... İcrai kamitetdə köhnə yüzbaşılar persidatəli olmaq ondan ötürdür ki, bələddirlər işə... Sonra edərək əvəz onları ayrı adamlarla, hansı ki, sonra işə bələd olacaqlar. Kəndin mollaları da sekretar olmağa ixtiyarları var, həmin icrai kamitetdə, həm persidatəli milli kamitetdə və iləx...

Seym zamanı Bakıdan Tiflisə getdi. Bir həftə sonra bütün Azərbaycan qəzalarına “upalnomoçen” təyin edildi. Özü də gizliində “İttihad-tərəqqi” firqəsinə girdi. Hərç-mərcilik davam edirdi. Fikir-lər dəyişmişdi. Qətlü-qarət və talan başlamışdı. Gücü çatana qan uddurdu. Hərçə-hərçə idi. Adamlar dəyişmişdi. İşin başından yapırdın, ayağı gedirdi.

Xülasə, türklər gəldi, ingilislər gəldi, ingilislər gəldi, türklər gəldi. “Müsavat” quruldu. Əli bəyülklər ətəyində olduğuna görə tın-tın Musanın nəvəsinin alış-verişinə də yaxşı gedirdi. 20-30 dəfə hökumət adına Bakı şəhərinə vaqonlarla buğda göndərdi. Özü zahirə belə işlərə yaxın durmırdı. Ancaq lazım gələndə kağızları düzəldib qəzadakı ortaqına göndərirdi. Arada bir müsavat firqəsinə də girdi. Parlamentin üzvü olmaq arzusunda idi. Bununla belə, “İttihad” və “Əhrar” firqələrinə də üzvlük haqqı verirdi. Öz-özünə deyirdi ki: “Nə lazımdır... Bəlkə belə olmadı, belə oldu, hamını öldürsə saxlamalıdır”.

Çox yaxşı yeyib, gözirdi. Yaxşı bir mülk aldı. Parlamana üzv olmaqdan sonra evlənməkdən başqa bir arzusu yox idi.

Müsavat darmadağın oldu... Azərbaycanda aprel inqilabı başlandı. Hökumət yıxıldı. Tuthatut düşdü, qaçaqaq başladı. Bu, nə qaçdı, nə də tutuldu.

Ayağı çanqılılar, oli qabarlılar iş başına keçdi. Ortağı bir gün ona deddi:

– Bala, gör firqəyə girə bilərsənmi? Mən bu işlərin axırını şulux görürəm. Bəlkə bir növle dükənimizi olimizdə saxlayaq. Kim kimədir? Burada götürməyələr, get Bakıda gir. Axırı birtəhər özünü firqəyə sox!

O, işini uyurdu, firqəyə girdi. İki aydan sonra məsul vəzifəyə də təyin edildi. Köhnə kastyumlarını naftalınləyib sandığa yıxdı. Brilyant üzüyü çıxartdı. Uzunboğaz çəkmə ilə meşin pencək geydi. Döşünə qırmızı bir lenta taxdı. Sarı portfelini gizlədi, əlinə böyük və qara bir portfel aldı. Bunun açarını da qırmızı lentli portfelin bir tərəfindən asdı. Ombasının üstünə bağladığı revolvərin lüləsi meşin pencəkədən iki barmaq bayıra çıxmışdı. Şalvarının qalifesində ikiyaxşar dovşan balası asudəcə gizlənmə bilirdi. Ortağına da xəbər göndərdi ki, – dükəni hələ yığışdırma, görək nə olur!

Onu neçə dəfə qəzaya göndərmək istədilər, hər birinə bir bəhanə gətirdi, getmədi. Bakıda qalıb öz işində “doğruluq”la xidmət etmək istəyirdi. Tək birçə şeydən qorxurdu: – İdarələrin milliləşməsi!

Buna o heç tərəfdar deyildi. Türkçə savadı az idi. Müdhiş kəlməsini mədəhş, sərvət sözünü srut oxuyur, “məməfah” sözünə dili yatmırdı.

Halbuki o hər zaman anket doldurarkən “türkcə, rusca ali təhsil” gördüyünü, “vəsiqələrinin anarxiya zamanı qayıb olduğunu” iri xətlərlə yazırdı.

“Qorxan gözə çöp düşər” deyirlər. Bunun da gözünə çöp düşdü. İdarələrdə ciddi və qəti surətdə ömr olunurdu ki, işləri milliləşdirsinlər”, çar-naçar bir tərəfdən təcüməyə, bir tərəfdən də türkçə öyrənməyə çalışdı.

Bir gün bir dostunu görmək üçün başqa bir idarəyə getdi. Dostu orada deyildi. İdarə üçün təsərrüfat parası almağa getmişdi. Tanıdığı bir maşinistka təvəqqe etdi ki, bir kağız var, onu təcümə etsin. Kağızı aldı. Baxdı. Şamaxı icraiyyə komitəsinə ömr olunurdu ki, “Ərzaq” idarəsini tezliklə təsviyyə etsin. Oturdu. Kağızı təcümə etdi.

"... İdarəsinin uprodokm likvidatsiya olmaq barədən götürülüb nömrə 746 dekabrın ayından. Məlumatdan üçün Şamaxı Uspolnitelnı komitəsinə sədrə!" Sonra bu törcümonı maşinistkaya oxudu. Qızıqığz dərindən bir ah çəkib dedi:

– Şəstliviy çelovek. Pişet nalcvo i napravo!..

O, "N" qəzasında "narodni sudya" oldu. Bir müddətdən sonra baş milyon pul almağına görə (ki, bu pulu bərc almışdı) ÇEKA tutub Bakıya göndərdi. Bu qalmaqla tamam altı ay yarım ÇEKA-da yatdı. Bu iş onun həyatında böyük bir inqilab yaratdı. Namaz qılmağı, Quran oxumağı adət elədi. İslam dininin bütün mövhumatını mənimsədi. Çünki güllənlənməkdən çox qorxmışdı. Artıq hər dəfə and içəndə daha "məsləkım haqqı" deməyirdi, "and olsun peyğəmbərə" deyirdi.

Həbsdən azad olundu, bir qədər sonra vicudi-paki fırqədə nato-miz göründü, süpürgeyin quyruğu bir balaca ona toxundu. Qayıdıb öz qəzasına getdi. Ümumi həyata indicə qarışdı. Qabiliyyəti, istedadı yox deyildi: müəllim idi, sonəti vardı. O, bu saat sağdır, tocrübə ona çox şeylər öyrətməmişdir. Məsələn: zohləsi gətirdiyi bir adam bitərəflər məclisində mödh edilirsə:

– Canım, burax son allah! Axmaq bir fırqaçədir, – deyər, öyər həmin adam fırqaçələr içində mödh edilirsə:

– Boşla getsin, nənəcib bir müsəvatçı idi, – deyər.

O, mütaliə edir, çalışır, elmin bir şöbəsində özünü mütəxəssis hesab edir. Cümə günləri bulvara-zadə çıxarkən, bir cib qozet, bir qoltuq kitabla çıxar, marksizmdən danışar, lakin bu barədə sabit, qəti müəyyən bir məlumatı yoxdur. Klublardakı ədəbi müəhazirələrin heç birini qaçırmaz. Orada həmişə görünər. "Qızıl qələm"lər cəmiyyətinə qəbul olunmaq üçün verdiyi ərizənin lax çıxması da şəyən-təəssüfüdür. Uzun və elmi bir əsər yazmışdısa da, hələ nəşr edilmək zamanı gəlməmişdir. Bir məclisdə:

– Arkadaşlar, papaqlarınızı çıxarın, bura istidir, çölə çıxanda sizə soyuq dəyər, – dediyinə görə "hifsizizhho" elminə dair yüksək məlumat olduğunu da qeyd etmişdi...

Onun hər şeyi təzələnməmiş, birco boyudorili paltosu əski halında qalmışdır. Bu isə heç dəyişməz bir xatirədir. O paltonu "inspektor narodni uçilişçe" olmaq istədiyi zamanlarda tıkdırılmışdı.

1928

TAĞI ŞAHBAZİ SİMÜRĞ

(1892–1938)

XX əsr hədi nəsrinin tanınmış nümayəndələrindən olan Tağı Şahbazi Simürğ Bakı şəhərində doğulmuşdur. İlk təhsilini mollaxanada almış, sonra Bakıdakı rus-tatar və real məktəblərində oxumuşdur. 1913-cü ildə Xarkov universitetinin fizika-riyaziyyat fakültəsinin təbiət şöbəsinə daxil olmuş, bir il sonra tibb fakültəsinə dəyişilmişdir. 1918-ci ildə universiteti bitirib Ukraynada və Rusiyada müxtəlif ictimai-siyasi vəzifələrdə çalışmışdır. Azərbaycanda Aprel çevrilişindən sonra respublika xalq maarif komissarının müavini, "Maarif və Mədəniyyət" jurnalının redaktoru, Azərbaycan SSR MİK-in katibi, ADU-nun rektoru, Xalq Səhiyyə Komissarının müavini vəzifələrində işləmişdir. Əlib 1937-ci ilin iyul ayında "əks inqilabi millətçi mövqeyinə görə" həbs olunmuş və üçüncü istintaqlardan sonra 1938-ci il yanvar ayının 2-də uydurma ittihamlara əsasən SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının qərarı ilə güllələnmişdir.

Tağı Şahbazi hədi yaradıcılığı 1908-ci ildə Oktav Mirabodan iqtibasla yazdığı "Fəhlələrin uşaqları" adlı hekayə ilə başlamışdır. Onun XX əsrin əvvəllərində qələmə aldığı "Quşlar kimi azad", "Südcü qız", "İki aləm", "Şəkarlı çoban", "Aclar", "Aleksandr Fyoniç" kimi hekayələrində istismar düşüncəsi, fanatizm, mədəni gerilik, xalqdan uzaq ziyalıların tənqid olunur. XX əsrin 1920-1930-cu illərində yazdığı hekayələrdə isə qadın azadlığı, yeni həyat quruculuğu, kollektivləşmə uğrunda müharizə əsas yer tutur.

HAQSIZLIQ DÜNYASINDA

Otağın bir guşəsində zoif və sarı bənizli bir qadın uzanmışdı. Bu, gənc yaşlarında vorəm xostoluyinə düşmüş Rüksara xanım idi.

Saralmış üzündə vo çubuq kimi nazikləşmiş qollarında otdən bir əsər də qalmamışdı, bir dori, bir sümük idi. Amma bununla belə, Rüksara xanımın keçmişdə nadir bir gözəlliyə malik olduğunu görmək mümkün deyildi. Üzünün zoif şəkli, dorinə düşmüş və döv-rəsi rəssam əlilə qaralanmış kimi görünən iri gözlori, bu gözlori mühafizə edən uzun kirpiklori, balaca ağzı, nazik dodaqları, arıq-lıqdan itiləmiş burnu həmin gözəlliyin birər nişanəsi idi.

Rüxsara xanımın keçmiş gözəlliyinin bir nişanəsi də sinəsi üzrə ilan kimi sürünən qoşa hörükləri də qalxıb-düşürdü. Nəzərə elə gəlirdi ki, Rüxsara xanımla bərabər qara hörükləri də nəfəs çəkirdi...

Rüxsara xanım bir il bundan əvvəl soyuqlayıb naxoşlamışdı. Ömründə azar bilməyən bu gənc qadının xəstələnməsinə əvvəlcədən etina edilməmişdi. Türkcəyə ilə keçəcəyini zənn edərək, lazımi tədavi olunmamışdı. Lakin xəşəşluğun uzanması da Rüxsara xanımın qayınana və qayınatasının xoşuna gətməyirdi. Bu da səbəbsiz deyildi.

Əvvəlcə, Rüxsara xanımın il uzununu yatmasına görə, ev işlərinə köməyi də dəyməyirdi. İkincisi də, bu "urus həkimlərini" çağırın onların yazdıqları bahalı-bahalı dawa-dərmanları almaq bir çox izafi pul tələb edirdi. Bu xərc məsələsi Rüxsara xanımın qayınatası Hacı Muxtar üçün ön kəskin məsələ idi.

Hacı Muxtarın hər işdən təqib etdiyi bir qanun vardısı, o da ümumən az xərc etmək idi.

Əvvəlcədən bəri bu qanunla yaşayan və bu qanun sayəsində "beş-on şahı" qazanmış olan Hacı Muxtar, indi – ev və gəməsi bolşevik hökuməti tərəfindən zəbt olunandan sonra, qənaət üsulunu daha da dərinləşdirmişdi. Hələ yaxşı ki, Hacı Muxtar başqaları kimi pulunu banka qoymamışdı. Yoxsa qırx il müddətində "dişlə-dırnaqla" topladığı qara pul, gəmi və imarət kimi, bir günün içində əlindən çıxacaqdı. Onda Hacı ya görək evin var-yox olan müxəlləfatını satıb dolanaydı, ya da ki maddulərək edo idi... "Kim bilir ki, bu bolşeviklərin dövrü nə qədər sürəcəkdir!" – deyə Hacı Muxtar düşündü. Ona görə də qətl eləmişdi ki, hər halda qənaətlə dolanmaq yaxşıdır.

Rüxsara xanımın naxoşlaması – bu lap artıq xərc istəyirdi. Həkimin də elə bil ki, heç dünyadan xəbəri yoxdur; Abastuman və ya Krıma aparılmasını təklif edir. Lakin Hacı Muxtar bu məsələyə razi ola bilərdimi? Əlbəttə ki, yox!

Naxoş Abastumana və ya Krıma göndərilə, səhhət taparmı, yoxmu? Bunu indidən bilmək olmaz; amma bu cür müalicənin təsirinə Hacı Muxtarın bolşeviklərdən gizlətdiyi sandığı hiss edəcəkdir. "Nə lazım, aparılmasa nə olar? Rüxsara xanım gənc yaşında ikən ölər, tələf olarmı?"

– Bütün məxluq öləcək! ...Ya beş gün əvvəl, ya beş gün sonra!.. Sağalmaq isə – bu, Allahın əmrinə bağlıdır! Allah istəse, naxoş burada da səhhət tapar... İstəməzsə, dünyanı gözdir, bir şey çıxmaz.

Hacı Muxtarın arvadı Gülbacı ərinin bu fikrini çox yaxşı dərk eləmişdi. Yanında Rüxsara xanımın müalicəsindən söhbət açıldıqda deyirdi:

– Həkim də deyir ki, şəhərdə saxlamayın, Krıma aparın, nə bilim, hara aparın... Deyirəm ey-y-y... sən də bəxtəvərləkdən dəm vurursan. O sayaq azarlıya səfəli yerlər nə çarə edəcək?

Bu da Gülbacının müalicəsi!

Bos Rüxsara xanımın əri Kərbəlayı Səfər nə deyirdi?

Arvadı naxoşlayandan sonra Kərbəlayı Səfər ev işləri ilə əsla maraqlanmırdı. Biləks ev qadınından danışanda özünü bədbəxt göstərməyə çalışırdı.

– Fələk mənimlə rəftar etmir. Nə edim, gətiməyəndə, gətirməyir. Bədbəxtəm.

Zənn edilməsin ki, Səfər arvadının xəstələnməsinə və bu xəstəlikdən tələf ola biləcəyini özündən ötrü bir bədbəxtlik sanırdı.

Yox!

Səfər özünü yalnız ona görə bədbəxt və tələsiz hesab edirdi ki, arvadı Rüxsara xanımın naxoşluğu uzanırdı və arzu etdiyi kimi tez tamamlanmırdı.

Bədbəxt oldum, – deyərək öz-özlüyündə o, belə fikir edirdi: "Ölsəydi, canım qurtardı".

Odur ki, xəstə ümidiz bir halda özbaşına buraxılmışdı. Nə qayınata, nə qayınana, nə də ər onun qayğısında deyildi. Ancaq Səfərin bacısı Reyhan xanım naxoşa pərəstarlıq edirdi.

Doğrudur, hərədən bir Rüxsara xanımın ata və anası gəlib əhval soruşarlardı, lakin qızlarının müalicəsi barədə bir şey bilməyirlərdi, çünki bu məsələ Hacı Muxtarın daxili işi hesab olunurdu və Hacı Muxtarın daxili işlərinə qarışmağa əsla cürət etmirdilər.

Hacı Muxtarın arvadı bunlara belə cavab verirdi:

– Elə bil ki, sağ olım yoxdur... Çox çətin keçir, gəlsiniz ev nə olacaq, ay balam!..

Ömründə azar bilmədiyindənmi, gənc olduğundanmi, Rüxsara xanım sağalacağına inanır və səhhət tapıb yataqdan duracağını artıq ümidlə gözləyirdi.

Çox vaxt tək qalarkən, bu barədə düşündü, hərədən bir də keçmiş günləri xatırlayırdı.

Bu gün də Rüxsara xanım tək idi. Yəne keçmiş günlərini yadına salırdı. Amma nədənsə, bugünkü xətiyələr ona çox təsir edirdi.

Rüksara xanımın xatirələrini çöcülük oğyaminəndan başlayırdı. On yaşlarında molla Səkinənin məktəbində Quranı tamam etmişdi. Başqa kitabdan dərş oxumasına atası razı olmamışdı. Ona görə də Quranı çıxandan sonra, molla Səkinənin məktəbini tərk etmişdi.

Bu zaman ev işlərində anasına kömək edər və əl işiylə məşğul olardı.

Yadımdadır, on iki yaşında idi. Atasının dostu Kərbəlayı Əzimin qızı Firəngizlə bərabər araqçın çəkirdi. Hər ikisi incə surətdə güləbətini işi işləyirdi.

Firəngizin qardaşı Həsən, onlar üçün toxum və saqqız alardı. Onlarla bir yaşda idi. Qızlar əl işi ilə məşğul olan saatlarda çox vaxt Həsən da onların yanında oturub dərşini oxuyurdu. Hərdenbir üçü bir yerdə oynadıqları da "beşdaş" oyunu olardı...

Həsən onları udanda, oyunun qaydası mövcubincə bacısının əlinə döyər, amma Rüksara xanımın əlinə vurmağa ümriy gəlməzdi.

– Səni bağışladım, – deyər Rüksaranın uzanmış əlini tutardı. Onda bir-birinə baxıb gülürdülər...

Rüksara xanımın yadımdadır... Həsən üçün bir yaxşı araqçın çəkmişdi... Üstündə nə qədər çalışmış, nə qədər say etmişdi!.. Bir gün Firəngizdən təvəqqe etdi ki, araqçını Həsənə bağışlasın. Ancaq Rüksaranın tərəfindən olduğunu deməsin...

– Söylə ki, özün çəkmişən. Qoy bilməsin!

– Nə üçün? Qoy bilsin!

– Yox, bilməsin!

Firəngiz çatma qaşlarını dartaraq:

– De görüm, beləndə nə olar? – deyər sordu.

Rüksara xanım "istəmiyəm" cavabını verdi. O araqçın indi də Rüksara xanımın gözü qarşısındadır...

Bənövşə rəngli bir araqçın idi...

Özü də Həsənə yaxşı yaraşırdı...

Bəlkə, ona görə yaxşı yaraşırdı ki, onu Rüksara xanım xüsusi söy və səliqə ilə çəkmişdi?! Bəlkə ona görə yaxşı yaraşırdı ki, Həsən Rüksara xanımın xoşuna gəlirdi?!

Bir axşam Rüksara xanım yenə Firəngizin yanında idi. Rüksara xanımın ardınca evlərindən adam gələcəkdi. Gözlədi, gələn olmadı. Firəngiz təklif etdi:

– Qoy Həsən aparıb ötürsün!

Rüksara xanım razı oldu...

Həsən irəlidi, Rüksara xanım da onun ardınca gedirdi.

Uzun dalandan keçərkən, necə oldusa, Həsən ayaq saxladı, Rüksara xanım la yan-yanə gətməyə başladı.

– Niyə üzünü bərk-bərk örtürsən?

– Elə-bələ...

Rüksara xanım ixtiyarsız üzünü açdı. Birdən Həsən çadranın üstündən Rüksara xanımı qucaqladı... Hər ikisi dayandı... Dalan xəlveti idi... Heç kim yox idi... Adam olsaydı da, Rüksara xanımı görməyəcəkdı. O ancaq Həsənin hərərolu nəfəsi ilə çşli dodaqlarını hiss edirdi. Yenə yollarına davam etdilər... Bir söz danışmadılar. Sözsə hacət vardı?!.. Mütəqabil möhəbbətlə dolu iki qəlb bir-birini danışsırsız anlayırdı...

Öskürək gəlməsi Rüksara xanımı şirin xatirələrdən ayırdı... Otaq qarənqlaşdı... Qapı açıldı: Reyhan xanım daxil oldu. Rüksara xanımı görüncə gülümsündü; muncuq kimi düzülmüş ağış lərləri göründü...

– Yatmışdın deyəsən, qəfildən səni ayıldım?

– Yox, yatmamışdım... Huşa gətmişdim...

Reyhan xanım naxoşun yatağına yaxın gəlib, bacılığının üzünə diq-qətlə baxdı, sonra onun alnının bahar şöbnəmini xatırladan tərini silədi.

– Bilirsen, yenə qadınlar klubuna gətmişdim; bibigildən gəlirdim, dedim, baxım bir görüm nə var... Bir az da orada gecikdim. Qadınlar barəsində birisi danışdı... Adam o qədər idi ki, böyük zal dolmuşdu.

– Danışan nə deyirdi?

– Mən o yerdə çatdım ki, deyirdi: "İndi biz qadınlar daha qul deyilik. Şura hökuməti bizə də azadlıq verdi. Bundan sonra görək öz hüququmuzu ölimizdə saxlayaq..." Çox belə-bələ sözlər deyirdi. Belə xoşuma gəldi ki...

– Qoy buradan durum, mən də gedəcəyəm.

– Mən səni apararam, heç kəs bilməz...

– Qoy bilsinlər! Qorxmayıram...

Sonra Reyhan xanım naxoşdan nə istədiyini sordu:

– Nə istəyirsən, de, gətirəm. Süd içirsen?

Rüksara xanım təşəkkür izhar edən gözləri ilə sevdii yoldaşına baxıb, başını tərpətdi, bir şey istəmədiyini bildirdi.

– Yox... süd iç!.. Tez yaxşı olarsan!.. Qoy gətirim!..

Rüksara xanım illərdən bəri sevdii Reyhan xanımına indi daha artıq möhəbbət bəsləyirdi. Reyhan xanım onun yeganə həmdəmi, şəhəbət dənəi idi...

İçəri evlərdən Reyhan xanımın anası Gülbacının səsi eşidildi:

– Ay qız, yənə orada nə oynayrsan? Gəl görüm... Bayaq da bibi-gilə getməyin iki saat çəkdi. Axşamdır, samavarı qaynat!

Həmişə Reyhan xanım Rüksaranın yanına gələndə anası bir şeyi bəhanə edib qızını söslərdi. Reyhan xanım da naxoşun otağını tərək etməyə məcbur olurdu.

– Gedim, yənə çağırır. Bu gün lap açıqlıdır.

Reyhan xanım gedəndən sonra yənə Rüksara xanım öz xatirələrinə qərər oldu.

...Yaxşı yadımdadır. Firəngizin toyu idi. Bütün bu toy gecəsi Rüksara xanım bir neçə dəfə Həsəni gördü... Həsən ona çox baxırdı. Oğlan evindən Firəngizi aparmağa goldilər... Rüksara xanım Firəngizin soldığı idi. Gəlini ar evinə müşayiət etdi. Lakin görünməmiş bir iş: gəlinin qardaşı, gəlini aparanda evdə qalar. Həsən isə bu adəti pozdu...

Bacısını yol uzaq etmək fikri ilə o da getdi. Amma necə oldusa, qayıdarkən Rüksara xanım Həsənlə bərabər bir faytona mindilər. Başqa bir kəs olmadı... Yol uzun, aşkar şeydirdi ki, söhbət Firəngizdən olmalı idi... Rüksara xanım söz açdı:

– Yazıq Firəngiz ağlayırdı... Deyir: “Məni tək buraxmayın!”

– Nə üçün?

– Çünki örnü görməmiş, sevməmişdir. Mən də ağladım.

– Sən nə üçün, Rüksara?

– Firəngizə yazığım gəldi...

Həsən bir söz demədi...

Ancaq Rüksara xanımın ölini ixtiyarsız tutub sıxdı. Rüksara xanım da o sayaq cavab verdi. O yol uzunlu Rüksara xanım nə xoş deyənlər keçirdi!... Xatirəmdən çıxmaz... Evi az qalmışdı. Həsən atəşli dodaqlarını Rüksaranın dodaqlarından ayırıb:

– Firəngiz xoşbəxt olacaqmı? – Bilmirəm. Mən bu gecə xoşbəxtəm, – dedi və əlavə etdi ki: – Söz versəydin, həmişəlik məni xoşbəxt edərdin. Nə deyirsən?

Rüksara xanım bir söz söyləmək istədi, lakin deyə bilmədi.

Evi çatdılar. Həsən Rüksaranın iki ölini tutub, yənə sordu:

– Məne nə deyirsən?

Rüksara xanım cavab vermədi... O vaxt Rüksara xanım bilməyirdi ki, qızın ixtiyarı özündə olmalıdır. Atasından qorxurdu.

O gündən sonra Həsənlə görüşmədilər. Həsən başqa şəhərə oxumağa getdi...

Qapının açılması Rüksara xanımı ayıltı. Gələn yənə Reyhan xanım idi. Rüksara xanım üçün süd gətirmişdi.

Rüksara xanımın qızarmış yanaqları Reyhan xanımın diqqətini cəlb etdi... Reyhan xanım ölini Rüksara xanımın alnına qoydu... Rüksara xanım qızdırmağa başlayırdı.

– Reyhan! Getmə... Yanımda qal!.. Qorxuram...

Rüksara xanım nədən qorxurdu? Onu qorxudan, xatirələrinin məbədi idi. Burayadək gələn xatirələri ömrünün xoş dəqiqələrini yada salırdısa, bundan sonrakı xatirələri bir qəm dəryasından ibarət idi; Rüksara xanım bir daha o dəryada boğulmaq istəmirdi.

– Nə var ki, nədən qorxursan?

– Keçmiş günlər yadıma düşür... Ürəyim davam etmir.

– Qorxma! Yadımdan çıxart!.. Bir aydan sonra camaat bağa köçəcək, biz də gedəcəyik. Orada lap yaxşı olarsan... İndi bir az yat!..

– Yata bilmirəm.

Elektrik şüası naxoşun üzünə düşdü, gözlərini qamaşdırdı...

Reyhan xanım axtarıb bir ipək parçası ilə işığı örtüdü. Rüksara xanım gözünü açdı. Lampa şüasından onun gözlərini mühafizə edən parçanı tanıdı. Firəngizlə bərabər çəkdiyi əl işlərindən biri idi. Lakin təəssüf!... Həsən üçün çəkdiyi araqçın da bu parçadan idi.

– Rüksara, bu südü iç, bacım; mən də gəlirəm. Sənin üçün firmı bişirirəm...

Reyhan xanım getdi.

Rüksara xanım getirilən süddən bir az içdi. Sonra stəkanı bir tərəfə qoydu. Gözlərini lampanın üzünə salınmış örtüyə dikdi. Yerulmuş gözlərində huş gəlməyə başladı. Keçmiş canlı xatirələri yənə Rüksara xanımın gözləri qarşısında durdu. Foc-foc gələn bu xatirələri qovmaq istəyirdisə də, qüvvəsi çatmayıb, müvəffəq ola bilməyirdi.

Yadımdadır... Soruşmadan, fikir və rəyini bilmədən atası onu Kərbəlayı Səfərə orə verdi...

Hacı Muxtarın xahişini atası rədd etmək istəməmişdi. Rüksara xanım da atasının sözündən çıxma bilməmişdi.

Nə edə bilirdi? Ölkəyə təzə qaydamı qoyacaqdı?

Bir axşam onu da Firəngiz kimi köçürdülər. O da Firəngiz kimi ağladı. Həmin indiki uzandığı otaqda buraxıb getdilər.

Həyatının qemli günləri orə gedəndən sonra başladı. Əziyyət və məşəqqətlərin intəhası görünmədi.

Hacı Muxtar evin bütün işini Rüksara xanımın boynuna yükledi. Qız zərif əlləri ilə paltar yudu, xəmir yoğurdu, hətta axır zamanlar çörək etmək də ona həvalə olundu. Birçə Reyhan xanım anasının acıqlanmasına baxmayaraq Rüksara xanıma kömək edirdi.

Xatırlayır: bir dəfə ərinə şikayət etdi. Kərbəlayı Səftər elə bərk qışırırdı ki:

– Mən bilməyirəm, mən ev işinə qarışmıyıram. Anam nə desə odur, ona qulaq as!

Gülbacı da, Allah göstərməsin, bir dəqiqə də gəlinin rahat oturmasına razı olmayırdı.

Qayğı və nəzakət içərisində böyüdülmüş zərif bədən ağır işlərə davam etmədi. Rüksara xanım günü-gündən solmağa başladı.

Bir dəfə çörək yapıqdan sonra qayınasının təkidiylə ərinin paltarını yudu. O gün soyuqlayıb naxışladı. Əvvəldən naxışluğuna fikir verən olmadı. Lazımı surətdə tədavi edilmədi. Günlər, aylar keçdi... Xəstə yataqdan dura bilmədi...

Qapı cınlıdı. Rüksara xanım gözlərini açdı. Bu dəfə gələn Kərbəlayı Səftər idi.

– Hə, necədən?

Rüksara xanım Kərbəlayı Səftərin tox və harın sifətini görüb, bir söz demədi, ətrafına göz gəzdirdi.

Səftər də diqqətlə otağın hər bucağına baxdı. Otaqda Rüksara xanımın atası evindən gətirilmiş şeylərdən başqa bir şey görmədi.

– Qorxma, ürəyinə başqa fikir-filan gətirmə!

Bu dilə Kərbəlayı Səftər bir dəfə də olsun, Rüksara xanımla danışmamışdı. Rüksara xanım elə zənn etdi ki, bu gün o, bir qədər yaxşıdır; zənnə xoş söz söyləməyən Kərbəlayı Səftər də ona "qorxma" deyir, təsəlli verir. Sevinmək istədi. Yan-yörəsinə baxdı...

Lakin Kərbəlayı Səftər ayrı bir şey düşündü. O fikir edirdi ki, Rüksara xanım ölümünü yəqin edib də, atası evindən gətirdiyi şeyləri heyifsiləyir. Bu bərədə də arvadına təsəlli vermək üçün:

– Qorxma, rahat ol! Səndən sonra yad adam sənə şeylərini əl vurmayaq. Sənin ev-əşiyinə bacın sahib olacaqdır, – dedi.

Rüksara xanım bu vəhşi sözləri eşidincə, başını qaldırıb, zəif qollarına təkliyə etdi. Hiddətli nəzərlə Kərbəlayı Səftərə baxdı.

– Daha ürəyini sıxma, Allah işidir. Bacı sənindir.

– Danışma, cəllad!.. Qarşımda durma!..

Reyhan xanımın daxil olması bu danışığı kəsdi. Kərbəlayı Səftər çıxdı. Rüksara xanım əlləri ilə üzünü örtüdü.

– Nə oldu? Nə üçün belə oldun? – deyə Reyhan xanım gətirdiyi firni boşqabını bir tərəfə qoyub, Rüksara xanımın başını qucaqladı. – Sən ağlayırsan? Bu nədir?

Rüksara xanım doğrudan da ağlayırdı. Bu gün bədbəxt qadın anladı ki, onun ölümü yəqin edilmişdir. Bildi ki, əri Səftər onun ölümünü gözləyir: gözləyir ki, onun yerinə bacısı Gülnisanı alsın.

– Reyhan, sabah Gülnisanı çağır.

– Yaxşı! Sən də bu firnini ye, sonra yat; bu gün heç yatmadın.

– Sağ ol, bacım!

Reyhan xanım getdi... Rüksara xanım gözlərini yumdu, ancaq yata bilmədi...

Səhər tezdən Reyhan xanım Gülnisanı çağırırdı.

– Rüksara, Gülnisa gəldi...

Rüksara xanım yuxulu gözlərini açıb bacısını gördü. İşarə ilə yanında oturmasını rica etdi.

– Bacı, kefin yaxşıdır? Bu gün elə özüm gələcəkdim...

Rüksara xanım solğun nəzərlə əvvəl bacısına, sonra Reyhan xanıma baxıb, dodaqlarını bir-birinə döydü. Məlum idi ki, bir şey söyləmək istəyir, lakin söylədiyi eşidilmədi, anlaşılmadı.

Reyhan xanımla Gülnisanın nəzərləri bir-birinə rast gəldi. Hər biri düşündü. Lakin Gülnisa Rüksara xanımın fikrindən nələ keçdiyini, nə demək istədiyini bilmirdi. Sordular, Rüksara xanım cavab vermədi. Gözlərini yumdu. Dodaqları tərpəndi... Dərindən bir ah çəkdi... Əzabdan qurtardı.

Bacısına deyəcəyi sözləri Rüksara xanım söyləyə bilmədi.

Bir dəqiqədən sonra Reyhan xanımla Gülnisanın ağlaşması ətrafı basdı.

Rüksara xanımın qayınanası Gülbacı ağlaşma səsinə eşidib özünü hölvəncə otağa saldı.

– Getdi... Vay... İndi bolşeviklər bu otağı da əlimizdən alırlar,

– deyə iki əlini başına vurdu.

Yevlax stansiyasında bir çox yolçu toplanmışdı. Mövqifdə oturmaq deyil, durmağa belə yer yox idi. Bu adamlar Tiflisdən Bakıya gedən qatarı gözləyirdilər. Qatar gecikmişdi. Buna görə də buradakı adamlar diltor idi. Yevlaxın istisi, milçoyi əsəbiləşmiş adamların ovqatını daha da acılaşdırmaqda idi.

Stansiya naçalniki qatarın nə vaxt gələcəyini yaqin bilməyirdi. Deyəsən, bütün camaat içində sakit birco bu naçalnik idi: nə tələsir, nə əsəbiləşir, nə də ovqatını talx edirdi. Sakit-sakit qatarın gəlməsini gözləyirdi.

Stansiyalarda hadisələrin gedişinə tabe olaraq, saatlarla gözləməkdən inciməyən və heç kimo şikayət etməyən kəndlilər də bu gün adi sakitliklərini itirib gözləməkdən bezarlanmışdılar.

Stansiyada toplanmış müsafirlər arasında hamısından artıq narahat olan və həyocan içində o yan-bu yana qaçan bir gənc qadın idi. Bu, özünə diqqət cəlb edirdi. Gözlə surət sahibi olan bu qadın qara paltar geymiş, başına yaşıl qıraqlı ağ ipək kəlağayı salmışdı. Başının yumşaq tükləri üzərində ipək kəlağayı durmayır, ciyninə düşürdü. O da hər dəfə sağ əlinin zərif bir hərəkəti ilə örpəyi alınının üstünə çəkirdi.

Mən bir neçə dəfə qadını mövqif müdirinin kabinetinə girib-çıxan görmüş və zənn etmişdim ki, bunun belə tələsməsinin bir səbəbi vardır. Bəlkə belə səbəbin varlığına görə idi ki, o nə ona baxanları və nə buraya cəm olmuş müsafirləri görməyirdi.

Bu dəfə mən də müdirin kabinetində durub ondan məlumat almaq istəyirdim. Bu qadın daxil oldu. Müdir telefonla danışdı. Mən geri çəkilib, bu xoşsifət qadına müdirin stoluna yaxın durmaq üçün yol verdim.

Gənc qadın mənim bu hərəkətimi anlayaraq, uzun kirpikli qara gözlərinin ucu ilə mənə tərəf baxıb "Sağ olun!" - dedi və müdiri müraciət etdi:

- Yerlər barəsində məlumat aldınız mı?

Müdir başını qaldırmıyaraq:

- Yox, - dedi və sonra dodaqları əlavə etdi: - Güman etməyirəm ki, çox yer olsun... Qatarlar dolu gəlirlər.

- Mən bilməyirəm: necə olsa, mən bu qatarla görək yola düşəm. Sizdən rica edirəm ki, mənə kömək edəsiniz, - deyə qadın təkid edirdi.

- Yer olmasa...

- Mən qala bilmərəm.

Onun sözündə ələ bir təskinlik var idi ki, heç kimsə ona etiraz etməyə cürət edə bilməzdi.

Bu artıq mənim diqqətimi cəlb etdi. Mən qatarların divardan asılmış gediş-gəliş cədvəlinə baxar kimi, durub tam diqqətlə qadını dinləyir, onun danışdığı və hərəkətinə tamaşa edirdim. Bu vaxt mən onun üzünün yarımsı gördüm. Qızarmış yanaqları, uzun kirpikləri, iri gözlərinin süzgün baxışı ona məlahət verirdi. Onun zahiri gözəlliyindən daha dərin təsir edən qəti, cürətli, əzmlı danışığı idi.

İllərəcə zülm çəkmiş türk qadını, son çoxdanmı belə səfərə çıxırsan? Çoxdanmı qorxduğum, qorxmağa məcbur edildiyini müdirlo tam ixtiyara malik bir vətəndaş kimi danışdırdın?

Qadın kabinetdən çıxdı.

Mən mövqif müdirindən istədiyim yoxlamamı sorub çıxdım. Qoca bir kəndli haman qadınla danışdırdı:

- Sən verdiyin ərizənin cavabı çıxıb, ömrün artıq olsun, gedirəm. Son haraya?

- Mən də Bakıya.

- Bəs məktəb, qızlar nə olacaq? Qayıdırsanmı?

- Mən gedirəm, başqası gələr. Qızlar oxuyacaq, hamı da mənə söz veribdir.

Bu vaxt zəng çalındı və qatarın yaxın mövqifdən çıxdığını xəbər verdi. Hamı müsafirlər kassa qabağına toplandılar. Bilet... filan... aldıq. Qatara minəndən sonra biz haman qadınla bir kupeyə düşdük.

Yolda yavaş-yavaş tanış olduq. Adını öyrəndim - Zərifə xanım idi.

Bu gənc qadın müəllimə imiş. O danışdığı kəndli də haman qadının müəllimlik etdiyi kəndin camaatından imiş. Mənim maraqlandığımı görüncə, qadın dolu ürəyini boşaltmağa ehtiyac hiss edər kimi, mənə uzun və acı bir əhvalat söylədi. Söylədikcə iri gözləri dolurdu, əlindəki redüküldən bir yaylıq çıxarıb gözlərini silir və həkayəsinə davam edirdi. Qoy özü əhvalatı nağıl etsin:

- Atam alverlə məşğul idi. Sübh təzdon evdən gedər, yalnız axşam hava qaralanda qayıdardı. Atamın farsca yaxşı savadı var idi... Axşam şamdan sonra meşin cildli böyük kitablardan birini açıb oxuyardı. Hərdoğrudu bu kitablara avazla oxuyardı. Onda mən onun qarşısında durub diqqətlə dinləyir, amma heç şey anlamıyrdım. Atamın kitab oxuması mənə həvəsləndirirdi. Mən də onun kimi oxu-

maq istəyirdim. Bir dəfə də atama dedim ki, mən də o kitabları oxumaq istəyirəm.

Cavabında atam dedi ki, o mənim oxumaq istədiyimə etiraz etməyir; lakin mümkün deyildir. Qızlara məxsus elə bir həyalı məktəb yoxdur.

– Bəs qız məktəbləri nədir?

– Onların sözünü danışma, yaramaz.

Lakin mən bu sözlərin mənasını qanmadım, mübahisə də etmədim. Mənim or evində olan bacım da savadsız idi. Hər dəfə onu yoxlamağa gəldirdim. Çox pis halda yaşayırdı. Yazığı səhərdən axşamədək işlədirdilər. Mən ondan əhval soranda deyirdi:

– Satılmış qul kimi işləyirəm.

Bir gün yenə bacımın yanına gəlmişdim. Bilirdim nə olmuşdu ki, əri açıqlanmışdı; nə dedisə, bacım cavab qaytarırdı. Əri divardan asılmış “tatarını” götürüb, bacımı döyməyə başladı.

Mən çıxdım. Ağlaya-ağlaya evə qayıdıb, anama dedim. Anam bu vaxt naxoş idi. Axşam atam gəldi. Ona da xəbər verdim.

– O bizim ixtiyarınızda deyildir. Biz ərlə arvadın arasına giro bilmərik, – dedi.

Anam da onunla razı idi ki, heç bir söz demədi. Amma mən bu əhvalatla heç də razı olmaq istəməyirdim. Eyvah, mən də əra veriləcək və sonra bacım kimi döyüləcəyəm! Bu fikir mənim başımdan çıxmıyirdi. Mən belə yaşamaq istəmirdim.

Mənim qardaşım məktəbdə oxuyurdu. Hər gün məktəbdən gələndə qəzet, jurnal gətirib oxumağa başlardı. Mən də onun yanında otururdum.

Mənim dinlədiyimi görən qardaşım ucadan oxumağa başlardı. Anladığımı yerlərini mənə öz sözü ilə söylədi.

Qəzet və jurnal yazıları məni xoşlandırırdı. Burada elm və mərifətdən yazılırdı. Ancaq bu yazılardan arvadlar istifadə edə bilməyirdilər. Bildiyim bütün qızlar, arvadlar savadsız idilər. Qardaşım yavaş-yavaş mənə hərfli öyrətməyə başladı. Neçə aydan sonra birinci qiraət kitabını qurtardım.

İndi hüquqa-hüquqa oxuya bilirdim. Amma çox vaxt oxuduğumu qanmayırdım. İnqilab düşdü, işlər dəyişdi. Qızlar üçün hər yanda məktəb açıldı. Mənim məktəbə gətməyimə heç kos bir söz demədi. Məni qardaşım məktəbə aparıb yazdırdı. Bu vaxt anam da ölmüşdü.

Atam mənə soruşurdu:

– Nə qədər oxuyacaqsan?

Mən cavabında deyirdim:

– Müəllimə olmaq istəyirəm.

Mənim fikrim bu idi ki, məktəbi bitirib müəllimlik etməyə hazırlanım; çünki cəhəlat dünyasında günahsız boğulub, həlak olan bacılarıma kömək etmək istəyirdim.

– Qoy bacılarım oxusunlar, öz ixtiyarlarını düşünsünlər. Ona onlar qul kimi yaşamazlar.

Bu mənim qəti fikrim idi.

Oxuduğum məktəbin müəllim və müəllimələrinə baxıb həsəd aparırdım. Nə xoşbəxt idilər ki, yüzlerce əzilməyə məhkum qızları fəlakətdən xilas edirdilər! Mən çox səylo dərslərimi hazırlayırdım. Məni təqdir edirdilər. Sınıf müəllimimiz bizim sinfə cürbəcür qiraət kitabları verirdi. Mən bu kitabları tez-tez oxuyub qaytarırdım.

Bir gün yenə dərslərdən sonra kitab paylarkən müəllimimiz bütün qızlara kitab verib çola saldı. Mənə iki kitab verəcəyini söylədi.

Qızlar getmişdi. Müəllim gedib müəllimlər odasından iki kitab gətirdi. Aldım, təşəkkürlər etdim. Bərabər çıxdıq. Müəllim mənimlə söhbət edə-ədə gəldi. Yolda xudahafiz edib döndü. Mən ona bir müəllim, bir ustad kimi baxırdım. Mən nə bilim ki, fikrindən nələr keçirmiş. Sonralar da bir neçə dəfə məktəbdən bərabər çıxdıq.

Bir gün məktəbdən çıxarkən, o mənə axşam gəlməyi təklif etdi:

– Gəliniz, sizə bir-iki kitab verib, yazı tapşırıcağam.

Gəldim, müəllimlərə məxsus otaqda məni gözləyirdi. İcariyə dövlət etdi. Həmişəki kimi yenə söhbətə başladı. Əvvəlcə ədəbiyyatdan, şeirdən danışdı. Sonra: “Qadın azadlığı bizim ən birinci işimiz olmalıdır”, – deyərək qadın azadlığı üçün aparılan mübarizə haqqında söylədi. Mən onu dinləyirdim. Sevinirdim ki, kişilər arasında da qadın hüququ üçün belə çalışınlar var. Söhbətini bitirər-bitirməz mən ondan verəcəyi kitabı rica etdim.

– Evdə unutdum, – dedi və sonra tez əlavə etdi: – Gedək, evimiz yol üstündədir, verim.

Mən heç bir şey güman etməyirdim. Razı oldum. Çıxdıq. Söhbət edə-ədə evlərimə yanaşdıq. Mən qapıda gözləmək istədim.

– Aybıdır, açıqfikirli bir qıza qapıda gözləmək yararmı? Buyurun içəri gedək.

Mən utandım. Razi oldum. Birinci dəfə mən onun mənzilini gördüm. Məni oturmağa dəvət etdi. Kitab şəkafının qarşısında durub bir çox kitabları mənə göstərdi, hər əsər barəsində məlumat verdi. Mən onu diqqətlə dinləyirdim. Ürəyimə bir şey belə gətirməyirdim. O da bunu hiss edirmiş kimi, məni məşğul etməyə çalışdı. Axırda mənə bir-iki kitab verdi. Qalxdım. O, mənim əlimi tutub sıxdı və dedi:

– Sizin kimi azad qızlarımızı görəndə qəlbimdə bir sevinc günəşi tülü edir.

Nə demək istədiyini bilmədim. Ancaq baxışı mənim xoşuma gəlirdi. Lakin o mənim müəllimim idi. Bir şagird müəllimindən nə üçün qorxmalıdır?

Tez burada uduqdu. Bir az durdu. Yaşarmış gözlərini olındəki kiçik yaylğın ucu ilə sildi. Yenə davam etdi.

– Bundan sonra bir neçə dəfə o məni evinə çağırır kitab verdi. Onun şirin danışığı, geniş biliyi mənim xoşuma gəlirdi. O, çox şeir bilirdi. Hər dəfə mənə yeni-yeni şeirlər oxuyardı. Mən şəri çox sevirdim. Müəllim də bunu bilirdi.

Bir dəfə yenə müəllim məni dərindən sonra saxladı. Yeni kitab verəcəyini söylədi. Bərabər evinə gəldik. Otağa daxil olan kimi mənə konfet təklif etdi. Özü isə kitab axtarmağa məşğul oldu. Mən təklif etdiyimi konfeti yemədim. Müəllim gözəllər baxmış ki, kitabı tapıb, yanında oturdu, sonra mənə təklif etdiyi şiminə rədd etdikdə:

– Ürəyimi sındırırsınız. Rica edirəm, – dedi.

Mən aldım, yedim. Sonra qalxıb şəkafdan şərab şüşəsi çıxarıb, iki qədəhə tökdü. Mən həzrədim. Özü bir-ikisini içdi. Gözləri işıldayırdı. Mən gətməyə hazırlandım. Konfetdən sonra da özümü yaxşı hiss etməyirdim. Kitabı alıb çıxmaq istədim. Birdən müəllim məni qucaqladı və öpməyə başladı. Mən özümü şaşırdım. Qollarından xilas olmaq istədim. Lakin əllərimi buraxmadı. Məni taxtın üzərinə yıxdı. Mən çıxırmaq istədim. Qolu ilə ağzımı tutdu... Bütün ağırlığı ilə üzərimə yıxıldı... Nəfəsim kəsildi...

– Məni öfv etməlisiniz, özümü itirmişdim. Hər halda mən bərə-nizdə günahkaram.

Mən dinməyirdim. Nə deyəcəkdim? O isə danışdı:

– Ancaq söyləyiniz, mənə gəlirsinizmi? Mən sizi almaq, sizinlə həyatını birləşdirmək istəyirəm. Rədd etməyiniz... Sevirem... Yalnız...

Mən qalxdım, çıxdım, nə edəcəyimi bilməyirdim. Məktəbə davam edimmi, şikayət edimmi, lakin doğrudan sevirmi? Mən özümə ona

qarşı bir şagird hissi duyurdum. İndi o mənim qarşımda müəllim, ustad deyil, bir kişi idi. Mən ona nə kimi hiss bəslədiyimi aydınacasına bilməyir və anlamayırdım. Bu vaxt mən axırıncı sinifdə idim. O gündən sonra bizim münasibətimiz dəyişdi. Mən onu rədd edə bilmədim. Üzərimdə onun anlaşılmaz bir hakimiyyəti dururdu və mən də ona təbə idim. Nə üçün, bilməyirəm.

İnqilab hərəkəti məni maraqlandırır, mübarizəyə çağırırdı. Mən həttə istəyirdim ki, Gənclər İttifaqına daxil olam. Məktəbdə komsomol təşkilatı yox idi. Bir dəfə bu xüsusda müəllimə də dedim, elə təəccüb etdi ki:

– Komsomola yazılmaq?.. Nə danışırırsınız! Komsomol həyatı qızların yeri deyildir, bu fikri buraxınız.

Komsomol barəsində elə şeylər danışdı ki, söyləmək mümkün deyil.

Mənim taksırım odur ki, mən müəllimimin dediklərindən sonra bir daha komsomola yazılmaq məsələsi ilə məşğul olmadım. Bu bərədə mən çox heyifsilənirəm.

Mən məktəbdə oxuyunca, bizim münasibətimiz davam etdi. O mənə daima söyləyirdi ki, məktəbi bitirdikdən sonra mənimlə evlənəcəkdir. Mən inanırdım. Mən məktəbi bitirdim. Yeni açılmış müəllimlik kursuna yazıldım. Bir ildən sonra müəllimlik vəzifəsini ifa etməyə buraxılacaqdım. Müəllimlik kursunda təsadüfən bildim ki, mənə məhəbbət bəslədiyini boyan edən və mənimlə evlənmək istəyən o müəllim... bilirsinizmi, evli imiş, çolma-çocuqları da var imiş. Mən onu subay zənn edirdim. İndi bildim ki, o məni aldadırmış... Nə qədər nifrət hissi etdim.

Müəllim... Azadlik söhbətləri... Qadın azadlığı üçün mübarizə təbliği... Həyasızcasına məni aldadırmış. Mənim sadəliyimdən istifadə etmiş, bacımı kim kimi işlədib dəyənə, bu ismət və hüququma təcavüz edən həyasızda nə təfəvüt?

Yazıq qadın, dedim, azadlıq yolun nə qədər çətin və düşmənlərin nə qədər çoxdur!

Bundan sonra onunla əsla görüşmədim. Həttə təsadüfən rast gələndə də ona baxmaq istəməzdim. O da bunu düşünmüşdü ki, mənəndən qaçırdı.

Kim bilir, bəlkə indi başqa bir sadəlövh qızı nişanlayıb, toruna salmaq üçün mənəndən uzaqlaşdı. Müəllimlərə ehtiyac olduğundan kursların vaxtını iki ay itxisar etdilər. Kursu bitirənləri qəzalara göndərdilər.

Mən sevinirdim ki, arzuma çatıram. Qaranlıqda qalmış bacıları oxudub, onları yeni həyat üçün hazırlayacağam. Nə qədər məsul idim, nə qədər böyük və müqəddəs bir iş qarşısında idim! Bunu mən özəlcə hiss edirdim...

Mən "N." qəzasına təyin edilmişdim. Maarif Komissarlığından verilmiş kağızları icraiyyə komitəsində maarif şöbəsi müdürünə təqdim etdim.

Maarif şöbəsi müdürü çalpapaq, hündürboylu, qara üzlü birisi idi. İlk baxışda cavan görünürdüsə də, ancaq danışan və gülən vaxt bütün üzü qırıqırdı. Nə qədər nahamvar idi!.. Təqdim etdiyim kağızları oxudu, mənə baxdı.

– Xoş gəlmisiniz, buyurun, əyləşin! Adə, Səfi, bir stul gətir, – deyə çağırdı.

Tüklüpapaq, ayaqyalın birisi daxil olub, bir stul gətirdi. Mən təvəqqe etdim ki, tezliklə mənə məşğul olacağım məktəbə təyin etsin.

– Niyə tələsirsiniz? Sabah və ya birisi gün gəlin, göndərək. Bəlkə özüm də getdim. Bərabər gedirik.

Mən rica etdim ki, bu gün müəyyən etsinlər. Məəttəl olmaq istəmədiyimi bildirdim.

– Biry, biy, niyə tələsirsiniz? Bu axşam qonağımız olarsınız, teatrımız da olacaq.

Mən yenə təkid etdim.

Müdür gözlərini bərkəldib, mənə baxdı. Bir qədər baxandan sonra dedi:

– Görək bir icraiyyə komitəsi sədri ilə danışsam, bəlkə sizi başqa yərə təyin etmək mümkün oldu. Yaxında olsa yaxşıdır! Siz niyə tələsirsiniz?

Mən söylədim ki, burada qalmaq istəməyirəm. Qalmağa müəyyən yerim də yox idi. O mənə öz evlərində otmaq təklif etdi. Mən təşəkkürlə rədd etdim. Rica etdim ki, sabah məsələni tamam etsin.

O gün şəhər məktəb müəllimlərindən Şükufə xanım adlı birisini tapıb tanış oldum. Onun evində gecələmək istədim. Müəllimə orta sinli bir qadın idi. Çox şad oldu və artıq hörmətlə mənə qəbul etdi.

O gecəni orada qaldım. Sabah tərdən maarif şöbəsinin qapısını kəsirdim. Şöbə müdiri gəlincə, müdiriyyət təyin edilməmə barəsində əmr verilməsini rica etdim.

– Dünən gecə harada qaldınız?

Mən söylədim.

– Ay... bilməmişəm... gələrdim.

– Mən sizi artıq narahat etmək istəməyirəm; rica edirəm ki, hansı məktəbə gedəcəyiniz xüsusda sərəncam edəsiniz.

– Niyə tələsirsiniz?

Mən ona:

– Mən burada qalmaq üçün gəlmədim, – deyincə, o mənə cavabında:

– Bəlkə burada qaldınız, – deyə gülümsədi, kobud dodaqları qaçdı. Alt dodağı daha da sallandı. Bir dəqiqədən sonra əlavə etdi: – Burası sizin Bakıdan çoxmu pisdir?

Mən söylədim:

– Mən buraya məktəbdə məşğul olmağa göndərilmişəm; ona görə də təyin edilməmə barəsində əmr alıb işə sürü etməliyəm.

Müdür əvvəlcə bir söz demədi. Mizin üzərindən bir kağız götürüb baxdı və sonra üzünü mənə tutub dedi:

– Sizi təyin etmək bir az vaxt istəyir.

Mən təəccüb etdim:

– Yer yoxdurmu? Çətinlik varsa, mən geri dönüb başqa qəzaya gedə bilərəm.

Müdür öləndəki kağızı mizin üstə qoyub, başını buladı və dedi:

– Yox, o deyil, müəllimə bizə lazımdır. Sizin kimi bir müəlliməni biz hara buraxarıq.

Mən onun sözünü kəsərək, höyəcənə:

– Bəs niyə təxir edirsiniz? – deyə soruşdum.

Müdür kəməli-asudəliklə papiros qutusunu çıxarıb bir papiros aldı, yandırdı və gözünü birisini yumub, o birisi ilə mənə baxdı. Papiros tüstüsünü püfləyib dedi:

– Mən sizi yaxın bir kəndə təyin etmək istəyirəm. Bundan ötrü isə bir balaca dəyişiklik etmək lazım gəlir.

Mən məsələni anladım. Yaxın kənddəki müəlliməni başqa yərə göndərmək və mənə onun yerinə təyin etmək istəyirmiş. Mən etiraz etdim:

– Mən ona razı ola bilmərəm. Mən başqasının yerinə gəlmədim. Mən rica edirəm ki, müəllimi olmayan kəndə mənə təyin ediniz.

Müdür gülümsəyərək dedi:

– Bəlkə elə istəyən var.

Mən həddətə:

– Kim elə istəyir? – deyə sordum.

– Bir-iki gün gözləyin, yerinizi həll edərkən niyə belə səbirsizlik göstərsiniz? Görək siz bizim əhvalımızı öyrənəsiniz, biz də sizə belə olar...

Sonra şöbə müdiri irəliləyib, dik mənim qarşımda durdu və diqqətlə üzümə baxaraq soruşdu:

– Bəlkə qəribəsayırsınız?

– Mən işə başlamaq istəyirəm. Bayaقدan da bunu neçə dəfə təkrar etdim.

Çıxdım.

Nə etməli idim? Yəne gözləməyə qərar verdim.

– Bəlkə sizin başınızı ağrıdıram, xanım, – deyə o sorğulu bir baxışla mənə baxdı. Sanki mənim üzümə: “Maraqlanırmı?” sualına cavab axtarırdı. Bir az sükutdan sonra dərindən ah çəkib, sözümlə davam etdi.

Axşam saat yeddi idi. Qonaq olduğum müəllimənin otağında oturub kitab oxuyurdum. Şükufə xanım da müəllimlərinin dəstərlərinə baxırdı. Doğrusu, mən özümdən bezər idim. Bu müəlliməni narahat etməkdən artıq dılxorlanmışdım. Qapı döyüldü. Müəllimə qapını açaraq, ahəstəcə:

– Görəsən kimdir? – dedi.

Gələn dünyanın maarif şöbəsi müdirinin yanında olduğum zaman çağırıldığı Səfi idi:

– Müdir deyir ki, buyursunlar biza.

Mən bir şey anlamadım. Nə olmuşdur? Nə xəbərdir? Rəfiqəm mənə müraciətlə:

– Müdir xəbər göndərərək bizi dəvət edir. Nə buyursunuz?

Mən getməyəcəyimi bildirib dedim:

– Siz getmək istəyirsiniz, buyurun; mənə izin verin evdə qalım, yorğunam.

– Xeyr, siz getməsəniz, mən hara gedərəm. Çağırışın səbəbi, bəlkə sizin gələnizdir.

Mən təəccüb etdiyimi bildirdim.

Qərər, nə o, nə mən getdik; göndərilən adama rədd cavabı verib, qayıtdıq.

– Müdirə söyləyin ki, qonağımız yorulmuşdur; mən də dəstərlərə baxacağam, bağışlasın!

– Bu nədir? – deyə Şükufə xanımdan sordum.

Şükufə xanım ah çəkərək:

– Müdirdir, böyükdür. Kim bilir nə fikir edibdir.

Bir az keçməmişdi ki, yenə qapı döyüldü. Bu dəfə gələn müdir özü idi. Daxil olub gülə-gülə:

– Deyir ki: “Dağ Məhəmmədin yanına gəlməyə, Məhəmməd dağın yanına gedər”. Bizimki belə gəlir. Həmişə özümüzü görək “dağın” yanına gedək... – dedi.

Öz evinə gəlmiş adam kimi paltosunu çıxarıb, qapı ağzından asdı və sonra üzünü Şükufəyə tutdu.

– Nə olubdur? Niyə evdən bayıra çıxmaq istəməyirsiniz?

Bu sözləri deyərək, müdir otağın ortasında durdu. Ev sahibi sandalya təklif etdi. Müdir öyləşdi və danışmağa başladı. Çox şeylər söylədi. Əvvəl işlərinin çoxluğundan və çətinliyindən şikayət etdi və sonra yeni açılacaq məktəblər üçün çalışdığını qələmə verdi və daha sonra özünü tərif etməyə başladı. Bu söhbətin axırı yox idi.

Şükufə xanım çay tədarük edib verdi. Bir neçə dəfə məktəb işlərindən danışmaq istədi. Lakin müdir birçə dəqiqə aman vermədi. Axırda da bildirdi ki, yaxın zamanda Bakıya gedəcək və yeni dəstirül-əməllər, məramnamələr və kitablar gətirəcəkdir. Mən dinləyir, heç bir söz deməyirdim, Şükufə xanım da “bəli, bəli” deyərək, müdirin dediklərini təsdiq edirdi.

Müdir ayağa qalxaraq, mənə:

– Siz niyə danışmıyarsınız? Təyinat üçün mütləq tələsirsiniz? – dedi, – sabah gələn, hər bir şey hazırdır. Çox da uzağa göndərməli olmadıq.

Mən kəndin adını bilmək istədim.

Söylədi.

Mən təşəkkür etdim...

– Mən təşəkkürlər etməliyəm, siz bizim unudulmuş qəzamızla gəldiniz və bizi sizin kimi bir müəlliməyə malik etdiniz. – Sözlərinin təsirini müşahidə edərək kimi, bir az durdu, sonra dedi: – Ancaq bu yaxşı deyil ki, siz mənə qayırsınız!

Mən etiraz etdim. Mənim nə sayaq müəllimə olmağımı bilmədən tərif etməsi ilə mənə təhqir etdiyini söylədim. Qaçmaq deyil, bir məktəbə təyinat edilməmi rica etmiş olduğumu əlavə etdim.

– Yox... yox... mən dediyimi siz düşünmədiniz. Mən sizin şəxsi münasibətiniz haqqında deyirəm.

Mən təəccüb və heyətlə onun üzünə baxdım.

Müdirin danışığı hər ikimizin nifrətinə səbəb olduğu belli idi. "Bu, alçaq adamdır. Nə üçün bunlar bizə yoldaş kimi deyil, başqa cür baxırlar? Nə üçün?" – deyə mən fikir edirdim.

Gənc qadın dayandı. Vaqondan səs və küy eşidildi. Mən kupedən baxdım. Hansı mövqifdə isə durmuşduq və yeni miniklər öz yerlərini atxarırlardı. Dönüb kupenin pəncərəsindən baxdım. Mövqifin zəif surətdə işıqlanmış platformasında yuxulu sənişinlər o yan-bu yana qaçırdılar.

– Hansı mövqifdirsə, bilməyirəm, – dedi.

– Yorulmuşsunuzsa, yatınız, mən sizi yordum, – deyə Zərifə mənə üz tutdu.

Fəqət mən rica etdim ki, mümkün isə tamam etsin və dinləməyə hazırlandım. Xanım başladı:

– Sabah, maarif müdiri məni təyin etdi. 30-35 verst məsafədə bir kənddə yeni açılmış məktəbdə qızları oxutmalı idim. Bu, mənim arzuma müvafiq idi. Bir şey də söyləyim. Müdir mənimlə getmək istəyirdi. Hazırlanmışdı. Mən bunun müşayiətindən dilxor idim. Lakin sonradan icraiyyə komitəsi divanı-rəyasətinin təcili iclası olduğuna çağırıldı. Gedərkən mənə:

– Mən istərdim ki, 30 verst yolu siz təkməyəsınız. Tutmadı. Sağlıq olsun. Başqa vaxt, bir az vaxtdan sonra gələcəyəm... Sizə deyəcəyəm çoxdur, – dedi.

Mən bir söz demədim. Müdirin getməməsindən mən şad idim. Mənim istədiyim də qızları oxutmaq, onları yeni yaşayış aləminə girmək üçün hazırlamaq idi. Böyük bir həvəslə işə başladım. Çox da müvəffəqiyyətlə məktəbdə məşğul olurdum. Qızların mənimlə əlaqəsi həvəsimi daha da artırır. Beləcə bir neçə ay məşğul oldum. Kənd xalqı mənə çox hörmət edirdi. Hər bir kəndli gəlib məndən əhvalat soruşurdu. Nə lazım isə hazır etməyə çalışırdı. Bu qayğı və hörmət məni minnətdar edirdi. Mən bu münasibəti avam və cahil kəndlidən gözləməzdim. Bir gün maarif müdiri gəldi. Məktəbə baxdı. Qızları dindirdi. Sonra mənimlə söhbət etməyə başladı. Əvvəl dərindən, məktəbdən, camaatın əlaqəsindən soruşdu... sonra... sonra məni özü ilə birlikdə şəhərə getməyə dəvət etdi. Rədd etdim.

– Nə üçün siz belə komitəfatsızsınız... Nə olaqadır? Bu camaat bir söz deməz. Mən müdir, siz müəllimə, bərabər gediriksə, kim nə deyər?

Mən söylədim ki, camaatın nə deyəcəyi deyil, özüm şəhərə getmək istəməyirəm. Bir də şəhərdə bir işim yoxdur.

– Bəlkə mən sizi rəsmi çağırıram.

– Rəsmi çağırısanız, məcburam. Lakin sizin rəsmi nə sözlünüz olsa, burada deyə bilərsiniz.

– Bu da rəsmi tələbmə?

Mənim sualım ona xoş gəlmədi. Mənə acıqlı baxdı. Lakin onun acıqlı və ya xoş baxışı, məndən ötrü təfəvütsüz idi. O gün müdir şəhərə qayıtdı. Bir həftədən sonra müdirin imzası ilə bir kağız gəldi. Məktəb işləri ilə əlaqədar bir neçə məsələnin həlli üçün məni qəza mərkəzinə çağırırdı. Müdirin dediyi rəsmi təliqə bu idi. Getməyə qərar verdim. Şəhərə gedən kəndlilərlə bərabər arabaya minib yola düşdüm.

Şükufə xanımla əski bir yoldaş kimi görüşdük. Müdirin yanına getdim. Məni görcək:

– Hə, gəldiniz, xoş gəldiniz, hara düşmüşünüz?

Mən söylədim.

– Mən görək o Şükufə xanımı buradan başqa yərə köçürəm ki, bir də siz onun yanına durmayasınız.

– Bu nə deməkdir? – deyə təəccüb etdim.

– Mən sizə demişdim. Mən istərdim ki, siz şəhərə gələndə bizə düşəsiniz. Mənim iki otağım... Otağım... Biri sizin öhdənizdədir... – dedi.

– Harada qalmaq, o mənim işimdir. Maarif şöbəsinə heç dəxli yoxdur. Bir də bu qayğılardan mən müdir yoldaşı tamamilə xilas edirəm.

– Yox, yox... Bilirsinizmi, mən sizə açıq demək istəyirəm, izin versəniz?

– Buyurun!

– Mən istəyirəm ki, bizim əlaqəmiz yaxın olsun, biz bir-birimizlə yad olmayaq... Yaxın əlaqə insanların öz əllərindədir.

Mən açıq və təəccüblə onun üzünə baxdım. Bir dəqiqə o nə deyəcəyini bilmədi.

Mən ondan:

– Mən sizə bu kimi danışqlar üçün heç bir ixtiyar verməyirəm; mən sizin bu sözlərinizi eşitmək istəməyirəm; məktəb məsələlərini söyləyiniz. Mən getməliyəm, – dedim.

Bu gün günəş batmaqda ikən qorqarının alay komandanlarına və alay komandanlarının daha aşağılara verdikləri buyuruq cəbhə boyunca günlər ilə yatan və noticosiz atəşlər ilə usanan qızıl oşqorların hamısında bir ruh yüksəkliyi oyatmışdı. Hissələrin hər birində bir hərəkət, hazırlıq vardı. Bütün ürəklər qalibiyyət ümidi ilə döyünür, hər doqıqəsi bir ömür qədər uzun görünən cəbhə vuruşmasından bəriyyəllük qurtarmaq arzusu artırdı.

Bəli, sabah son və qəti bir hücum var!..

Bu buyuruq bir neçə doqıqədə bütün cəbhə boyu yayılmışdı.

Bizim diviziya üçün taktik nöqteyi-nəzərlə zəbt olunması vacib qırx-əlli eveciyəzdon ibarət olan kiçik bir kəndin artıq hər nə olursa olsun sabah əlimizə keçməsi son dəfə qot olunmuşdu. Bu kəndin tərəfimizdən tutulması bir aydan bəri domircəsinə bir inad göstərən düşmənin artıq hərəkət noticolarını uduması deməkdi.

Sabahkı vuruşma qəti və mühümdür.

Bunu hər kəs düşünür, baş komandanlardan tutmuş daha kiçiklərə qədər hamı bunu bilir, təsdiq edirdi.

Lakin bu aciz kəndin qarşısında iyirmi gündən bəri dolu kimi yağan güllələr, şimşəklər kimi partlayan top mormilərinə qarşı köks gərək can çəkən bir oşqor daha vardır. O həm sabahkı qalibiyyətin ordu üçün olacaq önəmliyini düşünür, həm də başında daima dolanan və onu bir an əvvəl hücumə sövq edən başqa bir arzu vardır.

İki il əvvəl buraxıb getdiyi həmin kəndciyəzde onun yoluna göz dikib, onun ümidi və arzusu ilə yaşayan iki göz var idi.

Nişanlı gözləri!

On doqquzuncu ildə Qızıl Ordu buraları boşaldıb rəcət edən zaman, kənddəki yoxsul gənclər hamıqla silah alaraq onlara qoşulmuş və Qızıl Ordu hissələri ilə bir yerdə kəndi tərk etmişlərdi.

O zaman bu gənc dəxi yeganə ümidi olan Nazlısını ağlar halda tərk edərək vidalaşmış, Rusiyanın qarlı meşələrində, Sibirin buzlu çöllərində zəfərdən zəfərə qoşmuş, sonra Ural dağlarını aşaraq, cənub cəbhəsinə üz tutub Qafqaz dağlarının günəşli və olvan otoklərinə cəhmişdi.

Budur, bir aydır ki, sevgilisinin məskəni olan kəndin qarşısında durur və aramsız hücum ömrü bəkləyirdi.

Nədənsə buradakı alaylar ciddi vuruşmaya girişməyirdilər. Səbir bitir, tükənir... Komandan ömrü verməz ki...

Nəhayət, bu axşam "hücum olacaq" – deyən verilən şadlıq xəbəri gəlib çatdı.

Sabah qəti hücumdur.

Bu gecə müntəzir gözlər yuxu daddımı? Yalnız ağların hədsiz əzablarından cana gəlmiş Nazlının xəyalı qollarını açıb, "gəl mənə qurtar" deyər yalvarırdı.

Ay buludun arxasında gizlənmiş, istehkam boyu bir çox kölgələr sossiz-somirsiz gözinirlər, səhiyyə nəfərləri nəfərlərə sağrı bezi paylayırlar. Uzunboyu, sarıboylu, alagözllü təqim komandiri təqımı fişəng ilə təchiz edirdi.

– Yoldaş, sabahkı hücum saat neçədə başlanacaq?!

– Onu ancaq batareyalarımızın ilk atəşlərindən biləcəyik. Əvvəlcə topçılarımız atəşə başlayasındılar, – deyər təqim komandanı qonşudakı səngərə keçdi.

Əli yəni fikirləşməyə başladı:

– Xeyr, bu daha əl vermədi. Kim bilir, bəlkə də topçılardan atəş açmağa keşləri gəlirdi! Dərhal topçu komandanının yanına qaçıb da bir an əvvəl atəşə başlamasını rica etsəm necə olar? Və ya o da qorqarının ömrünə müntəzirdir?.. Birdən qorqarın məqsədini dəyişsə?..

O, çox danırırdı. Kəsinə qibindən çıxırdı. Bir məxorka papiros sazladı, səngərin rütubətli divarına söykənərək, gözlərini buludların arxasından yenidən çıxmaqda olan aya dikib, papirosunu dumanlatmağa başladı.

Ətraf sakit idi. Xəffif külək nazik buludları kiçik yelkən qayıqları kimi, saf dəniz qədər mavi göyün üzərində o yan-bu yana qovur, ayın işığı kəndin kənarındakı gölə düşərək oranı yaldızlayırdı.

Bəli, dörd il əvvəl yəni beləcə bir yaz axşamı idi, bayram münasibəti ilə göl başındakı qovaqlığa toplanmış kənd gəlinləri və qızları saz və qaval çalğısı altında rəqs edirdilər.

Nazlı da orada idi. Fəqət nədənsə o, kimşəyə qarışmır, bir ağacəyə söykənərək aya baxırdı. Onun gözlərindən kodorli xülyələr daşırdı. Əli o vaxt səngər deyildi. Nazlıya yanaşdı, olini onun çiyninə qoyaraq:

– Nazlı! – dedi.

Nazlı onun yaxınlaşmasından ürənilir kimi bütün vücudu ilə titrədi.

– Sənə nə olmuş belə qəmginson?

Nazlı cavab vermədi.

– Yoxsa bir dərdinmi var?

O, heç danışmadan başını sallayaraq, bir an durdu. Birdən-birə ayın işığı ilə fil sümüyü kimi ağaran qollarını gəncin qüvvətli boynuna doladı və gözələrindən tökülən isti yaşlar ilə onun açıq sinosini islatdı.

Beləcə bir dəqiqə durdular. Sonra heç kəs duymadan ağacların arxasına çəkildilər.

– Nə üçün belə edirsən? Ağlamaq nə üçündür?

Bu suala qarşı dərindən köksünü ötürən Nazlı təkrar onun boy-nuna sarıldı...

Odur, o saatdan Nazlı onun sevgilisi idi.

Yolun sağ tərəfindəki sarp qayanın arxasından üfüq ağarmağa başladı. Hər yer sakit, yalnız daha uzaqlarda qalmış heyvan və insan cəsədləri üstündə toplanan çaqqalların giryə səsləri hələ sakit olmamışdı.

Axşam xətt boyu gəzinən kölgələr artıq gizlənməmişlər. İndi havada qara vüudları ilə uçub bağırışan qarğalar və çalağanların qulaq dırmaqlayan səsləri eşidilirdi.

– Ah, bu murdar səsləri susduracaq birinci top atəşi, başlamaz-mısan?

Manqa komandirləri, baş komandanların tövsiyələrinə görə, bütün nəfərlərə istiqamət göstərir, əmrləri təkrar edirdilər.

Əlinin mənsub olduğu bölük dos-doğru yamacı enərək, kəndə daxil olmalı, orada başqa hissələri bəkləməli idilər.

– Gum... Gummm...

Birinci batareyə atəşə başladı.

Dəhşətli səsləri ilə havanı titrədirək uçan top mərmiləri düş-mənin arxa xəttinə düşürək, orada dəhşətlər qopardı. Ətrafı kəşif bir duman bürüdü. Bunun arxasınca hər yerdən pulemyot və tüfəng səsləri şaqırdamağa başladı. Düşmən tərəfdən gələn güllələr isliq çala-çala başı üzərindən uçuşur və dolu dənələri kimi torpağa sancılırdı.

Komandanların qəlbləri titrədən amir səsləri bunların hamısına fəyiq gəlirdi.

Bu hal çox sürmədi. Birdən-birə hər tərəfdən “qalx!”, “irəli!” buyuruqları verildi.

Artıq təərrüz¹ başlanmışdı. Yüyürən, sıçrayan, sürünən insan küt-ləsi bir-birini toqib edirdi. Yıxılanlar qalxdılar, yaralıları düşürdülər, ölümlər ayaqlar altında çəynənərək qalxdılar. Hər kəs doli bir qan coşqunluğu ilə irəliləyir, irəliləyirdi. Bir saat əvvəl dəmir çivi kimi yero qaxıla qalmış düşmən qitələri indi hərəkətə gəlmiş, yolun kəna-rında dəniz dalgaları kimi bir-birini aşaraq oks-hücuma keçmişlördi.

Bu iki qaya kimi bir-birinə yaxınlaşan qüvvələr toqquşarsa qiyamət qopmazmı?!

Süngülər bir-birinə yaxınlaşdı.

Top və pulemyot qəhqəhələri sükut etdi.

“Ura, ura”...

Göyləri sarsıdan bu qorxunc gürültüdan bütün kainat titrədi. Boğaz-boğaza öyləmiş bu insan kütləsi qalxır, düşür, yaranılır, ölür, öldürür...

Qayaların çarpmasından hasil olan qığılcımlardan alovlar qalx-mış, bu alovları söndürmək üçün damar borularından qanlar fışqırır. Odlar söndü.

Bayaqdan gurlayan səslər qismon susdu. İndi ancaq iniltilər, zarıtlar və bözən tək-tək xoruz banları kimi çökinti ilə qalxan və üzgün bir halda ətrafa yayılan “urra” səsləri eşidilir.

Toquşma meydanı nö² dəqiqələri keçirirdi. Onun sinosindən qalxan odlu bağırışlar indi xırıltılarla çevrilmişdi. Sanki orz kürəsi vulkanları, zəlzələləri, daşqınları ilə ölməyə idi.

Pərakəndə düşmüş əsgərləri toplamaq üçün komandanların qılıncları havada parlayır və “mənim yanıma” deyərək bağırır. Düşmən kəndə doğru çəkilməyə idi. Fəqət can qurtarmaq müm-künmü? Yağmur kimi irəliyə atəşlər yağdıran mitralyozlar onları biçirdi. Əli yoldaşları ilə bərabər kəndə doğru irəliləyirdi. O, kəndə bir dəqiqə irəli girmək üçün qartal kimi uçuşdu.

Budur, çay daşlarından tikilmiş və divarları ağ çamır ilə suvan-mış bir ev, daha o yanda qonşu Səfəddar kişinin evciyozi, onun qonşu-luğunda Nazlının yaşadığı ev durur. Onun divarları ağarılmış, bal-konu qırmızı rəng ilə boyanmışdır.

“Bəli, onu görmək üçün yüz addım daha irəli getməliyəm”, – deyə fikirləşən Əli irəliləyirdi. Lakin divar arxalarında gizlənmış

¹ Hücüm

² Can çəkismə, canvermə

və ağaclara sıxılmış ağlar qorxusuz deyildilər. Sol tərəfdəki hasar üzərindən atəş açan bir düşmən nəfəri dəf olunarsa məqsədə çatmaq asan idi.

Əli üzüqoylu arxa yıxıldı və atəşə başladı.

Hasardan atəş kəsildi. Yanlarda düşmən qalmamışdı. Bölük, qaçan düşməni təqib etmədə idi.

Bu halda gözənilməyən bir hadisə oldu. Kəndin şimal tərəfində gizlənməmiş düşmən süvariləri qəfləton basqına keçməsinlərimi? Meydan yenidən qızıqırdı. Süngülər ilə qılınclar çarpışmağa başladı. Bölük komandanı bir az hündür bir daşın üzərinə çıxaraq bağırır və qızıl əsgərləri dağılmamağa dəvət edirdi.

Qara çuxalı bir düşmən süvarisi özünü yetirərək, komandanı yaraladı. O, daşın dibində yero sorildi. Əgər yaralı komandanı orada qalsa idi, həyatı təhlükəli olardı. O, süvarilər ayağı altında çəynənib məhv edilə bilərdi.

Əli sıçradı və özünü komandanı yetirib, arxasına aldı. O, nə edəcəyini bilirdi. Komandanı arxaların dörin bir yerində saxlamaq lazımdı.

Bu halda bir neçə qurşun qulağı dibindən vızılı ilə keçdi və döşünün sağ tərəfindən toxunan qüvvətli bir şey onu komandanı ilə bərabər torpağa sardı. O, əvvəlcə ağrı hiss etmədi və düşünməyə başladı: "Artıq bitdi, öləcəyəm, evə yaxınlaşmalı. Lakin komandanı nə olsun? Onun ki bir tərəfə çökilməyə qüdrəti qalmamışdır".

Ayağa qalxdı, əlini hasara dayayaraq darvazaya qədər süründü. Yarasından axan qanın vücuduna arız etdiyi böyük bir zəf¹ nəticəsində darvazanın lap astanasında düşdü; var qüvvəsi ilə:

– Nazlı! – deyə bağırdı.

Yenə qalxmaq istədi, fəqət mümkün deyildi. O halda Nazlısını görə id, komandanı bəlkə də xilas edərdəkdə...

Gecə.

Ölgün neft lampaları ilə işıqlanan səyyar xəstəxananın bir otağında cərgə ilə düzülmüş taxtlar üzərində yaralılar yatırdı. Ən ucdakı divara söykənmiş taxtın üzərində yatan bir xəstə gözlerini yummuş, sinosini qabardaraq çox güclüklə nəfəs alırdı.

Xəstənin yanındakı kürsünün üstündə oturub, dalgın qara göz-lərini onun rəngi uçuq bənizinə dikmiş gənc bir qız ilə qarabıqlı, qırıq üzlü mülayim bir həkim gözələrindəki gözlüyü parovoz fanar-ları kimi parıldadaraq, fısıltı ilə danışdı.

Doktor xəstənin nəbzini yoxlayaraq deyirdi:

– Zənnimcə, qorxusu yoxdur, indi artıq ürəyi normal bir sürətlə döyünməkdədir.

– Bəs nə üçün belə bayğındır? Ayılmayacağı mı?

– Heç darıxmayınız, bəlkə də bu saat ayılar!..

– Rica edirəm, doktor!..

– Mən sizi əmin edirəm ki, o tezliklə ayılacaqdır. Artıq ölüm qorxusu yoxdur. Fəqət siz yanından ayrılmayınız. Ayıldıqda mənı çağırırsınız, – deyə, doktor başqa xəstələri yoxlamağa davam etdi.

Qız əvvəlki kimi gözələrini xəstədən ayırmır və əvvəlki kimi yumşaq saçlarını oxşayırdı.

Xəstə əsgər dərindən nəfəs aldı. Qız üzünü bir az daha ona yaxınlaşdırıb diqqətlə baxdı.

Xəstə gözələrini böyük-böyük açmış, ətrafı şüursuz nəzorləri ilə seyr edirdi. Birdən nəzəri üzünə yaxınlaşmada olan gözloro sataşdı. Dirşəklerini yastığa söykəyərək qalxmaq istədi, fəqət zəifliyindən toqrar arxası üstə düşdü.

– Uff!.. bu qədər məşəqqətdən sonra ona yaxınlaşmaq yenə də zordur, – dedi.

– Haraya yaxınlaşmaq istəyirsiniz?

– Ona, o gözlorə... Nazlıya!

Nazlı özünü saxlaya bilmədi:

– Əli! – deyə, onun boynunu qucaqladı.

Nazlını tanıyan yaralı dərhal komandanını düşündü və yanlara baxaraq:

– Komandanı hani? Onu xilas edəlmirmi? – dedi.

– Hansı komandanı? Bölük komandanımı? Odur, orada yatır, yaxşıdır, – deyə, Nazlı iki addım yandakı xəstəni göstərdi.

Xəstə komandanı yatağının içində oturub papiros çəkir və gülümşəyərək:

– Ayıldımı? – deyirdi.

¹ Zəiflik

QARATEL

Mizin başında iki nəfər idilər; əlli yaşlarına yaxınlaşmış çal, top saqqallı Nadir qalın dodaqlarının arasında yerləşdirdiyi uzun müştüyünü sümürə-sümürə deyirdi:

– Görünür Aslanın söhbəti uzun çəkdi, hava qaraldı, hələ də gəlib çıxmıyır.

Onun ilə üz-üzə oturub, corab toxumaqla məşğul olan Çimnaz gözələrinin üstünə tökülən yenice də düşmüş saçlarını qulağının ardına ataraq:

– Yenə nə söhbət varmış? – dedi.

– Bayrama hazırlaşırlar, – deyər, Nadir havaya qalın və acı bir duman sovurdu və sözüne davam etdi:

– Bu günlər böyük bayram olacaq, qızıl əsgərlərin bayramıdır. Dünən klubda danışdılar.

– Qızıl əsgərlərin bayramı...

– Hə, Qızıl Ordunun...

Qapı açıldı. Evə əlində çanta, əynində qısa qara bir palto, başını qırmızı yaylıqla bağlamış 14-15 yaşlı bir qız girdi:

– Yamanca soyuqdur, əllərim dondu.

Çimnaz gözələrinin əlindəki işindən çəkmədən:

– Sənə demədimmi əlcəkləri götür... Hələ mən deməsəydim, paltonu da geyməyəcəkdin...

Qız cavab vermədən, çantanı divardan asıb bucaqdakı qaz sobasının yanına sıxdı.

Nadir soruşdu:

– Qardaşını görmədinmi?.. Harada qaldı, bilməyirsənmi?

– Mən dərindən çıxanda, onlar hələ iclasda idilər. İndicə qurtarlar.

– Elə isə birçə samovarı odla, qızım! Mən də bu dəqiqə kooperativdən tənəki alıb qayıdıram.

Nadir mıxdan paltosunu alıb çıxdı. Qız yandakı mətbəxə gedib samovarı odlamağa məşğul oldu. Çimnaz əlindəki corabı toxuyub qurtarmış, iş boğçasını yığıdırmağa məşğul ikən cındır parçalarının içindən bir yığın əskimiş, saralmış kağız alaraq qarşırdı. Əski bir xətrəni düşünür kimi bir an gözələni kağız parçalarına dikərək çağırırdı:

– Qaratel!

Gənc qız mətbəxdən səslənərək:

– Mənim çağırдың? – dedi.

Çimnaz əlindəki kağızları onun qarşısına sərərək:

– Heç bilmirəm bu kağızlar nə vaxtdan qalıb, deyəsən Aslanın əsgərlik zamanında yazdığı məktublardır. Al, gör oxuya bilərsənmi?

Qaratel kağızın birisini alıb, diqqətlə baxdı, o tərəf-bu tərəfə çevirdi və anasına qaytararaq:

– Eh, ərəb əlifbası ilə yazılıbdır. Oxumaq olmur ki... – dedi.

Anası məktubları qarşıdırmaqla davam edərək, bir ah çəkdi və dedi:

– Bu kağızlar mənə qara günləri xatırladır. Aslan davada olarkən yazmışdı. Gəlsə idi, bir də özüne oxutdurardım. Bu qısa kağızı elə bilirdim yaralı olduğu vaxt yazmışdı. Görürsənmi? Yazıb bitirə bilməmişdir.

Qaratel məktubu alıb baxdı, yenə bir şey anlamayaraq, anasına qayıtdı. O, mətbəxə qayıdaraq, qaynamada olan samovarı götürüb, süfrəni hazırladı. Evdə bir neçə dəqiqəlik sükut oldu. Samovar öz musiqisinə başladı.

Ata ilə oğul ikisi də birdən daxil oldular. Aslan qapıdan girər-kən üst paltarını soyunaraq deyirdi: – Bayram günü mən qışlaqlara getməliyəm.

Atası soruşdu:

– Nə üçün?

– Qızıl əsgərlərin bayramını təbrik etmək üçün zavoddan nümayəndə seçilmişəm. Hələ onlara bir çox hədiyyələr də aparacağam.

– Bayram nə vaxtdır?

– Üç gündən sonra fevralın iyirmi üçündə Qızıl Ordunun ildönümüdür.

Aslan soyunub, hazırlanmış süfrənin yanına gəldi. Anası evvəlkiki kimi məktubları qarşıdırırdı, birdən dəstə ilə Aslanın qarşısına ataraq:

– Ay Aslan! Bunlar son yazdıqların məktublardır. Nə vaxtdandır ki, bunları saxlayıram. Oxusana, görək nə yazırmışsan?!

Aslan kağızları bir-bir açıb baxdı və keçmişləri xatırladığı üçün gözələrində xəyal ilə dolu bir sevinc parladı, dedi:

– Bunlar maraqlı kağızlardır. Mən davadan yazmışam... Nə yaxşı saxlamısan. Hamısı buradadır? Bax, yaralı olarkən yazdığım da buradadır.

Burada qoca Nadir işə qarışdı:

– Oxu görək nə yazırsanmı? Çoxdankı əhvalatdır, unutmuşam.

– Elə işə dayanın sıra ilə oxuyum.

O, kağızları araşdırıb, birisini aldı və izahat verməyə başladı:

– Bunu şəhərdən çıxıb cəbhəyə çatan gün yazmışam, 10 iyul, 1921 tarixdə.

Qaratel bir pişik balası kimi anasının yanına soxulub dinləməyə hazırladı, Nadir papirosunun son tüstüsünü havaya buraxaraq, ciddi bir vəziyyət aldı. Çimnaz boğcanı bir tərəfə buraxıb, gözlərini oğlunun ağzına dikdi.

Aslan öskürərək:

– Qulaq asın, – dedi və birinci məktubu oxumağa başladı:

“Möhtərəm atam! Vəqəndə və oradan əlli verst piyada cəbhəyə gələrkən gördüklərimi və keçirdiklərimi yazmayacağam. Bu gün şəhər ilk dəfə olaraq songordə yətim. Gecə sakitlik idi. Gün çıxarçılmaz düşmən tərəfindən toplan atılmağa başladı. Bu məktubu sənə bir saat əvvəl top güllələrinin cəhənnəm kimi alovlar, ildırım kimi ölümlər sağdığı yerdən yazıram...”

Çimnaz ah çəkdi, Qaratel ürpenib üzünü bürüsdürdü və anasına daha sıx yaxlaşdı. Nadir səbirsizliklə:

– Dalım oxu, – dedi.

“...Səngərlərimiz dağın təpəsində zəncir kimi sıra ilə düzül-müşdür. Bilməyirəm nə üçün bizim tərəfdən heç hərəkət yoxdur? Toplarımız ağır-ağır cavab verir. Düşmənin qoşunu düzlərə səpələnib, quş qatırı kimi irəliləyirlər. Başımın üzərindən keçən tüfəng güllələri bir çoban quşu kimi fit çalıb ötürür...Düşmən ancaq 500 addımlıqdadır. Yənə irəliləyir. Ah, bilməyirəm bizim tabor komandanı poladdanmıdır? O qədr soyuqqanlıdır ki, çoxlu güllə sorf etməyimizə də razı olmur...”

Məndən on addım sağda dəhşətli bir bağırçı qopdu. Boz bir kölgə torpaqdan qalxıb yənə yera sərilmiş, yoldaşımı vurmuşdular. Ona dəyən güllə zəhərli imiş ki bir daha səs çıxmıdı, iki nəfər səhiyyəçi gəlib onu aparınca o, yavaş-yavaş inləyirdi.

Düşmənlə üç yüz addım aramız qalmışdır. Onlar dağın ətəyinə çatmışlar, indi yuxarı dırmaşmaq istəyirlər. Yaurılar, qalxırlar, irəli-

ləyirlər. Lakin qızıl güllələrimizə fəda olaraq geridə qalanları da az deyildir...

Günəş getdikcə yuxarı qalxır, bir tərəfdən ölimdəki qızmış silah, o biri tərəfdən də ətrafı alov kimi qarşan günəşin hərəti bütün vücudumu yandırır, başımda beynimi qaynadır.

Düşmən “ura” səsləri ilə qalxıb səflərini sıxlaşdırma-sıxlaşdırma ayaq üstə irəliləyir, cumur... Birdən, sanki qiyamət qopdu. Ətrafı bir-birinin ardınca dəhşətli bir gürultu və sonra duman bürüdü. Mən, dərhal bombasaçanlarımızın işə girişdiyini anladım.

Hər tərəfdən hacıləylək dimdiyi kimi şaqıldayan pulemyotların qəhqəhəsi ucalır. Düşmən duman və tozlar içində qorq olmuşdur. Hərdən biri, ikisi görünür və yenə qarşıda partlayan bombaların qaldırdığı duman tufanları içində yox olurlar...

Tüfəngim qızmışdır, artıq çaxmağı işləməyir. Yanımda yaralı qalmış yoldaşımın tüfəngini aldım. Atram... Atram... Beş dəqiqə sonra başımız üzərində uçan güllələrin arası kəsildi, dumanlar seyrəkləşdi. Düşmən ölümlərini, yaralıların buraxaraq yox oldu...

Əsədiyyəmə görə səhə hücüm bizdədir. Sağ qalarsam, yenə yazıram. Anama salam yetir.

Qaratelin gözlərini əvəzimdə min dəfə öp!..”

Qaratelin yaşarmış gözləri mükəddər bir sevinc ilə gülümsədi:

– Burada qurtardı. İndi ikinci məktubu oxuyuram. Bunu 14-də yazıram:

“Möhtərəm ata! Əlbəttə yaralandığımı anama və Qaratelə xəbər verməzsən. Üçüncü gündür ki, bir kənddə düzəlmiş kiçik, soyyar bir xəstəxanada yatıram... Üç gün bundan əvvəlki məktubda hücum olacağını sənə yazmışdım. Həmin hücum oldu və çox da müvəffəqiyyətli...”

Dinləyənlərin üçü də birdən tərpəndilər və oxunanları yaxşı eşitmək üçün başlarını uzatdılar.

“...Gecəni o qədr yorgun yatmışdım ki, səhər ancaq bizim tərəfdən atılan topaların gürultusuna gözlərimi açdım... Qoşunumuzun içində bitməz-tükənməz bir hərəkət var idi. Bölgələr, taqımlar sağa-sola cəbhə qanadlarına göndərilirlər... Demək, hücum başlanmışdı. Düşmən tərəfində də bir hərəkət, bir coldlik müşahidə olunurdu. O da bizim səngərləri top güllələri yağmırlarına qorq edirdi.

...Bu gün hücum etməyə, qan dənizlərinə cummağa damarlarımnda üsyan edən qanı axıdıb da sinirlərimi ağır səbiyyətdən azad

etməyə özündə şiddətli bir ehtiyac hiss edirdim, çünki dünən gör-düklərim heç xəyalımdan çıxmıyır, qolbımda ağ düşməno bəslə-diyim nifrət, bu dəfə qəzəb alovlarına çevrilmişdir. Buna da səbəb düşmənin dünənki hücumdan sonra görünməyən bir vəhşilik etməsi idi. On gün bundan əvvəl əllərinə əsir keçən üç nəfər yolda-şımızı dünən səhər üstümüzə qaytardılaraq... Mən baxa bilmədim... Bilməyirom necə yazım, onların ayaqlarına at nalları çalınmış, baş-larına dəmir mıxlar qaxılmış, alınlarında odlu qələm ilə "bolşevik" kəlməsi yazılmışdı.

Dinləyənlərdən ikisi dərindən ah çəkədlər. Hamı kədərli və hey-rotlı nəzərlərlə bir-birinə yaxlaşdılar. Nadir hey-rət əlaməti olaraq ağzını marçıldıtdı..."

"...İndi komandanın ömrini bəkləmədən ayağa qalxmaq, təkba-şına hücumə keçmək, ölüncə çarpışmaq, intiqam almaq istəyirdim..."

"Çox bəkləmədim. Birdən komandanın heybətli səsi eşidildi: "Qalx!..." Hamı bir adam kimi qalxdı. Od yağmırları altında irəli... irəli gedirdik. Yoldaşlarımdan bir nəçəsi yanımda yığılıb qaldılar. Onlara gülüb dəymişdi".

Kiçik otaqda dərin bir sükut vardı. Aslan keçmiş qan coşluğunu xatırladan bu tarixi qəhrəmanlıq səhifələrini çox-coşa oxuyur və onunla həmahəng səmavə da qaynayır, dağırdı...

"Burada sarı saçlı, ala gözlü, al çöhrəsi günəş istisindən yanıb qaralmış bir rus qadınına sona tərifi etməkdən özümü ala bilməyə-cəyəm. O, şəfqət bacısıdır. Heç vaxt bizdən geridə qaldığını görmədim. Həmişə yanımda dəvə, sarğı ləvazimatını saxlayan böyükce qara sumkası böyrünə dəyər-dəyər on addım arxamızca gələr, onun əlindən yaralı düşüb qaldığını görmədim, birini, beşini sarıdımı? – Yəno arxamızca yüyürür. Erkəklərdən qoçaqdır. Heç inanmaq olarmı? Ağır bir yaralını umuzuna atıb, geriye qaçdığını da görmü-şəm. O, mənim arxamca gəldikcə, ölməyəcəyimə iman edirdim... Nə qədər qoçaq, mərhəmətli bir qadındır?!"

Burada Nadirin dodaqları arasında biitiyar tökülən "ay qoça-ğım arvad!..." sözləri hər kəsi güldürdü. Məclis dərhal yəno ciddi bir hal aldı.

"...Mən quş kimi uçurdum. Ayağım altında qalan yaralı və ölü-lərə toxunub yığılır, yəno qalxırdım. Düşməni isə yerinə mıxlanmış kimi durmuşdu. Aramızda ancaq 200 addımlıq bir məsafə qalmışdı. Yəno hər yeri dünənki kimi duman və toz bürünmüşdü. Komanda-

nımız at üstündə mənə yaxınlaşdı. Əlindəki parlaq qılıncla bir laçın kimi uçurdu. Birdən dumanlar arasında bir topocik dalına sıxılıb komandanımı nişan alan paqonlu bir zabit gördüm. Güllə sorildi. Komandanım, o öziz yoldaşım, qartal kimi qanad açaraq, atdan sorildi. ...Dəli olmuşdum... Geri qayıdıb, yığılmış komandanı yoxlayım və ya intiqam üçün irəli atılım, bilməyirdim... Birdən homin şəfqət bacısını komandanın başı üzərində gördüm: "Komandanım daha ölməzi!" – dedim, indi gözlərim dörd olmuş, paqonlu zabiti axtarırdı. Onu topocikdən beş addım yanda gördüm, qılınıcı çəkorək, bir yoldaşımı vurmaq istəyirdi. Heç aman vermədim, dizimi yerə ataraq, bir fişəng boşaltdım. Ağ zabiti əlini sinosinə basaraq, bir an sağa-sola səntirlədi və torpağa sorildi.

...İntiqam almışdım. İrəliləmək istəyirdim. Dizimi yerdən qal-dırmamış birdən umuzuma toxunan ağır bir zorbo ilə hərlənərək qocaman bir tut ağacının dibində yığıldım..."

Dinləyənlərdən birisi "of!" dedi. Bu, övladının acısından qolbi sancan bir ana fəryadından başqa bir şey deyildi.

"...Gözümü açarkən özümü bu soyay xəstəxanada gördüm. İlk dəfə gözüme sataşan cəynəkli, çal başlı, arıcaq bir doktorla cəbhə-dəki şəfqət bacısı idi. Onlar qan axması noticosində hasil olan zəiflikdən sonra mənim ayılmağımı gözləyirmişlər..."

...Qoçaq şəfqət bacısı, ayıldığma sevindiyindən ki, qırmızı dodaqlarını açaraq, özünü məxsus zərəfatla tobəssüm edir və "qorxma, yaxşı oldu... ölməz..." – deyirdi.

– Qorxmayırım, – dedim, – yara öldürücü də olsa, sənə əlinlə sağlacaqdır... – Hər ikimiz güldük, doktor da bizi qarışaraq tobəssüm etdi. Bilməyirom o nə üçün güldürdü? Dilimi də anlamayırdı...

...Məktubu şəfqət bacısından icazə alaraq yazıram. Anama salam söylə. Yaralandığımı bilməsin.

...Qarətəli arzu edirəm... Yanımda olsa idi, buradakı şəfqət bacısına çox da zəhmətim dəyməzdi.

Aslan"

Qarətəlin gözlərlərindən sağlamlığı andıran qırmızı çöhrəsinə iki damla yaş yuvarlandı. Aslan üçüncü məktubu alaraq:

– Görək oxumayıydım, sizi əqlatdım, – dedi, – Bunu da iyulun 27-də xəstəxanadan yazıram, demək hələ ölməmişəm, – deyərək, bərkən güldü və davam etdi:

“Möhürəm atam! Bu gün özümü daha yaxşı hiss edirəm. Şəhər tezdən doktorla “bacı” daxil oldular və hər defəki kimi xəstələri yoxlayıb, mənə yanaşdılar. Yaranı oradaca açdılar. Dırmaq boyda qara ləkədən başqa bir şey qalmamışdır.

“Bacı” eyni təbəssümlə:

– Yaxşı damğadır, – dedi. – Vətəndaş müharibəsindən sənə bir yadigar olsun.

Doktordan nə vaxt xəstəxanadan buraxılacağımı soruşdum. İki günə kimi buraxılacağıma söz verdi. “Bacı” isə danıxmağımı anlayıb, mənə bu gün evdən konara çıxarıb, bağda ağaclar altında yerləşdirəcəyinə söz verdi. Ah, nə qədər canıyanan bir insandır. Ancaq bu gün doktor onu adı ilə çağırıqda adını öyrəndim. Adı Anna İvanovnadır!..”

Dinləyənlər hərsi bir ləhcə ilə “Anna İvanovna” – deyə adı təkrar etdilər.

“...Anna bacı bu gün mənim üçün danışdı ki, düşmən axırncı hücumumuzdan sonra büsbütün özilmiş və şəhərə çəkilmişdir. Bu gün bizimkilər şəhəri əldə etmək üçün qəti hücum yapacaqlar imiş... İndi uzaqdan top səslərini eşidirəm. Acıqlı-acıqlı yanımdan asılı qalan yaralı qoluma baxıram. Ah, nə üçün mən bu son vuruşda iştirak etməyirəm. Anna bacı qəlbimdəkiləri gözlerimdən oxuyur... Mənə təsilli verərək: “Yaxşı olarsan, yenə cəbhəyə gedərsən. Hələ inqilab öz vəzifəsini bitirmədi; hələ qalibiyyətlər qarşıdadır!” – deyirdi. O, mənim üçün inqilabdan, qızıl qvardiya qəhrəmanlıqlarından söhbətlər etdi. O, çox cəbhələrdə iştirak etmişdir. Məndən soruşdu:

– Bacın varmı?

– Var... Onu şəfqət bacısı yazdırmağa söz verirəm.

Anna İvanovna güldü:

– Xoroşo, – dedi”.

Aslan dayandı və dərin bir maraqla məktubu dinləməkdə olan Qaratelə baxdı:

– İndi, bacım, vəzifəni bildinmi?

Qaratel gülümsədi. Bu sualı lazımı qədər anlamadığı görünürdü.

– Bilmədinmi?... Şəfqət bacısı olmaq istəyirsənmi?

Qaratel təkrar gülümsədi və:

– İndi ki, müharibə yoxdur... – dedi.

– İndi yoxdur, fəqət... gələcək üçün hazır olmalısan..

Çimnaz yeni bir xəbərdar fikri ilə özünü bürüşdürdü:

– Ah, yəni də dava varmı? – dedi.

– Sən də qorxaqlığını göstərmə. Hələ yoxdur. Lakin kim bilir ki, düşmənlərimiz bizi çoxmu asudə buraxacaqlar?..

Qaratel:

– Mən gedirəm, mən şəfqət bacısı olmaqdan qaçmayıram.

Nadir papirosunu dumanladaraq, bu danışıqları nəşəli-nəşəli seyr edir və gülürdü. Aslan birdən yerindən qalxdı, Qaratelin qarşısında duraraq, qəti bir səslə:

– Sabah mənimlə bərabər gedərik. Hilal-Əhməd dərnəyinə yazılırsanmı? – deyə soruşdu.

Qaratel də eyni qətiyyətlə:

– Yazılıram... – dedi.

Birdən hər ikisi dönüb ata-analarına baxdılar. İki qoca əvvəlcə uzun-uzadı balalarını heyret ilə süzdükdən sonra bir-birilə baxışdılar. Evdə bir dəqiqədən artıq uzanan sükutu Nadir kişinin balalarının sösndən daha qəti olan səsi pozdu:

– Qaratel getsin!.. Qızıl Ordunun bayramına mən də bir şəfqət bacısı göndərirəm, – dedi.

1930

BÖYÜKAĞA TALIBLI

(1897-1937)

Görkəmli yazıçı, jurnalist və ictimai-siyasi xadim Böyükəğa Talibli Salyan şəhərində qulluqçu ailəsində doğulmuşdur. İlk təhsilini Salyan şəhər məktəbində almış, sonra Bakı real məktəbində oxumuşdur. Oranı bitirən gənc Talibli 1916-cı ildə Salyan real məktəbinə müəllim təyin olunmuş, bir il işlədikdən sonra Petroqrada (indiki Sankt-Peterburqa) Texnologiya İnstitutuna qəbul edilmişdir. Lakin maddi vəziyyətinin ağırlığına görə təhsilini davam etdirə bilməmiş, oxuduğu institutdan uzaqlaşaraq, əvvəlcə Petroqradda, sonra Moskvada müxtəlif siyasi işlərdə çalışmışdır.

1920-ci ilin may ayında Azərbaycana gələn B. Talibli burada bir sıra məsul vəzifələrdə – Zaqafqaziya Qoşma Sovet Sosialist Respublikaları Fəhlə-Kəndli Müfəttişliyi Komissarı, Azərbaycan Xalq Ədliyyə Komissarı, Mərkəzi Statistika İdarəsinin rəisi, Sovet Quruluşu və Hüquq İnstitutunun direktoru, respublika prokuroru işləmişdir. İctimai-siyasi fəaliyyət sferasının genişliyinə baxmayaraq, B. Talibli ədəbi-bədii yaradıcılığını da davam etdirmiş, Bakıda çıxan "Azərbaycan fəqərəsi" məcmuəsinin, "Kommunist" qəzetinin, Tiflisdə "Yeni fikir" qəzetinin redaktoru olmuşdur.

Ədib 1937-ci ilin yanvar ayında "Əksinqilabı müsavat təşkilatının üzvü" və "millətçi" kimi günahlandırılaraq həbs edilmiş və doqquz aylıq əzab-əziyətdən sonra ona ən ağır cəza – güllələnmə kəsilmişdir. Bu hökm 1937-ci il oktyabr ayının 13-də Bakı şəhərində yerinə yetirilmişdir. 20 il sonra SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının qərarına əsasən B. Taliblin işinə yenidən baxılmış və heç bir cinayət tərkibi olmadığına görə yazıçı bəraət qazanmışdır.

B. Talibli bədii yaradıcılığı XX əsrin əvvəllərində başlamışdır. O, "Yaxşı məsləhət hər şeydən yaxşıdır" adlı ilk hekayəsini Bakı real məktəbində oxuyarkən yazmış və 1912-ci ildə Bakıda Orucov qardaşlarının mətbəəsində çap etdirmişdir. Az sonra "Kef içində" pyesini, "Tövbə", "Mədan sahibinin fərsəti" və s. hekayələrini yazan ədibin yaradıcılığı 1920-ci ildən sonra çiçəklənmiş, bu dövrdə o, "Erkək Tükəzbən", "Qırx tapa", "Xeyir iş", "Qayınanın kalayı", "Tövbə" və digər hekayələrini çap etdirmişdir.

DİRƏK

(povest)

I

Nadir axurlara arpa, saman töküb tövlonin o biri başında olan sakinin üstünə çıxdı. Məcid də buradakı həsir üstə uzanmışdı. Nadirin yaxınlaşmasını görüb başını qaldırdı və: – Dünən yox srağagün ot tayasının dibində nə üçün büzülbü oturmuşdun? – deyə sordu.

Dizlərini бүküb oturmaq istəyən Nadir bu sualdan sonra töəcübləndi: "Nə?" deyə ayağa qalxdı. Məcid yenə sualını təkrar etdi və Nadir yenə cavab tapa bilməyib boğazında udqundu və dodağının altında mırıldandı.

Bu çağacan Nadir elə bilirdi ki, onun sirrini heç kəs bilmir və onun hərəkətlərindən heç kəsin xəbəri yoxdur. Yalnız bir adam görə bilirdi, lakin o da heç vaxt bunun üstünü açmazdı, buna görə Məcidin sualı ona töəcəüblü görünürdü və ikinci dəfə təkrar soruşduca özünü itirib, cavab verə bilmədi. Bir az dodağının altında mırıldandıqdan sonra inkar etmək istədi. Lakin inkar etmək ovozuna:

– Son nə bildin? Sən ki burada yox idin, – deyə, cavab verdi.

Cavab verdikdə bununla sirrinin üstünün daha da açıldığını və inkar etmək yolunun artıq bağlandığını özü də anladı. Utandıqından qızarıb başını aşağı dikdi və atların xərt-xərtlə arpa çeynomolorino tamaşa etməyə başladı. Ağ arpadan noşolonib kişnəyən atların səslərini eşitdikdə Nadirə elə gəldi ki, indi bu dilsiz-ağızsız heyvanlar da onun bu çağacan gizli saxladığı sirrini bilib istehza ilə güləcəklər.

Məcid onun cavabını kəfi bilməyib, yenə sorğusunda davam etdi: – Nə nə bildin? Sən ki sözünü danı bilməyəcəksən? Bəs ondan da iki gün qabaq yenə də axşam tozoklikdə oturub gizlənməmişdin, kimi gözloyurdun?

Son sual Nadiri lap heyran qoyub və ömründə vur-tut cəmi bir dəfə gördüyü gizlin işin bu tezliklə açılmasına toəssüf etməklə qəmin oldu. Əslində iş özü-özlüyündə bir az onun nəzorində utancaqlı idi və ağza alıb danışmalı deyildi.

Nadir söyləməyəcəyini qəti qəti etdi və biləks özü – Məcidə belə yenə bir xəbər bilmək oldu, – deyə daha ol çəkmək istəmədi.

Məcid Mostan bəyin köhnə nəkəri idi, bəyin evinə yaxın bir adam idi, orada bir söz eşidə bilirdi. Bunu Nadir anlayıb:

– Sən nə bildin?.. Sənə kim xəbər verdi? – deyər onu xaxaladı.

Nadirin ısrar etməsinə baxmayaraq, Məcid ona bir söz demədi, məsələ zahirən ballı olmayıb, örtülü qaldı və hər ikisi bir-birini anlamış kimi cəhəmlə danışmağa başladı. Məcid Nadirə ehtiyatlı olub, özünü gözləməyi məsləhət gördü və bəlkə bu işin Səmədə deyiləcəyini anladı.

Nadir yetim olduğundan hər işinə dayısı Səməd məsul idi, həmişə fəna bir hərəkət işlədikdə əvvəlcə ağası Məstan bəy özü cəzalandırır, sonra da dayısı Səmədə şikayət edib, yenidən cəzalanmasını tələb edərdi.

Amma bu dəfə Nadir qorxmadı və qəlbində özünün haqlı olduğunu qərara alıb, cürətləndi. Axşam oldu. Tövləni qaranlıq basdı və Nadir də bir söz söyləməyərək cırıq çuxasını altına salıb, Məcidin yanından uzandı. Bir dəqiqə keçmədi, gözlərini yumub şirin yuxuya daldı.

II

Nəçə gün idi ki, Nadir Zeynəbi müttəsil¹ görürdü. Hər yer olurdusa gizlənib Zeynəbin yolunu gözləyirdi. Təndirin dibində, tövlənin dalında, bulağın başında çöməlib oturmaqdan yoruldu da amma yenə də öz məqsədini buraxmıyırdı. Axır girəvə eləyib onun qırmızı yanaqlarından bir öpüş götürmək niyyəti Nadiri rahat qoymayırdı. O, yəqin etmişdi ki, özü Zeynəbə baxdığı kimi, Zeynəb də aralıq gözəlti ona baxır.

Bu baxışı öz məhəbbətinə cavab hesab edərək, Nadir “Zeynəb də məni sevir” deyər inanmışdı. Bu inanmaq təsiri altında dölərək göləkdə böyüyüb evlənmək vaxtı çatanda, ancaq Zeynəbi alacağını qət etmişdi.

Bir gün eşq sövdəsindən məst olmuş Nadir dalında bir şələ odun gətirirdi. Qəflətən Zeynəb qarşısına çıxdı. Odun şələsini nə vaxt saldığını, Zeynəbi tutub üzündən nə vaxt bir diş götürdüyünü və Zeynəbin “Vay üzüm yandı” deyər qışqırıb qaçdığını Nadir indi də bilməz təəssüvə görə bilməyirdi. Lakin onun yanında qalan yalnız bu idi ki, haradansa və nədənsə bir də qulağının dibinə bir sillo ilişdi. “Usta sillesi” nə olduğunu Nadir eşitmədi, amma görməmişdi.

Hələ 14 yaşında ikən bunu da gördü və bununla da məhəbbətin ilk dərslərini aldı. Dərhal məstliyindən ayıldı və qanlıb baxdıqda Məstan bəyi gördü. Qorxusundan ağzında tüpürçəyi qurudu.

Hadisənin təhlili ilə məşğul olmaq istədi, bir də ildırım şığıyan kimi Məstan bəyin sol əli də qalxıb o biri qulağının dibinə endi. Nadirin qulağı cingildədi, başı gicəlləndi və ağzını açıb yalvarmaq istədi, lakin Məstan bəyin təpiyi onu yıxdı. Sözü ağzında qaldı. Sonra nə olduğunu Nadir özü də bilmədi. Yalnız iki gün sonra ayılıb gözlərini açanda özünü Məstan bəyin tövləsində deyil, dayısı evində yorğan-döşəkdə uzanmış gördü və səbəbini anladı. Anası bunun ayıldığını görcək qorxa-qorxa yanına gəlib başını sığalladı və sordu:

– Qurban olum, bədənin ağrıyırmı?

– Bilmirəm, key kimi olmuşam. Məni çoxmu döydü?

Çox döydülər, oğul. Onların qolu sinsin. Məstan bəy döyüb Səmədə verdi, Səməd ona; xəbər mənə çatın kimi yüyürdüm. Səni qana bulanmış görcək başımı yolub ağladım. Səsimə bütün kond yığılıb, səni güclə Məstan bəyin olinədən alıb bura gətirdik.

Bir az qəmli sükutdan sonra anası yenə davam etdi:

– Bayırda ayaq səsi gəlir, görək Səməd olsun. Gözlərini yum, yoxsa gəlib döyər.

Nadir gözlərini yumdu. Səməd otağa girib arvadı töhmətləməyə başladı.

– Bu da işdir? Bu da gücdür? Kişinin qapısında nökor qalasan, çörəyini yeyəsən, sonra da gəlib qızına sataşasan! Köpək oğlunun qoduğu! Bu sənə harana yaraşar? Sən bir yetim kəndli balası, o isə adlı-sanlı bəy qızı, heç sənə baxarmı?

– Baxar! – deyər Nadir yorğanın altından bağırırdı.

– Nə?! Nə deyirsən? Köpək oğlu, bəs hələ yenə özünə qoyulmamısan? – deyər Səməd Nadirin üstünə yüyürdü. Arvad qabağını kəsdi, amma Səməd zorla bacısını itələyib, Nadirə bir-iki topik vurdu. Səməd getdi. Ana-bala, baş-başa verib ağlaşdılar.

III

Bəş gün keçdi, Nadir sağalıb ayağa durdu. Damarlarında qanı oynadı və yenə də əvvəlki kimi qırmızı yanaqlı bir oğlan olub eşiye çıxdı. Aclığını rəf etmək istədi, lakin getməyə yer, yeməyə çörək

¹ Arası kəsilmədən, həmişə, daim

tapmadı. Məstən bəy onu öz qapısına buraxmadı. Dayısı Səməd də öz yanında saxlamadı.

Dörd il bundan əvvəl atası öldükdə Səməd onun qolundan tutub Məstən bəyin yanına aparmışdı və "əti sənin, sümiyü mənim" deyə bir qarın çörəyə Məstən bəyə nökr vermişdi.

Bu gündən etibarən həm dana otarmaq, həm də atları suvarmaqla məşğul oldu. Anası isə qardaşı Səmədin evinə köçdükdə böyük əziyyətlərə uğradı. Onun qardaş qapısında yun əyirib, bir parça çörək möhtacı olduğunu gördükdə, Nadir anasının ağır halına yandırdı və ona bir yardım edə bilmədiyinə təəssüf edərdi.

Anası isə bir dəne oğlunu çox sevərdi. Amma Səmədin qorxusundan o da Nadiri evə yaxın buraxa bilməzdi. Belə bir vəziyyət qarşısında Nadir çaşmışdı. Çox fikir etmədən çarığ-patavasını geyinib xurcununu götürüb kənddən qaçdı. Əvvəl peşəsi yollarda dilənçilik oldu. Sonra da bir zaman Bakıya gəlib bazarda hamballıq etdi. Hamballıq və dilənçilik yolu ilə gəlib mədənlərin birində qara işçiliyə girdi.

Gecə-gündüz istehsalatda məşğul oldu. Qazandığı azacıq məaaşının bir hissəsini topladı, fikri həmişə kənddə idi. Ümidi yenə ora qayıtmaq idi. Anasının dərdi onu rahat buraxmırdı. Yazıb yanına çağırırmışdı. Lakin dayısı buraxmamışdı. Görünür, işlətmək üçün ondan ucuz alət tapmayırdı. Səmədin zülm və zillətə dözən anasının əhvalını Nadir həmişə təəssüvür edərdi. Anasının məhəbbətini və məhrəbənçiliyini yadına salardı. Son dəfə Məstən bəyin və dayısı Səmədin tərəfindən döyülüb yorğan-döşəkdə yatdığını və anasının məhrəbən rəftar və şirin sözlərindən təsəlli tapdığını xatırladı. Bu xatirət içərisində Zeynəbin məsum baxış gözünün önünə gəlirdi. Zeynəbin ona qarşı gizli bir hissiyyatı olduğunu güman edir və bundan ürəyi çırpınırdı.

Altı il keçdi. Nadir yenə kəndə gəldi. Kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmaq istədi. Torpağı olmadığından dayısı Səməd ilə şərik oldu. Məhsulun yarısını vermək şərtlə torpağı ondan aldı. Başqa kəndlilərdən də nisyə və kirayə ilə toxum, kotan tapdı. Yeri şumladı, ekdi, Nadir indi iyirmi yaşında sağlam bədənli, ucaboylu, yetişmiş bir gənc idi. Uzun qolları ilə kotanın dəstəsinə tutub sürərdi, hələ yağış dəyməmiş torpağın iri parçalarını dərinə qazıb çevirdikdə qonşular hamısı onun zirekliyinə, hünərinə və qüvvətinə

tamaşa edirdi. Bunun hamıdan artıq həvəslə çalışmasına Məcid təəccüb edirdi. Nadiri çöldə kotan üstündə gördükdə:

– Allah qüvvət versin, ay Nadir, bu bəylərin ölindən canını yaxşı qurtardın, – deyə həsəd edirdi. Əgər vaxtında qaçmasaydın, indi sən də mənim kimi ya çolaq idin, ya da xəstə.

– Get sən də şəhərdə fəhləlik elə.

– Bu qılçalarımın hara gedim? – deyə Məcid çolaq qılclarını göstərdi.

Anasının qanadı altında yaşaması Nadir üçün çəkdiyi ağır zəhmətlər əvəzində böyük bir mükafat, Zeynəbi görmək ümidi də bu mükafata dəyərli bir əlavə idi. Lakin ümidinə çatmaq müşkül bir iş idi. Qorxusundan Məstən bəyin küçəsindən keçməzdi və düşəndə Zeynəbi yalnız arabir kəndin kənarında və ya bulaq başında görərdi. Bu cür təsadüflər üz verəndə Nadir iti gözələrini onun gözələrinə içinə zillərdi və cavabında yenə də haman əski məsum baxışları alardı. Qanı damarlarında yenidən cəşə gəlir və ürəyi qəfəsində döyünürdü. Bu baxışlar Nadiri dəli edib çöllərə salır və bir neçə günlük işdən əvəz qoyurdu. Kənddən uzaqlaşır bir qayanın başına çıxardı və orada tok-tənha oturub bu şikəstəni oxuyardı:

Bağa girdim bağbansız,
Dəvo tutdum sarvansız.
Həmya dərman oldum,
Özüm öldüm dərmanlısız.

Bir dəfə Məcid çöldən qayıdarkən bunun səsinə eşitdi və kinayə ilə ona bir-iki söz atdı:

– Nə var, a gədə, deyəsən yeni eşqin cəşə gəlib ha?

Dayısı da bunun iztirabını gördükdə səbəbini duyub:

– Bəcioğlu görünür, qulaqburması yadından çıxıb ha? – deyə altı il əvvəl döyüldüyünü xatırlatdı.

Qış keçdi, yaz gəldi. Zeynəb qonşu kənddə bir bəyə nişanlandı.

"Tələ ulduzum sənə" – deyə Nadir qəlbinin dərin güşəsində hamıdan və hətta özündən belə gizli bəslədiyi bir ümidə nəhayət verdi. Qəlbi sındı, əhvalı pozuldu və özünün həmişə bəxti qara qalacağını anladı.

Gəlin köçəndə Nadir məyus bir halda adamlardan kənara çəkilib yolun qırağında durdu və tamaşa etməyə başladı. Yenə də gözü

dinc oturmadı, Zeynənin gözüne sataşdı. Yənə də haman heyran baxışa təsadüf etdi. Yənə də haman cavabı oxudu və bu cavabda yənə də ona qarşı gizli bir məhəbbət bəslədiyini duydu.

Nadir üçün bu da kifayət idi.

Şərq ölkəsidir. Bu şəraitdə başqa bir şəkildə cavab ola da bilərdi. Bu cavabda çox sözlər yazılmışdır. Bunları Nadir dərk etdi və əski ümid qəlbində yenidən parladi.

Bəçin vaxtı yetişdi. O, taxılını hamdan qabaq biçdi, döydü, təmizlədi. Məhsulunun yarısını dayısına verdi, yarısını da borclara, toxum, kotan və kirasını vermək üçün haqq-hesaba oturduqda qazanc olmadığını və hətta mayadan bir qədər çatışmadığını gördü. Kəndlilərə borclu qaldı. Borclarını vermək üçün iş axtarmağa məcbur oldu.

Nadir yənə də çarığ-patavasını geyib xurcunu götürərək kəndən çıxdı.

IV

Aylar keçdi, illər dolandı. Nadirdən xeyli müddət bir soraq çıxmıdı. Nikolay taxtdan düşəndən sonra kimi onun Dərbənddə, kimi isə Həştərxanda fəhləlik etdiyini söylədi. Bir dəne balasını itirmiş ana bu xəbərlərdən şad olub, oğlunun tez qayıtmasına gün-gündən artıq ümid bəsləməyə başlamışdı. Lakin yollar bağlandı, rabitə kəsildi və Nadirdən daha bir soraq gəlmədi.

Hər gün axşamçağı anası oğlunu oxşayıb ağlardı. Ağlayanda Səməd acıqlı ona yaxınlaşıb:

– Nə zırlayırsan it kimi? Bütün aləm od tutub yanır, hər yerdə davadır. O qədər adam qırılıb ki, qotur Nadir də onların biri, – deyə bacısını bu qayda ilə “ovutmaq” istərdi.

Həmişə hər xəbər olurdusa Məciddən bilərdi.

Ürəyini sakit etmək üçün indi də yənə onun yanına gəldi. Məcidi, Məstan bəyin bəyətində tövlənin qarşısında idi. Məstan bəy də öz arvadı Noğul xanımın xırmana tamaşa edirdi.

Səməd də burada idi. Nadirin anasını gördükdə Məstan bəy irəli yüyürüb, istehza ilə qarşıladı:

– Nə var? Xeyir ola!... Olmaya elçiliyə gəlmisən? Əfsus ki, qızımız ərəddir, yoxsa sənin sözünü yerə salmazdıq... xi... xi... xi... – deyə xırıldaya-xırıldaya güldü.

Boğazındakı xırıltını rəf etmək üçün iki-üç dəfə öskürdü. Nadirin anası durduğu tərəfə tüpürdü. Üz-gözüne tüpürmək düşməmək üçün o da yaylığının ucu ilə üzünü örtüb başını o biri tərəfə döndərdi:

– Yox, ay bey, gəlmişdim ki, Məcidi görəm, Nadirdən bir xəbər biləm, – deyə dərzləri üstə dövrə vuran Məcide baxdı.

Məcidi atı saxlayıb cavab vermək istədi, lakin Noğul xanım onun üzərinə qışqırdı və Nadir kimi naşükür adamdan ötrü işi buraxıb söhbətə girmək istədiyinə söyləyib danladı.

Məcidi xanımın məzəmmətinə eşitcək bir az əyri-əyri ona baxdı, acığından dodaqlarını çeynəyib, alindəki cilovları və atı müşqurub sürdü. Buğda dərzlərinin üstə bir dəfə fırlanıb:

– Ay sənin atanın gözüne aftaba, – deyə ucadan söydü.

Söylüşün kimə, atamı, yoxsa Noğul xanıma mənsub olduğunu heç kəs bilmədi.

Səməd yerindən tərənib, bacısına yaxınlaşdı və onu töhmətləməyə başladı:

– Ay arvad, bu xalqı nə zinhara gətirdin? Sənə demədimmi çox zərildəyib, zırlıdama. Axı sənin Nadirin bəy balası deyil, xan balası deyil. Nə olub axı? İtib, batıb, belə cəhənnəmə ki, əstər-safinin¹ dibinə ki, batıb, belə heç gedib gəlməsin.

Arvad belə raftarı gördükdə lal-mat geri dönbün qayıtdı.

Payız döndü, qış oldu, qış döndü, yaz oldu. 1920-ci ildə Azərbaycanda Şura hökuməti bərpa oldu.

Hər kəs bu hadisəyə bir cür baxdı. Hər kəs bir cür yanaşdı, hər kəs bir cür mənə verdi.

V

Səməd ömründə çox işlər görmüşdü, çox xatalar və səhvlər etməmişdi. Lakin hamısını unutmuşdu və heç birisindən bu qədər yanıqlı deyildi. Onu indi yandıran təkə bir iş idi ki, nə üçün müsavət vaxtı aldığı firqa biletləri arasında “Hümmət” və ya da “Ədalət” bileti yoxdur. Nə üçün indi kommunist firqəsindən kənar qalmış və mahlada hökumət ona tapşırılmamışdır. Bu xətanı Səməd özüne əfv

¹ Əsfil əs-safilin – yəni alçaqların alçağı deməkdir.

etməyirdi və əfv etmədiyindən daha da hirsələnib açıqlanırdı. Acığı burnuna yığılmışdı.

Özü dünyagörmüş adam idi. Hər şeydən başı çıxardı və çox ehtiyatlı olduğundan hər işi vaxtında görürdü. 18-ci illə 20-ci il arasında müsavət fırqəsi bileti bazarda teatr bileti kimi satılırdı. Nə qədər fırqa vəkili gəlsə idi, hamısının Səməd ilə "salaməleyküm"ü vardı. Səməd iki-üç ay müsavət polisosunda xidmət etmişdi və orada yalaqlanmağın, yaltaqlanmağın və onun-bunun qılığına girməyin təhərini öyrənib, gözüaçıq olmuşdu. Buna görə hansı fırqa vəkili ona ağzı açsa idi, heç kəsin sözünü yerə salmazdı və hərsindən iyirmi-otuz dənə üzlük bileti alıb cibinə qoyardı. Bir-ikisini özü saxlardı. Qalanlarını aşnaya dost paylardı. Hansı fırqədir və nə məslək sahibidir, – Səməd maraqlanmazdı. Belə nazik məsələlərə qarışmazdı. Bir bu biletlərə iana gözü ilə baxırdı və o biri tərəfdən deyirdi ki:

– Kim bilir nə olacaq, alaram, bəlkə sonra lazım oldu.

Səməd dayı bu fikirlə aldığı biletləri yığardı və yığıb da kamali-səliqə ilə mücrüyə qoyub saxlardı.

Şura hökuməti qurulduqda Səməd dayı siyasi dəyişikliyi tədqiq etdi, yalnız kommunist fırqəsinin hökumət sürdüyünü öyrəndi və "Hümmət" ilə "Ədalət" çilərin bu fırqəyə mənsub olduğunu bildi. Bunu bilcək tez evə yüyürdü. Mücrünün bu küncünü, o küncünü eşələyib və cəmi biletləri çıxarıb oxumağa başladı "Əhrar", "İttihad", "Müsavət" və i.ə. "Hümmət" tapılmadı. Bir də diqqətlə oxudu. Yəni də nə "Hümmət" tapıldı, nə də "Ədalət". Səməd dayının qanı qaraldı və qəm-qüssəsi əlmi tutdu. Kommunist fırqəsinə daxil olmaq üçün vəsiqələri aradı, noticə vermədi. İki ay keçdi, Səməd yene arzusuna çata bilmədi.

Bir gün Səməd evdə oturub qəm dərçasına girmiş, öz məqsədinə nail olmaq üçün cürbəcür üsullar arayırdı. Tapmadığından acığı daha da artırdı. Bu dəmdə onun yaxın dostu Məşədi Məmməd tələsik işçisi gəlib müjdə istədi:

– Səməd dayı, mustulugumu ver, sənə şad xəbər deyəcəyəm.

Səməd dayının:

– Nə olub? – sualına Məşədi Məmməd:

– Nadir komissar olub, – cavabını verdi.

– A kişi, nə deyirsən?

– Bu saat Bakıdan gələn vardı. Bütün mahala xəbər dolubdur. Cəmi qoşunların böyüyüdür, – deyirlər.

Şübhəsiz ki, Səməd bacıoğlunun bu şücaətindən xoşal olub beynində onun mənsobindən və tutduğu mövqeyindən burada nə cür istifadə etmək planını o saat qurdu.

– Nadir komissar olub, əhsən bacıoğlu, əhsən! – deyə sarı bağla-rnnı tumarladı.

Səməd dayı Məşədi Məmmədi yola salcaq, birbaşa Məstən böynəsinə getdi. Məstən böy bağlarının ucları sallanmış, buxara papağını həmişəki kimi qaşının üstə deyil, alının yuxarısına çəkmiş, çöldə, arx qabağında ayaq üstə duraraq iki kəndli ilə mübahisə edirdi.

– A kişilər, yezid malı deyil, şümr malı deyil. Bu yeri ki, siz tutmusunuz, haramdır, bu atamdan qalma mənim yerimdir.

– No atadan-babadan qalmabazlıqdır?! A kimindir – minənin, yer kimindir – ökənin, – deyə kəndlinin biri cavab verdi.

Səməd dayı söhbətin bu yerdə olduğunu görək, Məstən böy kənara çəkib:

– Ay böy, danışma, yoxsa içindən öngəl çıxar, bunun yolu belə deyil, özge cürdür, – deyə sakit etməyə başladı.

Məstən böy təccüblü və inanmaz bir halda sordu:

– Nə cürdür?

– Səbir elə, indi deyərəm, bilərsən.

Səməd Məstən böyn qolundan tutub bir az kənara çəkərək yavaş-cadan dedi:

– Bilərsən, bunun yolu nə cürdür? Bilərsən, nə var?

– Nə var?! – deyə səbri kəsilmiş Məstən böy açıqlı bir halda sordu.

Amma Səməd dayı yenə əvvəlki təmkinlə:

– Nadir komissar olub, – deyə cavab verdi.

Bunu eşitcək Məstən böy susdu.

Nahiyəyə yeni fırqa katibi gəldi. Səməd özünü onun yanına verib kommunist fırqəsinə qəbul olunmasını rica etdi.

Məsul katibin:

– Son kimsən? – sualına Səməd dərhal:

– Nadirin dayısı, – deyə cavab verdi.

Əvvəlinci dəfə firqə katibi onun hirsli və hərarətli danışmasına baxmayıb tələbini rədd etdi, üçüncü dəfə:

– Ərzhal ver, baxarıq, – deyə yola saldı.

Səməd dayı bu günün işini sabaha qoyan adamlardan deyildi. Elə oradaca ərizə yazdırıb təqdim etdi.

– Yoldaş, mən də firqəyə qəbul olunmasam, kim olunacaq? Özüm əməkçi balası. fəhlə deyirsən, fəhlə, kəndli deyirsən kəndli. Səkkiz il də Nikolay qazamatında can çürütmüşəm. Məni Məşədi bəy Əzizbəyov tanıyır, Musəvi tanıyır, Həşim Əliyev tanıyır, – bir neçə inqilab yolunda qurban olmuş kommunistlərin adını sayıb axırda, – Nadir də mənim bacım oğludur. Özüm böyüdüb bu yerə çatdırmışam, – deyə Səməd dayı yazdığı ərizəni firqə katibinə verib anket doldurmağa başladı. Savadı az olduğundan anketi onun əvəzində kargüzər yazdı.

– İsmi nədir?

– Səməd.

– Atanın ismi?

– Şəmsi Kərbəlayı Hüseyn oğlu.

– Neçə yaşın var?

– Otuz beş ilə qırxın arasında.

– Çar hökuməti ilə mübarizə aparmısanmı?

– Bəli, aparmışam.

– Nə kimi cəzalara məhkum olmusan.

– Səkkiz il qazamat.

Anketi doldurub tələsik müqəyyidin² yanına getdi. Ərzhalı daxil dəftərinə qeyd olunma nömrəsi istədi. İki dəqiqə keçmədi. Səməd bir parça kiçik kağızda yazılmış nömrəni dəftərdən alıb sevincək dışarı çıxdı.

Qeyd nömrəsinin gücü Səmədin fikrincə firqə biletindən az deyildi.

– Adamın özünə bağlıdır. Kimin əlində bu kağızın qüvvəsi olmaz, amma kiminin əlində qılınc kimi qabağı də kəsər, dalı da, – deyə Səməd bazara tərəf yönəldi.

İndi Səmədin fikri yalnız “xidməti” hansı idarədən başlamaq idi.

Əlində bu cür qiymətli sənədi olan şəxs də bəkar gözərmə? Nadir kimi adamı olan şəxs də işsiz qalarmı?

² Qeyd edən

Səməd bu sözləri öz-özünə söylər və istiqbalının parlaq olacağına şəksiz-şübhəsiz inanardı.

Gələcək həyatında böyük mənsəb və sansız sərəvətlər sahibi olacağını təsəvvür edər və sevindiyyindən üst dodağı ikiqat açılıb burnunun dibinə çökülər, ağzından sarı dişləri görünər, sarı çil-çil üzü gülər, alnı qırışır və alının sol böyründə baş barmaq boyda kəndələn yatan boz xalı kiçilib, qırışıqların altında batardı. Firqə komitəsindən aldığı pətə¹ Səmədin cibində dinqıldayıb oynar və onun bu cür iztirabına səbəb olardı. Belə bir iztirab içində ikən qapı açılıb Məstənan bəy daxil oldu.

Məstənan bəyin gəlməsinə Səməd çox da təəccüb etmədi. Onun fikrincə, indi görək hamı gəlib Səmədə baş əyə idi. Böyük kiçiyi qəbul edən kimi Səməd də yerindən qalxmıyaraq, Məstənan bəyə oturmaq təklif etdi:

– Kəfin necədir, bəy? – deyə əhval-pürsən oldu.

Məstənan bəyin ürəyi dolu idi. Boşaltmağa adam axtarırdı. Səmədi görcək ağzı açıldı:

– Necə olacaq, mal getdi, dövlət getdi, belə də gün olarmı?

Fələyin bir belə dövrü olacaqmı, nə bilim?

Saralıb bağı-gülüstən solacaqmı, nə bilim?

– Zıyan yoxdur, darıxmı, yaman günün ömrü az olar, qohum olarıq, bitər gedər, – deyə Səməd işarə vurdu.

– Nə deyim axı? Sözü yoxdur. Qismət necədir, elə də olar. Nadir mənim oğlumdur.

Bu işi də ələmində bitmiş hesab etdi.

Məstənan bəy getdi, Səməd də kəndə çıxdı.

VII

Kəndə xəbər doldu ki, bir milis həbs olunubdur. Bu xəbəri eşitkən öz-özünə: “Nə durmusan, Səməd?!” – deyə milis müdirinin yanına gəldi. Boş qalmış vəzifəni rica etdi: Milis müdirinin birinci sualı: – Siz kommunistsinizmi? – oldu.

¹ Bir şey almağa hüquq verən vərəqəci; kart

– Yoldaş, mən də kommunist olmasam, kim olacaq? Özüm əməkçi balası. Kəndli desən, kəndli, fəhlə desən, fəhlə, həm də Nadirin dayısı. Səkkiz il də Nikolay qazamatında yatmışam.

Qeyd nömrəsini çıxarmaq üçün Səməd əlini cibinə atdı, lakin müdür onun sözünü kəsib:

– Yaxşı, yoldaş, sizi qəbul edərdəm, – dedi.

Bu hadisədən bir gün keçmiş Səməd dayı ciyində tufəng qozadan gələn bir işçinin dalına düşüb, kəndləri gözdirdi. Kəndlərdə yığıncaqlar, iclaslar və mitinqlər vəqə olurdu. Qozadan gələn işçi nitqlər söyləyirdi. İdarələri təftiş edirdi və şikayətlərə baxırdı.

– Ara-sıra girovə düşəndə Səməd də “Yaşasın Şura hökuməti” bağırırdı. Bu sözlərlə Səməd nətiqlik fəaliyyətinə başladı. Çox çəkəndi kəndlərin birində işçi nitqini bitirdikdə bu da irəli yeridi və bir-iki kəlmə danışdı:

– Yoldaşlar, yaşasın Şura hökuməti.

Kəndlilərin hamısı:

– Yaşasın Şura hökuməti, – deyə alqışladı.

Səməd yenə öz nitqinə davam etdi:

– Yoldaşlar, indi hökumət işçi-kəndli hökumətidir. Daha biz əməkçiləri, Nikolay zindanlarında çürütməyəcəklər, müsavət polis idarələrində incitməyəcəklər. Yaşasın inqilab rəhbərləri! (və haman yoldaşa işarə edərək) Yaşasın mərkəzdən gələn yoldaş! Yaşasın Şorqin dahisi!

– Yaşasın Şorqin dahisi! Yaşasın Şorqin dahisi! – deyə kəndlilər yenə də əl çalib alqışladılar.

Bununla Səmədin nitqi bitdi və çıxarılan qətnamənin sonunda “Yaşasın inqilab rəhbərləri, yaşasın Səməd Şəmsizadə” kimi şüarlar yazıldı.

Səmədin gümanınca son sözlərlə mərkəzdən gələn işçinin rəğbətini qazandı. Təftiş nəticəsində nahiyyə məliis idarəsində xəyanət tapıldı. Məliis müdiri tutuldu, yerinə Səməd dayı təyin edildi.

Səmədin yeni vəzifəsi ona çox da böyük görünmədi. Onun xahişi bəlkə daha da yüksək mənsəbə çatmaq idi.

Öz-özünə belə söyləyirdi:

– Misi odda qoyarsan, olar isti, döyərsən, olar yastı... bu da belə, mənsiz də iş gedəcək, kim kimədir... Papaq aldı qaç zamanıdır. Nə var axı dolandırar inşallah. Kənd yeridir də, nə cəslən keçər gedər... Dalımda Nadir kimi adamım var.

Bu fikirlərlə Səməd yeni vəzifəsinə şüru etdi və üç-dörd aydan sonra nahiyyə məliis müdiri vəzifəsinə daşımaqla bərabər nahiyyə inqilab komitəsi rəisi əvəzinə kağızlara imza edirdi. Səməd bu da kifayət idi. Çox vaxt olurdu ki, qəsdən və ya da səhvədən kağızları imza edəndə, “sədr”dən sonra “əvəzinə” yazmağı unudub, məktubları yola salardı. Beləliklə, sədr ilə sədrin əvəzinə oturanı heç kəs ayırmayırdı və xalq gözündə nahiyyə inqilab komitəsi sədri yalnız Səməd dayı idi.

Üç ay keçmiş Səməd kəndə gəlib bir-iki gün evdə qaldı. Axsam dostu Məşədi Məmmədi çağırub Məstan boylə etdiyi alverin noticəsini bilmək istədi.

– Bəs Nadirdən nə cavab gəldi? – onu görcək Məşədi Məmməd sorudu.

– Kağız yazmışam, heç birisinə cavab yoxdur.

– Amma Məstan boy hər gün onu soruşur, dünən mənə deyirdi ki, Səməd də bir dəne xalça bağışlamaq istəyirəm.

Son sözlər Məşədi Məmmədin ağzından çıxmamış Səməd tələsik:

– Al gətir! – deyə omr etdi.

– Zeynəb də ərindən boşanıb gəldi. Sən bunu da Nadirə xəbər ver.

– Ağlın nə kəsir? Nadir bunu eşitsə, gələrmə? – deyə Səməd soruşdu.

Səmədin tərəfindən gözlənilməyən bu cür suala Məşədi Məmməd çox təəccüb etdi.

– Nəcə gəlməz? Lap təpəsi üstə gələr. Yaxşı igid dayısına bənzər. Səmədin bacısı oğlu fərətə oldən buraxmaz. Bu sözlər Səmədin könlünü açdı və axır günlərdə qəlbində cəvlan edən şübhələrdən xilas etdi.

Səməd öz qüvvəsinə inanən adam idi, ancaq Nadirin cavab verməməsi onu bir az düşündürüb həvəsəndə salmışdı. Amma indi Məşədi Məmmədin sözündən sonra yenidən dirilib cürətə gəlmişdi.

Papirusun axır nəfəsinə dərindən çəkib, qırıntısını yerə atdı və çəkəməsilə söndürüb tüstüsünü asta-asta burnundan çıxartdı.

– Gət ona deyindən ki, heç nigaran qalmasın, mən başladığım işi yarımçıq qoymaram. Mənə Səməd deyirlər. Dəyirmanın kağızına qol çəkdiir gətir.

Məşədi Məmməd Səmədin sadıq müridlərindən biri idi. Peşəsi qumar əsasında “dəstxoş” yığmaq idi. Səmədin ağılına, kamalına, taleyinə və “səkkizin qabağına doqquz çıxmağına” sidiq-dildən inam gətirmişdi. Əgər qınayan olmasaydı, mollaın “təqlidin kimədir?” – sualına bişəkkü-şübhe “Səməd dayıya” – deyə cavab verərdi. O yaxşı bilirdi ki, Səməd əbəş yerə bir adama ağız açmaz. Səmədin sözü daşa dəyərsə, daşdan da keçər, dağa dəyərsə, dağı dölər. Buna görə də bu sözlərin əhəmiyyətini Məşədi Məmməd, bəlkə Səmədin özündən artıq düşünüb, yenidən Məstan bəyin yanına gedib Nadir cəhətdən xatircəm etdi və dəyirman məsələsinə boyun qoymağı təklif etdi.

Səməd dayının Məstan bəy ilə qohum olması və mənəşə sahibində böyük müvəffəqiyyət qazanması çox adamın həssasına səbəb oldu.

– Səməd böyük olub.

– Səməd komissar olub.

– Səməd “kəmsər” olub.

– Nə var axı bəxtəvər başına. Bacısı oğlu orada böyüklük elə-yir, özü də burada.

Hərçənd, Səmədin “komissar”lığı ilə, “kəmsər”liyinin təriqini heç kəs bilməyirdi. Lakin Nadirin adına görə hamı ehtiram bəsləyirdi. Məstan bəyin də bir cüt Qarabağ xalçası, bir dəne yaxşı İngilis yəhəri və bir dəne də yaxşı ov tüfəngi öz ayağı ilə köçüb Səmədin evinə gəlmişdi.

VIII

Nadir doğrudan da Bakıda alay komissarı idi və özü də 1920-ci il 28 Aprel inqilabından sonra Qızıl Ordu ilə bərabər gəlmişdi. Vətəndaş müharibəsi başlandıqda o, Həştərxanda idi. 18-ci ildə könüllü olaraq, Qızıl Orduya girib və iki il orada əsgər sifətilə çalışdığı zaman kommunist firqəsinə yazılır, atışmalar, vuruşmalar əsnasında oxu-yazı öyrənib, biliyini artırırmışdı. Nadir Bakıya varid olduqda alay komissarı təyin olunmuşdu və həmin bu xəbər də ağızdan-ağıza keçib, hər kəsin dilində bir cür təbəddülatı uğrayıb həqiqi mənasını itirmiş bir halda axır gəlib kəndə çatmışdı.

Dayısından gələn kağızları Nadir iş arasında ötəri oxuyub əhəmiyyətsiz kağızlar ilə bir yerdə zibil qutusuna tulladı. Zeynənin

ərindən boşanması da ona bir təsir etmədi. Bu məsələnin artıq onun həyatında bir rol oynaya bilməyəcəyini yəqin etdi. O öz vaxtında müqəddəs saydığı ilk sevgisini tamamilə unudub vəzifəsilə məşğul olmağı qərara aldı.

Bir neçə gün keçmiş nahiye qurultaylarında məruzə söyləmək üçün öz qəzalarına getməyə firqə komitəsi tərəfindən səfərbərliyə alındığını bilib sevindi. Bir cəhətdən vətəninin yaxınlığında olan qəza mərkəzinə görmək, o biri tərəfdən də öz uşaqlığından bəri tanıdığı, bildiyi şəraitdə öz məlumatını, təcrübəsini işletmək, olduqca artıq fayda vermək ümidi onu sevindirdi və çoxdan bəri görmədiyi yerlərə getməyən həvəsini daha da artırdı.

Bu həvəslə Nadir yola düşdü.

Başqa arqadaşları ilə bərabər Məryəm də onu ötürməyə gəlmişdi. Uzunqunc çəkmələri, qara göndən tikilmiş əlbəbəsi və qoltuğundakı portfel hamının diqqətini cəlb edirdi.

İkinci zəng vurulduqda miniklər vaqonlara minməyə başladılar. Vidalaşmaq zamanı yetişdi. Məryəm bir qutu şokolad uzadıb Nadirə verdi.

Məryəm bucağacan heç bir oğlana və ya da kimsəyə bir baxış verməmişdi. Gələcəkdə də vermək fikrində deyildi, hətta baxış verənlərin də üstünə gülərdi. Nadir onun xasiyyətini və soyuqqanlığını bilirdi və hal-hazırda itti faqın Məryəm tərəfindən üz verdiğinə yalnız bais olduğunu duyub, belə fəvqəladə bir iltifatdan sıxıldı və dodaqlarının ucunda ona qarşı məhəbbətli təşəkkürlə dolu bir təbəssüm göründü. Nadir, qutunu yavaşca alıb əlindəki kiçik çamadanına qoydu. Sonra Məryəm əlini yuxarı qaldıraraq Nadirin uzanmış əlinə bərk vurub şapıldatdı. Qalan arqadaşları ilə də vidalaşib Nadir vaqona girdi və pəncərənin ağzında durub qıraqdakılara tamaşa etdi.

Qatar tərpendi, Nadir get-gedə uzaqlaşdı. Məryəm:

– Qayıdanda ananı gətir, unutm! – deyə ona tapşırırdı.

Nadir gülümsünüb başını əydi, son dəfə olaraq Məryəm ona doğru əlini havada yelləyib işarə ilə vidalaşdı, ucadan:

– Mən mənzil taparam, necə olsa ananı gətir, – deyə yenə təkid etdi.

Nadir yenə dodaqlarının ucunda gülümsünüb, razı olduğunu bildirdi. Qatar gözəndən qeyb oldu. Məryəm də dabanı üstə fırlanaraq dönüb vağzalda küçəyə doğru yönəldi.

Məryəm qadınlar klubunda çalışan bir qız idi. İki aydır ki, Nadir onu nişanlamaq istəyirdi. Hər iki tərəf razı olmuşdu. Məsələ bitmiş kimi idi. Ancaq Məryəmin ata-anası oğlan tərəfindən bir ağsaq-qalın və ya bir ağbırçayın iştirak etməsini tələb edirlərdi. Məryəm onların tələbini nəzərdə tutmayıb yalnız öz fikrincə Nadirin anasının gəlməsini lazım bilirdi. "Mən qulluqda, o qulluqda, evə kim baxacaq? Heç olmazsa gələr bizim üçün bişmişdən-düşmüşdən qayırar", – deyirdi.

Buna görə də Nadiri yola saldıqda birinci sifarişini anasını götürmək idi.

IX

Nahiyənin işi çox idisə, Səmədin də işi az deyildi. Kəndlilər məktəb istədi, Səmədin arvadı ikimərtəbə ev. Kəndlilər xəstəxana istədi, Səmədin arvadı ipək paltar. Kəndlilər su istədi, Səmədin könlü şərab. Beləliklə, həmişə kəndlilər istədiyi bir şeyin qarşısında dərhal Səmədin arvadı tərəfindən bir tələb təqdim olunurdu. Belə çətinlik qarşısında Səməd dayı məəttəl qalmazdı. Hiyləgərlikdə hələ bu məhaldə onun misli görünməmişdi. Əgər şərait müsaid olsa idi, ondan lap böyük siyasət adamı çıxardı. Səməd bekar oturmadı. Kooperativ düzəldi, məktəb tikdirdi, xəstəxana açdı. Hamısına rəsmi-küşad qurdu. Hamısını məxaric dəftərinə saldı. Lakin onunla bərabər özünü də unutmadı.

Bir kərpic məktəb binasına qoyuldu, iki kərpic öz höyətidə tikilən evin binasına, xəstəxananın binası yer üzündən bir metrə qalxdı, Səməd dayının evi iki metrə. Hər iki tərəf razı qaldı.

Səməd dayı Şura quruluşunun hər cəhətini tədqiq etdi. Hansı qapıdan girib, hansı qapıdan çıxmağı öyrəndi. Nahiyədə Şuralar qurultayı çağırıldı. Səməd də oraya seçildi. Sonra da oraya rəyasət höyətinə daxil oldu. Səməd iclaslara gecikməzdi, həmişə öz vaxtında gəlir sədrin sol böyründə oturardı. Albxara torbası kimi özünü tutub, iti baxışla hamıya diqqət edərdi.

– Bakıdan məruzəçi gələcək, – deyə qurultaya səs düşdü.

– Kimdir?

– Nadir, öz yerlimiz.

Səmədin könlü şadlandı. Tez kəndə bir atlı göndərdi. Bacısının Zeynəblə gəlməsini sifariş etdi.

Hələ Nadir gəlməmiş, Səməd yuxarı dırmaşmağa başladı.

Qurultayı idarə etmək üçün müəyyən sədr yox idi. Hər gün rəyasət heyəti üzvü sədrlik edirdi. Səməd bunu gördü və:

– Mən kimdən öksiyəm, – deyə müəyyən qorara gəldi.

Bir gün iclas əsnasında təsadüfən sədr yerindən qalxıb getdi. Sədrin sol böyründə oturmuş Səməd dərhal zəngi götürüb öz əlində saxladı. Sonra ayaqlarını və mizin üstünə qoyduqca dirseklərini əsla yerindən tərpətməyərək yalnız onlara dirənib bədoninin orta hissəsini sədrin sandalyasına keçirdi. Səməd bu hərəkətində qayət böyük məharət göstərdi. Heç bir idmançı, heç bir artist, heç bir sənətkar, müxtəssis bu asanlıqla bədonin yuxarı və aşağı hissələrini öz yerində saxladıqda orta hissəsini fırladıb da sandalyadan o birisinə ata bilməzdi. Bu növlə iclasların birində heç kəsin xəbəri olmadan Səməd dayı Ümumi Nahiyyə Şuralar Qurultayının sədarətini öz əlinə aldı. Bu gündən etibarən qurultayın axırına qədər Səməd dayı sədarət və sədarətin yeganə əlaməti olan zəngi əlindən buraxmadı. Hər gün iclasa bir saat qalmış, hamıdan qabaq gəlir sədrin yerini işğal edir və zəngin dəstəsini əlinə alıb, cıncıldatmağa başlardı. Ondan sonra heyətin rəyasət üzvlərindən biri, ikisi gələrdi, sədarət sandalyasını tutulmuş gördükdə belə əmri-vəqə qarşısında sakit durub qalardı.

X

Bir dəfə iclasların arasında Səməd bazara çıxdı. Adamların içində dolaşarkən kim işə qolunu dartdı. Qanlıb baxdıqda bir adam onu qucaqlayıb öpdü.

– Ədə, Məşədi Məmməd, burada nə qayıırırsan? – deyə sordu.

– Görürsən də! – Məşədi Məmməd cavab verdi. – Köhnə paltar alıb satıram.

– Hə, belə də! Bir az çaq-çuq edirik.

Məşədi Məmmədin kefi pozğun, cavabları pərişan idi.

– Bir dəne kiçik qulluq olsa idi, ay Səməd dayı, burada mən də bir işə girərdim. Yoxsa əlim çox aşağıdır. Sən mənim üçün bir sərəncam qıl.

– Bəs elə işə indi mənimlə gedək buraya, qəzadan bizə "böyük yoldaş" gələcək. Sənin üçün bir qulluq istəyirəm... Bu axşam Nadir gələcək.

– Mən sənə demədimmi Zeynəbin adını eşitəcək gələr. Zarafat deyil, buna Səmədin bacısı oğlu deyirlər.

Səməd öz müridinin səmimi komplimentlərindən yənə də çox məmnun olub, bığlarını tumarladı. Üst dodacağı uzunnamasına ikiqat açılıb yənə burnunun dibinə çəkildi və sarı çil-çil alnında qırıqları bükülüüb kəndələn yatan boz xalı örtüb basdı.

– Zeynəbin dalınca da atlı göndərmişəm, – deyə Səməd xəbər verdi.

İki köhnə dost dərin söhbətə məşğul olub, torpaq şöbəsinə gəldilər. Bir növ sıxıntılıqla “böyük yoldaşın” yanına girdilər. Bunların sıxıntısına rəğmən sinni ortadan xəyli aşmış “böyük yoldaş” Məşədi Məmmədi görək çənəsinin ucuna yapışmış gödək və şiş saqqalını torpadıb rusca və yarı türkcə:

– Xoş gördük, tavariş, xoş gördük, oçen priyatno, – deyə istiqbal etdi.

Məşədi Məmməd bu görüşə çox şad oldu. Səməd dayı isə məəttəl qaldı.

Hər kəs gördüyünü danışdı. Səməd dayı təşkil etdiyi kooperativdən, xəstəxanadan, qiraətxanadan, məktəbdən, hamıdan dəm vururdu. Mərkəzdən gəlmiş yoldaş da qəzadə aparılan yeni islahatdan soruşdu. Səməd fürsətdən istifadə edib:

– Başladığım işlər hamısı yarımcıq qalib, mal yox, pul yox, – deyə mərkəzdən bir şey qoparmaq istədi.

– Mərkəz sənə pul da buraxar, mal da; bizdə material çoxdur, – deyə “böyük yoldaş” Səmədi sakit etmək istədi. Material adı gələndə Səməd bir az özünü çəkdi.

– Taxta-şalban, nə istəsən bizdə var, – deyə mərkəzdən gələn yoldaş izah etdi.

Taxta-şalban sözünü eşitdikdə “materialın” şikayət olmadığını bilib üroyı sakit oldu və:

– Sizin köməkliyinizlə bizim də işimiz düzəldər, – deyə cavab verdi.

– Əlbəttə, düzəldər. Bəs bu müəssisələrə kimin adını qoyacaqsınız, – deyə “böyük yoldaş” sual etdi.

Arıfə kəfگیر nə lazım?! Səməd dayı mətləbi dərhal anladı.

– Əlbəttə, sənin adına.

– Yox... yox... Mən razı deyiləm. Mən təklif edirəm ki, sənin adına qoyulsun. Sən zəhmət çəkmisən, son çalışmışan, görə də

“Səmədiyyə” məktəbi, “Səmədiyyə” xəstəxanası və “Səmədiyyə” kitabxanası adlansın. Mənim də adım Əhəddir. Məşədi Məmməd bilir.

Bu söhbətdən sonra Səməd Məşədi Məmməd üçün bir vəzifə istədi və Əhəd də kənddə mirablıq vəzifəsini ona tapşırmağı vəd etdi.

– Kişi on beş ildir ki, mənimlə znakomdur. Hər şeyin təzəsi, aşna-dostun köhnəsi! İndi deyən görüm sizin kənddə daş-tərəzi dəyişibdirimi? Bunsuz biz irəli getmərik. Bizdə görək “kilo” olsun, “qram” olsun... Bunlarsız bizim camaat heç vədə ayılmaz, rodd olsun daş-tərəzi!..

Səməd söhbəti bir az da qeyri işlərə keçirmək istədi. Və kənddə yer bölgüsünü qurtarmaq üçün yerölçən göndərməyi xahiş etdi.

– Yer bölmək sonrakı məsələdir, – deyə Əhəd onun sözünü kəsdi. – Biz görə əvvəlcə daş-tərəzinə dəyişdirək, köhnə daşlar və köhnə tərəzi ilə biz uzaq getmərik.

Bu mübahisənin nəhayəti olmayacağına Səməd anladı və Əhədin ölümcül əlini sıxıb, vidalaşaraq, Məşədi Məmmədlə dışarı çıxdı. Yolda Əhədi haradan tanıdığını sordu və Məşədi Məmməd pürməna təbəssümlə söylədi:

– Mən ölüm, bu sirrin üstünü heç kəsə açma. On beş il qabaq sən qazamatda yatanda bu kişi bizim kənddə...

Məşədi Məmməd nə isə yavaşcadan Səmədin qulağına pıçıldadı və nə dediyini heç kəs eşitmədi.

Nadir gəldi. İki gün keçdi, Səməd onunla söhbət edə bilmədi. Yalnız iclas əsnasında onun gah sağ və gah sol böyrünə keçir, başqaları ilə olan söhbətlərinə müdaxilə edir və xalqın gözündə özünü Nadirə yaxın göstərməyə çalışırdı.

Bacısı da, Zeynəb də gəlib Nadirə görüşmək istədilər.

Bacısının:

– Bəs haçan bizimlə görüşəcək? – sualına Səməd:

– Hələ baş qarışıqdır, qoy qurultay qurtarsın, – deyə cavab verib sakit etdi.

Qurultay bitdi, Nadir Bakıya qayıtmalı oldu.

Səməd son qəti hücum fikrinə düşdü. Canını dişinə tutub, bacısını və Zeynəbi Nadirin yanına apardı. Əvvəl özü içəri daxil oldu. Nadirin yanında adam çox idi. Məhrəm söhbət etmək mümkün olmadı. Yalnız Nadir anasının əhvalını sordu və Səməd də:

– Yaxşıdır, götürmüşəm, buradadır, – deyə cavab verdi.

Nadir içəri çağırmasını təklif etdi. Səməd çıxıb bacısı ilə Zeynəbi də gətirdi. Bunlar içəri girdikdə, Nadir yerindən sıçrayaraq anasını qucaqladı. Anası sevindiyindən ağladı və oğlunu öpüb yalamağa başladı. Anasının qucağından ayrıldıqda Nadir o biri çadralıya baxdı. Çadranın altından iri gözləri və əski məsum baxışı gördü. Gördüyünə inanmadı, heyran qaldı, Zeynəb bir azca çadrasını açdı. Nadir tam şaşırdı, özünü itirib danışmağa söz tapmadı. Əski məhəbbəti yad etdi. Birinci məhəbbət dərslərini xatırladı. Kənddən qaçdığını, itkin düşdüyünü, yollarda dilənçilik etdiyini, işçiliklə qara gün keçirdiyini, Dərbənd və Həştərxanda əziyyət və məşəqqət içində yaşadığını, sonra Qızıl Orduda bir cür təhlükələrə uğradığını, ancaq bu təhlükələrdə özünə təsəlli tapdığını bir sinəmə şerid kimi gözünlün önündən keçirdi. Yəni də Zeynəbə baxdı, gözlərini ona zillədi. İndi çadrası lap çiyinə düşmüş, ipək kələğayı başından sürmüş, alnı açılmış, xurmayı saçları burulub yanaqlarına tökülmüş, ağ kələğayının qırmızı haşiyələri ilan kimi onun gərdəsinə dolanıb başını ağuşuna almışdı.

Zeynəbin əvvəlki gözəlliyi itməmiş, məlahəti daha da artmış və məsum gözlərinin heyran baxışı daha da dərinləşmişdi.

Nadir yenidən anasına baxdı. Məryəmin son sözlərini yad etdi. Məryəmin özünü də gözünlün önünə gətirdi. Onun kobud, lakin səmimi rəftarını xatırladı.

– Onun da gözləri iridir, bunun da, onun da gözləri aladır, bunun da, lakin onun baxışı itidir, kəskinidir, od kimi yanır, amma bununu çocuq kimi saf, sadə, məsum, qüssə-qəm mənəyidir. Onun da qasları kaman kimi nazik və əyridir, bunun da; lakin bununu zərifdir və incədir. Onun da boyu ucadır, bunun da, lakin bunun duruşunda və oturuşunda başqa bir nəzakət və başqa məlahət var... Yox... bu o deyil... Bu o deyil... Bu bambaşqadır... – deyə fikir etdi.

Fikirdən ayılıb onların ayaq üstə qaldıqlarını gördükdə:

– Buyurunuz, əyləşiniz, – deyə təklif etdi və başını aşağı saldı.

Səməd Zeynəbə göz elədi. Zeynəb divanın üstə oturub Nadirə baxmağa başladı. İçəridən adamlar birer-birər işlərini qurtarıb çıxdılar. Otaqda bir sükut əmələ gəldi. Heç kəs danışmadı, kimse bilmədi nədən başlasın. Sarı adam xətəkar olar, yalnız Səməd özünü itirmədi və irəli yeriyərək:

– Bacioglu, Zeynəb xanım səni kəndə qonaq çağırmaq üçün gəlmişdir, – deyə bu sözlərlə ağır sükuta nəhayət verdi.

Zeynəb cürətlənib təklif etdi.

– Nadir, görək bir-iki gün də gəlib bizə qonaq olasan. Bu heç yaxşı olmaz ki, kəndə gəlməyib buradanca Bakıya qayıdasan.

Bucağacan heç bir qızdan belə mehriban sözlər eşitməmiş Nadir, iztirabın təsirindən bir söz deyə bilmədi. Başını qaldırıb Zeynəbə baxdı və gözlərində nə isə oxudu.

– Doğru deyirsen, ancaq indi Bakıya tələsiyəm. Bu gün qayıt-malıyam.

Bu sözlərdən sonra Nadir durub çamadanını açdı və Məryəmin verdiyi qutunu çıxarıb Zeynəbə bağışladı.

Görüşmək bununla bitdi.

Səməd kəndə qayıtdı. Məstəyan boy onu böyük məhəbbətlə qarşıladı. Əhali Nadir ilə Zeynəbin görüşməsinə bildi, bir qutu şokolad dihlərdə, ağızlarda şişib, böyüyüb min qutu oldu və lağlağı adamlar da onlara bir söz qoşdular.

“Ölsə də Zeynəbə alıb adım olacaq Nadir boy. Allah onu mənədən ötrü yaradıb:

Kəfiri qırıq Nadir boy,
Şalvarı cırıq Nadir boy,
Hor işi fırtıq Nadir boy”.

Çocuqlar səhər, axşam ağız-ağıza verib bu nəğməni oxurlardı. Səmədin tikdirdiyi ikimərtəbə ev hazır oldu.

Nahiyyə xəstəxanası “Əhədiyyə” və onun yanında olan hamam da “Səmədiyyə” namını aldı.

Məstəyan boy kağızı imzaladı, dəyirman da Səmədə çatdı. Səməd dayının nüfuzu on yüksək dərəcəyə varmışdı, adı gələndə hər kəs qorxusundan yarpaq kimi titrəyirdi. Çoxlarının təşəvvüründə onun kimi dənəşətli və bacarıqlı adam yox idi. Səməd dayı bacarmayan işi heç Həzrəti-Abbas özü də bacarmazdı. Ancaq qəza mərkəzində etibarlı bir az düşmüşdü. Bucağacan fırqəyə qəbul olunmamışdı. Nahiyyə rəisliyi və rəis müavinliyi buna tapşırılmadı. Qeyri şəxslər təyin olunmuşdu. Amma bununla belə, Səməd dayı yəni də öz peşəsindən el çəkmədi. Əvvəlki fəaliyyətində davam etdi. Mənsəb nərdvanı ilə yuxarı dırmaşmaqda davam etdi. Heç də acınmıyaraq,

rahatca öz siyasətini sürdü. Nahiyyə rəisilə, firqə katibilə oturub durmaqla caamatın gözündə daha artıq hörmət qazandı.

“Könüllü kimya”, “Hava donanması” və “Beynəlxalq inqilabçılara yardım” cəmiyyətlərinə üzv yazılıb nişanlarını döşündə gəzdirdi. “İşçi-kəndli rabitəsini” də öz düşündüyü kimi həyata tətbiq edirdi. Qəza mərkəzinə yoldaş Əhəd üçün yağ, pendir, yumurta kimi şeylər göndərirdi. Və əvəzində oradan çit, mahud, çəkmə və corab kimi şeylər alırdı.

XI

Nadirin qayıtdığını eşidib Məryəm onun yanına gəldi. Birinci sualı:

– Bəs anan hanı? – oldu.

Nadiri isə bir cavab verməyib, özü ona təpəsindən dirnağına qədər diqqət yetirdi:

– Bu nədir, saçını qırıxdırmısan? – deyər acıqlı-acıqlı sordu və o saat Zeynəbin uzun və xurmayı saçlarını gözünün önünə gətirdi.

Məryəm həyrdədən gözüünü bərəldib cavab üçün söz axtarırdı ki, Nadiri ikinci bir sual verdi:

– Bu nədir geymişən ayağına?

Məryəm əyilib ayaqlarına baxdı və həmişə geydiyi uzunqunc çəkmələri gördü; dodaqlarını büzüb təəccübünə çiyinlərini sil-kələdi:

– Bu çəkmələri indimi görürsən? – demək istədi.

Lakin bu sözləri Nadiri tərəfindən təsadüfi və əhəmiyyətsiz hesab edib cavab verməyi lazım bilmədi. O öz həyret və təəccübünü yalnız dodaqlarını büzüb çiyinlərini dartmaqla göstərdi. Hər halda bu danışqdan Məryəm bir şey anlamadı.

Nadiri susdu və hər iki tərəfin sualı cavabsız qaldı.

Bir həftə keçmiş Nadiri kənddən kağız aldı.

Məcidi kağızında onu evlənməyi münasibətlə təbrik edib, kəndə çağırırdı. Səmədin fəna hərəkətlərindən bir neçəsini göstərərək bunun qarşısını almağı təklif edirdi.

Məcidi təbrik etməyi Nadiri bir az düşündürdü isə də, amma qəlbi işğal edən hissiyyatın bu tezliklə bu rəngə girməsinə, kənd böhtanpərəstliyinin nəticəsidir deyər, bir əhəmiyyət vermədi.

Nadiri İşçi-kəndli müfəttişliyinə xəbər verib kəndə bir təftiş komissiyası göndərməsini tələb etdi.

İşçi-kəndli müfəttişliyi komissarlığında bu barədə başqa məlumat var idi. Nadiri dinlədikdə onun öz sədəri altında bir heyət təyin edib göndərilməsi qərara alındı.

Yola düşməyindən bir gün qabaq Məryəm gəlib Nadiri imə-ciliyə dəvət etdi:

– Öz gücümüzlə qadınlar üçün bir emalatxana tikmək istəyirik. Sənin də iştirakın olsun.

Nadiri Məryəmə baxdıqca Zeynəbi yad edirdi və Zeynəbin kölgəsi Məryəmin arxasından qalxıb onun qarşısında durdu.

Sabahkı gün iməcilik də belə oldu, beş yüz nəfər adamın, böyük bir yığıncığın içində Nadiri yenə hər yeri gədir, hər kəmə baxırdısa, yenə Zeynəbi görürdü. Şübhəsiz ki, Məryəm onu tok buraxmayındı. Nadiri hər tərəfə döndürdü və nə iş görürdüsə, Məryəm onun yanında idi. Məryəmin vəzifəsi çalışanların üstündə rəhbərlik etməkdə. Bu vəzifədən istifadə edərək istədiyi qədər Nadiri ilə yaxın durmaq imkanı tapırdı. Bu iməcilik böyük bir əmək bayramına dönmüşdü. Burada rus, erməni, yəhudi və türk, xülasə hər millətdən erkəklilik-qadınlıq öz könlü ilə işləyən və çalışan vardı. Kimi torpaq daşıyırdı, kimi daş yonurdu, kimi palçıq toplayırdı, kimi su gətirirdi, hamı həvəslə işləyib, beş saatın içində böyük bir binanın ilk daşlarını düzüb, yarım mərtəbə yerdən yüksəltdilər.

Bu qədər adamın içində Məryəm Nadirin gözüne görünər-görünməz, yenə də Zeynəbin məhəbbətli çöhrəsini yaradırdı və onu da sanki diri bir vücuda döndərərək, bu bayramda iştirak etdirirdi.

Nadiri kəndə getdikdə Məryəmlə vidalaşmış bir məktub buraxdı: “Hörmətli Məryəm!

Xüsusi bir vəzifə ifası üçün kəndə gedirəm və tələsdiyimdən sizinlə görüşə bilmədiyimdən məni əfv ediniz.

Yoldaşlıq salamları ilə – Nadiri”.

Məryəm kağızı oxudu və hər şeydən əvvəl sərlövhəyə və bir də imzasına diqqət yetirdi. Həmişə kağızın başında “Mənim əzizim”, “Mənim çiçəyim” və sonunda “Səni öpürəm”, “Sənin Nadirin” yazan nişanlısı bu dəfə “Hörmətli Məryəm”lə müraciət edərək “Yoldaşlıq salamları ilə; Nadiri” yazmış kağızı bitirmişdi.

Meryəm məktubu bir də qaldıraraq gözünün qabağında tutub üroyündə səssiz oxudu və axırına çatdıqda nəfəsini saxlayıb ağır-ağır: "Yol-daş-lıq sa-la-mı ilə: Nadir..." – deyə başını bir neçə dəfə yellətdi və barmaları boşalıb kağızı buraxdı. Gözləri axdı, başı çiyinə əyildi və iki əli də biixtiyar düşüb sallandı.

XII

Səmədin işi çox idi. Məşədi Məmmədin qardaşı Məşədi Heydəri özünə köməkçi saxladı. Ondan başqa kimsəyə inanmazdı.

Məşədi Məmməd gündüzlər bazar-dükanı dolanıb, çayçıxanaları gəzərdi. Axaşamlar Səmədin yanına gəlib bir günlük fəaliyyəti haqqında məruzədə bulunardı.

Bələ axşamların birində Səməd çay içdiyi yerdə Məşədi Məmməddə daxil oldu.

– Bilirsinizmi, Səməd dayı? Mən çox alışı-verişi eləyə bilmədim, qorxuram ki, iyirmi beş qoyun da əldən çıxsın. Doğrudan da kasıbdırlar, yoxlandı. Vur-tut olan bu idi ki, aldım göndərdim çölə, ləzgi Osmanın sürüsünə.

– Canın sağ olsun. Donuzdan bir tük də qənimətdir.
– Bəs o adamların ikisini də görək bu gecə azad ələyəsən.
– Azad etmək olmaz. Tapşırıq qaçırdılar.
– Qaçsalar, sonra yenə tutmazlarımı? Mən söz verdim ki, daha bir də heç kəs onlara dəyməz.

– Deyməzlər! Kim-kimədi! Nigaran olmasınlar. Get onlara xəbər ver ki, gecə saat ikidə həbsxananın yanında gözləsinlər. Onların adamları çıxan kimi arabaya qoyub aparsınlar.

– Bir də bilirsənsi nə var? Səndən Bakıya bollu şikayət göndəriblər.

– Qoy nə qədər istəyirlər göndərsinlər. Arxasında Nadir kimi dirək olan şəxsi yıxmaq olarmı?

Məşədi Heydər qardaşı kimi Səməd dayıya ürəkdan inanıb, dalınca gözüyumulu gedənlərdən idi. Sifarişini alıb ifa etməyə getdi.

– Bakıdan təftiş komissiyası gəlir, – deyə nahiyyəyə ses doldu.

Səməd təşvişə düşdü. Qorxusundan heç bilməyirdi nə qayırınsın. Məsud və məmnun həyatının rahat gedişi pozuldu. Lakin Nadiri yad etdi.

– Bacioglu qoymaz ki, mənə incitsinlər, – deyə özünü ovutdu. Komissiya gəldi və başında Nadiri görək, Səməd sevindiyyindən çırtıq çalib oynadı.

İndi görüm qabağıma kim çıxa bilər?.. Mən Səməd Kərbəlayi Hüseyn oğlu Şəmsinin oğlu bir kəsdən xəvərdəmmi?

Bələ fikirlər içində Səmədin kefinin ən yüksək vaxtında Məstən bəy gəldi.

– Gözün aydın olsun, – deyə Nadirin gəlməsi münasibətilə onu təbrik etdi.

Səməd təbiki qəbul edib:

– Bəs plovu haçan yeyirik? – deyə soruşdu.

– Haçan buyurursunuz, – Məstən bəy cavab verdi.

Nadir kəndə gələndə çolaq Məcidin evinə düşdü. Məcid indi torpaq payımı almış və özünə balaca təsərrüfat düzəltdirmiş bir kəndli idi. Onun yanında qalmasından Səməd dilxor oldu. Amma sonra: "Görünür, bu da bir siyasətdir", – deyə öz nədanlığından və bu cür nazik mətləbi belə gec düşündüyündən özü-özünə acıqlandı.

Kəndlilər isə bəzi Nadirin gəlməsini eşidib, bütün şikayətlərinin bir nəticə verməyəcəyini, Səmədin yenə də əski hökmlərində qalıb davam edəcəyini zənn etdilər.

Bir neçəsi qorxusundan kənddən qaçıb gizləndi.

Səməd dərhal Nadirin yanına yüyürüb:

– Bacioglu, xoş gəlmisən, sənin nəzərin bizim üstümüzdən əskik olmasın. Biz burada sənin adınla fəxr edirik. Sən olmasan, biz burada bir saat qala bilmərik. Kəndlilər hamısı bizdən razıdır. Ancaq beş-altı nəfər "kontur" var, onlar aranı qarşıdırırlar. Biri də çolaq Məcid özüdür. Çox fitnə-fəsad sevən adamdır.

Bununla Səməd bütün şikayətçiləri "kontur" deyərək əksinqilabçılar sıyahısına saldı.

– Bizim üsuli-idarədə fitnə-fəsada yol verilməz, – deyərək Nadir dayısına söylədi.

Səməd bu sözləri kafi bilib, öz ağılından Nadiri də yağlamış hesab etdi. Bakıdan gələn komissiyanın vəzifəsini kəndlilərə izah etməkdən ötrü nahiyyə mərkəzində xüsusi bir iclas çağırırdı. Adam bol idi; Nadir məruzə söylədi, idarələrin hamısını rüsvətçilərdən, xidmətdə səhlənkarlıq göstərənlərdən və başqa xainlərdən təmizləməyi vəd etdi. Nadir söylədikcə kəndlilər də bir-birilə yavaş-cadan onun nitqinə qiymət qoyurlardı.

– Ay Cofərqulu, deyəsən, bu yoldaş lap can və dildən gəlib, – deyə birisi öz qonşusuna müraciət etdi.

– Görməyirsənmi, a bədbəxt, nələr söyləyir? “Tutaram”, “kəsərim”, “ataram” deyir. Görünür, böyükdür ki, bu sözləri deyir, qorxmıyır.

– Ay camaat, səs-küy salmayın, qoyun görək yoldaş nə deyir.

Hamı yenə sakit oldu və diqqətlə Nadirin nitqini dinlədi.

– Yoldaşlar, hal-hazırda bizim həyatımız bir qaynar qazana bənzər. Su qaynayıb qalxdıqda zir-zibil də üzə çıxar. Bu zir-zibil bir çömçə ilə təmizlənməlidir. İndi zibillərdən bizim idarələrdə də var, onları təmizləmək üçün bir proletar çömçəsi lazımdır.

Səməd dayı otağın yuxarı başında bığlarını burmuş, oturub Nadirin boyuna-buxununa baxırdı və bəxdicə də bacısı oğlunun ağlına, kamalına, dilinin itiliyinə fərlənlirdi.

Nadir nitqini bitirdi. Səməd üzünü Məşədi Heydəyə tutub qas-göz elədi və Nadir göstərərək belə bir qüvvətli pənəhi olduğunu işarə etdi.

Nadirin izahatından sonra kəndlilərdən biri irəli yeriyib həyəti-rəyasətə müraciətlə “Mənim şikayətim var” deyə danışmağa icazə istədi.

Rəis icazə verdi və kəndli başladı:

– A yoldaş – tavaşi! Bizim milis böyükü Kəblə Həsən nəvəsi Səməd Şəmsizadə yoldaş rüşvət alır, kəndliləri incidir, bəs onun işinə haçan baxacaqsınız? Özü də müsəvat vaxtı polisə qulluq eləyib.

Bütün iclas sakit oldu. Milçək uça idi, qanadının səsi eşidilirdi. Səməd tez yerindən sıçrayaraq etiraz etdi:

– Yoldaş sədr, bu kişi yalan danışır. Üstümə ləkə atır. Mənimlə şəxsi-qərəzi var. Bunların peşəsi yalandan şikayət etməkdir, material yığmaqdır. Mən Şura hökuməti yolunda başımdan da, canımdan da keçərəm. İndi iyirmi iki dənə vəzifə daşıyıram: 1) Nahiyyə milis müdiri; 2) Nahiyyə icraiyyə bürosu riyasət həyəti üzvü; 3) Nahiyyə icraiyyə komitəsi üzvü; 4) Qəza icraiyyə riyasət üzvü; 5) İdarə xidmətçiləri həmkarlar ittifaqı üzvü; 6) Nahiyyə həmkarlar ittifaqı riyasət həyəti üzvü; 7) Beynəlxalq inqilabçılara yardım cəmiyyəti üzvü, 8) Könüllü hava donanması cəmiyyəti üzvü; 9) Hilali-Əhmər cəmiyyəti üzvü; 10) Latın hümrufatı həvəskarları cəmiyyəti üzvü.

Yərdən: – Bəsdir, bəsdir tanıyırsınız, – deyə bağırırdılar. Amma Səməd susmadı.

– Doğrudur, mən müsəvat vaxtı polisə qulluq etmişəm, amma mənə ora firqə göndərmişdi ki, müsəvatçıların gizli işlərini biləm. Budur ha, Məşədi Heydə də şahiddir.

Məşədi Heydə, əlbəttə, cəld yerindən qalxıb şəhadət verdi:

– Doğrudur, yoldaş, doğrudur: o vaxtı o da kommunist idi, mən də... mən də...

Səməd öz sözlünə davam etdi:

– Yoldaş, and olsun mənə, bu kəndli böhtan danışır, yalan deyir.

Kəndlilərin:

– Yalan deyir, yalan deyir, – səsləri otağı doldurdu.

Kim yalan deyir? Səməd dayımı? Yoxsa şikayət edən kəndli? – Səs-küyün çoxluğundan ayırd etmək olmadı.

İndiki iclasın məqsədi əhalini, fəqət həyətin qarşısında duran vəzifələrlə aşina etmək və idarələrdəki müzür ünsürləri tapmaq üçün kəndlilərdən yardım istəmək idi. Buna görə də Nadir Səmədin işinin xüsusi surətdə istintaq ediləcəyini kəndlilərə vəd və elan etdi. İclas qapandı və Nadir yenə öz kəndinə qayıtdı.

Bir yaxşı kürən at minib Səməd onun yanına gəldi. İçəri gircək cibindən dəsmalını çıxarıb gözlərini silməyə başladı. Nadir irəli yeridi. Hamı fironluğundan dad vuran Səməd indi Allahın məzlum bir bəndəsinə dönüb hər kəsə şofqət, mərhəmət oymatmaq istəyirdi.

– Sən boyda kişi də ağlarmı? – deyə Nadir onu məzəmmət etməyə başladı.

– Görürsənmi, bacıoğlu, necə tayfadır buranın adamı? Sən çoxdan kənddən çıxmısan, bizim günümüzə xəbər yoxdur. Heç zəddən adamın üstünə ləkə atırlar.

– Sən nə üçün ehtiyat eləyirsən? Bir halda ki, bir günah törətməmişən, şübhə yox ki, axır nəticədə bəraət qazanarsan.

Səmədin gözlünə ovsəl əjdaha kimi görünən Nadir, indi bu cür sadə və yumşaq danışmaqdan sonra bütün özəmət və məhəbbətin itirdi. Səmədin qorxusu qaçdı və öz-özünə:

– “Yox-a, özümünküdür?.. Qandır, zarafat deyil”, – deyə bacısı oğlundan lap arxayın oldu.

Sonra daxmanın pəncərəsindən həyətdə bağlanmış kürən atı göstərərək:

– Bacıoğlu, bu at da mənə sənə yadigar olsun, – deyə təklif etdi.

Nadirin etirazına cavab olaraq yenə də olavə etdi:

– Doğrudur, indi qiyməti çox bahadır. Amma ziyan yoxdur. Mən bunu Nikolay vaxtı almışam. Mən alanda dayça idi. Səkkiz manat verdim, çox ucuz aldım... Nadir ki, atdır da!.. Böyük şey deyil. Dayı ilə baciğlu arasında bir dənə at nədir ki, özü də kürəndir.

– Kürən at xətakar olar ha... – deyə Nadir nəyə isə eyham atdı və pəncərənin qabağında durub, ata tamaşa etməyə başladı. Səməd özü də sarşın idi lakin kürənə çalırdı. Bu sözləri kinayə ilə söylədiyini zənn edərək cavab verdi:

– Yox, baciğlu, dinc atdır. Heç xətakarlıq bilməz. Dinc adamın atı da dinc olar.

Səməd getdi, at qaldı.

Qapı açıldı, bir kişi girdi. Bıqları ağarmış, beli bir az bükülmüş, buxağının dərisi çənəsinin altına hind toyuğunun saqqalı kimi sallanmış və başı çiyinə əyilmiş Məstən bəyi Nadir tanıdı və:

– Qulluğunuz nədir? – deyə soruşdu.

– Qul sahibi olasan! Bir qulluğum yoxdur. Çox sevindik ki, sən böyük adam olmusan, bizim də zəhmətimiz bosh yerə itmədi. Saxladıq, böyütdük və bu mənsəbə çatdırdıq.

– Məni saxlayıb, böyütmənizə çox təşəkkür edirəm, vətəndaş Məstən!

– Bəylərin də arasında yaxşısı var idi. Amma indi qədrini bilən yoxdur.

– Kim idi yaxşı?

– Özün insafla söylə, yoldaş Nadir, heç mən bir adamı incitmişəm? Bir kəndliyə bir barmağımla da olsa, bir çırtma vurmamışam.

Nadir cavab vermədi, yalnız gözləri yol çəkirdi.

– Buyur, bu gecə bizə qonaq ol, bir plov yeyək, – deyə Məstən bəy bir sənəlik sükutu pozdu.

– Sağ olunuz, təşəkkür edirəm, işim var, bu gecə yoxsullar iclasında məruzə söyləməliyəm.

Məstən bəy söhbətin soyuq keçdiyini görüb məyus geri qayıtdı.

XIII

Axşam oldu, Nadir yoxsullar iclasına gəlib məruzəni söylədi və məruzə ətrafında açılan müzakirələni dinləməyə başladı. Bu anda anası gəlib çağırırdı və onu orada iki arvad gözlədiyini xəbər verdi. "Arvadlar kimdir?", sorduqda Məstən bəyin arvadı və qızı Zeynəb

olduğu cavabını aldı. Zeynəb adını eşitcək Nadir çox sevindi və görüş ümidinin lap yaxın olduğundan iztirabı həyəcana gəldi.

İclası buraxıb, tələsik ürəyi döyünə-döyünə evə getdi.

Zeynəb onu görcək:

– Biz səndən küsmüşük, – deyə qarşıladı.

– Nə üçün? – Nadir sordu.

– İndi böyümüsən, daha bizə etinə göstərməyirsən.

– Bu doğru deyil.

– Necə doğru deyil. Atam səni qonaq çağırır, nə üçün gəlmir-sən? Bizi bəyənmir-sən?

– Yox, işim çoxdur.

– Dur gedək, indi!

– Zeynəb xanımın da sözüünə yerə salacaqmısan? – deyə Nəğul xanım da təkidlə söhbətə müdaxilə etdi.

Zeynəbin sözləri yenidən Nadiri başqa bir aləmə cəlb etdi. Nadir öz həyatını düşündü. Yorgun ruhunun kimsə tərəfindən bir məhrə-bançılıq görmədiyini duydu. Ağır və məsul işlərdə çalışdıqdan sonra gəlib, evdə kimsənin eşq və məhəbbətini, nazı nəvazişini, məhrə-ban rəftarını görmədiyini xatırladı. Özünün şəxsi həyatda qarabəxt olduğunu anladı.

– Get oğlum, get qurbanın olum, – deyə bu vaxtadan sakit durmuş anası da təvəqqe etdi.

Nadirin getmək meylini gördükdə:

– Sənin üçün bu gün qırqovul-plov bişirmişəm. Məstən bəy özü vurubdur, – deyə Nəğul xanım bəlli etdi.

– Məstən bəy yenə də ova gedirmi?

– Məstən bəy ovsuz qalarmı? İstərsən, sabah səni də aparsın. Sən qırqovul ursan, bu səfər Zeynəb özü bişirəcək. Mən əlimi də vurmayaacağam.

Nadir paltoşunu geyib onlarla bayıra çıxdı.

Qapının ağzında Zeynəbin anası:

– Çamadanını da gətir, daha bura qayıtmazsan. Qalarsan bizdə – deyə təklif etdi.

Nadir onun təklifini rədd etdi. Artıq Zeynəb özü məsələyə qarışdı.

– Nə görmüsən bu çolaq Məcidin evində, acın, lütün yanında.

Bu sözlər Nadirin ürəyini iynə kimi sancdı.

– Beləmi?... – deyə dayanıb durdu...

– Əlbəttə.

– Hm! – edərək Nadir dodağının altında mırıldadı.

Bu dəmdə bir kondli yaxınlaşdı, iclasda hamının Nadiri gözlədiyi söylədi. Kondlinin səsi Nadiri sanki yuxudan ayıltı. Zeynəbdən üz istəyərək iclasa getdi. Zeynəb anası ilə evə qayıtdı. Mostan bəy çömbələnib darvazanın ağzında oturmuşdu. Bunları gördükdə dik qalxıb soruşdu:

– Nə oldu, gələcəmi?

– Gələcək, – deyə arvad cavab verdi.

Mostan bəy dirildi. Papağını qaşının üstə çəkib, bıqlarını tumarladı və çökməsinin quncundan qamçısını çıxarıb, əlində fırlatmağa başladı.

– Konyak da qoy, – deyə Mostan bəy ömr etdi. Sonra arvadının və qızının qabağında xoruzlanıb, kondlilərin dalınca deyilməyə başladı.

– Köpək uşaqlar! İndi bilərsiniz ki, özgənin yerini tutmaq nədir. Mostan bəy hələ ölməyibdir.

Arvadı süfrə düzəltməyə getdi.

Bir az keçməmiş, Səməd dayı, Məşədi Məmməd və Məşədi Heydər gəldilər.

– Allah mübarək eləsin, – deyə Məşədi Məmməd Mostan bəylə əl-ələ verib görüşdülər.

Sonra Məşədi Heydər də:

– Allah mübarək eləsin, bəy dadaş! – deyə Mostan bəyin əlini iki əlilə sıxıb təbrik etdi.

Mostan bəy onları evə dəvət etdi.

Hamısı cərgə ilə süfrənin dörd ətrafında öyləşdi. Balaca nimçələrdə tirmə süfrənin ortasına düzülmüş xuruşlar və yeməklər hamıdan artıq Məşədi Məmmədin diqqətini cəlb edirdi. Burada şit yağ, camış qatığı, quru balıq, yarpaq dolması, Bağır bəyin heyvə rubu, cücə kababı, göy soğan, sirkə-badımcan, həftəbecar, əvşələ, peşmək və iki şüşə konyak var idi... Ərdəbil pişiyi küftəyə baxan kimi zavallı Məşədi Məmməd də çərsiz durub bunlara baxırdı və baxdıca tamahı artırdı. Axır gözləməkdən səbir kasası doldu.

– Bəs yoldaş Nadir gəlməyəcəmi? – deyə Səməd dayıdan sordu. Səməd dayı da üzünü sualverici şəklinə salıb Mostan bəyö çevirdi və yalnız ondan cavab gözlədiyini anladı.

Mostan bəy isə:

– Bu saat gələr. İclasda bərk məşğuldur. Qurtaran kimi gələr, – deyə elan etdi.

– Bu iclaslar da qurtarmaq bilməz, – deyə Məşədi Heydər də məclisi qızıqdırmaq üçün söz atdı. – Səhər iclas, axşam iclas.

Bu dəmdə Mostan bəyin keçmiş nökrü çolaq Məcid daxil oldu, Mostan bəy qaşqabağını tökdü. Çağırılmamış qonağın gəlməsi onu port etdi.

Səməd isə sordu:

– İclasda idinmi?

– Bəli, orada idim.

– Nə danışdılar? – deyə Mostan bəy də maraqlandı.

– Nadir, qocaq yaxşı danışdı. Çox gözəl sözlər deyirdi, – deyə Məcid cavab verdi.

Nadirin böyönilməsi Mostan bəyi razı saldı və marağını daha da artırdı.

– Nə deyirdi axı?

– Deyirdi də, çox şeylər deyirdi. Deyirdi ki, görək bəyləri kondən çıxarsınız. Bunlar sizin qanınızı içirlər. Elo gülməli sözlər deyirdi ki. Deyirdi ki, kondli işləyir, bəy dişləyir, x...x...x... Kondli işləyir, bəy dişləyir. Camaat o qədər güldü ki, sonra deyirdi ki, görək yoxsullar birlişib ortaqlar olsunlar, hamısı birlikdə torpaq əksinlər. Axır ki, çox söz danışdı. Camaat hamısı razı qaldı.

Nadiri təriflədikdə Mostan bəy sevinirdi. Səməd onu lap sakit etmək üçün göz vurub:

– Nadir ağıllı oğlandır, – deyə Nadirin sözlərinin səmimi deyil, bir siyasət olduğunu işarət etdi və sonra – bəs iclas qurtarmadı? – deyə sordu.

– İclas çoxdan qurtarıb, – deyə Məcid cavab verdi. Mostan bəy iztirabla sordu.

– Bəs qonağın hara getdi?

– Bilməyirəm, dedilər qonağım sizə qonaq getdi. Camaat deyirdi ki, Mostan bəy onu bu gün qırqovul-plova sağın.

Gözlərini dolmadan çökməyən Məşədi Heydər daha təb gətirə bilməyib "bismillah" – deyə yeməyə təklif etdi və qolunu çirmə-layib qırmızı butalı nimçənin ortasında köndələn yıxılan çüncün qızarmış budundan yapışdı. Hamı yedi, şam bitdi. Amma Mostan bəyin gözü yolda qaldı.

Qış günlərinin biri idi. Məşədi Məmməd sarı kürkünü çiyninə salıb küçəyə çıxdı. Əlində başı qotazlı təsbəhini çevirərək baqqal Abdulhəsənin dükənina gəldi. Fikri tutqun, əhvalı pozğun idi. Təsbəhin hər danəsini şahadəət barmağı ilə baş barmağı arasında bir xeyli dolandırılmış buraxmazdı. Sanki fikrini məşğul edən suallara bu dəqiqələrdə cavab tapmaq istəyirdi.

Baqqal Abdulhəsən onu gördükdə bağlı bir məktub uzadıb verdi. Məşədi Məmməd məktubun yalnız Səməddən olduğunu güman edib oxumaq üçün Abdulhəsənin oğluna verdi. Xəlvətdə oxumaq məqsədilə dükəninin dalına çıxdılar.

Səməd dayının adını eşitcək baqqal Abdulhəsən də maraqlandı. Daş-tərəzini müştərilərin ümidinə buraxaraq o da dükəninin dalına gəldi və Məşədi Məmməd ilə bərabər qayət səbirsiz, hövsələsiz bir surətdə məktubun məzmununu dinləməyə başladı. Abdulhəsənin oğlu məktubu oxuduqca Məşədi Məmmədin əlində təsbəhin danələri sürətlə bir-birinin dalınca sapın bu başından o başına yuvarlanıb qaçırdı.

Səməd dayının başına gələn qəzavü-qədr qayət maraqlı olduğundan hər iki kişinin sinirlərinə oyatdı.

Kağızın məzmunu bu idi:

".. Nuri çəşmim və gözümün işığı Məşədi Məmməd! Bu kağızı sənə yazıram ki, mənim tərəfimdən nigaran olmayasınız. İndi işim yaxşıdır. Əvvəlcə vəkil mənə çox qorxuzdu. Edam cəzası, yəni güllələnmə olacaq deyirdi... Amma məhkəmə mənə ancaq altı il iş kəsdi. Əgər Nikolay vaxtı oğurluq üstə yatmağımı bilməsəydilər, lap az kəsərdilər. Görək qabaqdan familiyamı dəyişib Hüseynov qoymuş olaydım. Heyif ki, vaxtında başa düşməmiş, buradan çıxan kimi dəyişib Hüseynov qoyacağım. Məsəlmanın sonrakı ağılı. Deyirlər ki, Şura hökumətinin qanununda on ildən artıq adama iş kəsməzlər. İş kəsəndən sonra bir az keçməmiş əfv edirlər, ya da ki, kəndliləri yay fəslə gəldikdə əkin işləri üçün evə buraxırlar. İnşallah, ölməsək sağ qalsaq, Allah qoysa, bu il ötər, gələn il biçinə gəlib özümü sizə yetirərəm. Gözün uşaqların üstə olsun. Mənim tərəfimdən xatirəm olsunlar. Burada heç danışmayıram. Bizim üçün hər gün bir teatr da çıxarırlar. Sənin köhnə dostun Əhəd də

buradadır, mənimlə bir kamerada olur. Yaxşı həmsəhbətdir. Kəfi gələndə yenə "dalay daş-tərəzi" deyir. Bizim kənddə sənin ölinlə nə qədər rüşvət aldığını da söyləyir, sənə duası var.

Kağız sənə çatən kimi xəstəxananın da, hamamın da adını dəyişdir.

Rüşvət barəsində sənə bir dənə dəyərli məsləhət də çəydim. Öləncən yadından çıxarma. Bundan sonra heç kəsə rüşvət vermə. İndi rüşvət almaq da, vermək də günahmış.

Mənim də evimi bir dənə kürən at yıxdı. Xətəkar adammış, bacımın südü ona haram olsun. Deməyinin ki, kommunist farsca "qominist" imiş, yəni qohum-əqrəbə yoxmuş.

Əzərofi Səməd Şəmsizadə".

Kənddən qayıdanda Nadirin əhvalı çox pərişan idi. Zeynəblə görüşməsi, görüşüb dərindən daha da artması, onunla yenidən ayrı düşməyə məcbur olması, bununla həm özünü və həm də onu yenidən narahat etməsi Nadiri kəndə gəlməyindən pəşman etdi.

"Yaxşısı bu idi ki, görək mən heç buraya gəlməyə idim. Bos vəziyəm?! Mən gəlməsəydim, bu rüşvətçilər əhalini çapıb dağıdardı", – deyər gəlməyinin ictimai əhəmiyyətini qərara alıb özünə təsəlli verdi və üroyini narahat edən əzabı bir azca konar etdi. Hər şeydən artıq onu düşündürən qonaqlıq gecəsi Məstəan boygilo gətməməsi deyil, Zeynəbi aldatmadığı və onun qarşısında vədəxilaf çıxmadığı idi. "Mən nə üçün belə elədim? Yaxşı olmazdımı gətməyəcəyimi açıq söyləyə idim?.. Nədən qorxdum? Nədən ehtiyat etdim? Qoçaqlığım, cürətim? Mühəribə zamanı üroyimə minlərlə düşmən qurşunu yağdı da, heç qorxmadım. Burada nə üçün sıxıldım, küçüyə döndüm".

Anasının dediyinə görə tamam gecə Zeynəb evin dalında tək-tənha durub ağlayırmış. Bunu eşitdikdə Zeynəbin məhəbbətində Nadir daha bilməzə şübhələnməyi və gümanının əskidə belə doğru olduğunu anladı. Daha uşaqlıqdan öz balaca gözlərinin xoncor kimi iti baxışı ilə onun iri və məsum gözlərini, qara bəbəklərini dəşib üroyinin yolunu tapmışdı və üroyində yarıb sevginin birinci nişanələrini oradan çıxarmışdı. Bu nişanələrin hər biri də doğru olduğunu Nadir o vaxtdan bilmiş, özünün Zeynəb tərəfindən sevilib məsud

ola biləcəyinə inanmışdı. O zamanlar bunların birləşməsinə minlərcə manecələr vardı. Bu manecələrin hər birisi Nadirin gözüne dəg boya görünüb, onu qorxudardı. O, qorxusundan səadəti yolunda hər bir güzəştə, hər bir mübarizədə çəkiniydi. İndi isə... fələkin çərxi dönüb bütün manecələri rədd etdi. Ümidinə çatmaq vaxtı artıq yetdi. Amma Nadir ürayinin tələbini boğub, öldürüb firsətdən istifadə etmədi, etmək istəmədi və daha doğrusu, etmək mümkün olmadı. Onun qarşısında yeni manecələr törədi, böyüdü, yüksəldi, sarsılmaz qala kimi durub lal divarları ilə yolunu kəsdi.

Əvvəlki manecələr zahiri şərəitdə olduğu halda, indiki manecələr onun öz şüurunda və öz beyində idi. Bunları ödəmək çox zor idi.

Bu halətdə Nadir Bakıya qayıtdı, kənddə tapdığı cinayətləri məhkəməyə verib yenə öz işlə məşğul oldu. Meydana istisəsalatı yüksəltmə şüarı atıldı. İndi o, mədən müdirliyi vəzifəsini aldı. Həmin yerdə 15 il irəli qara işçi idi. Sonra tartayçı olmuşdu. O zaman bura bir zülm yuvası, istismar ocağı idi. Məstəhan bəyin qaranlıq və rütubətli tövləsi ilə fərqi yox idi. Amma indi sərbəst əmək dövrü olmuş və Nadir bura gəldikdə yenə əski yoldaşlarını tapdı. Artıq bunların hər birisi gözə görünməyən və adı çəkilməyən bir qəhrəmandır. Buruqların şam ağacı kimi səmayə yüksəlməsi, başlarında vurulmuş kəlləçərxin fir-fir fırlanıb quyulardan neft dərması, buruqsuz quyuların üstündə qurumuş tulumaların taq-taqla qalxıb düşməsi və qara neftin dəg çayları kimi şar-şarla axıb çənələrə tökülməsi və çalışqan işçilərin arası kəsilməyən hərəkətlərinə qarşı böyük yarıdıcılıq cəbhəsində vahid bir əhəng və əzəmət təşkil edirdi. Bunu gördükdə Nadirin də könülu çalışmaq həvəsi ilə doldu. Qolun, qıçın çırmalayıb fəaliyyətə başladı. Yorulmaq bilməyib gecə-gündüz buruqların üstündə duraraq səranəcam verərdi, rəhbərlik edərdi və lazım olanda hər işçinin də əvəzinə işlərdi. İşin ən çətin və ağır cəhətini öz öhdəsinə götürərdi. Fəaliyyət uğrunda canını da əsirgəməzdi. Sanki nəyin isə acığını işdən çıxarmaq istəyirdi.

Kənd ilə əlaqəsi zəifləşdi və anasının ölüm xəbəri gəldikdə bu əlaqə lap kəsildi. Kimsəyə kağız yazmaz, kimsədən kağız almazdı. Çalışardı ki, məhəbbət hissini qəlbində öldürsün və tamamilə unutsun. Çalışmaq, işləmək, faydalı olmaq və mənfəət vermək – bu sözləri Nadir özünə söyləyirdi və söyləyib də əməl edərdi. Daha kəndi xatırlamazdı. Kənd ilə rəbətişə olan acı xatirəti yadına salmazdı.

Məryəm heç yerdə gözüne dəyməyirdi. Xüsusi görmək üçün özü bir qədəm qoymayırdı. Bəlkə də heç yadına düşməyirdi. Aralarında olan əlaqəni yenidən xatırlamaq üçün yalnız bir hadisə səbəb oldu.

Bir müddət keçmiş, Nadirin qapısı açıldı, əvvəlcə içəri güclü bir ətir qoxusu və sonra da yaxşı geyimli bir arvad daxil oldu. Nadir bunun Məryəm olduğunu yalnız kişi kimi yeriməyindən tanıdı.

– Sən məni unutsan da, amma mən səni unutmam, – deyər işvəkar qadınlara məxsus bir şivə ilə fırlanıb ipək paltarını xatırlatıl yelətdi. Gözünün qarşısında oturdur.

Nadir ona göz gəzdirdi. Amma Zeynəbi görmədi. Bu əlaməti Nadir nəçə dəfədir ki, müşahidə edirdi; Zeynəbə bəxdiqda Məryəmi, Məryəmə bəxdiqda isə Zeynəbi görürdü. Bu dəfə hətta olini qaldırıb milçək ovlayan kimi Zeynəbin kölgəsini gözünün qabağından qovlamaq istədi; lakin o kölgə bu yandan qaçıb, o biri tərəfdə ləlmət durub möhzün-möhzün Nadirin üzünə baxırdı.

Nadir Məryəmin rəftarında bir yenilik gördü. Lakin bu yeniliyin süni olduğunu da duydu və indi Məryəmin artıq uzanmış saçlarını Zeynəbin saçları ilə müqayisə edəndə, yenə də – yox... o bambaşqadır, – deyər Zeynəbin zərif yanaqlarına tökülmüş burulu saçlarını yad edirdi.

Məryəm sonralar bir nəçə dəfə də gəldi, gətdi, amma Nadirin tərəfindən adı yoldaşlıq münasibətindən başqa bir şey görmədi.

Bəloklə, bir il keçdi. İşin ən tutqun vaxtı, yorğun və əzgin bir halda, hisli-paslı paltarının içində Nadir yatamaq üçün evə gəldi. Otağa girdikdə Zeynəbi və anası Nəğul xanımı, Məcidə gördü. Təəcübənd gözleri dörd oldu. Dimdik durub qapının ağzında dayandı. Sanki quruyub daşı döndü. Bu nədir? Bunun mənası nədir; ne üçün gəliblər? Nəçə gəliblər? Ne ad ilə gəliblər? Məcidin bunlar ilə nə əlaqəsi? Əgər varsa da, nə tərində, nə dərəcədə?.. Məcid belə bəvəfədir? Öz yoldaşı haqqında belə də etibarsızlıq olarmı?.. Mənim bütün hissiyyatımın şahidi, birinci əməkdaşım, arqadaşım, indi belə xainlik edərmi? Zeynəbi... – bu fikirlər Nadiri boğurdu. Məcid ilə Zeynəb məsələsinə gəldikdə ürayi döyünürdü, fikrini tez qovalayır və işin nə dərəcəyə gəlib çatmağına güman etməyirdi. Tez Məcidin haqqında insafsız olduğunu zənn edib, özü-özündən xəcalət çəkirdi. İztirabının artıqlığından bozarıb-qızarırdı. Uzun və qalın qaşları bir-birinə yapışib aşağı enir və balaca gözələrinin üstünü örtürdü.

“Yox, Məcid belə adam deyil... Kim bilir, bəlkə doğrudan... nə ola bilər?... Qismət elədir... Mən axmağam, nə üçün danıram? Mən onu almaq istəmədim, indi sərbəstdir, hər kimə istərsə gedər”.

Nadir özünə təsəlli verdisə də, lakin sakit ola bilməyirdi. Üzgözüni turşudub və başını yuxarı qaldırmayırdı. Qapının ağzında durmuşdu. Məcid bunun bu cür tutulduğunu görüb ayağa qalxdı və uca səslə qarşılayaraq qucaqlayıb öpdü.

– Görürsənmi, sənə necə əziz qonaqlar gətirmişəm?... – deyə Noğul ilə Zeynəbi göstərdi və axsaya-axsaya qayıdıb Zeynəb ilə Noğul xanımın arasında oturdu.

Nadir isə yenə əsil qonağı və bu qonaqların gəlməsi səbəblərini bilirdi. Məcidin gəlməyi onun üçün təbii olduğuna görə o qədər onu düşündürməyirdi. Bir cəhətdən də onun gəlməsinə və əsgiyoldası ilə görüşməyinə şad idi. Onu düşündürən yalnız Zeynəb ilə Noğulun gəlmələri idi.

XVI

Məcidin şəhərə gəldiyi birinci dəfə idi. Kəndin havası hələ başından çıxmamışda, çöldə həmişə ucadan danışdığı kimi burada da danışanda qışqırırdı və səsindən pəncərənin şüşələri tərpənirdi. Nadiri çəkib yanına dartdı və belə uca səslə onu başa saldı ki, Səməddən sonra Məstənan bəyin də işi çox pis oldu. Var-yoxu əldən getdi. Özünə hər tərəfdən təzyiq etdiklər və axırda da evini alıb, klub qayırdılar. Yatmağa yer tapmadı. Ancaq kənd şurasının icazəsilə həyətdən tövləyə köçdü.

– Yadındadırmı, biz də bir vaxt orada yatırıdık, – deyə Məcid keçmişdə Nadir ilə bir yerdə haman tövlədə yaşadıklarını xatırladı və sonra yenə söylədi:

Fələkin bir belə dövrü olacaqmış, nə bilim?

Saralıb bağı-gülüstan solacaqmış, nə bilim?

Məstənan bəy tövləyə girəndə də, çıxanda da bunu deyib başını silkələyirdi.

Noğul xanımın məramı bu idi, sözləri eşitdikdə Nadirin onlara rəhmi gəlsin. Məcid danışdıqca gözələrini onun ayağına zilləyib, hər

cümlənin sonunda başını Nadirə tərəf yeləyirdi və bununla sözlərinin doğru olduğunu təsdiq edib, bu qədər əziyyət çəkdiqlərinə və həm də öz ahu-zarilə Nadirin könüllü yandırmıq istəyirdi.

– Çox müsibət çəkdi, çox... xalan sənə qurban olsun! – deyə söhbətin ən yanlış yerində Məcidin sözünü kəsib əlavə edirdi.

Zeynəb də Nadirin kəm etinalığını gördükdə, sakit oturub gözələrini qırpımayaraq otağın bucağında asılmış tüfəngin çaxmağına baxırdı. Nadir isə başını aşağı dikib diqqətlə dinləyirdi və böyük səbirsizliklə bu söhbətin sonunu, ona lazım olan, onu hər şeydən artıq maraqlandıran cəhətini gözəleyirdi.

Məcid Məstənan bəyin rütubətdən xəstə olub, yorğan-döşəyə yıxıldığını söylədi. Zeynəbin xəstəxanada paltar yumaqla məşğul olduğunu bildirdi və axırda da yerli hökumətin əmrilə Məstənan bəyin kənddən çıxarılıb, başqa qəzaya göndərildiyini xəbər verdi. Bununla söhbət bitdi. Məcid susdu. Noğul xanımın dizinə döyüb, başını yelətməyi kəsildi, yenə də əsil mətləb, məsələnin möğzi, Nadirin ruhuna əzab verən cəhəti aydınlaşmayıb məchul qaldı.

Məcidin bu ailəni öz himayəsi altına alıb, özü ilə bərabər Bakıya gətirməyinin səbəbi Nadirin fikrini işğal edirdi.

Nadir məşin üstə su qaynatdı, çay demlədi və stəkan çatmadığı üçün qonşuya getdi. O, qapıya çıxdıqda Noğul onun soyuqluğundan şikayət edib, bura gəlmələrinə pəşman olduğunu izah etdi, Məcid isə:

– Yox, ay arvad, onun xasiyyəti belədir. Əslindən belədir. Gör-məyirsənmi, necə yaşayır? Necə gün keçirir. Mən də deyirdim ki, bizim Nadir Bakıda kamissar olub, yaxşı ev-əşiyi, qapısında qulluqçusu... Amma bu bizim üçün çay qaynadır. Evinde iki dəne istəkan da yoxdur ki, qonaq gələndə qabağına qoysun.

Nadir daxil oldu, qəybət kəsildi, hamısı xamış oturub çay içməyə məşğul oldu. Bu dəmdə Məryəm gəldi, əsgiyön əlbəbəsi əynində idi. Zeynəb və Məryəm ayrı-ayrı bir-birinə baxdılar və başdan ayağacan bir-birini ölçdülər.

Elə yer olur ki, adam saatlarla danışır, yenə heç kəsi başa düşməyir, amma elə yer olur ki, bir kəlmə danışmamış hamı bir-birini anlayır, hamı bir-birindən, bəzən gözündən, oturmaşından və duruşundan ürəyində nə olduğunu bilir. İndi belə oldu. Zeynəb və Məryəm səssiz-səmərsiz hər ikisi bir-birini anladı. Nadir də yenə evvəlki

kimi başını yuxarı qaldırmayıb qaşqabaqlı oturmuşdu. Bundan irəli Zeynəbi gördükdə Məryəmi, Məryəmi gördükdə Zeynəbi gözünün önünə gətirər və hər ikisini müqayisə edirdi. Amma indi ikisi də burada hazır durduqları halda heç birisi onun diqqətini cəlb etmədi, daha doğrusu, heç birisinə nəzər yetirmək istəmədi. Məclisi soyuq görən Məryəm qayıdıb getdi. Yatmaq vaxtı gəldi. Noğul ilə Zeynəbi otaqda qoyub Nadir Məcid ilə balkona çıxdı.

Gecə aydınlıq idi. Tabaq kimi girdələnmiş on dörd gecəlik ayın ziyası donizin üzərində düşərək Xəzərin göy üzünü qırmızı misə döndərən quyu kimi sahilə doğru uzun bir xətt kimi uzatmışdı. Asta əsən gilləvar ruzigarın sərin dalğalarını sahilədeki evlərin içərisinə gətirirdi.

Həmi yatdı, amma Nadirin gözünə yuxu gəlmədi. Nazik yorğanın altında gah bu böyrü, gah o böyrü üstə çevrilib çapalayır. Onu narahat edən məsələni Məciddən soruşmaq istəyirdisə də, cürət etməyirdi. – Qısqanırım, zənn edər; mənim üçün eyib olar, – deyər arxası üstə yıxılıb, müttəsil aya baxırdı. Sanki ayla danışır, bütün bu sirlərin iç üzünü ondan bilmək istəyirdi.

– Bu onun ağzı, bu onun burnu, bu yanaqları, bu mənim dişlərimin yeri, bu ... haman məsum gözler, haman baxışlar... kələğayı başından sürüşdü... zülfü üzərinə töküldü... Gözləri gizləndi... yenə zülfü çəkildi... yenə haman gözler açıldı... nə üçün dinməyirsən? Söylə! Cavab ver! – Ay isə heç bir şeydən xəbəri olmayan adam kimi sakit və sarsılmaz çöhrəsilə buna baxaraq, yanaqlarını qızardırıb, həmişəki yolu ilə üzürdü, seyrək-seyrək səpələnmiş buludlara təsadüf etdikdə onların altına cumub o tərəfindən çıxırdı.

Məcidin xor-xoru Nadiri fikir və xəyalatdan ayıldı. Onun uşaq kimi şirin yuxuya qərç olduğunu görüb, özünün qocalığını və sinirlərinin yorgunluğunu düşündü. Qalxıb yerinin içində oturdu. Qollarını uzadıb yavaş-yavaş bükdü. Dirsəkdən yuxarı köpmüş muskul-larını gördükdə əvvəl sağ və sonra solu əlləşdirib sıxdı və polad kimi bərkliyindən xoşal oldu.

– Hələ qüvvəm çoxdur, fayda verə bilər, – deyər yenə yerində uzadıb və aya tamaşa etməyə başladı.

Xəyalata qərç olmuş Nadir Məcidin yanında yatdığını unudub, etdiyi fikirləri öz-özünə ucadan söyləyirdi. Məcid oyandı və onun yatmadığını görüb səbəbini sordu. Bununla söhbət başlandı. Məcidin

də yuxusu qaçdı. Nadir üstüörtülü suallarla onun ağzını arayıb sirlərini bilmək istəyirdi.

Məcid isə kənddən, kənd şurasından, kənd təsərrüfatından, kəndlilərin siniflərə bölünməsindən, yoxsulların ortaqlar olub bir yerdə təsərrüfat qurmalarından danışır, axır söz üstə gəldi.

– Mən də ki, evləndim.

Nadir bir söz deyər bilmədi. Nəfəsi kəsildi, dili ağzında qurudu və ürəyi döyünməyə başladı.

Məcid sözündə davam etdi:

– Məstan bəy “fələkin bir belə dövrü olacaqmış nə bilim” – deyər-deyər gətirdi, ailəsi qaldı, heç kəs kömək etmədi. Pis arvad deyil, yaxşıdır, işləyendir. Məndə də nə lazımdır? İşləyən olsun.

Məcid danışdıqca Nadir ürəyində onu gah bəvəfəliqədə ittiham edib söyləyirdi, gah da özünü töhmətləndirib, Məcidin hərəkətinə haqlı görürək, onun evləndiyini ağıllı iş hesab edirdi.

Məcid yenə sözündə davam etdi:

– Dedim nə var axı gələr, işimi, gücümü görər, mənə kömək olar.

Nadirdə daha səbir qalmadı:

– Görünür ki, onu çox sevirsən? – deyər həyəcanlı sordu.

– Seviyəm a, Nadir qardaş, seviyəm də, istəyiyəm də, lap hey!..

Uşaqlıqdan gözüm onda idi.

Nadir barmağını dişlədi. Keçmişdə Zeynəbi güddüyünü o zaman Məcid bilmişdi və kimdən eşitdiyini deməmişdi. Zeynəbin özü Məcidə xəbər verdiyi Nadir indi güman etdi və hər ikisi tərəfindən belə insafsız bir tərzdə alındığına acıdı.

– Yəqin o da səni çox sevirmiş, – deyər sordu və bununla öz yeni gümanının təsdiq olunmasını istədi.

– Kim bilir? Məstan bəy dərimə saman töpəndi. Ancaq bir az meylli vardı. O zaman sənin taya dibində gizlənilib, güdməyini də mənə o xəbər vermişdi.

Nadir nə əzablar çəkdiyindən və yorğanın altında uzanıb döq-qədə dəfələrlə bu böyrü və o böyrü üstə çevrilməsindən Məcidin xəbəri yox idi. Onun iztirabını görməyib rahatca öz söhbətinə davam edirdi.

– Mənə də bir dəne işləyən arvad lazım idi. Odur ki, aldım gətirdim evə. Daha molla-zolla da çağırmadım. Kənd şurasında kobin kəsdirdim, sonra da gəldim bura gozməyə. İkisini də gətirmişəm, anası mənim, balası sənin.

– Sən nə danışırısan, a kişi, sarsaqqlamamısan ki?! – deyər Nadir sordu və qalxıb yerinin içində oturdu.

– Necə nə deyirsən? – Deyirəm ki, anası mənim, balası sənin. O vaxt Səmədin əliyə olsa idi, bütün xalqın gözündə hörmətdən düşərdin. lap biabır olardın. Səni pərdə qayıb bütün kəndi soyaçaqdılar. Amma indi nə Məstən bəy var, nə də Səməd. Özü də bir ildir özü öz başını saxlayır, xəstəxanada paltar yuyur. İndi onun da əli qəbaldır.

Nadir sakit durub, diqqətlə dinləyirdi. Qabaqkı iztirab getdi, həyəcanı soyudu, almində xırda-xırda tər damlları görünürdü. Artıq Məcidin sözləri onun üçün əzabverici olmayıb, ninnini söyləyən mehriban bir ananın nəğməsinə bənzəyirdi. Nadir bu sözlərdən xumarlanıb yenidən uzandı və gözünü yarıyumulu, yarıaçıq saxlayıb, kirpiklərinin arasından lap göyün ortasında varmış aya tərəf baxmağa başladı. Bu saat Nadirin xahişi yalnız dinləmək, Zeynəb haqqında söylədiklərini öyrənmək idi.

– Bilirənmə, Nadir qardaş! O qız sənə bənd olub və özü də yaman bənd olubdur. Əvvəllər bəlkə heç sevməyirdi, ancaq atası ilə Səmədin firıldığında tabe olurdu. Amma indi elə deyil, həqiqətdə sevir. Bir dəfə əlində jurnal görüb təəccübləndim. Oxu, yazı bilmədiyi halda jurnalı nə üçün aldıgını sordum. Bir söz demədi, qızardı, qaçdı. Axşamı sənin əksini ocağın başında divarda yapışdırılmış gördüm, Zeynəb hamı jurnalından kəsmişdi.

Nadir arxasından Məcidə tərəf çevrilərək qolunu büküb başının altına qoydu və yenə də dinləməyə başladı.

– İndi gətirmişəm, söz sənidir, – deyər Məcid susdu və Nadirdən son qəti cavab gözlədi.

Nadir bir az sakit qaldı, cavab vermədi. Sonra yerindən qalxıb, döşəyin üstə oturdu, bir az dayanıb kəndə son dəfə Zeynəbi gördüyünü təəvvürünə gətirdi. – “Nə görmüsən bu çolaq Məcidin evində, acın, lütün yanında?” Onun sözlərini fikrində təkrar etdi və yumruğunu öz dizinə vurub şiddətlə:

– Yox!.. Bu düzəlmə iş deyil, – deyər başını aşağı salıb dodağını çeynədi.

Nadir yox cavabını zəhərlən Məcidə verdikə də, bu cavab batında özünə idi. Məciddən başqa bu işə təhrik edən bir şəxs də içəridə var idi. Haman səsi boğmaq və öldürmək üçün Nadir yumruğunu qaldırıb bütün gücü ilə dizinə vurdu. Dodaqlarını çeynəməyə başladı.

– Məcid, sən mənim sağalmış yaralarımı açdın. Mənim ona məhəbbətim çoxdur. Onsuz xoş günüm olmayacaq. Lakin onunla da yaxşı gün keçirə bilməyəcəyəm. Aramızda dərin uçurumlar, sarsılmaz qayalar var... O bəy qızı, mən bir işçi baba.

– Nadir!.. Axı nə olub, nə qayabazlıqdır, nə uçurumbazlıqdır? O da bizim kimi zəhmətkeşdir...

– Yox, bir il paltar yumaqla bizim kimi əməkçi ola bilməz. Bir və ya iki il ilə əsrlərdən bəri zəhərlənmiş beyni sağaltmaq olmaz. Nadirin gözləri qızarmışdı. Bütün bədənini lərzə tutmuşdu.

– Bəs onda gərək mən də boşayam, – deyər Məcid cavab verdi və səsinde fikrinin həqiqətdə səmimi və qəti olduğu anlaşıldı.

Bunu çitək Nadir onu saxladı:

– Yox, yanlış fikirdənsən, sənə boşamaq lazım deyil, – deyər təklif etdi.

Lakin onun sözləri Məcidə təsir etmədi.

– Özün qızını almayırsan, amma mənə deyirsən ki, anasını boşama. Yox! Mən saxlayan deyiləm. Boşayacağam... Zavallı, qarnında uşağı da var, – deyər Məcid bir ləhzə fikrə getdi.

Uşaq olmağı, həqiqətdə, ancaq indi yadına düşdü. Evlənməsindən, arvadın uşağa qalmasından, yenidən arvadı boşamaq məcburiyyətində olmasından və ümumiyyətlə, bu işlərin hamısından kor-peşman olub yerin içində məyus oturdu.

Hər ikisi bir az sakit qaldılar. Nadir yenidən ona müraciət etdi:

– Sən ayrı, mən ayrı, mənim məsuliyyətim ağır, özümədən başqa 300 yoldaşın rəhbərliyi və məsuliyyəti mənim boynumdadır, sən saxla, ancaq gözle ki, lələ şələni minsin, şələ lələni minməsin.

Bu sözlər Məcidin üyrinə yağ kimi yayılırdı və onu çətin bir müəmmənin həllindən azad edirdi. Nadir yenə təkrar etdi:

– Sən boşama, saxla, səadətlə yaşa, amma mən... Mənimki belə gəlib, belə də gedəcək.

Sübh açıldı, gün çatdı, Nadir paltarını geyib mədəyə getdi.

Yenə hamı mədən, hamı işçilər, hamı yoldaşlar, əski ocağı, əski ailəsi. Yenə bu ailəyə qoşuldu, onunla bitirdi və onun ayrılmaz bir hissəsi olaraq qarnıca yuvası kimi qaynayan mədənlərin arasında itib batdı.

ƏVƏZ SADIQ

(1898-1956)

Əvəz Sadiq İrəvan quberniyasının Ordubad şəhərində xırda alverçi ailəsində doğulmuşdur. İlk təhsilini mədrəsədə, sonra Ordubad yüksək ibtidai məktəbində almış, 1927-31-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda oxumuşdur.

Əmək fəaliyyətinə 1920-ci ildə başlamış, Ordubadda yeni təşkil olunmuş birinci dərəcəli məktəbdə müəllim (1920-1921), hərbi məktəbdə müəllim (1921-23), maarif işçiləri ittifaqının rayon komitəsinin sədri (1924-1925), "Şərq qapısı" qəzetinin redaktoru (1926-1927), "İnqilab və mədəniyyət" jurnalının redaksiyasında məsul katib (1927-1933; 1938-1941; 1946-1951), Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında bədii ədəbiyyatın tərcüməçisi və redaktoru (1934-1938), "Kirpi" jurnalının redaktoru (1952-1956) işləmişdir. Ədib 1956-cı il avqustun 27-də Bakıda ürək xəstəliyindən vəfat etmiş, Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

Ədəbi fəaliyyəti XX əsrin 20-ci illərində başlayan Əvəz Sadiqın hekayə və şeirləri mətbuat səhifələrində 1930-cu illərdə görünmüş, "Xatirələr" adlı ilk kitabı 1933-cü ildə çıxmışdır.

KƏNDƏ DÖNÜŞ

Qatar son nöfəsini alaraq dayandı. Yolçular bir-birlərini itələyə-itələyə vaqonlardan düşməyə başladılar. Dal vaqonların birindən zahiri görünüşü ilə başqa yolçulardan ayrılan bir gənc düşdü. Bu, Əlvəsvət idi. Onun uca boyu, enli kürəkləri və iri, girdə sifəti vardı. Başındakı şapka, əynindəki paltó, əlindəki çamadan onun şəhərdən gəldiyini bildirir, stansiyanı dolduran bombapapaq, əyni çuxalı, əl və çiynlərində xurcun daşıyan kəndlilər içərisində onu daha uzaqdan tanıdırırdı. Hamıballar və faytonçular yüyürürək, "ay yoldaş, ver götürek", "oyleş aparaq" kimi sözlərlə onu qarşıladılar. Lakin o bunların heç birinə əhəmiyyət vermədən stansiya qapısına doğru getməyə başladı.

Əlvəsvət iki ildən bəri buraları görməmişdi. Son dəfə buradan gedərkən stansiya binası təmir edilirdi. İndi binanın təmir edilib qurtardığının və stansiya yeni elektrik işığı çəkildiyinin belə fərqi yox idi. Stansiyanın qəsəbəyə tərəf olan qapısından çıxdı və pilləkənləri endi.

Əlvəsvətin gedəcəyi kənd buranın iyirmi verstliyində idi. Dəmir yol burada qurtardığından bu son stansiya düşənlər fayton, at və sair vasitələrlə öz yerlərinə gedib çıxmaları idi. Əlvəsvət faytonla getmək istəmədi: onun faytonçulardan zəhləsi gedirdi. Həmişə: "Xalqın qanını sorurlar, on kilometr yola yüz kilometr dəmir yol pulundan baha alırlar" – deyirdi. Əlvəsvət öz kəndlərində kooperativ sədri ikən faytonçularla mübarizə etmək məqsədilə kooperativin pulu ilə bir avtomobil alaraq işə salmışdı. Ancaq yollar avtomobil üçün əlverişli olmadığından və deyildiyinə görə, faytonçular yolu qəsədən xarab etdiklərindən avtomobil işləməyib bilməmiş və kooperativ bundan xəyli zərər görmüşdü. Buna görə Əlvəsvət yaxşı şose yolları çəkilməyincə avtomobil işlətməyin yersiz olduğunu düşündüyü kimi, kooperativə zərər və ya mənfəət gətirəcəyi ölçülüb-biçilməmiş işlərdən bir daha yapışmayacağına söz vermişdi. Ancaq o, indi faytonçularla üz-üzə gəlmişdi. Ya iyirmi kilometr piyada getməli və ya da gəcəni burada keçirərək səhər faytonçuların nazına qatılmalı idi.

Əlvəsvət bir az getdikdən sonra yol ayrığı ilə qarşılaşdı. Dayandı. Düşünməyə başladı. Yolların birisi qəsəbəyə, o birisi kəndlərə gedirdi. Yol uzunluğunu iki-bir, üç-bir gələn yolçular dayanmadan qəsəbənin yaxında görünən işıqlarına tərəf tələsirdilər. Bunlar, adət üzrə gəcəni burada qalaraq, səhər işıqlanandan sonra öz kəndlərinə gedəcəklərdi. Bir gəcəni itirmək Əlvəsvətin heç də xoşuna gəlməyirdi. O, vəqəndə öz yerlilərindən səhər kənddə kooperativ seçkilərinin olacağını eşitmişdi. Bu seçkilərdə iştirak etmək Əlvəsvəti çox maraqlandırır. Bəlkə iclas səhər tezədən çağırılmışdır! Gəcəni burada yatarsa, seçkilərə gedib qatılmaqla bilsin. Kəndə gəcə tələsən gəcəni bir az münasib deyildi. Əlvəsvət bu yerlərdə böyüyüb bu yerləri beş barmağı kimi tanısa da, yəni bir qədər ehtiyat edirdi. Xüsusilə son zamanlarda kənddən aldığı kağızlardan qolçomaqların rahat durmadıqlarını bilirdi. Bir az tərəddüd etdi. Nəhayət, belindəki tapançasını irəliyə çəkərək, yeni bir qüvvə almış kimi, "gəcə gedilən yol tapılmış olar" deyib yola düşdü.

İndi o geniş bir çöldə, alçaqboylu yulğun kolları arasında uzanan araba yolunu qabağına qataraq irəliləyirdi. Vaqonun boğucu havasından sonra çölün təmiz və saf havası Ələvsətin çox xoşuna gəldi. Qarşından əsən külək onun üzünü oxşadıqca sanki ruhu təzələnirdi. Yolun sağ tərəfində bir az uzaqda dalğalanaraq axan Araz, ayın saf işığı altında bürünc bir kəmə kimi parlayırdı. Arazın üzərində böyük dəmir körpü ucalırdı. Gündüz bu körpünü görməyənlər bəlkə də uzaqdan qaranal uca dəmir yığınının körpü olduğunu birdən-birə qərarlaşdırı bilməzdilər. Lakin Ələvsət uşaqlığından bu yerlərdə böyüdüyündən hər tərəfi qarşı-qarşı tanıyırdı. O, muzdluluq edərkən illər uzunu bu yerlərdən araba ilə kol daşımağa gəlmiş, sonralar isə aylarla sərhədə qarovula çıxmış və buradan dəfələrlə keçərək səhərə getmişdi.

Lakin nədənsə Araz və körpü bu dəfə onun çox düşündürdü. O indi nə körpüyə və nə Arazı iki il bundan qabaq baxdığı adı nəzərlə baxmırdı. Bakıda məktəbdə müəllimlərdən, zavodlarda işçilərdən aldığı dərslər onun sinfi şüurunu artırmış və gözələrini açmışdı. İndi Araz, onun gözündə artıq xırda suların birləşməsindən toplaşaraq axan Araz deyil, bir-birinə zidd iki həyat quruluşu arasında sərhəd təşkil edən Arazdı.

Ələvsət 20-ci il vuruşmalarında İrana qaçarkən İran kondillərini yaxından tanımış, acından Ələvsət belə xan gəlib tarladakı məhsula baxana qədər onların öz əllərinin əməyi ilə yetirdikləri məhsula əl vura bilmədiklərini və hər zaman xan fərşalarının şallağı altında tapdalandıqlarını görmüşdü.

Bir az sonra yol öz istiqamətini dəyişdiyindən, Ələvsətin qarşısında yeni bir mənzərə açılmışdı. Körpü artıq gözəndən itmiş, onun yerinə birisi o tay və birisi bu tayda qarşı-qarşıya iki kənd görünürdü. Sovetlər kəndi yeni tikilmiş elektrik stansiyasının verdiyi işıqlarla uzaqdan ulduzlu bir göyü xatırladıqı halda, İran kəndindən hisli lampalardan çıxan işıqlar bəzən görünür, bəzən isə qaranlığa cümərarə saralıb və solurdu. Bu sönük işıqlar, sanki onun göz bəbəyini dəşərək, beyninə batır və onda bütün Şərqi qarşı bir həsrət, məhəbbət və Şərqi soyanlara qarşı dərin bir nifrət oyandırır. Şərqi ölkələrində qurulacaq sosialist respublikaları bir-bir gözünün qarşısında canlanır və qəlbindəki həsrət qüvvətli bir ümidə çevrilirdi. O indi özünü Şərqi inqilabının qabaqda gədən bir mübarizi hesab edərək irəliləyir və get-gedə addımlarını genişləndirirdi.

Səhərə yaxın Ələvsət kəndlərinin yolu üzərində olan bulağın yanına çatdı. Ay dağın dalında gizlənmiş, ətrafı qaranlıq bürümüşdü. Bulaq xəfif bir çağlıtı ilə daşlar arasında axaraq gecenin sükutunu pozmaqda idi. Ələvsət ayaqlarını yeni çıxmış olan yumşaq otların üzərinə basaraq bulağın kənarına yaxınlaşdı. Çamadanını yerə qoydu, kepkasını götürdü və həmişə çıxdığı daşın üzərinə çıxaraq bulağın sərin suyu ilə əllərini və üzünü təmizləmə yudu, iki ildən bəri suyundan içmədiyi bu bulaqdan doyuncə içdi və geri çəkilərək, bir az yorgunluğunu almaq məqsədilə otların üzərinə uzandı.

Bu bulaq, kəndlərinin on qiymətli sərvətlərindən biri idi. Ələvsət Bakıdakı gəzməli yerləri gördəndən sonra indi bu bulağa artıq qiymət verərək "bura da bizim bulvarımızdır" – dedi. Doğrudan da kəndin cavanları həmişə gəzmək istədikdə bu bulağın başına gəlir və burada kabab bişirib kef çəkirdilər. Ələvsət də buraya yoldaşları ilə gəlmişdi. Ancaq nədənsə son dəfə Bakıya, kooperativ texnikumunda oxumağa gedərkən bu bulağın başında keçirdiyi dəqiqələri daha çox xatırlayır və bu bulağın yanından başlayan sevgini xəyalında canlandırırdı. O zaman onunla bərabər oxumağa gedən Sara ilə burada faytından düşmüş, bu otlar üzərində oturaraq şirşirin söhbət etmişdilər. Birinci dostluqları da buradan başlamışdı. Ələvsət Bakıdan söhbət edərkən Sara gülürək demişdi:

– İkimizin bərabər getməmiş çox yaxşı oldu. Bakıda darıxmaq. Saranın bu sözü Ələvsətə artıq cəsarət verdiyindən yolda ürəyini Saraya açmış, onu çoxdan cəvdiyini bildirmişdi. Məktəb həyatı bu iki gənci bir-birinə artıq bağlamışdı. Onlar bir yerdə oxuyur, bir yerdə dərslər hazırlayıb, bir yerdə də gəzirdilər. Sonuncu iki il Ələvsətin 25 illik ömrü içərisində çox qiymətli yer tuturdu. İki il içərisində, o bir tərəfdən çox bilik və təcrübə əldə etmiş, o biri tərəfdən isə çox şad və nəşəli ömür keçirmişdi.

Ələvsət Sara ilə məktəbi bitirdəndən sonra bərabər kəndə dönməyə və orada evlənməyə qərar vermişdilər. Lakin kənddə işiyyə olan ehtiyac, Ələvsəti müvəqqəti olaraq məktəbdən bir illiyə ayırmışdı. Bir gün Sara ilə bərabər dərslər hazırlarkən məktəbin ödək katibi Ələvsəti yanına çağıraraq demişdi:

– Partiya komitəsindən aldığımız əmərə görə qüvvətli tələbələrəndən on nəfəri məktəbi bitirməmiş kəndə getməlidir. Ödək müzakirə

rədon sonra sənin də getməyinə qərar çıxarmışdır. Bir ildən sonra yenə gəlib oxuyarsan.

Sara bunu eşidərkən mənalı nəzərlərlə bir kitabı və bir Ələvsəti süzmüşdü. O, sinfi mübarizənin kəskinləşdiyi bu günlərdə kənddə işçi lazım olduğunu bilse də, nəzərləri ilə sanki Ələvsətdən soruşmaq istəyirdi:

– Bəs mən, bəs bizim qərarımız?

Ələvsət Saraya bir söz demədən özək kitabına:

– Kənddə işləmək lazımdır. Mən getməyə hazıram, – demiş və bir gün hazırlıqdan sonra yola düşmüşdü. Bakı stansiyasından ayrılması gözünün qabağındı idi. Bütün məktəb kəndə gedənləri ötürmək üçün stansiya yığılmışdı. Sara onun qoltuğuna girərək: “Tez-tez kağız yazarsan ha!” deyirdi və yay tətildə kəndə gəlməyə söz verirdi. Vaqonun hərəkət etməsinə bir az qalmışdı ki, özək kitabı üzünü gedənlərə tutub əsl tapşırığı bir daha xatırlatmağa tələsirdi:

– Kənd sinfi qarışma qazamında qaynadığı bir zamanda, bəşir-dincilik və tərəddüdə qətiyyətin yol vermək olmaz. Kollektivləşmə yolunda bolşevikçəsinə çalışınız, işləriniz barəsində bizə yazınız...

Vaqon hərəkət edərkən o, gözünü Saraya dikmişdi. Saranın yellədiyi yaylığını seyr edir və əli ilə stansiyadan qatara tərəf uzanmış bir çox əllərə cavab verirdi.

Ələvsət təzə bir qüvvətlə ayağa qalxdı. Bayaqdan bəri gəldiyi şose yolunu tərk edərkən, bağların arası ilə gedən kəsmə yola döndü. Ağaclar hər iki tərəfdən budaqlarını birləşdirib, yolu yaşıllıq qadın altına almışdı. Divarların diblərində cərgə ilə ekilmiş söyüd ağaclarının altında çağlayan suların səsi, şəhərin yaxınlaşmasından sevinərək oxumağa başlayan quşların nəğməsinə qarşıaraq gözəl bir musiqi əhəngi yaradırdı. Yeni açılmış çiçəklər öz ətirləri ilə hər tərəfi doldurmaqda idi. Ələvsət uşaqlıqdan bəri təbiəti çox sevse də, indi bu gözəllik onu o qədər cəlb edə bilmirdi. Onun başı kənddə görəcəyi işlərlə məşğul idi. Qabaqdan gələn bir səs Ələvsəti başını dolduran fikir dənizindən ayırdı. O, bir-birilə xısn-xısn danışaraq, oğru addımları ilə yolun o birisi tərəfindən gələn üç nəfərlə qarşılaşmışdı. Bunlar gecənin qaranlığında kölgəyə bənzəyir, bir ağır şeyi ortalarına alaraq haraya işə sürükləyirdilər. Ələvsət “qan-drabatchılardır, yəqin İrandan keçirdikləri malları gizləmək istəyirlər” – deyərək, tapançasını əlinə alaraq bunları toqibə başladı.

Bu üç nəfər divarı aşaraq bağa keçib, bağdakı böyük çinar ağacının dibində oturdu. Ələvsət də onlardan bir az aralı olan ağacın daldına gizləndi. Onlar yüklərini yerə qoyaraq bir işlə məşğul olmağa başladılar. Bir azdan sonra o tərəfdən sıxıldı və iniltiyə oxşar bir səs eşidildi. Ələvsət tapançasını əlinə sıxaraq nə edəcəyini bilmirdi. Bunların bir cinayətlə məşğul olduqlarına qərar verdiyindən, əvvəl üzərlərinə atılaraq kim olduqlarını və nə iş gördüklərini öyrənmək istədisə də, sonra silahlı olduqlarını görünce, müdafiə vəziyyətində qalaraq işin axırını gözləməyi daha müvafiq bildi.

Adamlar, yüklərini ağacın oyuyunda gizlədərək üzərini basdırdıqdan sonra Ələvsətin gizləndiyi ağacın yanından gəlib ötdülər. Ələvsət onların danışığını aşkar eşidir və açılmaqda olan şəhərin bəz işığında adamların üzərini də bir az seçə bilirdi.

– Dalısından əngəl çıxmasa, işini yaxşı bitirdik, – deyərək qabaqda gedən uzunboylu, keçə papaqlı adam danışmağa başladı.

Alçaqboylu, qalın pencək geymiş o birisi isə birincinin sözüne qüvvət verərək dedi:

– Qəbirdən ölü xortlar, o çuvaldan çıxma bilməz. Sabah gəco gəlib basdıraraq.

Üçüncüsü dedi:

– Gedin xatircəm yatın, heç şeytan da gəlsə onu tapa bilməz, – dedi.

Adamlar uzaqlaşmağa başladılar. Ələvsət bu üç adamı səslərindən tanıdı, bunlar kəndin məşhur qolçomaqlarından Kərbəlayı Rzaqulu, Xuduşboy və dükançı Məşədi Qulamrza idi.

Ələvsət, canilər uzaqlaşdıqdan sonra gizləndiyi yerdən çıxıb, oyunu arasdırmağa başladı. Onun ürəyi döyünür, əlləri də əsirir. Oyunu içərisinə tökülmüş bir çox quru ağac budaqlarını qaldırdıqda əli yumşaq çuvala toxundu; içində adam vardı.

Ələvsət diksinərək geri çəkildi. Sonra yavaşca irəliləyərək diqqətlə bu adamın üzünə baxmağa başladı. Lakin adamın üzü qanlı olduğundan tanımaq çətin idi. Yaylığı ilə cəsədin üzündəki qanı silmək istərkən adamın vücudundakı hərəkəti hiss etdi, “bəlkə bunu diriltmək mümkündür” – deyərək düşündü və tez yaxındakı arxın yanına qaçaraq, oradan bir az su götürüb yarasının üzünə səpdi.

Hava artıq tamamilə işıqlandıqından Ələvsət qarşısındakını tanıdı; yaralı onun yaxın dostu, kooperativ sədri Həsən idi. Ələvsət, kənddə işləmək üçün Həsənin yardımına çox ümid bağlayırdı.

O, məktəbdə ikən Həsənə yazışır və kəndin vəziyyətini onun məktublarından öyrənirdi.

– Həsən... Həsən... Cavab ver...

Həsəndən heç bir cavab olmadı. Ələvsət yorulmağına baxmayaraq dəsmal və çuval parçaları ilə Həsənin yaralarını bağlayır və başını sığallayırdı.

– Həsən... oyan...

Bir azdan sonra Həsən xəfifcə nəfəs alaraq başını yavaşca tərəptdi. Gözünü açaraq tutqun nəzərlərlə ətrafını süzməyə başladı.

– Həsən, mən sənin dostun Ələvsətim, mən tanıyırsanmı?

Həsənin ayılması Ələvsəti sevindirdi: Həsənə tez tibbi yardım edilə sağala bilərdi. Ələvsət vaxtı keçirmədən yolun yarım kilometrliyində olan sərhəd mühafizə əsgərləri postuna yüyürərək tez post həkimi və iki qızıl əsgərlə Həsənin yanına qayıtdı. Həsən tamamilə ayıldığından yaralarının ağrısını hiss etməyə başlayır və su istəyirdi. Həkim yaralara lazım gələn davaları sürərək, əsgərlərə Həsəni posta gətirmələrini əmr etdi. Əsgərlər Həsəni xərayə qoyub götürdülər. Bir azdan sonra Həsən qızıl əsgərlər içərisində rahat yatırdı.

Həkim işini bitirərək bayıra çıxdı. Onun deməsinə görə, Həsənin yaraları o qədər də dərin deyildi. Qatillər bir neçə yerdən Həsənin üzünü və böyrünü yaralamışdılar.

Ələvsət səhərdən bəri carpayının yanına qoyulmuş kürsüdə oturaraq Həsənin oyanmasını gözləyirdi. Onu rahatlaşdırmaqdan qorxduğu üçün hərəkətlərinə artıq diqqət edir və azacıq bir səs çıxarmamağa çalışırdı. Həsənin hələ də yatdığına görə yavaşca qalxaraq pəncərənin qabağına keçib, çöli seyr etməyə başladı.

Günəş dağın dalından çıxaraq yüksəklərə qalxmış, öz ilıq şüalarını bütün çöl üzünə yaymışdı. Kənd naxırçısı kəndin inəklərini bağlar arası ilə axıb gələn çayın iki tərəfinə yayaraq otarmaqda idi. Uzaqda dağın döşündə qoyun sürüsü otlaya-otlaya dağa dırmanırdı. Kəndlilər əkinə çıxdıcaq zəmilər yavaş-yavaş canlanır, hərəkətə gəlir və səs-küylə dolurdu. Bir azdan sonra kəndin yuxarı tərəfində bir neçə traktor kolxoz tarlalarını sürməyə başladı. Həsən, Ələvsətə yazdığı məktubunda kəndlərdə kolxoz təşkil etmək və traktor

gətirmək yolunda apardıqları mübarizədən uzun-uzadı bəhs etdiyindən, Ələvsətdə bunları görmək üçün böyük bir həvəs oyatmışdı. O indi birinci dəfə, belə bükülmüş xışdan başqa bir alət görməyən zəmilərdə traktorun işləməsinə artıq sevincle tamaşa edir və şadlanırdı.

Həsənin dərinə nəfəs alması Ələvsəti carpayının yanına qayıtdı. Həsən lazımı qədər dincəlməmiş olmalı idi ki, gözlerini açaraq baxmağa başladı. Qansızlıqdan saralmış üzündəki gözələr, başına gələn fəlakətlərin səbəbini axtarırmış kimi, ətrafa şübhəli-şübhəli baxmaqda idi. Zəif bir hərəkətlə başını sola çevirərək Ələvsəti tanıyaraq, zərhlıtlı bir səslə:

– Ələvsət, sən sənmə? – deyə soruşdu.

Həsənin tamamilə özüne gəlməsi Ələvsətin üzündə səhərdən bəri toplaşan kədərləri dağıtdı.

Ələvsət bir azdan sonra bütün əhvalatı düşünmüşdü. Həsən kəndin aktiv bir işçisi olduğundan kənd qolçomaqları onu çoxdan məhv etməyə çalışmışlar. Onlar bir neçə dəfə Həsəni girmək istəmişlərə də fərsət tapmamışlar, nəhayət, dünən gecə səhərə yaxın Həsənin qapısını döyərək “Kooperativ yanır” – deyə Həsəni həyəcanlı surətdə küçəyə çıxmağa məcbur etmişdilər. Həsən qapıya çıxar-çıxmaz Ələvsətin gördüyü həmin üç nəfər ağrını tıxamış və başına çuval keçirib gizlətmək üçün bağa gətirmişdilər. Canilər əvvəlcə səs çıxartmadan və qan izi buraxmadan qorxuqlarından Həsəni güllə və xəncərlə vurmaqdan vaz keçərək, boğmaqla öldürmək istəmişlirdi, – ancaq bağda gizlətmək istərkən hələ boğulub öldüyünə duyduqları üçün bir də çuvalın üzərindən xəncəri basaraq böyründən yaralamış və bir daha gizlətdikləri yerə çıxma bil-məyəcəyinə inanaraq çıxıb getmişdilər.

Bir az danışıqdən sonra Həsən və Ələvsət ikisi də bir aralıq susdu. Hər ikisi düşünmək lazım olduğunu duyduğu üçün sükut edir və sanki nəzərləri ilə bir-birinə sual verib cavab alırdılar.

Nə etmək lazım idi? Burada buraxılacaq balaca bir səhv böyük zərərlərlə nəticələnə bilərdi. Heç şübhəsiz ki, qolçomaqlar Həsəni şəxsi ədavət üzündən öldürmüşdülər. Həsəni öldürməkdən məqsəd bir çox fırıldaqclar çevirmək, kolxozu dağıtmaq, kooperativi və kənd

sovetini öz əllərinə keçirməkdə. Həsənə hücum edən ancaq qolçomaq dəstəsinin nümayəndələri idi. Əsas məsələ dəstənin hamısını meydana çıxartmaq və onların planlarının üstünü açmaq idi. Həsən sükkutu pozaraq:

– Məncə, axşam iclas olana qədər biz heç bir şey etməməliyik, – dedi. – qoy onlar məni ölmüş bilib iclasda özlərini göstərsinlər. Onların hamısını tanımaq bizim üçün xeyirdir. Axşam isə...

Həsən sözünü bitirməmişdi ki, qapı açıqlaraq sərhəd mühafizəsi rəisi Əhməd içəriyə girdi. Əhmədin gəlməsi hər ikisini sevindirdi. Çünki Əhməd bunlara bu barədə yardım edə biləcək ən yaxşı bir yoldaş idi.

İndi Həsənin çarpayısının ətrafında üç nəfərlik bir iclas açılmışdı. Bu iclas bu anda, bunlar üçün vaxtilə yerlərdəki inqilabi komitənin etdiyi iclaslar qədər məsul bir iclasdı. Həqiqətəldə kənd indi hökumətsiz qalmışdı. Sovet sədri rayona tolimat üçün çağırıldığından. Həsən müvəqqəti olaraq sovet sədrini də əvəz edirdi.

Yoldaşlar bir az düşündəndən sonra Əhməd üzünü Ələvsətə tutaraq:

– Son axşam iclasa get və iclası apar, – dedi, – sonrasını iş özü göstərir.

Əhməd bu sözləri deyib ayağa qalxdı və telefonda danışmaq üçün qonşu otağa keçdi.

Ələvsət kənddəki iclasların məktəbdə çağırıldığını bildiyi üçün axşam saat yeddiddə bir baş məktəbə gəldi. O gəldiyi zaman iclas açılmışdı. Otaq kəndlilərlə dolu idi. Kəndlilərin bir qismi skamyaların üzərində, pəncərələrin arasında oturmuş, bir qismi divara dayanmış, bir qismi də aralıqda ayaq üstə durmuşdu. Otaq ancaq sədrin stolunun üzərinə qoyulmuş bir lampa ilə işıqlandırıldığından, Ələvsətin dayandığı yer o qədər də yaxşı görünmürdü. Ələvsət özünü daha qaranlıqda pəncərənin içində gedişinə tamaşa etməyə başladı.

İclasə rayondan gəlmiş kooperativ tolimatçısı sədrlik edirdi. Sədr, tez-tez qolundakı saata baxaraq öləndəki zəngi çalır və iclası intizamla çağırırdı:

– Yoldaşlar, – deyirdi, – səs-küy etməyin. Biriniz deyən, biriniz eşidən. Bir-bir namizədlərinizi deyən səsə qoymaq. Kim artıq səs alsə heyətə onlar keçəcəkdir.

İclas daha da qarışırdı. Hər kəs öz namizədini səsləməyə başladı. Səslərin içərisində Ələvsətin dünün gördüyü Kərbəlayı Rzaqulun səsi lap hündürdən eşidilirdi.

– Elə adam seçiniz ki, alverdən başı çıxsın. Mən Məşədi Gülmirzəni deyirəm.

– Kərbəlayı Həsənə də yaz.

– Seyid Abbasi da.

– Muzdurlardan yazmadın, ay yoldaş, Rəhimi.

– Qadınlar yaddan çıxdı. Nisə xalanı.

Kənd yoxsullarından Zülfüqar qalxaraq bağırdı:

– Sovet sədri burada yoxdur, seçki düz deyil.

İclas daha da qarışırdı.

Əli adlı bir oğlan qalxdı:

– Mən təklif edirəm Həsənə yazınız.

Kərbəlayı Rzaqulu söz alaraq:

– Yoldaşlar, mən təklif edirəm burada olmayanlar heyətə daxil edilməsin, bəlkə heç Həsən işləmək istəməyir. Biz nə deyib onu heyətə yazacağıq.

– Həsənsiz işimiz keçməz.

– Yaxşı keçər, iclasa gəlməkdən boyun qaçıran adam sonin üçün nə işləyəcək?

Muzdur Əli fikrində israr edərək deyirdi:

– Həsən iclasdan qalmaz. Yoqin mühüm bir iş dalınca hara isə getmişdir.

Pəncərənin içərisində dızlörünü qucaqlayaraq oturan Hacı Səməd ayaqlarını pəncərədən aşağı salladaraq ayağa qalxdı və istəhzalı bir gülüşlə:

– Doğrudan da mühüm iş dalınca gedib. O, iclasa gəlsin, bəs kəndə təzə gələn müəllimə ilə kim mazaqlaşsın? Bir az bundan qabaq bulaq başına gedəndə görüblər.

Muzdurlar komitəsinin sədri Zülfüqar ayağa qalxaraq acıqlı nəzərlərlə hacını süzdükdən sonra:

– Hacı, sən çox çərtlədin. Bizim işçilərimizi ləkoləməyə haqqın yoxdur, – dedi; sonra üzünü iclasa tutaraq:

– Yoldaşlar, bu seçki düz deyil, burada nə kənd soveti sədri, nə özək katibi, nə də kooperativ sədri vardır. Mən qəti surətdə ya iclasın yatırılmasını və ya heç olmazsa bu saat Həsənin tapılıb iclasa

götürülməsini təklif edirəm. Rayondan gələn təlimatçı yoldaş isə tələsirsə çıxıb gedə bilər. Mən açıq deyirəm. O, buraya iş görmək üçün gəlməmiş, buradan protokol aparmaq üçün gəlmişdir. Biz sonra seçkilərimizi özümüz də apara bilərik.

Sədr təxir edilmək haqqındakı sözləri eşitməmiş kimi iclasın davam etdirilib qurtarmasını təklif edir və deyirdi:

– Yoldaşlar, mən bu həftə iclasında 8 kənddə seçki aparmalıyam. Görək bu gün bu kəndi qurtaram.

Otaqdakıları sakit etmək mümkün deyildi, ağır dəyəni qulaq eşitmirdi. Otaq papiros və çubuq tüstüsü ilə dolduğundan nəfəs almaq get-gedə çətinləşirdi. İclasda sonra gələn kəndlilər o biri otağa toplanaraq qapını tuxamış, tüstü və qaranlıq içərisində bir şey seçə bilmək üçün qapıdan boylanırdılar.

Ələvsət iclasdakıların hamısını tanıyırdı. O, əlindəki kağıza iclasda özünü fəal göstərən on iki nəfər qolçomağın adını qeyd etmişdi. İclas davam edə bilməyəcəkdi. İclasda iki cəbhə açıqdan-cəbhə üz-üzə durmuşdu. Sədr iclası sakitləşdirə bilmirdi. Muzdurlar, yoxsullar və bir neçə fəal ortabab sədrə qulaq asmayaraq, iclasın təxir edilməsini daha ciddiyyətlə tələb edirdilər.

Zülfüqar çıxmırdı:

– Bu bizim iclasımız deyildir. Qandrabantçı Məşədi Qulamrza-nın evində qonaq qalmaqla kooperativ təlimatçılığı bir yerdə tutmaz. Biz sənin kimi sədrə qulaq asmaq istəmirik.

Ələvsət vəziyyətin daha da kəskinləşdiyini gördü. Adamlar qrup-qrup olaraq öz aralarında mübahisə etməyə, hətta söyüşməyə başlamışdılar. Bir neçə dəqiqə içərisində iclas ya dağılmalı və ya başqa birisi tərəfindən sakitləşdirilməli idi. Yoxsa bu dəyişmənin axırda dava ilə nəticələncəyi aydın idi. Ələvsət bayaqdan bəri gözü üstə endirdiyi kepkasını əlinə alaraq kəndliləri aralaya-aralaya irəli keçdi və sədrə:

– Mənə söz ver, – dedi.

Ələvsətin birdən-birə görünməsi iclası təəccübləndirdi. Qolçomaqlar burunlarının altında “bu haradan çıxdı” deyə mırıldanmağa başladılar. Muzdur və yoxsulların üzündə isə bir canlanma görünürdü.

Ələvsətin koskin hərəkətləri bir an içərisində bayaqdan bəri arı pəbəyi kimi uğuldayan iclası sakitləşdirdi. O, kepkasını əlində büzüşdürə-büzüşdürə danışmağa başladı:

– Yoldaşlar, – dedi, – mən iki ildir kənddən çıxmışam, bu iki il içərisində kəndimiz çox dəyişilmişdir. Kənddəki muzdurların, yoxsulların qanacaqlı surətdə mübarizə etmələri mənə sevindirdi, ancaq qolçomaqların bu qədər quduracaqlarını mən güman etməzdim. Qolçomaqlar burada üzünüzə gülməklə sizin aranızda soxulmaq istəyirlər, həqiqətdə isə öz xəncər dişlərini sizin yaxşı yoldaşlarınıza batırırlar, sizin qüvvənizi azaldırlar. Burada yazdığımız seçki siyahısında qatillərin adları yazılmışdır. İndi mən bu iclasda oturanlardan bir neçə nəfərin üzünü açıb sizə göstərəcəyəm. Sizdən soruşuram, hardadır Həsən?

İclas hərəkətsiz və səssiz idi. Kimsədə ağzını açıb danışmağa cəsarət yox idi.

– Siz bilmirsiniz. Sizə burada belə deyirlər ki, guya Həsən müəlimə ölə bilməyən gedibdir. Bu yalandır. Bununla həm Həsəni, həm də müəlliməni ləkələmək istəyir və bununla qız məktəbinin bağlanmasına çalışırlar. İşin həqiqətini bilmək istəsəniz Həsənin yerini burada əyləşən Kərbəlayi Rzaqulu, Məşədi Qulamrza və Xuduş böy-dən soruşun. Onlar dünən axşam Həsəni öldürmüşlər, bildinizmi?

Kəndlilər Ələvsətin sözünü kosorek bağınırdılar:

– Kim, havaxt, harada, ola bilməz...

– Dediklərim düzdür. Dünən axşam bağlar ayağında sovet sədrinizi öldürmüşlər.

Kərbəlayi Rzaqulu qüvvəsini toplayaraq aranı qızıdırmağa çalışdı:

– Yalan deyir, kooperativ sədrliyi sənin üreyindən keçir, özünü öldürüb özgenin boynuna atma, – deyib Ələvsətin üzərinə atılıb onu vurmaq istədi. İclasdakılar irəliyə gələrək Kərbəlayi Rzaqulu-nu tutub saxladılar.

– Dayanın, qoy söyləsin, görək nə cür olubdur.

Ələvsət dünən gecəki əhvalatı danışandan sonra dedi:

– Yoldaşlar, indi siz qolçomaqların nə kimi işlərlə məşğul olduğunu gördünüz. Heç şübhəsiz ki, iş yalnız üç nəfərin işi deyildir. Burada kəndimizdəki qolçomaqların çoxusunun iştirakı vardır. Muzdur, yoxsul kəndlilər ortabablarla əl-ələ verərək qolçomaq qudur-ğanlıqlarının qabağını almalı və onların hiyləgər üzlərini örtən kirli pərdəni yırtmalıdırlar. İclasdan anlaşıldığına görə kooperativimiz bir çox ziyançı ünsürlərlə dolmuşdur. Seçki aparmadan qabaq kooperativini bu ünsürlərdən təmizləmək lazımdır.

Kərbəlayı Rzaqulu təkrar bağırmağa başladı:

– Burada fitnəçilik eləmə, öz işini bizim boynumuza atma.
– Sonra üzünü camaata tutaraq: – Camaat, tutun bunu. Həsəni özü öldürüb gizlədib, bizim boynumuza atır.

Pəncərədə oturan Hacı Səməd və Xuduş bəy bayıra atılmaq istərkən bayırdan qızıl əsgərlərdən birisinin:

– Dayan! – səsi eşidildi.

Əhmədin, milis rəisi, bir neçə qızıl əsgər və milislə bərabər qapıda görünməsi hər kəsi heyretə saldı. Kərbəlayı Rzaqulu öz əvvəlki sözünü təkrar etməyə başladı. Ələvsəti göstərərək:

– Yoldaş Əhməd, – dedi, – Həsənin qatili budur.

Kərbəlayı Rzaqulun cinayət şərikləri və bu işlə əlaqədar olan bir neçə başqa qolçomaq onun sözünü təkrar edərək Ələvsətin üstünə düşdülər:

– Tutun onu... Tutun onu... Həsəni öldürən odur...

Əhməd:

– Yoldaşlar, – deyib danışmağa başladı. – Kəndin qolçomaqları bu dəfə bizim ən yaxşı yoldaşımızı əlimizdən almaq istəyirdilər. Lakin bu dəfə də müvəffəq olmadılar. Ələvsətin gecə ikən gəlib təsadüfi olaraq cinayətin üstünə çıxması Həsəni ölümdən qurtarmışdır.

Canilərin boğazları qurudu. Həsənin ölümdən qurtarması onların ölümü deməkdi. Zülfüqar hirsindən dodaqlarını gəmirə-gəmirə Kərbəlayı Rzaquluya yanaşdı:

– It oğlu it, – deyərək vurmaq istərkən, Əhməd:

– Nə qayırırsan, – deyib onun əlindən tutdu. – Bunlar üçün bizim sovet məhkəməsi vardır, – deyərək əlavə etdi.

Əhməd üzünü camaata tutub dedi:

– Həsən bu saat bizim qarovulxanada yaralı olaraq yatır. İclasınızi davam etdirə bilərsiniz. Lakin bir neçə adamın burada həbs edilməsi lazımdır.

Qızıl əsgərlərlə milislər kəndə də öz qudurganlıqları ilə tanınan bir neçə qolçomağı qabaqlarına qatıb apardılar.

İndi iclasa Ələvsət sədrlik edir, kooperativ heyət idarəsinə yeni namizədlər göstərilirdi.

1931

Bu gün mənim qızımın iyirmi yaşı tamam olur. Axşam klubda onun ad gecəsində danışmalıyam. Nə qədər söyləniləcək sözlər, ana qəlbində dərin iz buraxmış xatirələr vardır.

Sən bu xatirələri bilmədiyin, ananın keçirdiyi qara günləri keçirmədiyin üçün xoşbəxtsən. Sən bu gün boylu-buxunlu bir qız, sevinclər içərisində böyümüş bir gəncsən. Halbuki o gecə məchul taleyin qucağına atılmış yarımsız bir körpə idin. Bu gün sənin iyirmi yaşa çatmaq bayramında doğulduğun həmin gecənin dəhşətləri gözümün qarşısında canlanır.

...Kənddə üç gündən bəri atışma davam edirdi. Kəndimizi mühasirə etmişdilər. Bir tərəfdən Tətoğlu Məmməd həsən bəyin dəstəsi, bir tərəfdən kazaklar, bir tərəfdən də naçalnik Cümşüd bəyin atlıları bizi gülləyə basırdılar. Atan Qulam tövsüyə-tövsüyə içəriyə girərək:

– Mən getməliyəm, – dedi və yaşla dolu gözləri ilə üzümə baxdı. Biz bir-birimizi anladıq. Mən hamilə idim. Sən boynumda idin. Atan məni bu halda qoyub getməkdən xəcalət çəkirmiş kimi gözlərini yerə dikdi; xurcuna bir az çörək qoyub tüfəngini götürüb evdən çıxdı.

Atan təşkilatın qərarını yerinə yetirərək kəndi tərk etməli idi. O, getdi, amma üreyi yanımda qaldı. Bir gün sonra atışma dayandı. Kazaklar kəndə doldular. Davanın başlanmasına səbəb atan olduğu üçün onun təslim edilməsini tələb edirdilər. Dava isə ölü basdırmağa üstündə başlamışdı. Tətoğlu qəbiristanlıqda basdırılan hər ölü üçün beş manat torpaq pulu alardı. Kənd camaatı Həsən adlı kimsəsiz bir çobanın meyitini qəbiristanına aparanda Tətoğlunun nökrəri ölünü basdırmağa mane olmuşdu. Kəndlilər dələnmişdilər. Atan da Tətoğlunu məhkəmə döymüşdü.

Kazaklar içəriyə girib evi alt-üst etdilər. Təndirdən tutmuş buxarıya qədər hər yeri axtardılar. Bir şey tapmayınca acıqlarını mənim üstümə tökdülər. Tətoğlu “Vurun bu qancığı!” deyərək atlılarına əmr etdi. Qamçı ilə baş-gözümü əzdilər. Mən qamçıyı tutub yalvarır, sənin həyatını qoruyurdum. Axırda evə od vurdular və məni kənddən çıxarıb qovdular.

Qaranlıq, zülmət bir gecə, kimsəsiz çöl, uzaqdan yanan doğma evin və ot tayasının göyə qalxan alovu, qurd ulamasını xatırladan

külək vıyılıstı. Gedirəm, sancı nəfəsimi kəsir, getdikcə özümün taqətdən düşdüyümü hiss edirəm. Nəhayət, çox çətinliklə Çaylının yaxınlığındakı Çadırlı kəndinə gətdim. Qarşıma gələn birinci qapını döydüm, içəriyə girdim. Sən burada doğuldun.

Ev sahibinin kim olması və sənə necə doğulduğun xatırımda deyil, ancaq səhər aylarkən yanımda bir körpə gördüm. Bəlkə də sənəin ağlamaq sənəin məni axtırdan bəri düşüb qaldığım bihüşluqdan ayılmışdı. Analarda belə bir hal olur: nə qədər ağır yatmış olsalar, uşaqları ağlayarkən oyanırlar. Sən heç bir şey anlmayan baxışlarınla dünyaya baxır, ananın döşlərini əmərdin. Mən öz bədbəxtliyəmə, sənəin taleinə ağlayırdım. Axtşam isə atanı yaralı halda bizim yanıma gətirdilər.

O, səhərdən kommunist dəstəsi ilə bərabər kəndin yardımına gələrkən yolda kazaklara rast gəlib atışmada yaralanmışdı. Onu yoldaşları bizim olduğumuz evin yerini öyrənib atanı buraya gətirmişdilər. Onsuz da öz evimiz yamışdı. Aparılması yer yox idi. Biz üç gün yan-yana yatdıq. O, sol böyründəki güllə yarasının ağrısından sızıldayırdı və çox vaxt huşsuz olurdu. Gözünü açarkən tutqun nəzərlə evə və bizə baxırdı. Bir dəfə özünə gələndə, deyəsən, vəziyyəti anlamış kimi oldu. Əli ilə işarə etdi, yoldaşları, dalına bir mütəkkə dayadılar, söykənib oturdu. Sənəin qundağını istədi, qucağına qoydular, saralmış və solğun əllərini qaldırıb sənəin üzünə çəkdi. Sən parlaq, iri gözlərini açıb atana baxırdın. Qulam baxdı və sonra gözlərində iki qətrə yaş düşümləndiyini gördük, başını mənə tərəf çevirdi. Çox ağır-ağır, udquna-udquna danışdı:

– Həlimə, – deyirdi, – sən bu qıza pis gözlə baxma, demə ki, özge qapısında doğulub, bədbəxtidir; mən səhərdə eşitdim ki, bizimkilər hökuməti götürüblər. Sağlıq olsa, bundan sonra gənlər xoşbəxt günlər görürlər. Qızın adını Xoşqədəm qoy. O, yaxşı günlər başlanan bir zamanda dünyaya qədəm qoyub. Əgər qismət olarsa, sağ qalaram, o günləri mən də görərəm, ölsəm, sən qızıma mənəim sözlərimi yetir. Degilən biz onların xoşbəxtliyi üçün, yaxşı günlər üçün, zülmün dünyadan götürülməsi üçün çarpışdıq və bu yolda da öldük. Qoy o böyüyəndə işçilərin, yoxsalların işindən möhkəm yapışsın. Sovet hökumətinin qədrini bilsin, yaxşı oxusun, yaxşı işləsin, təmiz adla, alnı açıq yaşasın. Bizi yadımdan çıxarmasın, amma heç vaxt bizim üçün kədərlənməsin, göz yaşı axıtməsin,

bir quş kimi qayğısız böyüsun. Elə yaşasın ki, onun adı mənəim üçün şərəf olsun...

...Qulamın titrəyən səsi sanki indi də qulağımda səslənir. O, güclə nəfəs alır, kəlmələri çətinliklə bir-birinə qoşub danışdı. Çiyinləri qalxıb-düşür, gözləri axırdı. Hər dəndən bir səsi tamamilə kəsirdi. Bununla belə, onun üzündə və sözlərində heç bir kədər izi yoxdu. O öz vəzifəsini yerinə yetirmiş bir adam xatirəməliyi ilə danışdırdı. Mən Qulamın sözlərinin bir vəsiyyəti olduğunu bildirdim. Göz yaşlarını güclə saxlayaraq dinləyir, özümü unudub ona təsəlliverici sözlər axtarırdım. O bir az da danışdı. Birdən səsi kəsildi və başı mütəkkənin üstünə düşdü.

Bunların hamısını mən bu gün yoldaşlarına nağıl etməliyəm. Eh, qızım, sənəin ananın başı nələr çəkməmiş. Bu gün məni sinifdə müəllimə görə uşaqlar mənəim həmişə bu cür səliqəli geyindiymi, həmişə varlı olduğumu və başqalarını öyrətdiyimi zənn edirlər. Həlbuki mən yırtıq, cırıq paltar içərisində, başımda çadra, üç il sənəinlə kəndləri dolaşmış durdum. Çörək üçün açmadığım qapı qalmadı. Paltar yuyurdum, buğda arıdardım, yun darayırdım, yük daşıyırdım, güclə sənə və özümə bir parça çörək çıxarırdım. Sonra birdən həyat öz yoluna düşdü. Elə bil bir adam göyün üzündən buludları qovdu və isti bir günəş bizi qızdırmağa başladı. Mən savadlanandan sonra bu adamın Lenin olduğunu bildim. Bizi qızdıran günəş də Oktyabr günəşi idi. Atan ölərkən dediyi sözlərin mənasını indi yaxşı anladım. Mən Bakıda fabrikdə işlədim. Sən də yaslıd, uşaq bağçasında böyüdün. Mən savadlandım, saçlı-bırçekli bir ərvad ikən utanma-yıb gənc qızlarla bir yerdə məktəb skamayasında oturdum. Sən də məktəbə girdin. Mən müəllimə oldum. Sən də üç ildən sonra ölke-miz üçün qızıl bir neft mühəndisi olacaqsan.

Sənəin həyatın belə olmuşdur, qızım.

Yaxşı bəzənmiş salon bizi gözəlleyirdi. Xoşqədəmin ad gününü klubda keçirmək komsomol təşkilatının təşəbbüsü idi. Klub Oktyabr inqilabının iyirmi illiyinə dair şüarlarla bəzənmişdi. Xoşqədəmi yuxarı başda əyləşdirdilər. Cürbəcür yeməklərlə döşənmiş bir süfrə açılmışdı. Mən danışdım. Stol başında oturan gəncələrin xəyalı bir an bu gündəki güllü və çiçəkli yaşayışdan ayrılaraq uzaqlara, iyirmi il

bundan əvvəlin qara günlərinə getdi. Xoşqədəmin yanında oturan Olqa dözə bilməyib, hıçqıraraq onun boynunu qucaqladı. Xoşqədəm də tutuldu, gözləri yaşardı, lakin birdən atasının sözlərini xatırlamış kimi:

– Yox, biz kədərənmeməliyik, – dedi və gözlərini sildi, – bu cür şən və xoşbəxt günlərdə kədərənmək yaramaz, biz onların başlamış olduğu işləri axıra çatdırmalıyıq.

Mən qızımın çıxışını böyük bir maraqla dinlədim. Bir ana üçün qucağında böyütdüyü balaca bir körpənin böyük, talantlı bir adam olmasını görməkdən artıq bir həzz varmı? Necə olmuş ki, mən qızımın bu qədər gözəl bir nətiq olduğunu bilməmişdim.

Xoşqədəmin qonaqlığı rəqsle bitdi.

Böyük bir orkestr klubun foyesində guruldayır, oğlanlar və qızlar cüt-cüt süzürdülər. Xoşqədəm də onların içərisindədir. Mən onlara kənardan baxıram. Onlardakı sevinc və nəşə mənə birdən-birə gəncləşdirmiş olur. Qara günlərin acı xatirələri silinib gedir. Mən də qızım Xoşqədəm qədər özümü xoşbəxt və gənc hesab edirəm. Mənim də bu gün iyirmi yaşım tamam olmuşdur.

1937

ƏLİ VƏLİYEV

(1901-1983)

XX əsr Azərbaycan nəsrinin tanınmış nümayəndələrindən olan Əli Vəliyev Zəngəzur mahalının Ağdö kəndində yoxsul bir ailədə doğulmuşdur. İlk təhsilini doğma kəndində yenicə açılmış rus məktəbində almağa başlamış, lakin 1916-cı ilin iyul ayında ermənilər Andronikin başçılığı ilə Ağdö kəndini dağıdıb, əhalisini qırdığından yaxın adamlarını, o cümlədən, ata-anasını itirib, kimsəsiz qalan Əli Vəliyev təhsildən uzaqlaşmış, 1922-ci ilə qədər Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl, Qaryagin, Ağdam və Şuşada müdurluq edərək çox çətin və ağır bir həyat sürmüşdür. 1922-ci ildə Şuşa partiyə məktəbinə qəbul edilmiş və geniş ictimai fəaliyyətə başlamışdır. 1928-ci ildə APl-nin tarix-ictimaiyyət fakültəsinə qəbul olunmuş və 1931-ci ildə xüsusi imtahan verməklə ali məktəbi qurtarıb, Ağdam rayonuna partiyə işinə göndərilmişdir. O, 1930-37-ci illərdə Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında partiyə işində çalışmış, yeni cəmiyyət quruculuğunun fəal üzvlərindən olmuşdur.

1937-ci ildən Bakıda yaşayan Əli Vəliyev bir sıra məsul vəzifələrdə işləmişdir. O, 1941-ci ildə Sovet ordusu sıralarına səfərbər olunmuş, 1942-ci ilin sonlarına qədər cəbhə qəzetlərində çalışmışdır. 1942-1945-ci illərdə "Kommunist" qəzetində redaktor müavini, 1945-1950-ci illərdə həmin qəzetdə məsul redaktor, 1949-54-cü illərdə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının məsul katibi, 1954-1959-cu illərdə isə "Azərbaycan" jurnalının redaktoru vəzifələrini yerinə yetirmişdir. 1960-cı ildə təqaüdə çıxan ədib ömrünün axırına qədər yazıb-yaratmışdır. O, 1947-ci ildə Azərbaycan SSR Ali Sovetinə deputat seçilmiş, 1974-cü ildə Azərbaycan SSR Xalq yazıçısı fəxri adı almışdır. Ədib 1983-cü il fevral ayının 2-də Bakıda vəfat etmiş, Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

Əli Vəliyev bədii yaradıcılığa XX əsrin 20-ci illərində başlamışdır. Onun "Güllər" adlı ilk hekayəsi, 1927-ci ildə, "Nənəmin cəhri" adlı ilk kitabı isə 1930-cu ildə çap olunmuşdur. Yarım əsrdən artıq zəngin bir yaradıcılıq yolu keçən ədib bu illərdə yüzlərcə hekayə, povest, roman, очерк, məqalə və s. yazmış, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının fəal yaradıcılarından olmuşdur. Onun "Nənəmin cəhri", "Altı qadın" və "Ata" hekayələri XX əsrin 20-30-cu illər nəsrinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini əks etdirən maraqlı nümunələrdir.

O "mədəni" idi. Bunu o əli ilə silib şalvarının dizinə sürür, paltarın canını sabun üzümək üçün gec-gec yududardı. Mövhumata düşmən idi; heyvanları gecə yamacda qalarkən, kənd mollasına gizli qurd ağzı bağladib, arxayın yatar, səhər isə çöldə qalan malları canavar parçaladığını görürdi.

Xüsusiyyəti sevməzdi. Axır vaxtlar ikimörtəbəli ev tikdirməsi, altı baş inək alması, tanış adamların hərəsinin üstünə on manat atıb qoyun damazlığı eləməsi, erkək atla kifayətlənməyib, "tərəkmənin iti də doğar olmalıdır" – deyib, madyan at alması bir yenilik kimi qəbul olunsun.

Köhnəliyi görmək istəməzdi. Hərçənd anası, qardaşı, qardaşı arvadı, bacısı oruc tutub, namaz qılardılar, qardaşı axşam olanda əzan verib savab edirdisə də, bunların heç birinin ona dəxli yox idi. O, "qoyunu qoyun ayağından, keçini keç ayağından" nəzəriyyəsini irəli sürürdü.

Çox savadlı idi. Ərəb əlifbası ilə yazsa bilməz, yeni əlifba ilə də oxuya bilməzdi.

Özünütənqidi çox sevdi. Bir gün danışmayanda üç gün başı ağrıyardı. Ancaq bu özünütənqid özlərinə aid olmalı idi. Bir dəfə bu bir komsolmuşu bərk bir şapalaq vuranda, bunu tənqid edənlərin anasına və bacısına söymüşdü.

Qəzadakı yaxın qohumu vasitəsilə bir qırmızı cildli muzdur vəsiqəsinə malik olmuşdu. Seyid coddinə arxayın olan kimi, o da vəsiqəyə çox-çox arxayın olub, hər kəsə ağzılaşsa, dərhal "mən muzduram" deyib, təhdid, təhqir edirdi.

Bir gün ərizəsində belə bir cümələ yazmışdı:

"Qəza partiya komitəsinin məsul sədrinə: aldığım məvacib ələmi təmin etmir".

Hətta arvadı ilə anasına demişdi:

"Hökumət qulluqçuları məndən tük salır. Məndən bilikli adam, deyəsən, yoxdur".

Üç ilə yaxın bir müddətdə şəhərdə yaşamışdı. Kəndə qayıtdıqdan sonra bir-iki cümləni azərb edib həmişə söyləyirdi:

"Bir quşun başı kəndə, quyruğu şəhərə olsa, quyruğu başından şərəfəli olar. Oləsən, qalasan şəhərdə. Avam, cahil kəndliləri görək-nə ürəyim sıxılır".

Hətta axır vaxtlar anası ilə ədəbi bir dildə danışmağa başlamışdı. Məsələn: "Möhürəmə anacığım! Bu parlaq günəş xətirosinə mənə bir skaplyonka bəşirərsinizmi?" Cavab olaraq anası: "Ay bala, sən nə danışsən?" – demişdi.

Kəndlilərin arasına girər, öyrədirib bir-birilə dalaşdırar, nəhayət onların hər birinə ayrı-ayrılıqda:

– "İşin xarəbdir, gedib filan məsələni hökumətə məlum edəcəklər" – deyib onları qorxudardı.

Kəndlilər də gecə ikən, camaat yatan vaxt bir kasa qaymaq, bir boşqab pendir, bir qədər yağla onun yanına gələr və "bu işi düzəlt, rədd olsun getsin" – deyirdilər. Müxbirlik, şairlik və ədəbli fikrində idi. Bir neçə dəfə yalandan xaltura yazıb qəzetə göndərdiyi üçün qəzet idarəsi tərəfindən təhmət alıb, müxbirlər sırasından kənar edilmişdi.

Onun natiqliyünü hamı vələh idi. Doğrudan da ağzını açanda sanki sən yağdan tük çəkirdilər. Səsindəki ahəngə, qüvvəyi-natiqliyyo-sindəki məlahətə qarşı göylərdə uçan quşlar qanad saxlayırdılar.

Bir gün iclasda belə bir nitq söylədi:

"Yoldaşlar, bu gün bizim üç zadımız zaddan yığılıb zad olublar. Ona görə bizə zad elomək lazım idi. Amma təəssüflə zad eloməliyiz ki, zadımız yoxdur" – dedikdə camaat hamısı gülüşdü.

Dəyişikliyi zahirdə, batinədə deyil, hətta insanların adlarında da görürdü. O idi ki, oğlunun adını "Yenilik" qoyub vüqarla özünü dartırdı.

Onların evində yığıncaq var idi. Kəndin yuxarı tərəfindən beş atlı gəlirdi. Atların birinin qucağında bir səkil erkək var idi. Atlılar qapıya çatır-çatmaz zurnaclar zurnalarını pufleyib, atlıları qarşıladılar, hər atlıdan üç manat alıb, geri qayıtdılar.

Zurnacların qarşısında anası "Camiş bağa girdi, gəl" havasını oynadı.

O özü həmin gün aşağı gedib arvadına və anasına tapşırı ki, "Yeniliyi sünnet ediniz, qoyun uşaq müsəlman olsun". Doğrudan da uşaq müsəlman oldu. Ayda doxsan manat hesabla üç aylıq məası sünnet toyunda xərclədisə də, bunun əvəzində yetmiş doqquz manat yarım da əlavə qazancı oldu.

Kəndə qayıdarkən anasına və arvadına zahirə açıqlayıb, uşağı nə üçün sünnət etdiklərini söylədi.

Üç gün sonra "kül ovmaya" gələn kirmələrinin xurcunlarına iki ipək yaylıq, üç dəst də kişi və qadın paltarlığı qoymuşdular. Partiya özəyində, dairə partiya komitəsində bu işdən onun həqiqətən xəbəri olmadığını, qoca anası səhv olaraq bu işi etdiyini söyləyib canını qurtardı.

Doğrudur, partiya təmizliyində bunun üstündə ona şiddətli töhmət verdilər, amma o hər yerdə mənə "navid" veriblər, deyirdi, hətta qadınlar arasında anası:

– Oğluma nəfət veriblər. Daha dəvəçidən nəfət almayacağıq – deyər atılıb düşürdü.

Gün hələ çox idi. Axşama məxsus sazaq əsirdi. Qonaqları görə-görməz o qaçıb gizləndi. Kənd müəllimi nümayəndəni mənzilinə aparıb rahat etdi. Nümayəndənin müəllim tərəfindən qəbul olunduğu xəbərini anasından eşidib o da iclasa getdi.

İclasda kolxoz quruluşundan, bu kəndin yüz faiz kollektivləşməsinin mümkün olduğundan danışıldı. Onun dişləri bağışaqlarını kəsirdi. İclasda Zaman adlı bir ortabab kəndli ona:

– Qardaş oğlu! Çox sosializm deyirdin, gəl də, hər bir şeyimizi qoyaq ortalığa, – dedi. O, əsla dinməyib, övvəlcə qızardı, sonra işə bomboz oldu.

Kəndlilər kolxoz quruluşunu alqışladılar. O, sərsəri adamlar kimi evə nə cür gəldiyini bilmirdi. Öz-özünə: "Bəs insafdır mı bizim inəklər, madyan atlar özgə əlinə keçsin! Yox!" – deyirdi.

Yatağından qalxdı. Paltarını geyindi, qaloshlarını ayağına alıb aşağı endi və alt mərtəbədə yatmış qardaşını oyatdı, onu başa salıb dedi:

– Əgər sən çağırırsan, deyərsən ki, məndən ayrındır, onun bu evdə diş qurdalamağa bir çöpü də yoxdur. O aldığı pulla ancaq öz külfətini saxlayır. Ev də, mal da mənimdir. Mən də kolxoza girmirəm.

Ancaq üç gün övvəl onun arvadı, köhnə bəy xanımları kimi, qardaşının ata və anasını söyləyib:

– Ay kül başına! Sənin canın elə belə hərbəllilikdə çıxacaq, – demiş, qardaşı xəcalətindən heç bir söz deməyib, dinməz-söyləməz çıxıb getmişdi.

Nümayəndə onun özünü çağırıb dedi:

– Filankos! Özün partiyaçısan, savadlı adamsan. Aldığım məlumata görə müzdür olmuşsan, ətin və qanın Sovet hökumətindən sonra durulub möhkəmlənmişdir. Sən görək bu camaatın hamısından qabaq kolxoza daxil olaydın. Amma bu gün sənin qardaşın kolxoza daxil olmamışdır.

Əllərini şalvar ciblərinə qoyub, gəzinə-gəzinə:

– Yoldaş! Mən sizə təəccüb edirəm, – dedi. – Sovet hökuməti hamını azad edibdir, hamı sərbəstdir. Qardaşım ayrı, mən ayrı adamam. İstər daxil olsun, istər olmasın, mənə dextli yoxdur. Bir də o, kolxoza daxil oldu, mən əlimi qabağına verib mane oldum? Doğrudan da gülməli söz deyirsən. Odur, qardaşım özü də gəlir, çağır xəbər al, gör nə üçün kolxoza daxil olmur.

Qardaşı qaz kimi yanlarını basa-basa gəlirdi. Nümayəndə əlavə etdi:

– Sizin üçün yaxşı deyildir, çünki siz görək ona təsir və nüfuz edə bilərsiniz.

Dəvə nalbəndə baxan kimi o, nümayəndəyə baxdı və yaxınlaşan qardaşına üz tutdu:

– Sənin üstündə məni danırlar. Balam, mal sənin, ixtiyar sənin, girsən gir də...

Qardaşı olduqca sadələvh, heç bir şeydən başı çıxmayan fəğirnin birisi idi. Özünü saxlaya bilməyib:

– Yoldaş, mənim bir tək canımdır. Hər vaxt desən, kolxoza da girərəm, o yana da ötərəm... Qafar ki, razı oldu, mən də razı, çünki evi də, malı da qazanan odur. Mənimki ancaq saxlamaqdır, – deyib xəfif-xəfif döyünən təmiz ürəyindəki saf sözləri qurtardı.

Nümayəndə gözlerini geniş açdı, Qafarı başdan-ayağa qədər süzüb getdi. Qafar qardaşının danışmasından açıqlandı, dişlərini bir-biri üzərinə qoyub, o qədər sıxdı ki, az qala dişləri kilidlənmişdi.

Bir aydan sonra kənd partiya özəyinin ümumi iclasında belə bir çıxarış oxundu: "N" kəndinin 100 faiz kolxozlaşmasında partiyaçıya yaraşmayan hərəkətdə olub, başqalarının da kolxoza girmələrinə mane olan Qafar Cəferzadə partiya sırasından xaric olunur..."

Övvəllər özünü kəndin əlimi hesab edən Qafar, indi cibindən partiya bileti çıxarıb, özek katibinə təqdim etdi və:

– Mənim atam, anam qulluq edib dolanmamışdılar. Anam məni cəhrlə ilə saxlayıb böyüdübdür. Sağ olsun nənəm və nənəmin cəhri, – dedi.

O, evlərinə qayıtdı. Arvadı və anası onun kodərli simasında qəmli buludların seyrək-seyrək uçmuşduğunu görüb, səbəbini soruşduqda o, nənəsinə:

– Sonin Əkbər adlı oğul doğduğunu günü qəminə qarayara çıxaydı. Mənim evimi yıxdı, mən düzlərdə qoydu, mənə partiyadan çıxartdılar, – dedi.

– Ay bala, sən ona niyə söz deyirdin ki?

– Onu de, nənə, onu de...

Otağı qara bir kölgə bürüdü və hər üçünün gözü önündən bütün həyat səhifələri gəlib keçdi. Bu qaranlıq kölgəni, bu qəmli sükutu yuxudan ayılan Yeniliyin səsi pozdu və qovdu. Anası Yeniliyi düşüncə salıb:

– Bala, dədəni partiyadan çıxarıblar ey... – deyib onun başını tumarladı.

O tutduğu əməllərə, işlətdiyi fitnələrə çox da peşman olmurdu; çünki onun dünya malından hər şeyi var idi.

Səhər hava çox gözəl idi. Günəş təzəcə çırtıdaydı. Qapıdakı tut ağacının yaşıl yarpaqları arasında quşların cıvıltısı, pəncərədən yuvalarına tük, saman, çöp daşıyan qaranquşların səsləri eşidilirdi. İçəridə ağır-ağır hərəkətdə olan köhnə bir cəhrənin cıvıltısı da ətrafa yayılmışdı.

Cəhrlə çox cıvıladığı üçün Xanxanım ayağa qalxdı, əlində bir qədər yağ götürüb, cəhrlərə sürtdü və cəhrənin qulpunu əlinə alıb hərəkət istərkən, giriş qırıldı. Xanxanım girişə düşüb, işə məşğul oldu.

Cəhrəni bulaya-bulaya ölüb-itənləri, bacı-qardaşlarını yadına salır, birdən həyətdəki söyüd ağacına qonan sağsağanın səsi onun diqqətini cəlb etdi. Xanxanım ayağa qalxdı, qapını açıb, çölə çıxdı və “xeyirsən, bir də, – dedi, – şorsən ağzın yumulsun”. Xanxanım bir xeyli fikrə gedəndən sonra evdən çıxdı və dəyə yuxarı hara işə getdi. Xanxanım həmişə sağsağan gələnin günü qonaq gəldiyini bildirdi. Bu onun sınağı idi. Doğrudan da o gün onlara səkkiz atlıdan ibarət bir dəstə qonaq gəldi.

Bu qonaqlar Yeniliyin kirvə paltarını gətirmişdilər. Xanxanım qobunun başına çatmamışdı ki, aşağıdan onu çağırır qonaq gəldiyini xəbər verdilər.

Qafar evdə yox idi. O, partiyadan çıxan günün ertəsi iki gobo, bir qızıl üzük, üç sırğa, iki merinos yorğan satıb xeyli maya toplamış, kənddən çıxmış və Gorus şəhəri ilə Xocahan bazarı arasında alverə başlamışdı. Qazancı az olmurdu. Hər gün orta hesabla 25–30 manat təmiz mənfəəti olurdu.

Qonaqlara “xoşgəldin” eləyən Xanxanım burnunu çəkdi və istədi ağlasın. Anası oğlunun axır ki qazancından xəbərdar deyildi. Ona görə hər ay doksan manat pulun oldən çıxdığına camaat arasında daha “Qafar sosini alar, Qafar sosini verər” – deyər bilməyəcəyinə, hər axşam camış qatığı, qoyun qaymağı, inək yağı yeyər bilməyəcəyinə ağlayırdı. Qonaqların Qafarın başına gələnlərdən xəbərləri yox idi. Qonaqlar onu yenə də əvvəlki kimi partiyalı bilirdilər. Ancaq onun Gorusdan bir at yükü müxtəlif ətriyyat şeyləri ilə qapıya düşməsi qonaqları təəccübləndirdi. Bir az o yan-bu yandan söhbət etdikdən sonra Qafar başına gələnin əhvalatı nəgill etdi. Bütün qonaqlar qaşqabaqlarını salladılar. İki saat əvvəl deyib-gələnin qonaqlar indi elə pis olmuşdular ki... Həç kəsdən səs çıxmırdı. Çırt çubuqlarından qalxan tüstüdə dolan otağı qəmli bir sükut bürümüşdü. Gözü qonaqların üzlərində gəzən və onlardan təsəlli və təskinlik uman Qafar qonaqların həç bir söz demədiklərini görüb, yenə başladı:

– Siz sağ olun, partiyasızlar ölmürlər ki, onlar da dolanacaq. Ancaq bir ləkədir də, – dedi və yavaş bir səslə əlavə etdi: – İndi də başlamızı bir tohor dolandırırıq. Hamını dolandıran o Allahdır.

Qonaqlar hamısı:

– Əlbəttə, əlbəttə, – deyib, onun sözünü təsdiqlədilər.

Yeniliyin kirvəsinin omisi oğlu 60 yaşında, üzə qar kimi ağarmış Məhəmməd-hüseyn kişi üzünü ona tərəf çevirdi:

– Qafar, məhələ təzə çıxan palıd pöhrə ilə aran nə tövürdür? – deyər soruşdu.

O, palıd pöhrə sözünün monasını anlamadı, amma özünü sındır-mayaraq:

– Niyə, lap yaxşı, necə, nə vardır ki? – deyib, Məhəmməd-hüseynə soruşdu.

– O gün bizdə idi. Sizi soruşurdu. Deyirdi o nə cür adamdır?

– Siz nə dediniz?

– Bilmirəm, o ki lazımdır təriflədim və dedim ki, bizim dairə hamı onun başına and içir. Onu hamı barmaqla göstərir.

O, indico başa düşdü ki, Məhəmmədhusəynin söylədiyi "palid pöhrə" sözü politbürodur. Üreyi çıxq eləyib ayağının altına düşdü. Çox qorxdı, bürüzə vermək istəmədi, lakin simasındakı dəyişiklikdən bütün qonaqlar onun bərk həyəcanlandığını başa düşmüşdülər.

Politbüro sözü Qafarın heç də xoşuna getmirdi. Söhbəti dəyişirdi. Ayrı yerdən başladılar. Ancaq beş doqiqə keçmədən Məhəmmədhusəynin söylədiyi "palid pöhrə səni xəbər alırdı" sözü onun gözü qarşısında təcəssüm edib böyüdü, bir fil, bir əjdaha şəklində, az qaldı deli olsun. "Bismillahir-rəhmanir-rəhim" deyib, öz-özünə "bəlkə də mənə qara basır" dedi. Gözlərini üç-dörd dəfə bərkdən yumub açdı, qonaqlardan qeyri bir adam görmədi.

Qaranlıq çökmüşdü. Qonaqlar dostaməz alıb, gündüz başları söhbətə qarışdığı üçün qəzaya qalmış namazlarına hazırlaşmışdılar. O fikirləşirdi: "Görəsən politbüro mənə nə üçün soruşmuş, bəlkə kolxoz məsələsindən ötrüdür? Yox, yaqın əlveri eşidibdir. Olmaya kandrəbandlıqda mənə müttəhim edəclər?"

Qafarın xəyalına müxtəlif şeylər gəlir, həyəcanından bir yerdə dura bilməyib, gah bayıra çıxır, gah içəri girir. Ətrafı axşamın səssizliyi qaplamışdı. Uzaqdan iki atlı göründü. Atlıları görər-görməz Qafar əsnədi, gəməşdi və qollarını uzadıb, əllərini yumdu, qollarını müxtəlif hərəkətlərlə o yan-bu yana yellətdi.

Atlılar yaxınlaşdı. O, atlıların düz onun qapısına yaxınlaşmalarını görüb titrədi:

– Yoldaş, Qafar Cəfərzadənin evi hansıdır? – sualını eşitdikdə, dilə söz tutmadı. Udqundu, udqundu, nəhayət:

– Buradır, – sözünü güclə dedi. İtin səsinə, qonaqların danışığına çölə çıxan Xanxanım dərhal içəri girdi və:

– Gələn var, namazdan fəriqlə olun, – dedi.

Kimisi rükuda, kimisi sücudda, kimisi qiyamda, kimisi təşəhhüddə və salamda olan qonaqlar namazı baş-ayaq qoyub, canamaz-ları, möhür və təşbihləri yığışdırıb bir konarda oturdular.

Çöldəki qonaqlar içəri daxil olub salamlaşdılar.

Məhəmmədhusəyn kişinin mahala çıxmış "palid pöhrəsi" bu idi. Məhəmmədhusəyn çox zarafətli idi. O, rəisə:

– Qonaq qonağı istəməz, ev yiyəsi heç birisini, – dedikdə, rəis incə bir təbəssümlə dodaqlarını açdı və tez yumdu. Qonaqlardan bir başqası:

– Vaxtsız qonaq kisəsindən yeyər, – deyib, qonaqları güldürdü.

Qafar milislə bir yerdə qonaqların atlarını rahat edib, evə gəldi.

Axşam heç bir söz deməyib yatan rəis səhər çayından sonra ayağa qalxıb, hamı ilə görüşdü və birdən:

– Vətəndaş Qafar, səni həbs edirəm, paltarını gey, dairəyə gədə-cəkən, – dedi. Heç kəs qımıldanmadı. Xanxanım onun ayağına yığılıb yalvarırsa da, Yeniliyi qucağına alıb ağladısı da olmadı. Qafar dairəyə apardılar. Qonaqlar, ölüsü ölmüş kimi, xalatsız, onamsız yola düşdülər.

Xanxanım Nazbəyimə:

– Viran qalın dedənin evi. Bu gecə yuxuda gördüm bir qan-cıq içi mənə danyib yeyir. Demə bugünkü bədbəxtliyimiz imiş, – deyib ağlayırdı.

Nazbəyim gözünü bir yumub, min töküdü. Yenilik isə "dədə, qaqq" deyib, bunların ağlamasına mane olmaq istəyirdi.

O, ilk günlər çox darıxdırsa da, sonralar alışdı. Daha üreyi sıxılmırdı. Ancaq Yenilik tez-tez yadına düşürdü. Bir gün növbətçi ona bir məktub verdi. Məktubu Nazbəyim Yeniliyin dilincə yazdırmışdı: "Möhtərəm ata, indi mən yeriyib yüyürən bir oğlan olmuşam. Anamdan və nənəmdən arxayın ol. Elə bil özün buradasan. Yaz görək səni nə vaxt buraxacaqlar.

Əz tərəfi Yenilik Cəfərzadə"

Məktubu oxudu, fikirləşdi, yenə də oxudu, yenə fikirləşdi. Nəhayət, məktubu cibinə qoyub yatdı.

Dörd gün sonra onu milislər qabağında bazara möhbəslər üçün çörək almağa apardılar. Bazarda köhnə tanışlarını gördü. Bütün məktəb həyatı, tələbəlik tərz-i-moişəti yadına düşdü. Başını aşağı salıb, çörəyi arxasına götürdü, həbsxanaya gəldi.

İnqlabın ildönümü münasibətilə islahxanada möhbəslərə tamaşa vermək üçün gələnlərin içində onun məktəb yoldaşlarından birisi də var idi. O, Qafarı gördü, məsələni öyrəndi və çox təəcüb elədi:

– Bəli, müzdurların da xainləri olarmış! Burada islah ol! – dedi.

Bir neçə gündən sonra evə məktub yazdı: "Yeniliyi könlüm isəyir. Əziz nənə, cəhənlərdə olsa Yeniliyi saxla, böyüt! İslahxanaya düşdükdən sonra azadə yaşamağın qədrini bildim".

Yanvar, 1929

Düz otuz il bundan qabağın söhbətidir. Yazın ortası idi. Günəş günorta yerinə yenidən qalxırdı. Beş yoldaşdıq. "Yazı" deyilən kövsəndə Səlim bəyin qoyununu otarırdıq. Hamımız cavan, bığ yeri təzəcə tərleyen oğlandıq. Aşıq Humay da bizimlə idi.

Qoyunlar güncylərdə görünür, keçilər həmərsin kollarının başını dişləyir, boynu qumrovlu erkəklər arabir səs çəyir, qoyun itləri gah həvirləşir, gah hürüşürdü.

El yolu ilə, altdan yuxarı, dağlara tərəf güclü tərəkkəmə köçü gedirdi.

Biz, əvvəlcə "dirəddəymə" oynadıq. İlan kimi şiv toqqalarla bir-birimizin qıçına o qədər vurdurdu ki, qara zolaqlar əmələ gəldi. Sonra "ziv ağac" başladıq. Hər kəs öz əl ağacını yerlə üzü aşağı şütüdü. Kimin ağacı daldə qalsaydı – vay halına. Papağını yerə qoymalı, qalan yoldaşları ağacla onun papağına gücü gəldikcə vurmali idi. Bu dəfə belə bir "bədbəxtlik" aşıq Humaya üz verdi. Onun papağına dörd tolamaz birdən dəydiyi üçün papağın sağanağı şiltə-siltə oldu. Aşıq Humay bir qədər mışmırını salladı. Deyəsən o fikirdirdi. Biz onun üstünə bərk düşdük, hərə bir tərəfdən onu danladıq:

- Aşıq, qəm yemə, onsuz da işə yaranan deyildi...
- Papağı qoyun dərisindən, xəbəri yoxdur gerisindən...
- Aşıq, papağın sağlığına də gəlsin...
- Aşıq, papağına yas saxlayırsan?..
- Aşıq, mən ölüm, sazı dinqıldat...

Aşıq Humay sazı döşünə basdı və pəsdən oxudu:

"Gün qalxıbdır günortanın yerinə,
Həcər xanım qalxdı atın belinə,
Əsrəfi düzdürüm onun telinə,
Qoy sənə desinlər, ay Qaçaq Nəbi,
Həcəri özündən ay qoçaq, Nəbi..."

Aşığın sözləri sazın simləri ilə həmahəng olur, yazının düzlərinə yayılır, güncylərdə əks-səda tapırdı.

Gün gətdikcə yağlanı, qoyun kürməc bağlayır, köç dəhmərlənib gedirdi. İri köç yolu ilə gedənlər də ayaq saxlayıb aşığın sözlərinə qulaq asırdılar.

Köç yolu ilə gedən ağıl-bozlu sürülərin, say-hesabı yox idi. Haça buğurlar, dizi qara nərler, gözəl arvanalar, gözəmcüğüna oxşayan mayalar, caydaq daylaqlar qoyun sürülərinin dalınca gəlirdi.

Ağ mayaların üstündə oturub yayxana-yayxana gedən qoca qanların qucağında camış balağı, çəpiş, yaxud it küçüyü gözə dəyirdi. Yəhəri qəçərilə, sağrıslı enli madyan atları səyirdən tərəkkəmə gözəllərinin sifəti günün gözünü yandırır, paltarlar yazın çiçəklərini soldururdu.

Yorğa atları süzdürərək irəli və geri çapan buxarapapaq, enli gümüş toqqalı bəy balaları özlərini gəlinlərə göstərməyi kimi min cür bəstə açır, köçü tələsdirir, nökrələri qamçılایrdılar.

Köçün dalınca yüyürərək gedən və dilini çıxarıb ləhləyən köç itləri də arabir başlarını qaratıkan kollarının kölgəsinə soxur və azca dincəldikdən sonra yenə də qaçmağa üz qoyurdular.

Aşıq Humay indi bu saat özündən çıxıb yor-yoxsulun başı üstündə qamçı oynadan mülkədar balalarına qan içdirmiş Qaçaq Nəbidən deyir, Həcəri tərəfləyirdi.

Gün qızır, qoyunun kürməci qalınlaşır, isti bizə əsər çəyirdi.

Üç gün sonra biz də köçəcəkdik. Ağ xəbər göndərmişdi ki, həzirləşək. Sevincimizin həddi-hüddü yox idi. Yenə də azad, qarlı dağlara qonaq gədcəyik. Ayaqyalın çiçəklər arasında gəzəcəyik. Ayaздan yorğanlı, çiçəklərdən döşəklə, güllərdən yastıqlı, ulduzdan çıraqlı gəcələr keçirib, heç olmasa, bir neçə ay sakit bir həyat sürəcəyik.

Ona görə də bu gün bu qədər şən idik. Aşıq Humay sazı döşünə basıb yanıqlı-yanıqlı çalıb oxuyurdu.

Get-gədə həvə sərinləşirdi. Bayaqdan suyun yanında istidən dincələn qoyunlar indi yenə də şirin-şirin otlamağa başlamışdılar.

Yoldaşlardan birində bir rus beşatlıanı, vur-tut on iki də patron vardı. El yolundan bir az aralıda nişana qoyub atırdıq. Mərc gəldik, kim kibritin qarasını vursa onun adını "Qaçaq Nəbi" qoyacağıq.

Adama iki güllə atdıq, heç birimiz vura bilmədik.

Hər kəs özlüyündə pərt idi. Ancaq heç birimiz vura bilmədiyimizə görə arsızlığa salıb güldürdük.

Bizim şirin güllüşdüyümüz vaxt aşağı gədikdən bir atlı çıxdı. Dalınca da bir böyük qoyun-keçi göründü. Aşıq Humay sazı döşünə basıb dedi:

"Əlimdə həvə,
Gedirdim evə,
Bir bölük dəvə,
Çıxdı godikdən.

Əlimdə qayçı,
Gedirdim elçi.
Bir bölük keçi,
Çıxdı godikdən.

Atlı bizə yaxınlaşdı. Arvad idi. Altında bir boz at vardı.
Arvadin yaşı əllini keçmişdi. Buğdayı sifətində təmkinlik, göz-
lərində qürur, alnında özəmət, duruşunda igidlik sezişirdi. Sağ yana-
ğında mərcimək boyda bir xal görünürdü. Başında nimdəş bir qara
kalağay, əynində marmos büzmə, uzunqol bənöyüş çit köynək vardı.
Ayağındakı çəkmə dizindəndi.

Tuşumuza çatanda salam verdi. Nişan vurduğumuzu görüb atın
başını yığdı. Boz at baş aparır, dımağı ilə yeri eşir, fınxırırdı. Arvad
isə ata fikir vermir, bizi dərindən süzürdü.

Biz isə bu atlı qadının nə üçün bu qədər vərəvərd etdiyinə mat-
mat baxırıq. Arvad birdən qaşlarını çataraq dilləndi:

– Adınızı da cavan qoymusunuz...

Biz susduq. Susmaqdan məqsədimiz bu idi ki, bu "atlı xanım"
ötüb getsin.

– Siz yaşda olanda Salvartıdan ata minirdim, işıqlaşanda
Xudafərin körpüsündə olurdu...

Cavab verən olmadı.

Qadın bizim bu sükutumuzla fikir vermədən atdan düşdü; beş-
atlıanı istədi. Biz vermək istəmərdik. Ancaq həm üzə düşdük, həm
də qadın olduğu üçün sözünü rədd edə bilmədik.

Arvad beşatlıanı əlinə alıb ora-burasına baxdıqdan sonra dərindən
kədərlili bir ah çəkdi və öz-özünə: – Aynalı, aynalı, – deyə ağla-
msındı. Qara kalağayının ucu ilə gözələrini sildi. Anı olaraq adı vəziy-
yət aldı. Tüfəngin çaxmağını geri çəkdi. Tüfəngin boş olduğunu
görüb soruşdu:

– Patron kimdədir?

Yoldaşımız bir patron verdi.

– Şərtiniz nədir? Nədən mərc gəlmisiniz?

Şərtimizi dedik.

Arvad duruxdu, alnını qırışdırdı. Sifətini kədər buludları çul-
ğaladı. Yəni də dərindən bir ah çəkdi. Ancaq bu dəfə ağlamsınmadı.
Patronu lüləyə verdi. Çaxmağı çevirdi. Tüfəngi üzünə götürdü.
Barmağı ilə tətbiqi çəkdi. Güllə açıldı, kibritin qarasını üzüb apardı.
Hamımız pərt olduq. Qıpırmızı pərtidük. Bir qoca arvad bir pat-
ronla hamımızın üyərindən vurmuşdu. Aşıq Humay özünü saxlaya
bilməyib dedi:

– Bu kov deyil!

Arvad yenə patron istədi.

Yoldaşımız axırıncı gülləni verdi.

Arvad tüfəngi üzünə götürən kimi yenə də kibritin qarası üz-
lüb düşdü.

Arvad tüfəngi yoldaşımıza verib ata sarı gəldi. Qızılquş kimi
sıçrayıb ata mindi. Biz onu aralıq aldıq və əlini məhrəbanlıqla sıx-
dıq. O, atı məhmizləyib aradan çıxmaq istəyirdi ki, aşıq Humay
soruşdu:

– Bəs biz bilməyək ki, bu beş cavanı sındıran arvad kim idi?

Qadın boz atı tərptədi və gülümsünərək dedi:

– Mən Həcərəm.

O, yola düşdü, atını ağır-ağır sürməyə başladı.

Hamımız onun dalınca baxa-baxa qaldıq.

Aşıq Humay sazı götürdü və yenə oxumağa başladı:

"Gün qalxırdı günortanın yerinə,
Həcər xanım qalxdı atın belinə,
Əşrefi düzdürmə onun telinə,
Qoy sənə desinlər, ay Qaçaq Nəbi,
Həcəri özündən çox qoçaq, Nəbi!"

Həcər keçmişləri, Nəbi ilə bir yerdə keçirdiyi günləri xatırla-
yırmış kimi dönüb kədərlili gözəllilə aşığı süzdü və gözəndi.

Fevral, 1938

ƏBÜLHƏSƏN ƏLƏKBƏRZADƏ

(1904-1986)

Tanınmış nəsir Əbülhəsən Ələkbərzadə Şamaxı qəzasının Basqal kəndində doğulmuşdur. Burada ibtidai məktəb bitirmiş, sonra Bakı Darülmüəllimində təhsil almışdır. Müxtəlif illərdə Dərbənd pedaqoji texnikumunda müəllim, Tovuz Maarif Şöbəsinin müdiri, Azərbaycan Kinematografiya Komitəsində və "Azərbaycan" jurnalında baş redaktor işləmişdir. Böyük Vətən müharibəsinin iştirakçısı olmuş. Sevastopol cəbhəsində vuruşmuşdur. 1979-cu ildə Azərbaycan SSR Xalq yazıçısı fəxri adı almış. 1986-cı ildə vəfat etmişdir.

Bədi yaradıcılığı 1928-ci ildə "Maarif və Mədəniyyət" jurnalında çap etdirə "Sof" hekayəsi ilə başlayan Əbülhəsən zəngin bir yaradıcılıq yolu keçmişdir. Onun müxtəlif illərdə yazdığı "Dünya qopur", "Yoxsullar", "Müharibə", "Dostluq qalası", "Sədaqət", "Tamaşa qərinin nəvələri", "Tərs adamlar", "Ulancaq" kimi povest və romanları XX əsr Azərbaycan nəsrinin qiymətli nümunələri sırasına daxildir. Yazıcının bu kitabə daxil edilən hekayələri də onun epik irsinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini əks etdirən əsərlərdir. Bu hekayələr yazıcının 1930-cu ildə Azərbaycan çap etdiyi (Hənəfi Zeynəllinin müqədiməsi ilə) "Boşandı" adlı hekayələr kitabından götürülmüşdür. Əsərlərin 20-30-cu illər üçün səciyyəvi olan leksik xüsusiyyətləri saxlanmış, grafik arxaiklik müasir orfoqrafiyaya uyğunlaşdırılmışdır.

BOŞANDI

I

Taxta pilləkənin birinci ayağında oturmuş, gözü yol çəkirdi. Ağ tündül əllərini, biçimli və girdə dizlərində daraqlamış, bir halda əvvəl həyəətə, sonra da qeyri yerlərə baxırdı. Torpaq səkinin bir bucağında qara, qasları çatıq, biğli, ipəkşorən qayınanasının gözünü ona dirəməsindən xəbərsizdi. Nifərlə qarışıq sərzonişlə dolu olan bu baxış gəlininin nəzarini cəlb edəcəyinə əmin kimi idi. Nəhayət, o, gənc, gözəl gəlininin dərin ah çəkərək baxdığının forqinə varınca, özünü saxlaya bilmədi.

– Balam, durub işinə nə üçün getməyirsən? Dünəndən bəri ərinin yırtık şalvarı ayaq altında gezir, sənəin fikrin nədir?

– Yamamayıram. hə!..

Bu səs o qədər qəti və sət idi ki, artıq qayınana bu sözü iki-ləmədi; öz-özünə mırıldandı:

– Cəhənnəmə yama, fənnara... mənəim nəyimə görə, ərinin canı çixsın.

Mina üzünü qayınanasından ötəyə döndərdi. Ürək sıxan işsizliyin doğurduğu tənəbəl bir gərməşmədən sonra, qalxmaq istəyirdi ki, gözünə qonşu qızlar sataşdı. O çiçəyi çırtlamış kimi sıçradı. İki gənc qızdan, nisbətən dolğun, ağ qızın kiçik əllərini ovucuna aldı.

– Ax, Biko, nə yaxşı oldu gəldiniz. O qədər danıxırdım ki... Gözəlti qayınanası tərəfə baxdı. Çıxaq cəvana, Nəcibə.

Bikənin yanındakı arıq, qarabuğdayı qıza döndü.

– Mənə müştuluq nə verərsən, sənə bir şad xəbər deyəm.

Biko Minanın qolunu buraxmayırdı.

– Nə, necə şad xəbər? yoxsa, O...?

– Hə, hə! İndicə məktəbdə eşitdim ki, o şəhərdən məktəblərə baxmaya gələcək. Özü də bilirsen kimə düşəcəkdir. Sizin sol tərəfdəki qonşunuza.

– Yox a? Mina inanmazlıqla Bikəni çəkişdirirdi:

– Camın üçün.

Mina əli köksündə həyəcanla çarpan qəlbini sakit etmək istəyirmiş kimi susurdu, qaçandan-qaçana özünü toplaya bildi.

– Onu bir ildən artıqdır görməyirəm. Bəlkə indi tamamilə mənə yadımdan çıxarıbdır. Nəmərd öhdimizi sındırmasa.

Nəcibə:

– Mina, Mina deyər onun şirin söhbətini yarımçıq kəsdi – ay qız, bu nədir, dünəndən bəri bu şalvarı yamayıb qurtarmamışsan!

Mina saymazyana əlini salladı:

– Olardan ötrü çox gözüm atır. Bu adamlar daha mənəim yadımdan hər şeyi çıxarırlar.

Nəcibə Mina ilə tamam umuz-umuza dayandı.

– Nə üçün ay qız, gəlin gəldiyin ay yarım deyil, indidən belə narazılıq edirsən. Abası böyənəməyirsən? Ona nə olub ki, sado, avam, bir gəncdir. Bir az bədəni kobuddur da!

– Ay Nəcibə, indi ki, belə idi, öz qonşunuzdur; Abasa sən özün gedəydin.

Mina sözünü gur qəhqəhə ilə bitirdi. Bیکə də ona qoşuldu. Əlləri Minanın umuzunda gülərək dedi:

– Heyif Mina səndən. Sənə elə bir ər yaraşırdı, ki...

– Hə, Bیکə. Sən o qədr düz deyirsən ki. Heç bilirsən, mən sənə sənə yaraşan o nişanlın ilə görəndə necə oluram.!?

– Ümüdsüz olma, – deyib Bیکə onun sözünü kəsdi.

– Ümüdsüz olmayıb bundan sonra nə qayıracaq ki, ərini buraxıb başqasına gedəcək?

– Ay Nəcibə, indi bu saat mənim məqsədim Səmədə getmək deyil ki. Əvvəl buradan qurtarım, sonra ərə gətməyəm də yarar.

Mina, hündürlərə çox baxma, başın gicələr yıxılarsan. Şərt birçə sevmək sevilmək deyil, mən bilirom sənin ürəyindən nə keçir. Mənə elə gəlir ki, sən Abas qədr istəyən olmayacaq. Abas sənə qurban, sədəqə gedir. Hər söz düşəndə deyir ki, Allah mənim üçün bir gün qoymuş ki, onu mənə rast gətirdi.

– Yox, gəl hələ Abas bunu sevməsin də? Kişi Minanı istəməyə bilməz.

Nəcibə Bیکənin şuxluqla danışdığı sözlərə xüsusi əhəmiyyət verməyir, davam edirdi:

– Mənim fikrimcə, qadın üçün Mina qədr sevilmək az deyil. Mina hər sözünü yerinə yetirə bilər. Çünki Abas onun qabağında hər bir barədə zəifdir. Bu da qadınların qürurunu o qədr oxşayası hal ki. Minanın yerinə mən olsam, ərini bu qədr minnətdar etdiyimə görə dünyalarca iftixar edərdəm, ərime acıram, ona rəhm edərdəm.

– Ay Nəcibə, sən allah kitabdan danışma. Bیکə Nəcibəni yarımçıq kəsdi. Mina başladı.

– Bیکə mənə yaxşı başa düşür, Nəcibə. Siz oxumuşsunuz, mən isə savadsızam, amma yenə az-çox şey qanıram, görək baş yoldaşı birinci gündən xoşa getsin. Yoxsa? Bیکə əllərini çürpdi.

– Nə, hə, oğlan qız bir-birlərini sevməlidirlər.

– Sən də öz şanımdan dəm vurursan. Demək sevgi olmadı, görək kişi qadının gününü qara eyləsin; qadın da kişinin. Hər şey insanın özündən asılıdır. Nə üçün Abas ilə yaşamaq mümkün olmayır? Məgər gözəl bir də elmlə olmaqla insan insan olur. Abas çalışqan, cərək qazanan, zərərsiz bir gəncdir. Hələ sən istəsən onu bir az düzəldə bilərsən. Yoxsa birinci gündən sən özünü onunla yaşaya bilməyəcəyinə qane etdin, iş bitdi.

– Yaxşı eləyib. Nə olub Minaya ki, gözəl, gənc ömrünü istəmədiyi adamla, süyüş-döyüşlə keçirsin. İndi də köhnə zamana deyil ki, hökumət var, jənatdellər var, o biri var...

Mina heylisləndi:

– Ax, mənin utanacaq başım yərə girsin. Məgər mən gedib şikayət edə bilərəm? Kəbin kəsiləndə kənd ispalkomunda, ona getmək istəyirsənmi, razısanmı, deyə soruşdular, nə qədr istədim rədd etmə, bacarmadım. Əridim, töküldüm, utandım qayınamandan; bu qışqırqı, balaca qadından xəcalət çəkdim. Daha bilməyirdim ki, mənə ən əvvəl o qənim çıxacaq, mənə ən əvvəl o söyəcəkmış. Nə isə o başdan olmadı, bu başdan olacaq. Nəcibə mənə qınasa da boşanaçağam. Nə cür olur olsun, otura bilməyirəm. Əlimdən gələni edəcəyəm, boşanaçağam.

– Di, yavaş danış. Saray eşidər indii!

– Cəhənnəmə, gora ki...

Bunun üzərinə Nəcibə qollarını, Minanın boynuna doladı.

– A qız, bunun cürətinə bax a, dedi, – kişi də səndən əl çəkərmii? Əyil, əyil sənii öpüm.

Ayaq barmaqlarının üstünə qalxmışdı. Nəhayət Minanın yumru, dolğun çənəsini yaxaladı.

Bیکə öp, buxağından hə, hələ!

– A qızlar, cənəm qopdu. Mina içində qışırırdı, – sizin könlünüz deyəsən... balam, siz kişidən də bəttəmişsiniz.

Bir hərəkətdə ikisini də qollar arasına aldı. Hər ikisini möhkəm tutur, sağına, gah da soluna baxırdı.

– Siz mənə axırda gözə gətirəcəksiniz. A qız, bu nodir, Nəcibə mənə güc eləyirsen. Yoxsa yenə görüşmək istəyirsən?

İkisini də qollar arasında sıxışdırır. Yıxmaq üçün güc edirdi. Kiçik balkon gənc, yüngül təkliklərin zərbəsilə sarsılırdı.

Birdən, a qız, sancagım düşdü, özəldim, uy düşdüm! – səsləri arasında aşağıdan qalın bir haykırtı fırladı:

– A balam, ev-çişik dağıldı... belə də arvadlıq olar. Yetmişmiş qız da diringə vurur, zamanəniz dağılsın. Hə dağılsın zamanınız! İndi Bیکə yalvarırdı:

– A qız, Saray qışqırır, burax.

– Qoy bağırırsın, – deyib Nəcibəni küncə yuvarlatdı – bu sənii!

Artıq Bیکə də yıxılırdı:

– “Çimdikləmə! Yanaqlarım köpdü, burax!
 – Mina, Mina, a qız. Səməd gəldi, yüyür, hə!
 Pillokonı qabaqca Biko endi.
 – Bura çıxın!
 – Balam, qızı görməmişiniz?... – deyə Saray qışqırırdı.
 Üçü də evin qabağındadı, əyri, dırmanmağa çox münasib tut
 ağacının kütüyü üstə qalxdı.
 – Qarabuğdayıdır.
 – Boylu-buxunlu oğlandı.
 Biko əlavə etdi:
 – Portfeli əskidir.
 – Ay afərin, ay afərin...
 Üçü də döndü. Abas önlorində dururdu.
 – Ay, afərin!
 O, gülən acığı ilə davam edirdi:
 – Nəcibə, Biko, on beş yaşında qızlarsız ağaca dırmanırırsınız.
 Yaxşı deyirlər ki, oxumazda ağır olmaz. Aşağı düşün!
 – Qızım sənə deyirəm, gəlinim sən eşit. Biko Minaya göz vurdu
 – Mina düş. Fırıltı ilə endilər.
 Abas birinci mərtəbənin torpaq səkisində bayaqkı yerində idi.
 – Buna bax, bu da ay yarımliq gəlin. Hay... hay... Hırıldama,
 içəri keç!
 Mina bir iti addım atdı. Dönüb Biko, sonra da Nəcibəyə baxdı.
 Qəh-qəh çəkib yaraşlıqlı başını sallayaraq içəri qaçdı.
 Abas aralı, qalın dodaqlarında ərşən hirsini uddu, önündə gül-
 məkən yorulmayan qızlara baxdı və:
 – Gicimə şükür olsun allah, – dedi.

II

– Ay adam, yetişin ay... ay adam, oğlumu öldürdülər.. oğlumu!
 Gecədən üç saat qədər keçmişdi ki, Sarayın bu bağırması, qonşu-
 ları yerindən oynatdı.
 – Ay adam, belə də lov olar? Nəcibə, görürsənmi sənənin bu dos-
 tun axırda nə eylədi? Biko, sən bu gəlini gör necə yoldan çıxardın!
 Görürsən, gəlin, mənə bəxtəvər oxuyanlar. Gəlin üzü bəzək, içi
 tozək gəlinə tamaşa edin!

Evlorindən həyətə çıxmış curcumuş qonşuların cavabsız sual-
 ları məhləni doldururdu.

– Kim?
 – Kimi?
 – Necə?
 – Nə qayırır.
 – Bıçaqlayıb!
 – Gəlin?
 – Ay afərin, ay afərin!
 Yaxın qonşulardan bəzisi və Abasın kiçik qardaşı Səlim, Saray
 balkona çıxmış qapını döyürdü.
 – Abas, qapını aç!
 İçəridə bayırdakı səslərə əhəmiyyət verməyən iki kölgə uyru-
 şur, iti ləhləmələrlə çapalayır.
 – Nəcins balası, nəcins, duran yerdə mənə bıçaq çəkirsən?
 Qəfildən mənə, mənə öldürmək istəyirdin?
 Arabir bu sual təkrar edilir, boğuşma arasında batıb gedirdi.
 – Di öl, canın hələ bu deyilmi? Öl!
 Mina evin bir bucağına yuvarlandıqdan sonra Abas iri qaradəstə
 bıçağı yerə atdı. İndi o, ayyarlıq gəlini, gecə gündüz dilindən düş-
 mediyi Minanın ancaq – ana, öldüm, deyə iniltisini eşidirdi. Bu inilti
 ona hər şeyi, öləndən aldığı yarağı, hirs və kini unuttururdu. O az
 qala diz üstə düşüb Minaya yalvaracaq, ona düşədiyi yumuqların,
 təkliklərin göyməmiş yerlərini öpəcək, ağlayacaqdı. Allahın lənətinə
 gəlsin kor şeytan! O, içindən ah çəkdi.
 “Kimdi, kimdi onun isti aşına su qatan?” Abası, bu məsələ
 düşündürdü, Minadan və ondan nə istəyirdi.
 O, Minanın öz ağılı ilə belə işlər yapmış, olduğuna ondan
 boşanmaq istədiyinə yenə də inanmayı, bunu bir kolək zənn edirdi.
 Bu gün, indi o yenə bu işin də bir kolək, bir zərəfat olduğuna
 inanmağa hazırı.
 Qapı yenə döyülürdü.
 – Abas, qapını aç!
 Kimdir qapını döyən?
 Qapını açıb sordu. Dışarı çıxaraq titrəyə-titrəyə anasına yaxlaşdı.
 – Nə var arvad, nə qışqırırsan, nə olub, görməyirsən ki, camaat
 yığılmağa bir bəhanə axtarır. Sən daha mənə biabır elədin.

– Mən biabır eylədim? Biabırı Allah vursun. O səni biqeyrət eylədi. Arvad da adamın üstünə bıçaq çəker? Hə!

– Bəs indi arvadı döymək, söymək olar?

Aradan Bیکənin səsi ucaldı:

– Heç bilirsiniz adama nə qayırlarlar?

Nəcibə aranı düzəltmək istəyirdi:

– Saray, sən qışırma, Abas sən də bir az özünü düzəlt. Biz səhə Mina ilə danışarıq.

Abas bu sözlərə qulaq verməyib, yenə də danışmaq istəyən anasının ağzını əlinin tərsilə qapadı:

– Bir dayan, arvad, ey!..

– Evdə bərkdən danışmayaq. Evdə dava olar, şava olar da!?

– Görün heç yanını yerə verirmi? Haranı yaralayıb görüm?

– Düşün aşağı!

Anasının və qardaşının qolundan tutub itələdi:

– Artıq-əskik danışmaq lazım deyil. Arvadımla özüm bilərəm...

O məni bıçaqlayır, mən də onu döyürəm, Nəcibə, Bیکə, siz də gedin özünüza vəkillik edin, daha bizi bu qonşular tənə gətirdi!

– Necə özünüza vəkillik edin. Bیکə səsinə daha da ucaltmışdı, – onu sən yoxsa tək görmüsən! Yaxşı, səhə bu vaxtı, o yanında olsa...

Abas bir söz demək istəyirdi. Macal olmadı. Bیکə və Nəcibə enib getmişdilər. Anasının biqeyrət, oğraş deməsini eşitmədi, pəncərənin pərdəsini çəkdi.

– Ax, bu qonşular olmasa idi!

O, bu arzunu ürəyindən keçirərkən Minaya sarı baxdı.

Mina yumaq kimi büzülb oturmuşdu.

– Ürəyin dincəldi? Yaxınlaşb tamamilə onun qarşısında dayandı.

Bir müddət susduqdan sonra nəhayət dilləndi:

– İndi peşman oldun ki?

Mina başını qaldırıb yarı açıq gözü ilə Abası süzdü. Onun çöhrəsi pörtülmüş, gözləri qızarmışdı. Boynu, boğazı açıq, gur qara hörükləri çözülmüşdü.

Bir az baxışdılar. Abas yerə nə vaxt oturduğunu bilmədi. Arxasını divara söykəyib dizlərini qucaqladı.

– Məni öldürmək istəyirdin, nəcins?!

– ...

– Nə baxırsan lal kimi?

Minaya yaxınlaşdı, səsinə alçaldaraq yumşaqlıqla sordu:

– Lal olmuşsan?

Mina nə qınıldanır, nə də dodağını tərpedirdi. Bu sual da cavabsız qaldıqdan sonra yenə baxışma davam etdi.

– Görək kim yorulacaq?

Minanın dodağı yavaş-yavaş titrəyirdi. Abas onları yaxşı tanıdığından:

– Gülsən, arsız balası, arsız, – deyə sordu.

– Qah, qah, qah, qah...

Mina dadlı, sürəkli qəhqəhələrə qoşuldu. O güldükcə omuzları sarsılır, məxmər çütküsü başından sarkırdı.

Abas tanış olduğu bu qəhqəhələrdən pozuldu:

– Dəli olmusan, ay qız! Nəyə gülsən? Burada gülməli nə var ki?

Mina davam edirdi:

– Hə dəli olmuşam. Qah....qah... qah...

– Heç gör mən inciyərəmmi. Amma sən? – sağ əlini qaldırdı. – Hani, gülsən? Məni öldürmək istəyirdin?!

O bu sözləri dedikdə, üzündə ancaq yazıqlara və qorxaqlara məxsus olan təbəssüm titrəyirdi.

– Mən sənə nə eləmişəm ki?

– Heç nə!

Abas gözləmədiyi halda Mina cavab verdi – sən mənə heç nə eləməmişən. Mənə atam və qardaşların eylədi. Fəqir anam tək qaldı. Ona qulaq asmadılar. Allah onlara eyləsin. Yoxsa sən kimsən ki? Allahın yazığı!

Gözü Abasın gözündə qalaraq susdu. Bu süqut onun tərəddüdü ilə bir qəder davam etdi. Nəhayət, o canını dişinə tutub dedi:

– Mənim gözüüm başqasında idi. Məni sənə atam və qardaşların zorla verdilər. Əvvəl özüm də bilmədim bu iş necə oldu. Sənin varın artıq olsa idi, deyərdim dövlətdən ötrü, sonra anladım ki, bir acığın qurbanı olmuşam... kiçik bir acığın. Atam, anamın acığına bu işi tutdu. Qoymadı dayım oğlu Səmədi gözəlyök.

Abas sərbirsizliklə:

– İndi sən dediyin nədir?

– Oturmayacağam! Səsinin bütün qadınlığı və incəliyi ilə əlavə etdi – Məni boşə, canın qurtarsın!

Abas, dili kökündən qoparılmış kimi kokolədi. Gördüyü yuxu olmadığı kimi, bu sözləri də yuxuda eşitməyirdi. Ayyarlıq gəlini açıqca hər şeyi özünə söyləyirdi.

İndi qeyri-iradi onun yadına iki ay əvvəl eşitmiş olduğu, kefin kökdür sözləri düşür, bu sözlərin qulaqlarında cingildədiyini duyurdu.

O, hər gün; bütün doqıqəsi qeyli-qal ilə keçəcək olsa bədi bütün avamlığı və sadəliyi ilə anlayırdı ki, o kefi köklük özü üçün həmişəlik bir ağrı hazırlayır. Həmişəlik, ömrü var ikən davam edəcək olan bir sızıltı, bir ürək xarabalığı.

– Birdən o zorla boşanmaq istərsə.

Burasını düşünmək istəmədi. Necə olur olsun onu, o ağız dolusu ilə tələffüz etdiyi Minanı, o cismi, özünə bir çox korluq çəkdirmək nəticəsində topladığı ehtiyatla bulmuş olduğu o zəvcəni saxlamaq lazımdı.

O vaxt doğru olan bu sözlər indi yalana çıxırdı. Abas indi onunla düzəlişmək üçün lazım gələn bütün çarəyə baş vurmaq, bu barədə verilən hər məsləhəti icra etməkdə o qədər hazırkı ki!

Fəqət nə yapsın? Nə çarə eylesin? Onun deməyə, danışmağa, yalvarıb-yaxarmağa sözü belə yoxdu.

Bu fikirlərdən sıyrılıb özünə gəldikdə Minanı yanında görmədi. O, ayaq üstündə nə işə alıb yığışdır. Nə üçünsə əyilib dururdu, əvvəl günlər Abas Minaya baxaraq, onun boy-buxunu, dolğunluğu, yumşaqlığı ilə nə qədər güvənir, necə fərahələnirdi? O, neçə dəfələrlə ucadan: “meyvənin yaxşısını ayı yeyər” deyən yoldaşlarından sınınamış:

– Bacarırsınız, siz də yeyin, – deyə cavab vermişdi.

– Lənət kor şeytana, deyərək qalxdı.

Mina qətiyyətinin yaxlaşmasına əhəmiyyət verməyir, işinə davam edirdi. Abas titrək səslə piçıldadı:

– Mina!!

İkisi də üz-üzə durdu. Abas ilk əvvəl zəvcəsinin ciddiliyindən hürkmüş kimi oldu. Ətrafına baxındı. Dışarını dinlədi. Nə bir kəs, nə bir səs vardı. Dünyada özləri, Mina, bir də özü yaşayırmış kimi idi. Görən yox, eşidən yox!

Abas yazıq yalvarıcı təbəssümlə başladı:

– Mina, ağrını alım, doli olma. Sən mənə anadan, qardaşdan da yaxınsan, şeytan fikrə düşmə. Ağıla gəl.

– Gözüm başqasıdır.

– Axı... Abasın dili dolaşdı.

– Yox, bacarmaram. Bir də mənə nə olub ki, günümü qara edəm.

Dünyaya iki dəfə gəlməyəcəyəm ki, babamı yuxuda görmüşəm.

– Ay yarım yaşamış, üz-göz öyrənib... heç bu yaxşı işdimi?

– Anam mənə döyülmək və söyülmək üçün doğmayıb. Yox, mənəm işim deyil?

Abas yenə yalvarmağa başladı.

– Ağrını alım!

Qollarını özündən boylu və çox-çox gözəl olan zəvcəsinin boynuna doladı. Üzünü onun dolaşq saçlarına sütrdü.

– Ayağının altında ölüm, mənə buraxma. Əgər istəyirsən, anamdan ayrılım.

Mina köksü iləridə, başı arkaya mayıl, qımıldanmadı.

– Yalvarma dedi və güldü.

Bu gülüş onun gurultulu qəhqəhəsinə bənzəməyirdi. Bu, aşağılara, alçaqlıqlara iltifat yollu meydana gələn durgun fəqət yoluxucu bir təbəssümdü.

Abas da güldü Zəvcəsinin belinə daha möhkəm sarıldıqda bu anı təbəssüm göz yaşına dönüb boğazına tökülmüş!

– Atam, anam sənə qurban Mina, getmə. Mən yazıq bir adamam... mənə buraxma, deyə inləmişdi.

III

Abas qəza Hərbi Komissarlığının böyük höyətinin bir tərəfində, qarşısında kiçik mücrüsü, ayaq üstündə durur, geniş meydana qaynaşan insanlara baxırdı.

Höyotin tamam ortasında dalbadal dörd at qoşulmuş furqunlar dayanmışdı. Əsgərin yola salınmasına hələ yarım saat qaldığından səfərbərliyə alınmışların yaxın kəndlərdən gələn ana-bacıları, furqunların yanlarını kosmı, hər kəs öz adamı ilə qonuşurdu. Bu hal xam ürəkləri daha da yumsaldığından, əsgər gedənlərin sevinməsinə baxmayaraq, bozi qoca analar hətta gizli-gizli ağlamaq belə istəyirdi.

Yaxşı ki, Abasın burada yaxın adamı yoxdu. Onun zənninə görə öz belə bu ayrılığa davam getirə bilməzdi.

Bir də Abas əvvəl günlər əsgər düşməsindən qorxub, qorxmadığını da yəqin edə bilməyirdi. Yalnız onu bilirdi ki, səfərbərlik

komisyonu nəvazişlə kəndisinə "yararlısan" dedikdə, o yenə yazıq-yazıq gülmüş, alında soyuq tor damlalarının hasilə gəldiyini duymuşdu. O gündən ay yarım keçmişdi. Bu ay yarımında Abas əsgərlikdən qayıdan həmkəndlilərindən o həyat haqqında bəzi, qəbul edə biləcək məlumat almış, arxayın olmuşdu.

"Hələ görək keçən il əsgər düşə idim. Mina boşandıqdan sonra... burada qalıb nə qayıracağam". Hələ Abas bunu keçən il arzulayırdı.

O, qəsəbədən çıxdıqdan sonra, bütün 20 kilometrlik yolu şəhərdə Minaya rast gələcəyi umudu ilə qət etmişdi, bu vaxta qədər Minanı görməyə şəhərə gəlmədiyinə belə təəccüb edirdi. O neçə dəfələrlə özünü ələ salmaq istəyən çarvadarlardan Minanın şəhərdə rus mətş-kası kimi açıq-saçıq. Səmədlə qol-qola gəzdiyini eşitmişdi. Ona görədir ki, şəhərə düşəndən sonra Minanı görmək ümidi onun avam qəlbində saniyədən-saniyəyə çoxalır, indi belə uzaqlara, tanımadığı yerlərə getmək yəniqlaşdıqca o ümid içinə sığmayıb onu həyətdən komandirdən izinsiz gizli dışarı qaçırmaq istəyirdi.

O, indi qarşısından keçən hor al qırmızısaşlı, ağpaltarlı qadın gördükcə diksinir kimi olur, onda Minanı görməyə çapalayır.

Birdən yanından, başında (alçağıllı) kələğayı, keçən bir qadın gərdü. O qadın tamam Mina boyda, Mini kimi iri addımla baldırını yelləderək yeriyirdi.

Abas iradəsi alınmış kimi onun ardınca gətdi. Qəsdi iləri keçib onun üzünü görmək idi. Bu niyyətlə o addımlarını bir az sağdan gətürmüşdü ki, qadının, bir furlunun yanındakı gəncin boynuna sarıldığını gördü. Qadın ağlayır, gənc isə – bacı, ağlama – deyər ona təsəlli verirdi. Abas aldandığını hiss etdikdə qızırdı: içində varı-yoxu olan mücrüsü yadına düşdü. Cəld gəldiyi yerə qayıdıqda hey-rətdən dondu: Mina mücrünün yanında dururdu.

O nix dayandı; əvvəl yuxuda olduğunu zənn etdi. Mina dikdə-ban, botin cunayı, təmiz kəbüt, başında göycək üzünü çox-çox tutan al kələğayı, çarşafsız açıq-saçıq dururdu.

– Abas, nə üçün dayandın? – deyər Mina səsinin bütün hərərlərlə sordu və onun əlindən tutaraq mücrünü yanına çəkdi – səni xoş gərdük, əsgər gedirsən?

Abas özünə gələ bilməyir, kiçik, utancak çocuq kimi yerə baxırdı. Səməddən sənin əsgər düşdüyünü eşitdim, gəldim hələ-bələ səni görüm. Buradan keçəndə mücrü gözümə sataşdı, tanıdım.

Mina danışdıqca Abas haldan çıxır, fəkir xatirələrinin Minaya dair olan zavallı səhifələri sürətlə çevrilirdi. Artıq bu qadınla sürmüş olduğu ayyarımılıq həyat ona, uzaq, yaddan çıxarmaması üçün çalışılan dadlı bir rəya kimi gəlirdi.

Necə, necə olmuşdu ki, Abas bu qadını tapmışdı?

Bunu haradan tapmışdı? Bəs sonra nə üçün əlindən çıxdı? Onu kim aldı, nə üçün aldılar. Bu qədər ərkek, qadın, Abas, Mina bəs kimə lazım idi?

– Bax, Abas, indi mən boşanmasa idim, işin xarabdı.

Abas fikirlərindən ayrılaraq, duyur-duymaz cavab verdi.

– Sən boşanmasa indi əsgər düşməzdin.

– Səhv edirsən. Anan işləyən, qardaşın işləyən, mən he hesab olunacağdım işləyən, gedəcəkdin. Sonra da qalacağdım belə...

Bunu deyərək yüzlərcə ağızdan çıxan qarmaqarışlıq səslər eşidildi. Əsgərlər arabaya bələd olurdular. Mina Abasın sarıldığının fərqi vardı. Mücrünü aldı. Onun işarə elədiyi furlunun yanında dayandı.

– Abas, get, sağ-salamat hökumətimizə borcunu ver. Qanacaqlı, savadlı adam olub, qayıdacaqsan, heç qorxmı, kişi ol!

Mina, Abasın əli ovucunda, onu tələf edirmiş kimi söyləyir, gözünü özünə tanış olan o avam nəzorlərdən çəkməyirdi. O nəzorlər kəndisinin xatırına ön sən gəcni, bığaq əhvalatını gətirmişdi.

– Ho, çıx furluna, mücrünü də al!

Ən öndəki furlun hərəkət etdi. İndi hor furlundan mahnı, bayatı səsləri qalxırdı. Abas ömründə maraqlanmadığı bu bayatların yamıq könlünü tutuzdurmaqda olduğunu hiss etdi. Minanın əllərini sıxaraq, Mina, sağ ol, – dedi.

Furlunlar şəhərdən çıxdıqda Abas Minanı, bir də görmək qəsdi ilə şose yolunun üst tərəfindəki bir dikdiro yığılmış olan şəhər xalqına baxdı. Hələ Minanı görməmiş, qap-qara Səməd gözünə sataşdı. Başına ağır bir zərbə döymüş kimi gözələrini qarşısında uzanan ağ şose yoluna döndərdi.

Minanın məhribanlıqla üzünə gülümsədiyini, dirşəyə qədər açıq qolunu qaldırıb, ağ yaylıq salladığını görmədi.

Yeddi ayaqlı pilləkən onu yormuş, öskürəyi yenə başlamışdı. Son pillədə dayandı.

– Zəhrimar!! deyə mırıldandı.

Ayağını almamışdı ki: cırıncı, cırıncı cıncıraq bağırdı.

İyirmi ildən bəri şəhərin bir kənarında tek yaşadığı bu həyətdə, bu darsqal quyuda onun eşitdiyi səs; kəsik, bəzən əsəbi, hərdən isə uzun-uzun davam edən cıncıraq səslərindən ibarət idi. Başqa, nə bir çocuq qəhqəhəsi, nə bir həyat vələləsi!

Burada dirilik varlığına şahid olan ancaq səhərlər, axşamlar, vaxtılı-vaxtsiz başlayıb saatlarla davam edən qanlı öskürəklər idi.

Son zamanlar beş, altı ildən bəri saxladığı qulluqçusu, Sonya ilə də o kədər üsul danışdı ki, onu divarlar da güclə eşidə bilərdi.

– Çın-çın!..

Bu cıncıraq da bəzən günlər, həftələrlə susar, sonra birdən səsə başlady.

– Sonya, Sonya!

Güclə çıxan səs ilə xırıldadı:

– Qaç, bax kimird?

Ya bir toydur, ya da bir musamərə!

Onu qeyri hara çağıracaqlardı? O bunu gözəl bilirdi. Zira, həmişə deyinə-deyinə ağır addımlarla darvazaya getməyə məcbur olan Sonya müstəqil şəkili çağırış ilə dönməyirmi idi?

Bu çağırışların da hamısının mövzisi, məali biri-digərindən istinsax edilmiş kimi olurdu. Bunların hamısı: “pək möhtərom!” – ilə başlar, “təşrif buyurmanız rica olunur” ilə bitirdi.

Hələ axır vaxtlar onda zəhmət haqqına qarşı bir soyuqluq da görülür, cibdən çıxanı, Allah bərəkət versin!” – deyə öz cibinə soxardı.

Sonyanın qalın, qısabarmaqlı, ötili olindəki kağıza etina belə etmədi.

– Ora at! – deyə mizin üstünü göstərdi.

Saat səkkiz radələr idi. Birinci mərtəbənin dar sofasi, qapı, önələri, döngələr, mərdivən başları, həp olvan işıqlarla donanmışdı. Hər tərəfdə bir yığın-dərin nəzərə çarpırdı.

Ortaqlıqda bir cür forma geymiş tələbələr, başları daranmış, sığalınmış üst-başları dolaşırdı. Yeknəsək həyatın sıxılmış olduğu bu

göncələr aram duymayırlardı. Onlar lüzumlu-lüzumsuz çıxıb-düşür, söbirsizliklə qonaqları gözetləyirlərdi.

Bir söz ilə bu lojli məktəbin binası, böyük həyəcan içində uçurdu.

Bir azdan arada:

– Yoldaş!

– Xanım, üzülməyin!

– Təşəkkür!

– Zəhmət olmasın sözləri oynamağa başladı.

Qonaqlar gəlir, həs həs öz paltosunu, furajkasını verib doğru yuxarı dırmanırdı.

Birdən ara qarışırdı:

– Gəldilər! – deyildi.

Sıra ilə ağ önlüklü xeyli qız çıxdı.

Yol verildi.

– Xoş goldiniz!

– Buyurunuz!

– İkinci mərtəbəyə!

İştə bir təqım daha olvan bir dəmət rənglərdən toxunmuş, gözəl-likdən hərlənmiş! Hər biri munis, səmimi, sıçaq qoxu nəşr edən bu irili, xırdalı, xanımlar da, rəngli kölgələrini çəkib gətdilər.

O, yoldaş tarizən goldikdə hələ də aşağı sofada növbəçi müəlim ilə danışdı.

– Hələ başlamamış?

– Yox!

– Çoxdan gəlmişsən?

– Hə, gəlib burada oturmuş, gələnlərə tamaşa edirdim.

Xanəndə sözlünü uzun bir “ah”-la bitirdi.

– Çırr, çırr!

İkinci zəng çalındı.

– Çıxaq!

Tarizən, xanəndənin qoluna girdi. Bir iki pillə çıxmamışdılar ki, orkestr gürultü ilə partladı. Bu gürultü dar sofalara sığmayıb otfada dağıldı, divar, tavan, döşəmə hər oks-soda ilə boğulur kimi oldu.

Bəylər, üzünü qırıqdıran söbirsizliklə tarizənə baxdı. Salona girdilər, ora dolmuşdu. Rəng göz qamaşıdır, Ətir sınırları qıcıqlayırdı. Onlar ən qabaqda oturdular.

İki pərdəlik inqilabi pyes və konsert bitib, pərdə salınar-salınmaz bir səs çıxdı:

– Şərq odasına!

Sonra bu səs toplanıb tələsik haykırdı:

– Şərq odasına, şərq odasına!

Dərhal ortalıqda çiçək təpələri yelləndi və Şərq odası tərəfə axmağa başladı. Burada hamını xulya kimi bir al tül qucağına aldı. Heç kəs tutmuş olduğu yerində qımıldanmaq istəməyirdi.

Zalınız istidi. Fəqət bundan da narazı yoxdu, çünki bu əlvan hərarət, ətirli nəfəslərlə ləmsdən başqa bütün hiss üzvlərini uyusdurmuş kimi idi.

Kim, kimin qarşısında, kimin arxasında, kimin yanında idi məlum deyildi.

Öndə nə oxunur, nə çalınır, arxa sıralar bundan xəbərsizdi.

– Sus! başladı.

Xəstə, sakit bir inilti üçün: – şur! dedilər.

Gənc damarlarda axan sıcaq istəklə ziddiyyət təşkil edən bu sönük ahəngləri eşitməmək üçün ən arxadakilərdən çəkilənlər oldu. Bir azdan bayaqkı, ölü səs dirçəlməyə başlayırdı:

– İndi şahnaz oxunacaq, dəyə kimə məlumət frıuşluq etdi. Hamı, isyankar, şən bir fəryad bəkləyirdi. İştə şurun son zəngülələri ... şahnaz!

Lakin necə? Şahin qanadları çarpıntısı əvəzinə, sərcə ürəyinin pırıltıçı kimi bir şey! Gözlənilən bu idi? Əlbəttə, yox! Arxada-kılar indicə dinməyə hazırlanırdı ki, haradansa:

– Yaşa, yaşa! səsləri fısqırdı.

– Şap, şarp şaaarrr!

Ağızlardan sonra ovucalar işə düşmüşdü.

– Salona, rəqs başlanır, salona!

Duran kimdir? Oynamaq, gülmək, sevmək, sevilmək həvəsində olan bu dəli qanlılar üçün şur nə idi, şahnaz nə idi?!

Rənglər dəryası, cərəyanı dəyişdi. Dalgəlanə-dalgəlanə salo-nun dörd çevrəsini bürüdü.

İndi:

– Prosim, prosim, rəqs prosim!!! Səsləri dincəlməyir, get-gedə çoxalırdı.

– Oxusun deyənlər də o tərəfdən qalxmışdı.

– Rast oxusun, prosim!

– Rəqs, rəqs prosim! Rəqs!!!

Bir ara iki tərəf də susdu. Nə isə bir inilti başlamışdı.

Dinləyənlər qışqıranlardan çox azdı.

– Şarp, şarp, şarp!!

Ətədən-bəridən qalxan bu tək-tək ovuc səsi ətrafa dağılaraq sönürdü ki, hamı gipnoz edilmiş kimi buna qoşuldu. Ovuc tufanı başladı, nə oldu məlum deyildi: ortada birisi oynayırdı.

O, başlamış olduğu “rast”-ı bitirməmiş, yenə oyun havasına qaval vururdu.

Bu gecə ikinci dəfə idi ki, onu yarımcıq kosməyə məcbur edirdilər.

– Bunlara bayatı dinlətirmək, rast, şuşlər oxumaq mümkün deyil, dəyə o öz-özünə zəif bir acılıqla mırıldanırdı.

Bəs onu nə üçün çağırırdılar? Ancaq qaval vurmaq üçünmü?

– Bəs bu alqış nə idi. O özünə sual verirdi.

Kim bilir, bəlkə də bu alqış onun ağlayan səsinin kəsilməsi üçündü.

– Nə cəyləyirsən? Yorulduğunu? Qaytarma istəyirlər!

Yoldaşı, onu dürtürdü.

Ortada bir cüft oynayırdı: qız, oğlan!

Onlar su durnası kimi üzür, ona öz gəncliyini xatırladırlardı. O qarşısındakılara baxır, onları görməyərək, öz gəncliyini seyr edirdi.

Hər cüt üçün partlayan alqış onun maziyə sürükləyirdi. O da o qədər alqışlanmış, cəhəmlər, təltiflər də görmüşdü ki... Fəqət indi. Ona qarşı göstərilən hörmətlər də onun fikrinə, saxta təvəzülər də keçmişin xatırına idi.

O, artıq kimdən uma bilirdi. Yaşı əllini atlamış, ordları batmış, almacıq kəməkləri üzünün quru dərisini yırtıb dışarı, fırlayacaq kimi... çuxur gözləri bu dünyadan çox, o dünyaya baxır... dodaqlar sarkı-mış, saç-saqqal ağarır, bütün ömrünü qarlar altına alacaq olan son qış başlayırdı. Hər şeydən pis pəncərə tutulur, içəridən çıxmaq istəyənlər boğularaq orda qalırdı.

Bələliklə, çoxlarını ağladan səsi də puç olur, o da dinləniləni ilə bərabər ölüb gedirdi.

– Ləzginka, ləzginka!

Yenə tarzən onu dürtürdü.

– Ləzginka istəyirlər, yatma!

Bir iki, üç tapa-tap qavalı çırpmağa başladı. O arıq dəri bir də komikdən ibarət qalan əllərinin ağrısını da hiss etməyir, qavala od yutdururdu. Diqqət edənlə olsa idi, onun qaval ilə düşmənliliyi var – zənn edərdi.

Birdən durdu. Əli sağanağa keçmişdi. Tar da susdu. Bir ara sakit keçdi. Sonra üsulca:

– Qaval yırtıldı, – dedilər.

Yırtıq qavalı masanın üstünə buraxdı.

İyirmi il, tamam iyirmi il idi ki, bu qaval onda idi. İndi dördüncü dəfə idi o bu qavalı yırtırdı. Üç dəfənin hər üçündə zövqdən, həvədən, həyəcədən, indi isə.. İndi axır idi. Artıq o bir də bu sağanağı əlinə almayacaq, dəyişməkdə olan ruhları özünə güldürməyəcəkdi. Bəsd! Barmağıyla qarşısında yatan iyirmi illik xəsto arkadaşına toxundu. Ondan qalxan bir səs çıxdı. Bu səsə lal divarlar da iştirak etdi. Sonra cıqırtı ilə inlədi.

– Sus! – deyə onu aldı. Titrək əli ilə kiçik yırtığı olan keçə dərisini cırıb parçaladı.

Sonra sağanağı dikinə titrək əllərinin altına qoydu. Bədəninin və qollarının bütün qüvvəsini toplayaraq onun üstündən basdı.

Şırık – deyə sağanağın qabırğasını sındırdı. Parçaları əlinə aldı. O zavallı, parçalar, qırq könülün önünləri kimi sahibinin əsəbi, zəif barmaqları altında axırıncı səslərini çıxarmaqdan belə ürklürləmiş kimi misqincəsinə cıqırdılar.

Nəhayət, son üzüntüləri ilə evin bucağına sürünərək orada susdular. O, qavalı kimi özünün də öldüyünü zənn etdi. Səs kəsildi. Dünyada səslə bir şey qalmadı.

Şaşqın divarlardan bir səs eşidər deyə onlara gözünü zillədi.

– Sükut!

Açıq pəncərənin qarşısına gəlib somaya baxdı: orada topa-topa, yan-yanə o qədər ulduz vardı ki, lakin hamısı uzaq, hamısı, lal-kar!

Birdən onlardan biri qopdu, getdi, biri də... bir digəri də... bir zaman onlardan qətiyyənlə bir nişan qalmamış kimi oldu.

– Vay, mən səfih!

Səndələyərək masanın yanına qayıtdıqda fikirləri qarışır, gözünün önündəki şeylər həp uçub tökülür kimi idi.

Yırtıq qaval da, zıncırovlar da uçur, onu da özəllilə sürükləyirdi.

Dünya dönürdü. O, baş gicəllədən aləmin məchul bir dərinliyində tək idi. Hər şey, evin bucağında yatan o qaval belə onun hədəf olmuş ömründən haykırırdı... O hayqırtı, bütün iyirmi ildə oxuduğu havacat, muğamatı, o bürünc, mis zıncırovların içinə dolub durub onları şişirdir, böyüdür, onun başına çarpırdı.

Onu vururdular... döydürdülər... odur ha, uşaqlar, böyüklər, hamı, hər kəs:

– Al, başına dəysin rast, al gözünə girsən şur, – deyə onu vurur, ötürürdü.

O, başına dəyən bu daşların altında beynindən bir şeyin axdığını, bütün vücudunu titrətdiyini duydu.

Nə olurdu, dəli olurmu, nədir?

Kimi çağırırsın, kimə nə desin?

– Ox, bir zövcə, bir uşaq, bir adam!!!

Xəncərəsindən son bir hayqırtı çıxdı.

– Sonya, Sonya!!!

1930

MİR CƏLAL

(1908-1978)

XX əsr Azərbaycan ədəbi-elmi və bədii fikri tarixində görkəmli yazıçı-nəsr və ədəbiyyatşünas-alim kimi mühüm yer tutan Mir Cəlal Paşayev Cənubi Azərbaycanın Ərdəbil kəndində yoxsul kəndli ailəsində doğulmuşdur. Kiçik yaşlarında atası və qardaşı ilə birlikdə Gəncəyə köçdüyündən uşaqlığı burada keçmişdir. 1918-ci ildə atası ölmüş, böyük qardaşının himayəsində qalmışdır. 1918-19-cu illərdə Gəncədə xeyriyyə cəmiyyətinin köməyi ilə ibtidai təhsil almış. 1923-28-ci illərdə Gəncə Pedaqoji Texnikumunda, sonra Kazan Şərq Pedaqoji İnstitutunun ədəbiyyat şöbəsində (1930-1931), Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun aspiranturasında oxumuşdur (1932-1935).

Əmək fəaliyyətinə 1927-ci ildə Gəncədə müəllim kimi başlamışdır. 1928-ci ildə Gədəbəy rayonunda yeddi illik məktəbə müdir təyin olunmuş, bir il sonra Gəncə şəhər məktəblərindən birinə eyni vəzifəyə dəyişilmişdir. 1932-ci ildən "Kommunist" qəzetində şöbə müdiri, "Gənc işçi" qəzetində məsul katib, eyni zamanda Ədəbiyyat İnstitutunda elmi işçi vəzifəsində işləmişdir (1932-1935). Sonra ADU-nun Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasında dosent, professor, kafedra müdiri vəzifələrində çalışmışdır. 1978-ci ildə vəfat etmiş, ikinci Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

Mir Cəlal ədəbi-bədii fəaliyyətinə XX əsrin 20-ci illərində başlamış, hekayə, öçerk və romanları ilə geniş oxucu kütləsinin məhəbbətini qazanmışdır. Onun "Diriltən adam" və "Bir gəncin manifesti" əsərləri 1930-cu illərdə Azərbaycan nəsrinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamış, hekayələri milli ədəbiyyatda bu janrı inkişaf etdirmişdir.

Qardaşlığın kooperativdə işləyirdi.

Anası da mağazaların hansındasa satıcılığa təyin edilmişdi. Vaxtı yox idi, görüşə bilmirdik. Bu axşam ona rast gəldim.

– Soyuyq! Etibarsız! – deyə məni çox danladı. Bərk tapşırıd ki, sabah Bəhlulün toyudur, gəlsən.

Mən boyun qaçırdım:

– Vacib işim olacaqdır, – dedim.

– İstirahət günüdür, – dedi, – kimə yalan satırsan? İş-zad bilmirəm, gələcəksən, vəssalam!

Mən ona bibi deyirdim.

– Sözün açığı, bibi, mən təzə toy-zad görməmişəm. Qaydasını da bilmirəm. Qonaqların yanında qızarmağa təhərim yoxdur.

Bibi barmaqları ilə ağzımı yumdu:

– Kiri, kiri! Dünya gör-götdürd. Gəl otur, öyrən. Bəhlul da kənd uşağı deyilmi? O da sənin kimi utancaq, mağmunun biri idi. Getdi, gəldi, girdi, çıxdı. Maşallah olsun, indi nitq deyir. Belə bir gün sənin üçün də var. Sabah-biri gün, allah qoysa, sən də bir halal süd ömmiş tapıb evlənəcəksən. Xeyir işin olmayacaqmı, tifi!

Bibimin sözündən çıxmağa qorxurdum. Səhər qalxıb, şalvarı döşəyimin altından çəkdim, geyindim. Məktəb yoldaşımın sarı qazını aldım. Gümüş zaponka axtardım. Uşaqlar toya gətdiyimi bildilər. "Bəxtəvər", – deyə həyəsi bir tərəfdən köməkləşib, məni yar-yarışığa salmağa çalışdılar. Tamam-kamal toy adamı kimi yola düşdüm.

Saat yeddidə qardaşlığım ilə çatdım. Vurhavurnu hazırlıq gəzdirdi. Qazan altına odun qoyan kim, daşıyan kim, düyü arıdan, toyuq yolan, taqataq qənd doğrayan kim... Bibi məni öz otağına çağırırdı. Bəy hamamdan qayıtmamışdı. Onun üçün təzə çay dəmləmək istəyirdilər, kim isə limon doğrayırdı. Bibi dedi:

– Sağdıq, soldıqla gələcək!

Bibinin xoşuna gəlmədim. Bəhlulün boyun şallarından birini boyuma elə asdı ki, saçları at yalı kimi döşümü örtüdü. Çəkməmi çəkib ayağımdan çıxardım. Bir cüt haşiyəli ipək corab geyindirdi. Belimə sümküklü toqqa bağladı. Bir dəmir qarmaqlı qələm götürüb, döş cibimə keçirdi, üçbucaq şəklində bükülmüş ipək dəsmalı elə

qoydu ki, bir küncü gördü. Şalının saçaqlarını daradı, yaylıqın yanlarından salladı. Güzgüyə baxanda mənə elə gəldi ki, bir boyalı qadın tellərini ayırıb, döşümdə oturmuşdur. Bunları gördükcə mən heyretimdənmi, xəcalətimdənmi dinmirdim. “Adımı oxumuş qoy-muşam, bibi məndən çox bilir”, – deyər düşündüm. Bibi bununla ki-fayətlənmişdi. Hamı eşiyə çıxandan sonra yanımda oturdu. Zərli bəlinclərə söykənib dedi:

– Tifil, yazıq bala, nə görmüsən dünyada! Kitablara ağzının da-dımı aparıb. Quruyub, saqqıza dönmüsən. Buna görə deyirəm ki, gəl, get! Bizdə kefin açılar...

Bibin hər cümləni başlayanda dirseyimə, bitirəndə dizimə vu-rurdu.

– Di qulaq as! Hə, indi toydur. Beş adam içinə çıxacaqsan. Təzə toydur. Başa düş necədir! – O təzə toyun nəzakət qaydalarını bir-bir saydı: birinci – əsnəmək, hıçırmaq, öskürmək, asırmaq, gəməş-mək qadağandır; ikinci – ədəbli otur, çay içəndə marçıldatma, xərfəyin yağı dodağında işildəməsin, gül, amma qaqqıldama, yum-şaqca irişdin, bəsdir, danış, ancaq qışqırma, dodaqaltı mızıldandın, kifayətdir, elə danış ki, hamıya, hər şeyə, hər vaxta aid olsun; üçün-cü – hamı ilə görüş, tanış ol, öpüşmək də olar, o da üzəndən yox, dodaqdan; dördüncü – stəkani nəlbəkiyə yavaş qoy, rumkanı iki barmaqınla tut, qaşığı çiməli tərpət; beşinci – qabını siyirmə, süf-rəni batırma, stulu cırıldatma, burnuna əl vurma, qaşınma, qurcux-ma; altıncı – yaxanı bağla, başını aç!..

Bibin sözünü yarımcıq qoyub qalxdım. Boyun şalımı açıb, qa-yıtmaq istədim:

– Hələ ki, xudahafiz!

Qolumdan tutdu:

– Dayan bir, hara durursan?

– Bibi, sən oğlunun öziz canı, sən vicdanın, mənə burax! Mən bacarmıyacağam. Razi olma ki... yuxum da gəlir. Sabaha dörsim var. Qoy gedim. Yemişə varam. Mubarak olsun! Neçə belə toylar...

Sosimə o biri evdən gəldilər. Qollarımdan dartıb oturdular. Mən qorxu, iztirabla təzə toyun başlanmasını gözləyirdim. Yalvar-dım ki:

– Camaat yığılmamış mənə zala apar. Adamlar gələndən sonra nə lazım, utanıram...

– Bala, yoxsulluğun üzü qara olsun! Xanımınəvəlin zalını bu günlüyə borc almış. Kişilər halə çaylarını yığıdırmayıblar. Bir az da dur. Səni içəri aparmaq, bax, bibinin bu boynuna!

Bey hamamdan qayıtdı. Pörmüşdü, üzünün öti sallanmışdı. Qaşqabağı yernən gedirdi. Ömründə gülüşlə işıqlanmamış kimi görü-nən tutqun sifəti bir az da enlənmişdi. Şəkil kimi susub dururdu. Sağdışı, soldışı ona baxıb, guya göz qırpımından nə dediyini anla-yır və anladırırlar.

Onlara çay verdilər. Bey üst dodağını balıq öti kimi nəlbəkiyə saldı, çayı isti-isti hortuladı. Bibinin qulağına pıçıldadım:

– Deyəsən, Bəhlul da bilmir.

O mənə cavab vermədi.

Mən təkrar etdim:

– Qaydaları deyirəm ey... Bəhlul dodağını marçıldadır, ona göz elə!

– Balası, – dedi, bura toy deyil ki! Öz aramızda eybi yoxdur.

Mən çox utanırdım: bir küncdə oturmışdım. Qonaqlar bir-bir gəlirdilər. Addım səsi çsidən kimi üroyim döyünürdü. Təzə toyun nəzakət qaydalarını yadıma salırdım. Elə bil bibim qabağımda və ya çiynimdə oturub, qulağıma pıçıldayırdı: “Bələ otur, elə otur!”

Qonaqlar içəri girməmiş mən əllərimi görüşməyə, salamlaş-mağa hazırlıdım. Bibimdən öyrəndiklərimi üroyimdə özberlədim.

Qonaqlar zaldakılarla görüşüb öyləşdilər. Uşaq, dəlləkdən qor-xan kimi mən də qonaqlardan çəkinirdim. Onlar mənə tərəf gələndə mən də öz-özümə: “Gözle ki, nəzakət qaydaları pozulmasın”, – deyirdim. Ancaq görüşəndə ayağa qalxıb-qalxmamağın mənasını bilmirdim. Bibim mənə öyrətməmişdi. Başqalarına baxırdım: qalxan da olurdu, oturduğu yerdə olini uzadıb görüşən də olurdu. Quşba-xışı bu adamları müqayisə etdim. Mənə elə gəldi ki, ayağa qalxıb görüşənlər daha mötəbər adama oxşayırlar. Onları təqlid edib qalx-dım. Bir xanımın yumşaq, üzüklü və ağ olini ovcuma alıb sıxdım.

– Çox xoş gördük! Təbiət sizdən razı olsun! – dedim.

Bey içəri girdi. Adamlar bir-birinə doydı. Yuxarı başda üç nəfər-lik yer hazırlamaq istəyirdilər. Bibim kələgəyisini yelləndirib gəldi, onları geri çağırdı:

– Mən nə vaxt desəm, onda!..

Hazırlanan yerlərdə çağırçılar oturdular. Dəm tutdular, nə tutdular! Sarı, buxara papaqlı birisi tərı bağrına basıb, özündən getdi. Qaval yox idi. Başaıçıq, boynu şallı, pencəyi çox gödək, qulaqları dik bir oğlan şaxsey dəfini dizləri arasına alıb mal döyəcəyən kimi döyürdü. Birisi də klarnet üfürürdü. Onun nəfəs almadan iki saat üfürməsinə hamı mat qalmışdı. Müğənni özündən getmişdi. Pencərlərdən küçəyə seğah tökülürdü. "Can, ay atam balası, can!" – deyən səslər ucalırdı. "Atam balası" elə bərk döyürdü ki, adamın dümbəyə rəhmi gəlirdi.

Stolun yanları adamlarla doldu. Mən tanıdığım bir nəfər də yox idi. Ona görə bir künədə qorıbsayırdım. Nəzakət qaydalarından qorxduğum üçün yanımdakıları dindirməyə də cəsəret etmirdim. Bir də gördüm bəy iri addımlarla otağı ölçüb, yuxarı başa keçdi. Keçdi, nə keçdi! Üç nəfər ayağa qalxdı. Sağdışa, soldışa da yer elədilər. Bəy yenidən oturmışdı ki:

– Xankişi! – deyər səsləndi:

Tədərük otağınan oğru pişik kimi ağzını təmizləyə-təmizləyə başaıçıq, uzunçənə kişi gəldi (toyda başaıçıq adam bir o idi, bir də mən). Bəy ona əmr ilə tapşırırdı:

– Yoldaşlar məclisi sənə həvalə edirlər. İşə başla!

– Baş üstə, ay bəy! Mənim kor gözüüm üstə! – deyən Xankişi əllərini ötəyinə silib, ətrafa göz gəzdirdi. – Hə... niyə danışmırsınız? Yoldaşlar, domino oynayan var, desin. Kart kimin meyli çəkir? Muşqulat çləyək. Təvəqqe ələyirəm, çalanlar yorulanda qrammofonu oxudasınız.

Bibim o biri evdən dilləndi:

– Oynamaq olsun, Xankişi! Oynat!

Adamlar güldülər.

Xankişi irişə-irişə cavab verdi:

– Nə deyirik! Sahibkar deyir, görək ola da! Başlayaq oynamağa!

Bəy əlini stula vurub, Xankişiyyə acıqlandı:

– Bu nə mövhumatdı çləyirsiniz? Niyə bəs arvadlar bir yanda oturub, kişilər o biri yanda? Bu saat qatma-qarışıq lazımdır. Məhv olsun köhnə qaydalar!

Bəyin sözünü şarpaşarp alışıqladılar. Xankişi stillara əl gəzdirməyə başladı. Hamını növbə ilə: bir arvad, bir kişi düzdülər. Elə

arvad var idi ki, ərsiz, elə kişi var idi ki, arvadsız gəlmişdi. Bunlar nəzərə alındı. Utancaqlığından tək qalan mən oldum. Xankişi düzdüyü adamlara baxıb, əlini əlinə cırpır, nəşələndirdi:

– Bax, belə ha! Mədəni budur ha!

Onun gözü güldü, məni işarə ilə hamıya göstərdi.

– Binəvaya baxın! Yazıq tək-tənha qalıb!..

Adamlar gülsüdülər. Mən tərledim. Bibim içəridən səsləndi:

– Onun yanında özüm oturmağa!

Məclis bayram mağazası kimi bəzənmişdi. Alı-güllü zərif paltar geymiş qadınların qulağında sırğalar, par-par parıldayırdı. Sanki onlar satılmaq üçün düzülmüşdü.

Kişilərin burnu, qadınların barmaları işıldayırdı. Qadınların üzü, kişilərin dişi ağarırdı. Qadınların dodağı, kişilərin boynu qızarırdı... Otağın havasını sorub, klarnetə doldurmaq istəyən adam da rəngbə-rəng insanların olvan paltarına bəstələnmiş havalər səpirdi. Özündən gedən müğənnidən gözələnilmədən "Xoruz mahnısı" yüksəldi:

Mənim toyuğum çil-çil idi,

Qanadları pil-pil idi,

Toyuq deyil, bülbül idi.

Səni yanasan, toyuq tutan,

Odlanasan, toyuq tutan!

Xankişi bir qalın-qayım arvadı aralığa saldı. Yanındakılar pıçıldadırdı ki, "21-də kassirşadır". Kassirşa doğrudan qəşəng oynadı. Hər ləngərində bir gəminin qərç olmaq təhlükəsi hiss olunurdu. Döşəmənin taxtaları cırıldayır, şüşələr tərənəir, kənardakı stol titrəyirdi. Musiqi coşanda qadın koləfçəni düyün saldı. Nə cədiyini özü də bilmir, atılıb-düşürdü. Bunların hamısı təzə toyun nəzakət qaydalarını pozurdu. Bibimin içəridən qışqırığı bu arvadın rəqsini yarımcıq saxlayacağını güman edirdim. Olmadı. O, hərdən böyrünə biz soxulan fil kimi göyə atılırdı. Hamı baş-gözünü qorumağa başladığından, əl çalan yox idi.

Bundan sonra sanki onun tamam əksinə, qəsdən bir ariq hörmə-çəyi aralığa saldılar. Atlas paltar, qırmızı çəkmə geymiş bu ariq qızın qaşları mətərizə, burnu sual işarəsinə oxşayırdı. Yerindən qalxan kimi çapalamağa başladı. Onun sürətli, qarışıq hərəkətləri

can verən məxluqu andırırdı. Sanki quruya düşmüş balıq özünü yerdən-yerə çırpırdı. Bir az çapaladıqdan sonra stuluna yapışib qaldı. Sinəsi qalxıb-düşür, nəfəsini dəridir. Bu da təzə kassırşa imiş!.. Ona macal vermədən qara krepdesindən çarstəon paltar geymiş, pəhləvan kimi enlikürək bir qadın aralığa çıxdı.

Xankişi səsləndi:

– Yoldaş yoldaşı ilə oynasın!

Yuxarı başda müştükdə papiros çəkən və yaxalığı yanakı öyil-miş bir kişi irəli çıxdı. Qaraquş kimi qanad gərib, arvadına kölgə salmağa, dolanbacı getməyə başladı. Qadın isə irişdiyindən dodağı sallanmışdı. Əri fırlanırdı, qadın durduğu yerdə qarmon kimi büzü-lüb-acılırdı.

Bunlardan sonra çıxan qadınların çoxu durduğu yerdə qanad çalır, sağa-sola dönürdülər. Yalnız bir nəfər (o da deyilənə görə gəlinin qohumu imiş), gözəl oynaması ilə hətta çalğıçıların da hey-rətinə səbəb oldu. Qız al geyimi ilə şəfəq kimi parlayır, xumar göz-lər kimi süzülüb gedirdi.

Çaylar içildi. Xörək gəldi. Plov nə plov! Buludlar qarlı dağlar kimi ucalmışdı. Camaat xörəyə girirdi. Evdə qulaq batıran bir mar-çılıt qopdu. Bir dəqiqədə məlum oldu ki, nə əş çatır, nə də qara.

Xankişi ürək verib dedi:

– Nə qədər kefinizdi yeyin, qorxmayın, xörək tapılar!

Məni fikir götürmüşdü. Marçılıtuya, ışıldayan dodaqlara, ağ boş-qablara uzanan qara bileklərə baxdıqca, yanımda oturan bibimə işarə edirdim:

– Ay bibi, toyun nəzakət qaydaları, deyəsən, bir balaca...

Onun ağzı dolu olduğundan dillənmiş, yalnız qaslarını çatıb:

– Yox, – deyirdi.

Çay stəkanları paylandı. Xankişi bir-bir stəkanları şərabla dol-durdu. Yuxarı başdan kassırşa çhməllə baş qaldırdı.

– Yoldaşlar, – dedi, – xahiş edəyirəm ki, biz xoşbəxt olmuşuq. Bəy yoldaş, yəni Bəhlul, bizim 21 nömrənin işçilərindən olmağına görə bu bakalı içək, yoldaş, necə ki, mən xahiş edəyirdim, içilsin!..

Xankişi qışqırdı:

– Əl saxla!

Həmin qapı tərəfə baxdı. Naşı bəzənmiş, yaşlı bir qadın içəri girdi. Xankişi təqdim etdi:

– Qız anası!

O saat nidalar ucaldı:

– Yaşasın bəyimizin qayınanası!

– Təbiətin gizli qüvvələri mübarək ələsin!

– Təbiət həmişə qayınana yetişsin!

Qayınanayı bəyin yanına keçirdilər. Bibim camaatın hörmətinə cavab verdi:

– Təbiətin gizli qüvvələri sizə də qismət ələsin! Sizdən razı olsun!..

Stəkanlar dolur, boşalır, sağlğa içilirdi. Əşitməli sözlər danış-ırdı. Bəy danışanda həmişə diqqətlə dinlədi. O deyirdi:

– Deməsinlər ki, Bəhluldur. Onverset qurtarsam da... elə bir şeyəm. O daxil ki, var ha... Buradakıların çoxu həmkarımızdır, başa düşər. O daxil elə şeydir ki, onverset ondan baş açmaz. Elə onver-seti də oradan götürürlər. Görmürsünüz student gəlir, bizə baxıb öyrənir? Mən deyirəm, o daxilın sağlığına içək ki, (bəy əlindəki stəkanı lampoçkaya qədər qaldırdı) bunu bizə yetirən odur. Bunsuz dünya bərqərar olmaz. Jiznimdə belə ləzzətli şey görməmişəm. İçək bunu daxilın sağlığına!

Stəkanlar döyüşdü, şaqhaşaq göyə çıxdı. Bəyin stəkanı qayına-nanın boş stəkanına dəyəndə, bəy boynunu əyib, geri çəkildi:

– Bu olmadı! Xankişi! Bu arvada nəsihət ver!

Kim isə dilləndi:

– Ədə, dalaşarsız!

Xankişi qayınanının stəkanını doldurdu:

– Kim içməse, yaxasına tökəcəyik.

– Təklif var: öpüşsünlər...

– Ədə, gəlin ilə öpüşsünlər, o ki burada yoxdur.

– Yox, öpüşsünlər...

Xankişi qayınanını qucağına götürüb, Bəhlula tərəf qaldırdı. Bəhlul bir öpüş götürüb, şərabı başına çəkdi. Qadın qızarıb, yerin-də oturdu, qızın dayısı acıq ələyib getdi. Bəhlul bunu eşidən kimi hirsələndi:

– Kim məni istəmir, gedə bilər!

Başlar xörəyə tərəf endi. Qasıqlar şaqıldadı. Birdən Xankişi-nin səsi gəldi:

– Kim oğurladı?

- Nəyi?
- Kim götürdü?
- Nədir itən?
- Mənim qaramı sən yeməsən?

Stəkan Xankişinin kəlləsində çilik-çilik oldu. Şorab şüşəsi bufetə dəydi. Şüşələr töküldü. Mürəbbə bankasının böyrü dəşildi. Mürəbbə axdı, töküldü. Qayınana təşvişə düşdü:

- Batdı, batdı! - deyə yezməsinin otayını çəkdi.

Dava qızıqdı. Məclis parçalandı, cəbhələr ayrıldı. Bibim özünü aralığa atdı. Qışqırırdı. Mən qulağına pıçıldadım:

- Deyəsən, nəzakət qaydalarını, bir balaca...

Aralıq bir az sakitləşmişdi ki, mən şalı boynumdan açdım. Batin-kaları, toqqanı atdım. Öz tələbə paltarımı geyinib, çıxmaq istədim. Bibimin ovqatı təlx olsa da, soruşdum:

- Bağışla, bir dəfə əsnədiyim üçün üzr istəyirəm. Təzə toyun nəzakət qaydalarını pozdum...

Bibim məni bərk-bərk tutub buraxmadı. Hamı dağıldı. Biz o biri otağa keçdik.

Bibim pəncərələrdən qoltuqlayıb aralığa şey töküldü: konfet qutuları, tort, marmelad...

Mən elə bildim ki, bunları öz aramızda yeməyə saxlamışlar. Bir konfet götürmək istədim. Bibim biləyimdən tutub çəkdi. Corab, şal, kağız, gül dəstəsi, gümüş qaşıqlar, duxi, pudraqabı, krepdeşin, qəndqabı, bəzək qutusu, desmal, yaxalıq, düymə... Bir sözlə, elə bil 22 nömrəli mağaza açıldı.

Mən gözləyirdim. Bibim səlhiyə ilə şeylərin qulağından tutub deyirdi:

- Bu şalı Məmmədin arvadı gətirib. Altı dəne qaşıq, isbatlı şeydir. Minaxanım alıb. Bəzək qutusu, əcəbdir! Kişinin adına layiq, Məşədi Rəhimi deyirəm ey!

Bibim sovgatı əlində saxlayır, bəyin fikrini bildikdən sonra kənara qoyurdu. Bəy əvvəl mülayim görünür və deyirdi:

- Xub... Pis deyil... - Sonra: - Zarafat deyil! Ərinə çörək ağacı düzəlmişəm, hələ o çoxdur? Öt!

Bibim bir kağız gül göstərdi:

- Bu da, - dedi, - dostun Əyyubgildəndir.

Bəy mızıldandı:

- Elə dostu qəbirə qoyum! Heç utanmır da!
- Bibim bir cüt corabı göstərdi:
- Bunu Həmzət gətirib.
- Kim?
- Mirsaadın arvadı, Həmzət!

- Çox qələt eləyib, gətirib! Sən də çox qələt eləyib almısan! Məni elə salıb, ya özünü? Qızı küçükləyəndə mən onu adam bilib, subaylığım ilə qırx manat xərce düşdüm. İndi mənim əziz günüm-də kəlmə doqquzluq qoyur? Dur apar, at üstünə, gəl! Hələ o qədər ac qalmamışıq. İt uşağı! Corab! Özü də nə corab!

Mən bunları görəndə bildim ki, qardaşlığım məni niyə danışdır-mır. Toyun nəzakət qaydasını hamıdan bərk pozan mən idim ki, heç nə gətirməmişdim. Döyülməyimdən qorxdum. Həyəte çıxmaq bə-hanəsi ilə gecə vaxtı birbaşa Ermənikəndə, yataqxanaya götürül-düm. Odur-budur, belə yerlərə getmirəm. Bir də mən təzə toya gedim! Ay tövbə!

1934

BOSTAN OĞRUSU

1

Gecənin bir əlində Durmuş kişi yerindən qalxıb, otağa göz gəzdirdi. Axsamkı qaranlıq, ayaqlanan pəlçiq kimi bərkimiş, qatı-laşmışdı. Göz gözü görmürdü. Qardaşı Kərbəlayı Tapdığın üzüm bağı bir ləkə kimi güclə seçilirdi. Hava bürkü idi. Hər şey öriyirmiş kimi, göy yərə qarışmışdı.

- İş yiyəsi işdə görək! - deyə Durmuş kişi çoxdan bəri suva-rılmadığından qurumuş və torpağı çatlamış loklərin arası ilə gedir-di. Quru otlara, yemiş tağlarının süfrə kimi enli yarpaqlarına dəyib, səs salmamaq üçün salvarını dizinə qədər çırmadı, papağını qoltu-ğuna vurub, sino-sino yeridi. Sonra özünə ürək verməyə başladı: "Heç qorxmaq istəməz! Yatıbsa, işim işdir. Oyaq olsa, deyərəm: "Söhbətə gəlmişəm. Tutdu hənək, tutmadı dəyənək!"

Kərbəlayı Tapdığın dəyəsinə yaxınlaşanda qulağına səs gəldi. Deyəsən, haradansa: "Ey-heh-heh, ey!" çağırırdılar. Qızılgül kol-

larınin bidinə cöküb, qulaqlarını şəkəldi. Bir şey xışıldayırdı. Durmuşun fikrinə gəldi ki, "kişi pusquda dayanmış olar, məni oğru bilib, doldurar qırmanı qamıma". Bu fikir çəcik kimi onun başına dəydi, bədənini odlandırıldı. Kişi diksindi. Ayağa qalxıb, qardaşını səslemək istədi. Bir dəqiqə də gözlədi. Xışıldayan şeyin kərtənkələ olduğuna inandı.

Heyvan, Durmuşun vedrəyə oxşayan gövdəsini görüb hürkmüş, rahatsız olmuşdu.

Durmuş dəyənin yanında barmaqları üstə yeriyib, xəyal kimi səssizcə Kərbəlayı Tapdığın yatağına yanaşdı. Kişi şirincə yuxuda xoruldayırdı. Əyilib, Tapdığın üzünə diqqətlə baxdı. İnandı ki, "yeddi gün, yeddi gecə!" div yuxusuna gətirdi. Kərbəlayının plov yeməkdən böyüyən ağzı elə geniş açılmışdı ki, oraya dolan yuxunu yeddi gün, yeddi gecədə ancaq həzm edə bilirdi.

Durmuş özünü tənəklərin arasına verdi...

Kərbəlayı Tapdığın bağında bir lək yaylıq üzüm var idi. Bu xırda, yumrugilo, ağ, şirin, sıxsalxım üzumdür. Tez yetişdiyinə görə nobar olur, çox sevilir, az tapılır, baha satılır. Neçə ildir ki, Kərbəlayı Tapdıq altı tənəkden altı salxım üzüm dəre bilmirdi. Üzümləri gülünü tökər-tökmez ala-qora vaxtında yoluşdurub aparırdılar. Kərbəlayı xəbər tutanadək bir salxım da qalmırdı. Arvad onu çox danlayırdı. Axırda özü də hirsəlndi.

- Canım, - dedi, - belə şey olmaz axı görün bu zəhrimara dadanan kimdir? Onun qamını yırtmasam, mən Kərbəlayı Tapdıq deyiləm...

Oğlunu, nökrəni də göndərmədi. Üzümlər gül tökəndə iyun ayının axırlarında yorğan-döşəyini götürüb bağda, dəyədə yatardı. Niyə də yatmasın? Qoruya bilsə, tənəkə bir pud üzümü var. Qol-qanad açib, isti torpaqlarda yatan tənəklər bulud kimi dolu salxımlar verir. Dolmalıq vaxtını ötən və baş qaldırıb tac kimi şax duran yarpaqlar, sanki günəşin almaz zərrələrini, sabahın ilhamlı tərənlərini sorub salxımlara və şəffaf gilələrə doldurur. Yarpaqlar yaşıl tənəkləri ilə salxımları örtüb bəsləyir. Salxımlar isə, pərvazlanmış quş kimi, yuvasına sığmayıb kənara boylanır, quşları çağırır və bəlkə də yoldan ötənlərin zavalına gəlir...

Üzüm, nə üzüm! Şəkər kimi şaqıldayı, diş vuran kimi şirəsi qana keçir, ürəyə axır, gözə işiq, dözə təqət verir. Tənəklərdən salılan salxım deyil, onluq çərvonlardır.

Vaqon pəncərələrindən baxan bəzəkli xanımların gözü bu üzümə sataşdı, deyəcəklər: "Vinoqrad davay!" Belə olanda hansı axmaq güzəştə gedər? Mən də deyəcəyəm: "Kilosuna ödin çərvon davay!"

Bu ağıllı fikirler yalnız Kərbəlayı Tapdığın başına gəlməmişdi. "Ürəkden ürəyə yol var" deyirlər. Bunları Durmuş da yaxşıca kələsinə vurmuşdu.

Gecənin bu vaxtında, porsuq kimi tənəklərin arasına soxulub, salxımları şirin yuxusundan oyadan və yoluşduran Durmuş da hər salxımdan "bir çərvon" gözəlçiyirdi. Fikirleşdi ki: "Atadan mənə biri çatdı düşmədi, boğazıma salım. Böyük qardaş (Kərbəlayı Tapdıq) mənə kəbin kosdi, hamısını içəri ötürdü, mənə möğmun elədi. Qapısında bir donuzu əskikirdi. Bağlı özünü bəsdir. Heç olmasa bu yaylıq üzümü də mənə çatmazmı?"

II

Durmuş "işini" görüb, bostanına qayıtdı. Üzümlü yerböyer elədi. Bir gile də ağzına qoyub, şirinliyindən dodağını marçıldatdı. Bu üzüm, cavan vaxtında min bir qorxu və ürək döyüntüsü ilə gecə xəlvət görüşündə nişanlısından aldığı "haram öpüş" kimi ləzzətli idi.

Həmlələr pozmuş, qoşun sındırmış, qala fəth etmiş oğsar sevinci ilə Durmuş yatağına girdi.

Kərbəlayı Tapdığı elə bir yuxudan oyatdılar. Qaranlıq, sakitlik, yalnızlıq idi. Nağıllarda söylənen təlsimli gecələr Tapdığın yadına düşdü. Göyə baxdı. Səliqəsiz səpəlmiş ulduzlar ona qızıl onluqları xatırladı: "Nə ola, bu qızıllar göydən qopa, qızıl yağışı yağaydı. Nə qapaq olardı, fələk! Qılıf papagımı başıma basıb, bir yüzə dəne yığsaydım, bir təhər olardım. Şəhərin göbündə bir mülk alardım, ya da Namazlıların bağını olə keçirərdim, ildə on beş-iyirmi min manatlıq tökə "Tobriz üzümü" satardım. Onda Durmuş da paxıllıqdan çatlırdı... Qoy onda mənimlə ha bəhsə girişsin!..."

Kərbəlayı Tapdıq bu dadlı xəyalını udmamışdı ki, nökrə qulağına pıçıldadı:

- Vaxtdır! Vaxt keçir!

O, yerindən qalxdı, işarə ilə nökrəyə qandırdı: "Sən o yandan gəl!" Özü ağacların arasından dərəyə endi. Durmuşun bostanına keçdi.

Bağ da, bostanın yeri də qardaşlara atadan qalmışdı. O zaman ayrılında nə təhər oldusa, Durmuş xali yer yiyəsi oldu. Atıldı, düşdü, çığır-bağır saldı; şəriət yanında, yüzbaşı yanında sözünü eşitmədilər.

Ovladığı bir qazı otayının altında axunda peşkeş apardı. Sən demə, Kərbəlayı Tapdıq da axunda ağzında bir qızıl onluq göstərmiş. Bağ davası başlananda axund istiot kimi tündləşdi. Kərbəlayı Tapdıqın sözünü təsdiqlədi. Durmuşun üstünə qışqırdı:

– Qaz boynu kimi boynunu uzatma! Kişi ağzında qızıl kimi söz danışıq!

Durmuş başını aşağı salıb dedi:

– Eybi yoxdur! Qoy böyük qardaş bağa yiyələnsin, can sağ olar, mən də o xali yerin torpağını qızıla döndərəm. Heç eybi yoxdur!..

Durmuş doğrudan da dediyini edirdi. Qanqallı, tikanlı, sarmaşılıqlı yerin torpağını atım-atım edib, un kimi elədi. Yaxşıca arx çəkdi, su çıxartdı. Yerin ətrafına iki cərgə meyvə ağacı əkdı. Yeri isə hər il dirlik bostan edib, çoxlu mənfəət götürürdü. Səliqə ilə əkilmiş, taxtalanmış bostan yaz vaxtı Quba xalçasına bənzəyirdi. Yaşıl, cavan alma, armud, ərək, əncir ağacları saçaq kimi sallanıb sıxlaşırdı.

Durmuşun bostandan dəsmal-dəsmal pul götürməyi, hələ bağ salmaq fikrinə düşməməyi Kərbəlayı Tapdıqı narahət edirdi. Fikrinə gəlirdi ki: “Bu gədə məni öteçək, mənim var-dövlətim yalan olacaq...”

Kərbəlayı Tapdıq bu dərdi sinirə bilmirdi. Durmuşu badalaq qurmağa çalışırdı.

Son zamanlarda gözünü onun yemişlərinə dikmişdi. Dəfələrlə gündüzlər kiçik qardaşının bostanına keçib “əhvalpürsanlıq” bəhanəsi ilə yemişləri bəlləmişdi. İki-üç kişə yemiş “daş-baş” eləyib satdırmaq, bostanın xeyrindən “feyizlyab” olmaq istəşində idi.

Gündüzdən nökrə öyrətməyi ki, kişə götürüb, bağa gəlsin.

Yemiş tağları göyləri əmib, yerləri sormuş, ərköyün oğlan kimi köks gərib, qol-qanad açmışdı.

Tağların hər qolunda bir neçə yemiş böyrünü sərin torpağa verib, kotana qoşulmalı cəngə kimi yaturdı, sanki göyşeyirdi. Qalın və şax yarpaqları başında boşqab kimi tutan uzun zoğlar deyil, qonaqcıl gəlin biləkləri idi. Yemişlərin bezi qaraqabaq adamlar kimi burnunu yerə dikmişdi. Çoxusu ağaran qabarıq gövdəsi ilə yelkəne bənzəyirdi. Eləsi də vardı ki, yuyumru şamama kimi...

Kərbəlayı Tapdıq bəllədiyi tağların dibinə sindi. Nökərə him elədi:

– Çırpışdır! Nə durmusan?

Çopur, ağır və böyük yemişlərə ol dəyən kimi tağdan üzülürdü. Bəzi yemişləri tağdan üzümək çətin idi. Toy və baylıq günləri Tapdıqın gözü önünə gəldi. Xəncəri çəkib, yemişlərin saplağını kəsdi. Yemiş, nə yemiş! Öz-özünə tağda cəthacat cırlan yemiş!

Tapdıq dayaz ləklərdə sürünə-sürünə yemişləri seçib dərir, nökrə isə kişəyə yığıb, dərəyə endirirdi. Çox çəkmədi tağlar boşaldı, kişələr doldu. Dan yeri söküləməkdə idi ki, onlar kolların arasında itdilər.

III

Səhər açılmış, gün xeyli qalxmışdı. Hər gün dan üzü yuxudan duran qardaşların heç biri yatağundan qalxmaq istəmirdi. Azar dəymiş kimi, yataqda o yan-bu yana çevrilirdilər. Hətta Kərbəlayı Tapdıqın yatağını gün döyürdü. Dözmək mümkün deyildi. Yerini divarın dibinə çəkdi, başını yerə qoydu, gözünü yumdu, qulağını bostana tərəf şəkəldi. Ona elə gəlirdi ki, bu saat Durmuşun hayküyü qopacaq. “Qoy gəlib məni yatan görsün”.

Durmuş da qalxmır, gözleyirdi ki, Tapdıq “üzümlərim vay!” – deyəndə, gümanı bu tərəfə gəlməsin. Gəlsin məni yatağımda görsün. Mən də yuxudan indico oyanmış kimi, gözümü ovuşdura-ovuşdura qalxım, heyərdə qalım...”

– Nə olub, dadaş, nə xəbərdir? – deyə o, yoldan ötənlərə baxmaq üçün yerindən boyladı. Yemiş tağları gözünə bir təhər gəldi. Diqqət edəndə şübhəsi artdı. Yerindən sıçradı. Şalvarı dizinə çəkib yüyürdü.

Yanılmırdı, bəllədiyi Carco yemişlərindən biri də qalmamışdı. Ləklər ələk-vələk edilmişdi. Tağlar güllələnmiş igid kimi üzü üstə sərilmişdi. Gözünə inanmadı. Bir də yoxladı, əli ilə tağları çevirdi, ayağı ilə torpağı eşələdi. Otun arasına baxdı.

– Yox, – dedi, – bostanı pozublar!

Yoldan ötənlərdən şübhələndi. Yol üstünə qaçdı. Orada gülə-araba sürən və at üstündə qucağına quzu alıb aparən kəndlilərdən başqa kiməsi görünmədi. Qayıtdı. Tapdığa xəbər vermək üçün ləkin qırağından səsləndi:

– Dadaş, ay Kərbəlayı dadaş, hey!..

Onun səsinə eşidən kimi Tapdığın dodaqlarında təbəssüm oynadı: “Hə, – dedi, – dostumun canına isti keçir ha!.. – O yenə eşitməməz-liyə vurub qalxmadı. – Qoy lap özü gəlsin, çağırırsın”.

Durmuş məzəli keçib gəldi. Qardaşını yatan gördükdə qışqırdı:

– Ay dadaş, nə yatmısan, evimi yıxıblar, dur görək bu nə işdir!

Tapdığı bostana apardı. Ayaqlanan ləkləri, pozulan tağları bir-bir göstərüb, yana-yana dedi:

– Gör, bir gör! Gör namərd oğlu malımı nə günə salıb! Buna bax sən allah! Bu tağların hər birində beş-altı yemiş var idi. Biri bir oğula dəyərdi... Saxlamışdım el dağdan qayıdana. Vay köpək oğlu, toxumluqları da yolubdur. Sənin atan gorbəgər olsun!

Tapdıq baxırdı, özünü heyvətli göstərməyə çalışaraq dedi:

– Heyif! Heyif zəhmətinə!.. Ay canım, səndə də günah var axı! Bostanda yatmısan, niyə ayıq olursan? Bilmişən ki, oğrular göz-dən tük çəkirlər? Mən o üzümü güc-bəla ilə saxlamışam. Gecələr yuxunu özümə haram eləmişəm.

Boğazını biçən kədərinə baxmayaraq Durmuş Tapdığın “üzümü güc-bəla ilə saxlamışam” sözünə içində istehza ilə güldü, öz-özünə dedi: “Ay saxladın ha!..”

Tapdıq qardaşına təsəlli verməyə çalışdı:

– Eybi yoxdur, canın sağ olsun!..

– Heç sağ olmasın belə can ki, əməyinin məhsulunu itə-qurda verəcək...

– Eybi yoxdur. Oğru elə həmişə oğrudur. Sən yenə əkəcəkəsən, yemiş yiyəsi olacaqsan. Amma oğru...

Durmuş onun cümləsini bitirməyə macal vermədi:

– Oğrunun namusu əllərdə qalsın!.. Axı buna zəhmət çəkmi-şəm, ölüm qabar olub bel vurmaqdan. Xalqlar kimi muzdura, əmə-ləyə əkdirməmişəm. Hər yemişə bir gecə yuxusuz qalmışam axı!..

Burada Kərbəlayı Tapdıq dıxsındı.

Bayaqdan bəri atası, anası söylülürdü. Buna dözüldü, çünki qar-daşıdır, söylərsə də, yarısı özünə gedir. Durmuş ağzını açıb, arvad söylüyü söyləndə kişinin namus damarı dımdık durdu, üzü qızardı, dodağı pörtüdü, gözü bulandı, bəbəklərində, dəyəşən, ildırım çaxdı. Durmuş isə bir də təkrar etdi:

– Oğrunun namusu əllərə düşsün! Demirmi ki, bunun yiyəsi var?!

Kərbəlayı Tapdıq qırx yeddi yaşa çatmışdı, heç vaxt belə üzü-yuxarı namus söylüyü eşitməmişdi. Qan başına vurdu, ürəyinə alov doldu. Əlini xəncərin dəstəsinə atıb, qınından siyirmək istəyəndə, bir də qaşlarını çatıb fikirləşdi: “Yaxşı, vursam, deyəcək: “Oho! Oğru sənə ki!..” Yox, açıb ağartmaq lazım deyil...” Boğulmuş bir səslə dedi:

– Nə lazım yemişdən ötrü namusa söylərsən? Yaxşı deyil! Eşi-dən olar...

Durmuş gözünü pozulmuş ləklərdən ayırmadan bir az da hirs-lənib, özündən çıxdı:

– Necə yaxşı deyil! Mənim malımı yeyəni söylərəm də, o yana da keçərəm. Bu nə sözdür?

Bu sözlər kürədə qızardılmış kömür kimi bir-bir Tapdığın ürə-yinə dəyir, onu yandırır yaxırdı. Ayrı vaxt olsaydı, Kərbəlayı Tap-dıq ölüb-öldürməklə cavab verərdi. Amma indi vəziyyət elə idi ki, sükutdan başqa çarə yox idi. O, üz döndərüb getdi. Bağına keçdi. Ayağının altında bir salxım özilmiş üzüm görəndə dıxsındı:

– Niiih!

Elə bildi ki, kim isə üzümü dərib, bağ yiyəsini görəndə tullayıb qaçıb. Bağı ətrafına baxa-baxa tənəklərə yaxınlaşdı. Yaxınlaşdı, nə gördü! Tənəklər sağlamlıq qoyun kimi durub baxır. Yaylıq üzümü elə təmizləyiblər ki, deyərsən günün günorta çağı buradan bir dəstə oğru keçib. Bir zingirə də üzüm qalmayıb. Salxımlardan qırılan gilələr ləkin içindəki çuxurlara tökülüb. Tənəklərin yoluq yarpaqlar sallanır, budaqlar, soyulmuş adam kimi mat-məyus, boynu çiy-nində baxır, salxımların saplaq yeri göz yaşı töküür.

Tapdıq, arxası getmiş və evi yıxılmış ata kimi halsızca diz çökdü. Tərpməyə təqəti qalmadı. Ağır-ağır nəfəs aldı, güclü qış-qıra bildi:

– Gəlin hay, gəlin hay! Gəlin!..

IV

Zərər görənlər kənd sovetinə gəldilər. Hər ikisi zərərinə dedi, əhvalatı danışdı. Katib akt yazdı və soruşdu:

– Kimə gümanınız gədir?

Durmuş Ağacanın oğlunu dedi. Kərbəlayı Tapdıq isə Danqır Abası yazdırdı.

Katib yenə soruşdu:

– Nə bilirsiniz, bəlkə ikisini də bir adam dərib?

Tapdıq etimadla cavab verdi:

– Yox, mənim bağımı ayrı adam dərib.

– Nədən bilirsən?

– Bilirəm!

– Bilirsən, bəs niyə oğrunu açıq göstərmirsən?

– Yox ey, yadımdan çıxdı, bilmirəm! Bilmirəm, yemiş oğurların atasına lənət!

Məsələni aydın etmək çətin oldu. Danqır Abas həbsdə imiş, Ağcanın oğlu isə bir ay imiş ki, kənddə yox imiş. İş sovetə tapşırıldı, təhqiqata verildi.

V

Üç gün sonra, axşamüstü milis Qələndər Quliyev sədrin yanına gəldi.

– Dur bir tez vəğzala çıxacaq! – dedi.

– Yorulmuşam, yenicə xırmandan gəlmişəm, qılçam gizildəyir, qoy dincəlim, – deyə kənd sovetinin sədri cavab verdi.

– Yox, iş var, gedək!

– Mən ölüm, qoy bir nəfəsimi dərim!

– Yox ey, iş var. Tez ol! Qərribə bir iş görəcəksən.

Sədr çəkməsini ayağına çəkib qalxdı. Onlar bağcanın içi ilə ötüb, qəpərdən aşib vəğzala keçdilər.

Zəng səslandı, səsi ilə də hamını hərəkətə gətirdi. Kimi adamları bası-basa əlini kassanın pəncərəsinə yetirməyə can atır, kimi çamadan əlində növbətçiyyə güc gəlib, dal qapıdan platformaya çıxmaq istəyirdi.

Dağıqələr keçdikcə hay-küy artırdı. Adamlar bir-birinə qarışmışdı. Ümumi gürultü içində vəğzal, istilahları eşidilirdi:

– Plaskart!

– Sürot qatırı.

– Tranzit.

– Birbaş.

– Hara soxulursan?

Bu fətin sağ kənarında balaca bağın qabağındakı vəğzal bazarı minikləri, çağırılmış qonaq kimi aramsız gözləyirdi. Üzümlü səbət-

lərə düzən, almanı yüngül-yüngül çəkib, kağız torbaya dolduran, stəkani tömizləyən kim, bişmiş kotletli stola düzən, yemişi dilimləyən kim...

Qələndər sədrin qolundan tutub, bağın qırağına gətirdi. Barmağı ilə nişan verdi:

– Bax, mən ölüm, bir yaxşı bax!

Tapdıq iki tay Carco yemişini yerə düzməkdə nökrinə kömək edir, göstəriş verir, o yan-bu yana baxıb, nökrinə nə isə deyirdi.

Qaynar su budkasının solunda isə Durmuş qabağına yaylıq üzüm ilə dolu balaca bir səbət qoyub, kişini qılçası arasına almışdı, qorxa-qorxa səbətin ağzını bəzəyirdi.

Sədr baxdı, baxdı, yandı, töküldü:

– Yazıq Danqır Abas, binəva Ağcanın oğlu!..

– Çəqqal baş qopardır, qurdun adı bədnamdır, – deyə Qələndər onun sözünü təsdiqlədi.

Qatar goldi. Adamlar vəqəndən töküldülər, qırılmış boyunbağı kimi yerə səpələndilər. Yeyənə, içənə, aldığı qoltuğuna vurana, vəqəndə gözləyənə, sevgilisinə meyvo aparana bax! Pullular alır, mallılar satır, aralıqda qalanlar tamaşa edərdilər.

Tapdıq on iki-on üç yemiş xırda vermişdi ki, müştəri azaldı. Üçüncü zəng vurulandan sonra qatar yola düşdü. Yemiş alan olmadı. Boylanıb budka tərəfə baxanda Durmuşun əlində yaylıq üzümü gördü, yerindəcə donub qaldı.

Onların gözü bir-birinə sataşdı: atışan adamlar kimi özlərini yığışdırdılar. Diqqətlə bir-birinin üzünə və matahına baxdılar.

Durmuş səbəti yerə qoyub, özünü ağacların arasına verdi. Korbəlayı Tapdıq nökrə him elədi:

– Gəldilər..

Özü isə vədardan hoppanmaq istəyərkən, bir əlin biloyindən yaşırdığını gördü. Bu, sovet sədri idi.

Qələndər isə Durmuşu yaxalayıb gətirirdi.

Onlar bu iki qardaşı üzəşdirməyə və məsuliyyəti almağa gətirirdilər.

MEHDİ HÜSEYN

(1909-1965)

XX əsr Azərbaycan ədəbi-ictimai fikri tarixində görkəmli nasir, dramaturq, tənqidçi və publisist kimi tanınan Mehdi Hüseyn Qazax mahalının ikinci Şıxlı kəndində müəllim ailəsində doğulmuşdur. İlk təhsilini doğma kəndində almış, sonra Qazax seminarıyasında oxumuşdur. 1924-cü ildə ailəsi ilə Bakıya köçmüş, burada pedaqoji texnikum (1926), ADU-nun pedaqoji fakültəsinin tarix şöbəsini (1931), sonralar isə Moskvada Dövlət Kinematografiya İnstitutu yanında kinossenariçilər kursunu bitirmişdir (1938). Azərbaycan Proletar Yazıçıları Cəmiyyətinin məsul katibi, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı idarə heyətinin katibi, birinci katibi, SSRİ Yazıçılar İttifaqı idarə heyətinin katibi olmuşdur.

M. Hüseyn V və VI çağırış SSRİ Ali Sovetinə, V çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinə deputat seçilmiş, SSRİ Ali Soveti nümayəndə heyətinin tərkibində Türkiyəyə getmiş. Asiya və Afrika ölkələri yazıçıları həmrəylik komitəsinin konfransında iştirak etmişdir. 1959-cu ildə Azərbaycan Xalq yazıçısı fəxri adı almışdır. 1965-ci ildə Bakıda vəfat etmiş, Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

Mehdi Hüseyn XX əsr Azərbaycan bədii nəsr tarixində "Daşqın", "Tərən", "Komissar", "Abşeron", "Qara daşlar", "Şəhər", "Örək", "Fəryad", "Yeraltı çaylar dənizə axır" kimi epik əsərləri ilə məşhurdur. Onun "Kin" povestində (1935) bir-birini səmimi məhəbbətlə sevan iki gəncin ürək-könül dünyası ictimai şəraitin əxlaqi qaydaları ilə vəhdətdə təsvir edilir. Təsirli həyatı faktlar əsasında yazılmış həmin povest ilk dəfə 1936-cı ildə çap olunmuş, sonralar yazınınin müxtəlif kitablarına daxil edilmişdir.

KİN

Yoldaşım doktor Fatmaya ithaf!

I

Hacı oğlu Sadıqın ailəsində bir fəlakət üz verdi.

Hələ köçəri obalar dağda ikən Sadıq kişi atla Qarakilsədən gəlirdi. O, öz həyatından razı insanlar kimi, gah buludlardan sıyrılıb çıxan uca dağlara, gah qılıtı ilə axıb gedən öyrim-üyürüm çaylara, gah da yaşıl ətəklə, başı dumanlı dağların döşündə çoban tütəyinin qəmli səsinə uyub şirin-şirin otlayan qoyun sürülərinə baxır, arabir gülümsünür, mindiyi boz atı yorğa yerləşlə sürüb obaya yaxınlaşırdı.

Birdən boz at ucadan kişnədi, qulaqlarını qırpa-qırpa, aşağılarda otlayan ilxıya baxdı və qəfildən götürüldü.

Sadıq kişi cilovu bərk-bərk çəkib atın yerişini yavaşdı. Saçaqları gözünün önünü tutan qalın tükü, qara "motal papağını" əli ilə geriye, boynunun ardına itələdi, soyuq dağ havası ilə ciyərini doldurdu, obaya çatdığını görüb atı daha da yavaş sürdü.

Bu halda, bulaqdan gələn əli səhəngli qoca bir arvad Sadıq kişinin qarşısına çıxıb, onu yoldan saxladı:

– A Sadıq! – dedi, – oğluna öyüd-nəsihət ver, ona deyən yerindəcə fərağət otursun, sonra birdən Allah eləməmiş nə olar – nə olmaz...

Sadıq kişi çuxura batmış xırdaca gözlerini qırparaq könülsüz bir halda gülümsündü:

– Ay arvad, ay Gülpəri, coşma görək, axır nə olub ki?

Gülpəri arvad səhəngin qulpundan bərk-bərk yapışaraq, övvelcə Sadıq kişinin qırışmış yanaqlarına, sonra da gözələrinin içinə tərs-tərs baxıb gözünü ağartdı:

– Bax, oğluna deyən, yerində dinc otursun. Nə çoxdur şənlilikdə maral tək gözəl-göyçək qızlar...

Sadıq kişi səhəngin uzanacağını görüb atını saxladı, tələsmədən yerə düşdü. Gülpəriyə yanaşdı, qeyri-təbii bir təbəssümlə:

– Məndən niyə gizlədirsen axı? – dedi, – nə sözün varsa aç söylə.

Gülpəri arvad yaşmağının açılıb düşməsinə hiss etmədi, səsinin ahəngini dəyişdi:

– Oğlun Laçın, Muxtarın gəlinini öyri yola aparır... Düənə, bax

bu gözələrimdən görmüşəm... – Gülpəri sağ əli ilə yaşmağını

düzəldi. – Ona deyərsən ki, yerindəcə fərağət otursun, gəlinin əri bilse, şənliyə qırğın düşər... Axı niyə nəhaq yerəcə qan tökülsün?

Sadiq kişi oğlundan belə şeyləri gözləmədi, bu səbəbdən, Gülpərinin dedi-yi sözlərə heç inanmaq istəmədi, ona mülayim bir səsle cavab verdi:

– Ağlını başına yığ, Laçın elə qələti eləyə bilməz. Ay canım-ciyərim, o ki öz kölgəsindən qorxanın biridir...

Gülpəri bu dəfə səhəngini bir az belinin yuxarısına itələyib, hıqdıladı:

– Ay-hay, nə yamanca qorxaq adam tapıbsan, Allahın altunda keçsə mənim oğlum da onun təklin qorxaq olaydı...

Sadiq kişini fikir götürdü. Üzündəki təbəssüm izləri bir an içində silinib getdi. Gözlərinə yərə dikib dərisi çat-çat olmuş barmaqları ilə çal saqqalını tumarladı. Atını, böyük yoldan ayrılıb obaya doğru uzanan daşlı cığrıla yedəklədi. Zahirə özünü laqeyd göstərməyə çalışdı, ancaq istər-istəməz, oğlundan şübhələnəməyə başladı: “Əslini axtarsan o gəlini də bir az suyu yumşaq söyləyirlər. Əri Səməd də ki, bir təhər adamdır. Birdən Allah cəməmiş Gülpəri deyən doğru olsa... onda daha heç...”

O, başını tez qaldıraraq geriye baxdı.

Gülpəri qanı onu kölgə kimi izləyirdi.

Sadiq kişi qəmli və titrək bir səsle soruşdu:

– Sən onları harda görübəsən?

Gülpəri, sözlərinin qocaya bu cür ağır bir təsir bağışladığını hiss etmədən əli ilə su götürdiyi bulağın altı yanından dərəyə enən cığırnı göstərdi:

– Bax, dünən günorta üstü o cığırın dərəyə endilər. Özləri də təkcə idilər... Mənciyəz dəyəmin böyründəcə oturub dallarınca baxdım, gözlədim də, aradan xeyli keçdi, qayıtmadılar. Bir də gördüm ki, Laçın bu tərəfdən gəlib evinizə getdi, Gülyaz da səhəngini götürüb bulaqdan su getirməyə...

Gülpəri, bu sözləri deyəndə iki-üç dəfə köksünü ötürdü. O, Sadiq kişini inandırmağa çalışırdı ki, Laçını çox istədiyindən məsləhət bilmir. Ancaq əslində Gülpərinin üz-gözündən adi bir hiyləgərlik töküldü. Sadiq kişi qanının üzünə baxmırdı. Onun söylədiyi əhvalatdan xeyli kədərənib fikrə getmişdi. Kişi köhnə arxalığının yan cibindən tənəki kisəsinə çıxarıb uzun çubuğunu

doldurdu, çaxmaqdaşı və qovla yandırdı. Bir neçə qullab vurandan sonra ciynini çəkdi:

– Nə deyim vallah? Onun da beyninin qan vaxtıdır, gəlin də ki, bir təhərdir...

Gülpəri, Sadiq kişiye lap yaxın gəldiyindən, dedi-yi sözlərinə ona necə təsir etdiyini anladı, qocanın yaxasından əl çəkdi, yaşmağını gözünün altına qədər qaldırdı, Sadiqdan ayrıldı, obanın baş tərəfindəki dəyəsinə doğru irəlilədi. İyirmi-otuz addım aralanmamış, o Sadiq kişini bir də çağırdı, dönə-dönə tapşırdı:

– Sən mən deyən tək elə!.. Uşağına qulaqbürməsi ver, cavandır, yola gələr, yazıq olmasın...

Sadiq kişi ona cavab vermədi: “İt qızı bizi el içində biabır eləyəcək, kaftar...” sözlərini fikrindən keçirdi, atı sürətlə yedəkləyib tez uzaqlaşmağa çalışdı.

Obanın itləri hürüşdülər. Sadiqın üstünə cumdular. Ona yaxınlaşanda, tanıyıb, qulaqlarını qırpdılar, müti halda quyruqlarını buladılar. Bəziləri qocaya yanaşıb, yan-yöresində şırvandılar.

Sadiqın gəlməsindən xəbər tutan uşaqlar da, bir-birinin ardınca onun qabağına yüyürüşdülər.

Sadiq, Qarakilsədən məhz uşaqlar üçün aldığı uzun saçaqlı konfetləri ciblərindən çıxarıb hərəsinə bir ovuc payladı. Uşaqlar, alaqlıqlara yetişənə qədər Sadiqın yanınca oynasa-oynasa getdilər.

Qapılarda nəhrə çalxayan qadınlar, qızlar, məhəllədən xeyli aralı oturub laqıqlı vuran dəliqanlılar, gözlerini Sadiq kişiye zilləyib söhbətlərini kəsdi.

Dəliqanlılar dəstəsindən ayrılıb gələn bir nəfər Sadiqa yanaşdı, atının qantarçasından tutdu:

– A kişi, sən də gəlməyin lap şah gəldisinə döndü ki, – dedi – niyə belə gecikdin?

Sadiq kişinin qaşları çatılmışdı. Dodağı da yerlə gedirdi. Oğlanın üzünə baxmadan:

– O donuz oğlunu tapmadım, – dedi, – Gümrüdəydi, dünən axşam gəlib çıxdı.

Oğlan, çox könlüsüz verilən bu cavabdan, qocanın kədərli olduğunu anladı, amma bir də soruşdu:

– Nə oldu! Düzəldə bildinmi?

Sadiq kişi üz-gözünü turşutdu:

– Belə düzəlmədi, ey, düzəl!..

Oğlan Sadiqın üzünə daha diqqətlə baxdı, onun nə isə başqa bir səbəbdən kədərləndiyini hiss edib:

– Sənə nə olub, kefin niyə yoxdur? – deyə soruşdu.

Sadiq kişi atın tərkinə bağlanmış dolu heybəni götürdü, oğluna tapşırıdı:

– Hələ atın yəhərini alma, ancaq gözdə-qulaqda ol, sonra ağna-yıb yəhəri əzər.

Oğlan atın qantarqasını alıb, dəyənin böyrünə qoydu, yəhərin qaşına bağlanmış uzun irəşməni açdı, atı yedəkləyib dəyədən uzaqlaşdı.

Sadiq kişi onun ardınca fikirli və bir az da qəmli tövrə baxa-baxa:

– Ay Laçın, – dedi, – at bərk tərleyib, sonra birdən su içərləyər ha, quru yerə hörükərsən...

Laçın dəyələrdən aşağı, cavanlar toplaşan yerdən xeyli aralı görünən böyük bir çeyilin on-on beş addımlığında atı hörükəyib evə qayıtdı. O, atasının tutqun üz-gözündən, bir dəfə də olsun başını qaldırıb üzünə baxmamasından bəzi şeylər anlıyır. Laçın öz-özünə deyirdi: “Yəqin məndən ona bir şey qandırın olub... Nə deyiblərsə, deyiblər. Kişi də lap səfehdir ha!.. Adam hər sözü inanmaz ki!..”

Laçın başını buladı, tüstülənən ocağın bir qırağında, anasının yenicə yerə saldığı cındır palazın üstündə bardaş qurub oturdur, göz-lərini atasına zillədi. O, yenə ağır-ağır düşünməyə başladı: “Tutaq ki, sənin xoşuna getməyən bir iş tutmuşam, daha burun-dodağını niyə sallayırsan? Eh!.. Qocalanda adamın ağlı azalmış, elə düz deyiblər də...”

Sadiq kişi, Laçının həyəcanını duymadığından üz-gözünün ifadəsini belə dəyişmədi, arvadının axtafadan tökdüyü su ilə əllərini tez-tələsik yuyub şalvarının dizinə sildi, çörək yeməyə hazırlaşdı.

Laçın xırdaca gözlərini qıyıb atasının üzünə baxır, öz-özünə: “Bu kişi lap mənim canımı boğazıma yıgıb, lap məni tənəyə gətirib...” deyə düşüncəyə.

Birdən o, anasının yumru mis kasada gətirdiyi təzə qatığa baxıb acıqlı-acıqlı dilləndi:

– Ay arvad! Sən də lap başını itirib, ayağını axtarırsan ha!.. Bu soyuqda qoca kişiye nə qatıqdır verirsən?

Arvad səksəndi, əlindeki çörəyi ərinin qabağına qoyub ağlam-sınan kimi oldu:

– A kişi, mən bilmirəm başıma haranın daşını salım. Bu oğlan od-alov olub ələmi yandırır, mənəciyəzə də göz verir işıq vermir.

Sadiq kişi bu sözləri eşitməməliyə vurdu; oğluna da, arvadına da cavab vermədi, arpa çörəyini qatığı doğradı, istəha ilə yeməyə başladı. “Bu gedə axır vaxtlarda çox kür olub... Deyəsən fikrindən evlənmək-zad keçir” – deyə düşündü.

Ortalığa sükut çökdü.

Laçın anasının şikayətini qesdən cavabsız qoyub dəyəyə göz göz-dirdi: yan tərəfdə, atasının başı üzərində çətdən asılı duran uzun piltəli qara çığara, bucaqdadı an çuvalına, beş-altı yerindən yırtılmış keçəyə baxdı, evlərinin bomboş olduğunu yalnız bu daqiqə anlaşırmış kimi dərinə köksünü ötürdü, atasitək qəmli, həm də ümitsiz bir hal aldı, boynunu yana əyib barmaqlarını dizində çarpazladı:

“Eh, – deyə düşünməyə başladı – bu cür evdə hər gün dava da olar, qalmağal da...”

Sadiq kişi doğramacın yarından çoxunu yeyəndən sonra aradakı sükut pozdu:

– Sabahdan bəri bir tikə də çörək yeməmişdim, yazıq Qarapet kişi də lap mənim tək əldən düşüb. Bu il fəqirni taxılı olmayıb... Yazıq uşağıcağzlar gündə birçə dəfə arpa unundan horra bişirib içirlər. Allah göstərməsin, üz-gözlərindən zəhrimar tökülür, boğazları o qədər nəziləb ki, elə bil amrud saplağıdır...

Bu sözləri dinləyən qoca arvad, gözlərini dəyə-döyə altıdan-yuxarı ərinin üzünə baxdı, qəmli-qəmli düşündü: “Eh, indi kim onların günündə deyil?...” Sonra o:

– Kəsibləğin üzünü qara olsun, – dedi, – nə eliyək?

Laçın, bu maraqsız danışıklardan sıxıldı, cəld ayağa durub eşiyə çıxdı.

II

O, doğrudan da Gülpərinin göstərdiyi eyrim-üyürüm dağ çıxırları ilə tez-tez dəyəyə gedib-gəlirdi. Səhərlər hava yaxşı olanda dərədəki çaydan qızıl balıq tutmağa, axşamüstü oba üzərini duman bürüyəndə isə Muxtarın təzə gəlini ilə görüşməyə gedirdi.

Bu maraqlı hadisənin qərribə bir tarixçəsi vardı.

Laçın hələ yeddiyə yaşında ikən çox diribaş, çevik, əlli-ayaqlı bir uşağı. O, iki-üç yaş özündən böyük oğlanları təklidə döyüb ağlatmağı da bacarırdı. Onun kənd uşaqları arasında adı çıxmışdı. Əgər Laçın "rəqibi" hesab etdiyi uşaqlardan birinə desəydi ki, "gəl, yemlik dərməyə gedək" həmin uşaq bu təklifdən dərhal boyun qaçırdı.

Laçın böyüyüb qol-qanad açdıqca, dəstəsinə qızları da cəlb edirdi. Əmisinin, dayısının qızları da ona qoşulurdular. Dəstə böyüdü. O biri məhəllənin uşaqları da Laçının dəstəsi ilə yemlik dərməyə, oynamağa gedirdilər.

Laçın, bu qızlardan ən çox Gülyazı bəyəndi. Gülyaz onun qohumu deyildi. Qonşu məhəllədə fəqir bir kişinin qızı idi. O, Laçının dəstəsinə könüllü qoşulmuşdu. Daha ondan ayrılmaq istəmirdi. Gülyaz çölə həmişə Laçınla yanaşı gedər, onun əlli-ayaqlı olduğunu görüb, bacarığına ürəkdən inanardı.

Bir gün yenə bu dəstə kəndin sağ tərəfindəki İncəli dərəsinə yemlik dərməyə yola düşdü. Dəstdə on üç uşaq vardı. Bunların səkkizi qız, beşi oğlandı. Oğlanlar həmişə ön cərgədə yüyürüb qızları gözləməkdə idilər. Laçın bir dəfə bunu görüb acıqlandı, oğlanların üstünə bağırdı:

– Eyyy, dayanın qızlar da gəlsin! – deyər onları yoldan saxladı.

Qızlar yüyürüşüb oğlanlara çatanda, dəstənin böyüdüyünü görə Laçın, ürəkdən sevinib gülə-gülə:

– Di gedək! – dedi.

Göz işlədikcə uzanan düzləri rayihəli otlar, əlvan çiçəklər bəzəmişdi. Dünen yağın şiddətli yağışdan sonra İncəli dərəsinin hər iki yanı rəng verib rəng alırdı. Taxıllar adam boyunda uzanmış, sünbül-lər çiçək tökmüşdü. Taxıl zəmiləri arasındakı biçənəklər yenice toxunmuş əlvan xalılar kimi yerə sərilmişdi. Bütün təbiətdə insanın uşaqlığını xatırladan bir təzəlik vardı. Rəngbərəng çiçəklərdən, ətrəfa bahar ətri yayılırdı.

Laçın Gülyazla yanaşı gedirdi. Uşaqlar da oynasa-oynasa onları izləyirdilər. Bəziləri təpikləşir, bəziləri qoşa durub yüyürür, bəziləri isə yolun kənarında gözlərinə deyən yemliyi qoparmaq üçün tez dayanır, yoldaşlarından geri qalırdılar.

Laçın dəstdə çox vaxt özünü başçı kimi hiss edir, ciddiyyətini pozmurdu. Lakin heç bir zaman uşaqlardan ayrı yaşaya

bilmədiyi kimi, oynamağından, atılıb-düşməyindən də qalmırdı: o on çox qızlarla zərəfatlaşmağı sevirdi, xüsusilə öz əmisi qızları ilə güləşir, döşlərini-başlarını əlləşdirirdi. Qızlardan bəzisi buna üzdən narazı olduqlarını bildirsələr də, ürəkdən sevinirdilər.

Ancaq nədənsə Laçın indiyə qədər Gülyazla toxunmamışdı. Ona başqa gözle baxırdı. O, Gülyazı incidən oğlan uşaqlarını sevmirdi, hətta bəzən yumruqları bərk-bərk döyəcləyib dəstdən qovurdu. Gülyaz Laçının bu hərəkətindən xoşlanırdı, gülümsünürdü:

– Bax elə! – deyirdi, – əllərinə qurban olum!..

Laçın da bu sözləri böyük bir nəşə ilə dinləyir, qürurlanırdı.

Dəstə, bol yemlikli biçənəyə çatdı. Hamı öz torbasını təmizlədi, bıçağını itilədi. Laçın yenə Gülyazla yanaşı, əyilə-əyilə yemlik dərməyə başladı.

Uşaqların hərəsi bir tərəfə dağıldı. Ancaq Laçın Gülyazdan ayrılmadı.

Onlar, bir-birinin üzünə baxa-baxa, addım-addım irəliləyib, taxıl zəmisinə yetişəndə dayandılar. Bu halda Gülyaz irəliyə sıçradı. Laçın da onun ardınca, taxılın arasında qızaran laləyə doğru yüyürdü.

Lalənin üstündə dava düşdü. Gülyaz boynunu durna kimi dik tutaraq çıxırdı:

– Cığallıq eləmə, səndən qabaq mən görmüşəm.

Laçın:

– Öləsən də gülü sənə verməyəcəyəm, – dedi, – mən görmüşəm, yalan danışma!..

Gülyaz qaqqıldayıb güldü, Laçından aralandı.

– Yan yaxıl, mən dərdim, yan yaxıl! – deyər əlindəki uzun saplı laləni yuxarı qaldırdı.

Laçın onun qələbəsinə dözə bilməyib geriye atıldı, qızı bas-marlayıb altına aldı, iki əlilə biləyini sıxıb laləni dartışdırdı:

– Burax, burax, vallah sənə verməyəcəyəm! – deyər nazik və ötkün səslə çıxırdı.

Lalənin ləçəkləri yerə səpələndi. Bu dəfə Laçın daha bərk acıqlanıb, Gülyazı arxası üstə yerə yıxdı, çımdıqladı. Qıdığını tutan Gülyaz, çırpınaraq, onun altından qalxmağa can atdı, mümkün olmadı. Laçın hırıltı ilə gülürək:

– Yox, – dedi, – onu bacarmazsan, mənə də Laçın deyərlər.

Bu hadisədən xəbər tutan uşaqlar, yüyürüşüb gəldilər. Laçınla Gülyazı hələyə aldılar. Laçın ayağa qalxaraq məğrur baxışları ilə yoldaşlarını süzdü, yaşlı adamlar kimi başını tərpətib, əlini havada oynatdı:

– Di get, gözün oğlan görsün!..

Sonra:

– Ay uşaqlar! Gəlin bu təpənin başınacan yüyürək!.. – deyərək Laçın yenə uşaqlara məxsus bir sadəliklə əlavə etdi: – Gəlin görək kim yaxşı yüyürür.

Həm bu təklifə razı oldu. Laçın dodağının altında hiyləgərçəsinə qımışib, Gülyaza döndü:

– Ay qız, sən də gəl, daha dodağın niyə sallayırsan?

Gülyaz da olub-keçəni o dəqiqə unutdu, tez dəstəyə qoşuldu, həm bir sıraya düzülüb, Laçının işarəsinə gözlədi. O, “hə!” deyib döşünü irəli verən kimi, bütün uşaqlar əllərini havada oynada-oynada təpəyə doğru yüyürüşdülər.

Onlar mənzilə yetişəndə istər-istəməz birinciliyi Laçına verdilər. Bu qələbədən sonra Laçın daha da məğrur bir hal aldı. O, öz-özünə “bax, mən tanıyırsan, hamınızın ananızı ağlatdım!” – deyərək döşünü, Gülyazın üzünə baxdı, dodağının ucu ilə qımışdı. Sonra uzaqlara baxdı; o tərəflərdə Avey dağı qaralırdı. Dağın döşündə otlayan heyvanlar, qara nöqtələr kimi xırdaca görünürdülər. Dağdan xeyli bəridə qonşu erməni kəndinə uzanan sarıaraba yolu, günün şüaları düşəndə qızıl kimi parıldayan yalçın qayalar görünürdü.

Uşaqlar da Laçının əmrinə tabe olmuş kimi gözlərini o tərəfə zilləyib, bir neçə saniyə baxdılar, xeyli sükuta daldılar.

Laçın, araba yolu ilə kəndə doğru irəliləyən bir atlı əlilə uşaqlara göstərib:

– Yəqin babamdır, – dedi, – bax görürsünüzmü? Dünən Qulp kəndinə dostumuz Artunun evinə getmişdi. Allah eləyəydi, mənə gödəkçilik, şalvarlıq da almış olaydı!..

Uşaqların bəzisi ürəyində Laçına dərin bir həsəd aparır: “Allah eləyəydi heç bir şey almamış olaydı!..” – deyərək döşünü, dinməz-söyləməz durub atlıya baxırdılar.

Laçın şənliliyə qayıtmağa tələsdi:

– Ay uşaqlar! – dedi, – gəlin gedək bir az da yemlik dərib evə qayıdaq.

Uşaqlar bu fikrə də şərik oldular.

Laçın böyüdükcə, Gülyaza qarşı meyli də artırdı. Ancaq kənddə rus məktəbi açılandan sonra atası Laçını oxumağa göndərdi. Laçın yoldaşlarından, qızlardan və xüsusən hər ay boy atıb böyüyən Gülyazdan ayrı düşdü. Yemlik dərməkdən, tez-tez çölə getməkdən əl çəkdi, müəlliminin bəyendiyi, diribaş, hafizəli, eyni zamanda ciddi bir şagird oldu. Üç il məktəbdə oxudu. Kənd müəllimi onu Qori seminariyasının nümunə məktəbinə apardı. Ancaq yer olmadığına görə Laçını oraya qəbul etmədilər. Müəllim onu yenə kəndə qaytardı. “Gələnlə qəbul edərlər!” – deyərək ona təsəlli verməyə çalışdı. Ancaq bu hadisədən sonra Sadıq kişi hirsənib Laçını məktəbdən çıxardı, mal otarmağa yolladı. Laçın bir neçə dəfə qaçıb məktəbə gəlisdə də, Sadıq kişi onu dəyənəklə ağıllandırdı, fikrindən daşındırdı.

Laçın on yeddi yaşına çatanda, Gülyazı görərək, adı bir dəli-qanlı kimi onu izləyir, əlinə balaca bir fürsət düşəndə arzularını açıb ona söyləməyə çalışırdı.

Yenə günlərin birində Laçın Gülyaza yoldaş oldu. O zaman dağda, yenə indiki yurda düşmüşdülər. Gülyazın atası ilə Sadıq kişi bir obada idi. Laçın hər gün qızı görürsə də, öz dərdini açıb söyləyə bilmirdi. O, Gülyaza yaxınlaşan kimi obada böyük bir dedi-qodu başlanırdı.

Bir gün Məyməq dağının başındakı piro yola düşdülər. Gülyaz da gəlinlərə, qızlara qoşulub gəlirdi.

Böyük naxırı yenə də Laçın otarırdı. O, özünə təzə yapıncı alırdı-mışdı. Uzun arxalığı da vardı. Oba cavanlarının “qızqaytaran” adlandırdıqları dikburun çarıq geyinmişdi. O, artıq dəliqanlıya bənzəyirdi.

Gülyaz Laçını görəndə sevindi. Onun ürəyi şiddətlə döyünməyə başladı. Nədənə Laçına baxmamağa çalışıb, qız-gəlinlərdən, ayrılma.

Laçın, çiynində yüngün başlı çəmə, qızlara yanaşdı, onlarla zərifcəliklə başladı:

– Hə, ay qızlar, gətirin görək piro nə aparırırsınız, yeməli nəyiniz var? Ay Gülyaz, gətirsənə, bərk acmışam, bişirdiyindən ver, yeyim! Gülyazın yanaqları xəfəcə qızardı. O, mənalı-mənalı Laçının üzünə baxıb, uzun qara kirpiklərini qırpdı, dodağının ucu ilə gülümsündü:

“Bu gedənin fikri nodir? Xalqın qızını el içində biabır etmək istəyir?” – deyə fikrindən keçirdi. Ancaq birdən duruxdu: “Nə olar, olar, daha açıb söyləyəcəyəm, məndən incisə də inciməsə də, söyləyəcəyəm” – deyə Laçına yanaşdı.

– Ay Laçın!..

Laçın bu çağırışın ahəngindən dərin, uşaq səmimiliyini duyub yenə gözlərlə gülümsəndi:

– Hə, nə deyirsən?

– Səndən bircə təvəqqem var... Gülyazın üzünə, lələni andıran tünd bir qızartı çökdü. – Sən, – deyə duruxdu, – gərək...

Gülyaz, çənin soyuğundan üşüyən yanaqlarını ovxaladı, gözlərini yerə dikdi, qəlbindəki arzusun gücündən titrəyən dodaqları arasından:

– Gərək sən.... sığırçıqdan əl çəkəsən... Bu ad sənə yaraşmayır... hə, de görüm əl çəkəcək səni? – dedi.

Laçın bu təklifin mənasını anlaya bilmədi: “Bu nə deməkdir? Sığırçı olmaq ayıb deyil ki? Hə... Yəqin ata-anası deyib ki, sığırçıya qız vermərik...” – deyə o, həyəcanla düşünməyə başladı.

Gülyazın səbirsizliklə cavab gözlədiyini duyub, sonradan-sonraya dedi:

– Niyə, sığırçılıq pis şeydirmi? Özün bilmirsənmi atam kasıbdır?

– Pis deyil, ancaq...

O, fikrini tamamlaya bilmədi. Qara gözlərini yenə möchl bir nöqtəyə zillədi.

– Nə, ancaq nə?

– Heç... deyirdim ki, bu ad sənə yaraşmayır...

Hər iki gənc xeyli sükuta daldı.

Çən get-gedə daha da qatılaşdı. Hava da bərk soyumağa başlayırdı. Gülyazın oynındakı paltar çox nazik olduğundan, soyuq onun iliyinə işləyirdi. Ancaq bunu nədənsə Laçına bildirməməyə çalışırdı. Laçın isə Gülyazın xahişini gözləmədən saçaqlı yapıncısının bir qanadını açdı:

– Gəl! – deyə onu çağırırdı, – görürəm üşüyorsən, gəl, utanma, gəl!..

Gülyaz irəliyə baxdı, gəlinlərin görməsindən ehtiyat edib, Laçının təklifinə razı olmadı:

– Üşümürəm, – dedi, – lazım deyil.

– Bilirəm utanırsan, al yapıncını, mən üşümürəm.

– Yox, yox, istəməz!..

Laçın qəfildən yapıncısını açıb Gülyazı bürüdü. Qız dartındı, ancaq yaxasını qurtara bilməyəcəyini görüb “heç yaxşı olmadı!” – deyə düşünərək, qızardı. Laçın isə canına yayınlan xoş horaretin təsirilə bədəninə Gülyaza qısdı, titrək bir səslə:

– Bax belə! – dedi – utanmaq nəyə lazımdır ki?..

Laçın Gülyazı qolunun arasında sıxdı. İrəlilədilər. Bu zaman dağın başını bürüyən duman seyrəkləşməyə başlayırdı. Qarşıda mal-qara, bir az boridə isə gəlinlər görünürdü. Laçın, Gülyazı utandırmaq üçün yapıncının arasından çıxdı, onunla yanaşı addımladı.

Bir neçə dəqiqədən sonra pir yerinə çatdılar. Uzun yolu gəlmədən yorulmuş gəlinlər oturub Laçınla Gülyazı gözləyirdilər. Öz aralarında Gülyazın qeybətini qırır, tez-tez bir-birinin sözünü kəsir, şirin-şirin söhbət edirdilər.

Mal-qara xam otluğa dağılıb şırtaşırt otlayırdı.

Laçınla Gülyaz gəlinlərə yaxınlaşanda, bir-birindən aralandılar.

– Ay qız, – deyə Laçın onu səslədi, qoy yapıncı sənə qalsın.

Bunu deyib heyvanlara doğru irəlilədi. Gülyaz isə utana-utana gəlinlərin yanına gəldi. Yapıncını büküb bir daşın üstünə atdı. O gəlin kimi gəlinlər sükuta daldılar. Hər bir tərəfə baxdı. Arvadlardan biri gözlənilmədən aralığa təzə mövzu atdısa da, söhbəti təzələyə bilmədiyi üçün pərt oldu, yerden bir ot qoparıb dişinin arasından özışdirməyə başladı.

Gəlinlər, qızlar ətrafa baxmaqda davam edirdilər.

Ermənistanın uca dağlarından biri olan Maymağın yamyaşıl tepəsindən kibrit qutularına bənzəyən kərəmitli Qarakilə cəvri, lap uzaqlardakı qalın meşələr, Gümrüyə doğru uzanan demiryolu, bu yolla yarpaq üstündə böcek kimi yüyürən qatarlar, böyük tepələr silsiləsindən o yana Borçalı yaylaqlarının dəniz kimi mavi düzləri, bu yanda isə başını duman almış uca Ararat dağı görünürdü.

Laçın da bu yerlərə baxır, Gülyazın dediyi sözləri unuda bilmədiyi üçün iztirablı düşüncədən ayrılı bilmirdi: “Mən istəməyən istəyir, ancaq deyəsən ata-anası onu mənə verməyəcək. Gülyaxz mənə gəlməsə buna necə dözə bilərəm? Yox, hər halda bu Gülyazdan asılıdır. O istəsə ata-anasını da razı eləyər bilər...”

Laçın yoldan kənara çıxıb dərəyə enən naxıra sarı addımladı, heyvanları geri qaytardı. Gözü bir də gəlinlərə, qızlara sataşanda

Gülyazı görüb, yenə bayaqkı fikirlərinin üstünə qayıtdı: "Mənə könülməyirdi, heç vaxt yapıncımın altında mənə elə qısılmazdı".

Bunu düşündürən, Gülyazın da bəriyə tərəf baxdığını görüb, üzünü yana çevirdi.

Gəlinlərdən biri onu çağırdı:

– Ay Laçın! Sən allah o dağlar mahnısını oxu, qulaq asa.

O biri qızlar da:

– Oxu, oxu! – deyə xahiş etdilər.

Laçın övvəlcə razı olmadı: "Eh, sizin də kefiniz gəlib, mən nə haydayam, bunlar nə haydadır?" – deyə düşünüb başını buladı.

"Yox!" – dedi. Amma qızlar əl çəkmədilər. Gülyaz da onlara qoşulub xahiş etməyə başladı. Laçın bu dəfə razı oldu. Boynuna emmiş papağını gözünün üstünə qaldırdı, bir an yerə baxıb sükuta daldı, mahnının sözlərini xatırlamağa çalışdı. Sonra könülsüz gülümsəndi, gözələrini məchul bir nöqtəyə zilləyərək ötkün səslə Aşıq Ələsgərin "Dağlar"ı oxumağa başladı. Qızlar, gəlinlər çoxdan dinləmədikləri bu gözəl sözlərə o qədər şirin bir maraqla qulaq asırdılar ki, Laçın bunu duyan kimi səsinə daha da ucaltdı, qarşı dərədə əks-səda yaradan sözləri xüsusi bir ustalqla oxudu:

Gahdan çiskin tökör, gah duman eylər,

Gah gəlib-gedən pəşiman eylər.

Gahdan qeyzə gələr, nahaq qan eylər,

Dişməz haramı, halalı dağlar.

Ağ xalat bürünər, zərnəşan geyməz,

Heç kəsi dindirib kefinə dəyməz,

Sərdara söz deməz, şahə başı oyməz,

Qüdrətdən sənəqlər, qalalı dağlar.

Köçər ellər, düşər səndən aralı,

Firqətdən gül-nərgizən saralı.

Ələsgər Məcnunətk yardım yaralı

Gəzər səndə dər-də malalı dağlar...

Laçın mahnını başa vuranda, yenə bir neçə dəqiqə övvəlki kimi qəmli bir hal alıb, gözələrini yerə zillədi, dərindən köksünü oturdu.

Gəlinlər isə kirpiklərini tez-tez qırpa-qırpa hüznünlə və sakit görünən bu dağları, dərələri seyrə dalıb durur, get-gedə dumanlardan sıyrılib çıxan dağ köçü yollarına baxırdılar. Dilican-Qarakilsə şose yolu, ağ bir sütun kimi Həmzəçimen təpəsinə dırmanan mədən yolu, hər şey, hər şey onların gözü qarşısında sərilmişdi.

Gülyaz ən çox yollara baxırdı. O, indi nədənsə arana qayıtmaq, bu yerlərdən ayrılmaq istəyirdi. Öz-özünə deyirdi: "Laçın mənə çox istəyir, ancaq keşke sığırçı olmayaydı".

IV

Laçın, doğrudan da Gülpərinin göstərdiyi öyrim-üyürüm dağ çıxırı ilə tez-tez dərəyə gedib-gəlirdi. Səhərlər gün yaxşı olanda dərədəki çaydan qızıl balıq tutmağa, axşamüstü, oba üzərini duman bürüyəndə isə Muxtarın təzə gəlini Gülyazla görüşməyə gedərdi.

Həmin il Muxtarın oğlu aranda qalmışdı. Arvadından çox arxayındı. O, Gülyazın Laçını istəməsindən tamamilə xəbərsizdi.

Gülyaz, qoyun sağını qurtarandan sonra evdən çıxıb, bözən Maymaq dağı tərəfdən gələn çənə bürünər, bəzən də bulaqdan su götürmək bəhanəsi ilə gedər, dərəyə yaxın olan qayalıqda daldalanıb Laçını gözəlirdi.

Laçın bu gün də onunla vədələmişdi. Bu gün nədənsə Gülyaz yox, Laçın övvəlcə gəlmişdi. O, yarım saat idi ki, göy otların arasında uzanıb səbirsizliklə Gülyazı gözləyirdi. O hələ də gəlib çıxmadığından Laçının ürəyi darıxırdı. Dünən atası Qarakilsədən gələndə, bütün hərəkətlərlə Laçına bezi şeylər söyləmək istəmişdi. Laçın bunun mənasını yalnız indi anlamağa başlayır. Gülyazın bu qədər gecikməsinə görə, iztirabla düşünürdü: "Yəqin əhvalatı bilən olub, ya da ki, evdə işə başı qarışıb... Bir az gözləyəcəyəm, gəlməyə çıxıb gedəcəyəm".

Laçın ciğrila dərəyə endi. Hər iki sahilini əlvan çiçəklər, ətirlə dağ otları çulğamış balaca çay sırışırla axırdı. Dərədə heç kim yox idi. Laçın dörd yanına boylandı: "Yəqin gəlmədi, – dedi, – bəlkə də əri arandan qayıdıb... Yoxsa bu qədər gecikməzdi..."

Çayın qırağındakı üstü yosunlu, balıq qoxusu verən yumru, qara daşın üstündə oturdu. Obanın yerləşdiyi səmtə baxdı. Gülyaz hələ də görünmürdü. Alaçıqların bəri yanından nazik, lakin qatı çən zolağı uçub haraya isə gedirdi.

Laçın fikrini dağıtmaq üçün yanındakı uzun otlardan birini qopardı, dişinin arasında ozişdiro-ozişdiro zümzümə etməyə başladı. Onun dodaqaltı mızıldadığı havalər, çayın qemli və sakit səsinə qarışırdı. Laçın Gülyazın yoluna baxa-baxa qalmışdı: “Gəlmedi, görəsən nə əhvalat oldu? İndiyə qədər heç bu qədər gecikməmişdi... Birdən gəlməsə... deyə düşünüb daha da kədərləndi, səbirli-səbirli ayağa durdu. Gəlmişdi çığırta yenə yuxarı dırmanmağa başladı.

O, Gülyazı əvvəlkindən də çox sevirdi. Gülyaz, ata-anasından qorxmasa, indi də Laçına qoşulub qaçmağa razı idi. O, həmişə Laçınla görüşəndə bütün dərindən unudardı: “Doğrudur, atam mənə istəmədiyim adama verdi, ancaq istəklimi hər gün görürəm ki...” – deyə düşünər, ümidsiz xəyallara qapılmazdı. O, Laçına qoşulub qaçarsa, iki nəslin arasında qırğın törəyəcəyini də yaxşı bildirdi. Onu ən çox qorxudan da bu idi.

Laçın hər zaman Gülyazla görüşləri olan qayalığa yetişəndə durdu. Yenə o tərəf-bu tərəfə baxdı. Heç kimi görə bilmədisə də, nədənsə yenə obaya qayıtmağa razı olmadı, onu bir qədər də göz-ləməyə qərar verdi. Yenə arxası üstə uzandı. Xırdaca gözlərini dumanlı və tutqun fəzanın dərinliyinə zillədi. Qarakilse tərəfdən gələn çən, onun başı üzərində Araratı doğru sürətlə uçurdu. Obanı daha qatı bir duman çuglayırdı.

Laçın şiddətlə döyünən ürəyinin səsinə dinləyə-dinləyə xeyli gözlədi: “Sırağa gün Gülyaz deyirdi ki, ərim bu günlərdə arandan gələcək... Belə olsa, o yazıq yenə də evdən-çşıyə çıxa bilməyəcək... Bəlkə elə bu gün gəlib? Ancaq yox, gəlsə mən də bilərdim. Gülyaz mənə xəbər göndərirdi” – deyə düşündü. Bu anda ayaq səsi eşidib dıksındı. Yenə obaya doğru baxdı. İki adam gəlirdi. Onlar lap yaxınlaşanda Laçın atası ilə yanaşı yeriyən Gülpəri qarını tanıdı. O, əvvəlcə atasından şübhələndi: “Yəqin qoca cavanlığını yazına salıb, arvadı toylayıb...” – deyə düşündəndə onu gülmək tutdu. Tez ayağa durdu. Nə edəcəyini bilməyi duruxdu. Qorxa-qorxa onlardan uzaqlaşib obaya doğru addımladı.

Sadiq kişi Gülpəriyə yavaşcadan nə isə deyirdi. O, birdən özünü Laçına tərəf çevirib tərs-tərs baxdı. Qocanın rəngi kül kimi bozarmışdı. Laçın onun dodaqlarının titrədiyini aydınca görürdü. Sadiq kişinin gözləri qıpqırmızı olub az qala canağından çıxırdı. O, Gülpəridən aralanıb, cold addımlarla Laçına yanaşdı. Onunla üz-üzə gəldi.

Laçın bu dəfə onu topedən dırnağa qədər süzdü. Atasını yenico görmüş kimi onun boğazının altından kəmər yerinə qədər çarpazlanmış köhnə arxalığına, nazik ucu dizinə qədər sallanan bozumtul qayışına, səliqə ilə sarınmış qara patavasına, ağ yamaqlı gen şalvarına baxdı. Laçın bütün bu köhnə paltarları gözəl bir səliqə ilə geyinmiş atasından şübhələndi, “yəqin özünü təmizə çıxarmaqdan ötrü bir söz uyduracaq” deyə fikirləşirdi. Bir an sonra isə Laçın bu gözəliləməyən gəlişin tamam başqa bir məqsəd bəşadığını duydu, ancaq bu məqsədin məhz nədən ibarət olduğunu yenə anlaya bilmədi.

Sadiq kişinin ölində qabığı soyulmuş, yoğun bir zoğal çubuğu vardı. Laçın, uşaqlıqla olduğu kimi, indi də bu çubuqla döyüləcəyini heç ağlına belə getirmirdi. İndi onun düz on səkkiz yaşı vardı. Bığ yeri çoxdan tərləmişdi. Birdən Sadiq kişi: “Burada kimi göz-ləyirsen?” – deyə soruşsa, indi o çəkinmədən: “Balıq tutmağa gəlmişdim” – deyəcəkdı. “Bəs tutduğun balıq hanı” – deyə qoca soruşsa idi, “hava çox soyuqlaşdı, suya giro bilmədim” – deyə Laçın canını qurtaracaqdı.

Ancaq Sadiq kişi Laçından heç bir şey xəbər almadı. Qəflətən onun üstünə cumdu və ölindəki çubuqla onu döyəcəlməyə başladı. Çiyinə, qabırğasına, ombalarına döşədi. Laçın əli ilə ağrıyan yerini tutan zaman, çubuq sırlılı ilə əlinə dəydi. O, bu zərbələrin ağrısından ufuldayaraq ikiəlli, atasının biləklorindən bərk-bərk yapışdı. Çubuğu dartıb aldı. Təəccüblə soruşdu:

– A kişi, sən kimi döyrürsən, doli-zad olmayıbsan ki?

Qocanın qalın dodaqları göyərmişdi. Qırıqış yanaqları da titrəyirdi. Oğlunun sualını eşidəndə daha da qızıqışdı, özündən çıxıb bir də hücumə keçdi, “hələ utanmaz-utanmaz” cavab da qaytarır, eşşək!...” – deyə düşüdü:

– Səni döyrürəm, sən köpək oğlunu!.. – deyə xırıltılı bir səslə bağırırdı.

Bu səs o qədər müdhiş və qeyri-insani bir əhənglə guruldadı ki, çayın o tayındakı böyük qayalıqda əcaib bir əks-səda verdi.

Gülpəri bu bağırtdan səksənib geri atıldı. Ancaq tez özünü ələ alıb, Laçına yaxın gəlməkdən qorxduğunu ona bildirməməyə çalışdı. Laçına dəyən ağır zərbələr sanki onun ürəyindən tikan çıxarırdı. Heç elə bil uşaqlıqda, Sadiq kişi Laçını ayağının altına salıb döyörkən yüyürüb onun qollarından tutan rəhimdi qadın deyildi.

Laçın, atasının hərəkətlərindən anlayırdı ki, qoca, onun belindən qucaqlayıb yerə çırpmaq, sonra ağız-bumunu əzisdirmək, qarnını tapdalamaq istəyir.

Sadiq kişi tez-tez onun üstünə atılır, Laçın da yaxasını ələ verməmək üçün cəld kənara sıçırırdı. Atası onu tuta bilməyəcəyini yaxşı başa düşsə də, tövsiyə-tövsiyə yüyürür, hirsindən az qala partlamaq dərəcəsinə gəlirdi. O bağırır, çığırır, ağzına gələni deyirdi:

– Qancığın balası, itin qarnından çıxan, vallah səni əlimdə öldürəcəyəm...

Laçın, atasından çox acıqlanmışdı. Onun da əl-ayağı əsirdi. O, Sadiq kişinin nə səbəbə özündən çıxdığını hələ bilmir, qocanın həmləsindən yaxa qurtaranda gözələrini döyə-döyə mat-məəttəl dururdu.

Gülperi qarı da yerində qımıldanmırdı. Sadiq kişi isə ağzı köpüklənə-köpüklənə bağırmaqda davam edirdi:

– Yerində fərağət otur! O qədar döyərəm ki, qolun-qıçın əzik-əzik olar. Donuzun çəpəsi!

Laçın: “Axsama qəder menden əl çəkməyəcək, işə düşmədik!” – deyə düşünüb, ağrıyan yerlərini əli ilə sığalladı. Qabırğasının ağrısı onu çox incidirdi. Nazik çubuq hər dəfə şırıltı ilə ona döyəndə, dərində zol qaldırırdı. İnsafsız kişi onun bədənində sağ yer qoymamışdı. Laçın: “Bu kişi dəli olub, nədir, mən yekəlikdə oğlana da əl qaldırırlarmı? Yaxşı, olsun!” – deyə düşündü, tez onlardan aralandı.

Qarakilsə tərəfdən əsən külək get-gedə şiddətlənirdi. Oba üzərini çulğamış qatı duman çökilib gedirdi.

Laçın təpəyə çıxdı. Atası ondan əl çəkmək istəmədi. Qoca ilə yanaşı gələn Gülperi qarının nə dediyini Laçın aydınca eşidirdi:

– Yaxşı elədin, indi ağllanlar!..

Bu döyülmək Laçına ağır gəldi. Qəlbində atasına qarşı dərin bir kin oyandı: “Bu kişi gör kimin sözüne baxıb məni döyür! Məndən bir söz xəbər almamış hər deyilənə inanır, görünür başı xarab olub da... Mən, bir də onun üzünə baxsam, kişi deyiləm!.. Qonum-qonşu buna nə deyər? Yoldaşların yanında qızardan sonra... Yox! Nə olur olsun bunun əvəzini çıxacağam” – deyə Laçın həyəcanlı düşüncəyə düşdü. Sadiq kişi isə arxadan yenə bağırır, yenə oğlunu hədələyirdi:

– Vallah dərinə diri-diri soyacağam!..

Bu sözləri eşidəndə, Laçın sort bir hərəkətlə geriye döndü.

– A kişi, menden nə istəyirsən? Bir də görün nə olub axı? Niyə menden əl çəkmirsən? – deyə soruşdu.

Qoca: “Oğru ələ bağırırdı ki, doğrunun bağı yarıldı, buna deyiblər ha, niyə döyüldüyünü bilmir, ay itin küçüyü!..” – deyə düşünüb, tutqun səsle bağırırdı:

– Canına azar olub, boğazına boğma, donuz oğlu! Bu saat əkil cəhənnəmə, bir də mənim gözümə görünmə! Laçın adlı mənim oğlum-zadəm yoxdur, hansı cəhənnəmə itilirsən, itil!..

Laçın cavab vermədi. O da ələ bil bunu gözləyirdi. Yenə yoluna davam edib, alaçıqlara doğru addımladı. Ancaq Gülperini cavabsız qoymaq istəmirdi. Atasından uzaqlaşb qarının yanına yüyürdü: “O dəfə mən Gülyaz ilə dərəyə gedəndə bizi görmüşdü, ha, yaxşı yadıma düşdü. Hə, yəqin atama xəbər verən bu özüdür!” – deyə öz-özünə deyindi. Laçın artıq Gülyazın üstündə döyüldüyünü anlamışdı: “O samən altından su yeridən Gülperinin bu işdə əli var” – deyə həyəcanını boğa bilməyib qarının üstünə atılmaq, onun saçını biləyincə dolamaq, birçeyini yolmaq istədi. Ancaq: “Sonra birdən atam yüyürüb məni tutur, bu dəfə də döysə ölümçül olaram” – deyə düşünərək söyüş yağdırmaqla kifayətləndi:

– Kaftar köpek qızı, sənin atan İbad kişi gorbagor olsun... İt kimi adam pusmaq da əlindən gəlir, bu saat altıma yıxıb, o qədər əzərəm ki, sümüklerin yumşalıb muma döner.

Gülperi qorxusundan dinmədi. Ürəyində: “Ax, – dedi, itin küçüyü... yaxşıca canını qurtardın...”

“Bir fürsət tapıb bu həyfi səndən çıxardaram!” – deyə Laçın fikrindən keçirib ondan aralandı.

Sadiq kişi yenə də onu izləməyə başladı.

V

Axsamüstü, mal-qara sağına gələndə, Gülyazın əri arandan qayıtdı. Onu yolda saxlayan Gülperi qarı bu əhvalatı ona da söylədi. Amma bir az üstüörtülü danışdı.

– Ağrın alım, ay Səməd, sən də bir kəndin adlı-sanlı igidisin, adın hər yerdə çıxıb... Elə eylə ki, camaatın içində biabır olmayaq, o arvadın Gülyazın da cilovunu çək...

Gülperi arvad bunu deyib getdi.

Səməd obanın lap ortasında görünən böyük alaçığın yanında atdan düşdü. Ərik, xiyar, alma-armudla doldurulmuş xurcunu atın tərəfindən alıb yerə endirdi. Atı nökrə verdi.

Semədi fikir götürmüşdü: "Gülperi qarı bir şey bilməse o söz-ləri mənə deməzdi. Gülyaz, yeğin ki, ayağını əyri qoyub, belə olmasa, Gülperiyə nə düşüb ki, "arvadının cilovunu çək" – deyir?"

O, ağır düşüncələr içində, ətrafdakı adamlara bir söz deməyib alaçığa girdi. Heç kimə salamı vermədi. Gülyazın üzünə də bax-madı. Güle-güle onu qarşılayan anasını da yamanladı:

– Çəkil gözümün qabağından!

Gülyaz yaşmağını bir az burnundan qaldırıb, əli qoynunda, ürəyi narahatlıqla döyünə-döyünə eşiyə çıxdı.

Semədin anası evlə: "Yoldan gəlib, yeğin bərk yorulub, ağrı alım ay oğul!.." – deyə düşündü. Bucaqdan yumurta gətirib sındırı, ocaqda yağ ərıtdi, sarımsaq əzdi, qayğanaq bişirib, Semədin qaba-ğına qoydu. Ancaq yenə də Semədin qaşqabağı açılmadı. O, gündən qaralmış alını qırırdı, çuxura batıb eybəcərleşmiş gözlerini yerə zillədi, anasının suallarına açıqlı-açıqlı cavab verdi. "Mənim başıma nə iş gəldi, ay yerı-göyü yaradan Tanrı?" – deyə anası həyəcanla düşündü, zorla, süni bir təbəssümlə gülümsündü:

– Ə dərdin alım, sənə nə olub, qaşqabağın niyə açılmayır? – deyə soruşdu.

Seməd nifrətlə bağırdı:

– Bədsir, baş-qulağımı dəng eləmə, min kərə dedim ki, ay ata, bu dönüş uşağına qoşulma, saqqalım yox idi, sözümlə bir kor qəpiyə alan olmadı.

Qoca arvadın dodağındakı süni təbəssüm birdən yox oldu, təəc-cüblə oğlunun üzünə baxdı:

– Nə olub, ay canım-ciyyərim?

Seməd bu dəfə elə bil səmimi ana qəlbinin fəryadını dinləyən kimi oldu, səsinı yavaşladı, dediyi sözləri anasından başqa heç kimə eşidirmək istəmədi:

– Daha bundan artıq nə olası idi ki? Hər yerindən qalxan it oğlu bizim namusumuza da sataşır. Onu mən tike-tikə doğramasam Alı oğlu Muxtarın belindən gəlməmiş olum.

Alaçıqın qapısında görünən Gülyaz, ərinin bu son sözlərini eşidib geri çəkildi.

Ana ilə oğlun söhbəti xeyli uzandı.

Seməd bütün varlığını sarıdan bu müdhiş xəbəri qəsdən unutmağa çalışdı, soyumuş qayğanağı yedi, anasının yerə atdığı ala-bəzək qotazlı mütəkkəyə dirsekləndi.

Semədin anası oğlunu, onun xətri üçün də Gülyazı çox istədiyindən, bu xəbəri yalana çıxarmağa səy edir, Gülperini ara qarşıdır-maqda, saman altından su yeritməkdə, Semədin fırvan dolanacağını gözü götürməməkdə təqsirləndirirdi. Əslində o özü də ürəyində bu xəbərdən mütəəsir olub, həyəcanlı fikirlər içərisində sıxılıb, amma şüurlu olaraq tərəddüdlərini boğub yox eləməyə çalışırdı. O, gəlinin əlli-ayaqlı olmasından xoşlanırdı, evdə, eşikdə onu istədiyi qədər işlədir, özü isə xanım kimi əli belində cürbəcür ömrlər verməklə kifayətlənirdi. Bu gözəlməyən şeyiə, onun da fikirlərini alt-üst elədi. Deyilən doğru olsa, onun rahat həyatı pozulacaqdı (Semədin anası bunu öz həyat təcrübəsindən bilirdi).

Arvad gözlerini Seməddən ayırırmı, onun tez-tez dəyişən sifətinə diqqətlə baxırdı. Semədin qan sağılmış qırmızı gözleri, sarı, yekə bıçı, yumru çənəsi, həddindən artıq uzun burnu, onun bütün sifətinə böyük bir tənəşsüzlük versə də, ana gözleri bunlarda heç bir nöqsan görmürdü. Onun nəzarində kənd cavanları arasında Seməd kimi göycək, gündən igidlik yağan bir oğlan yox idi. Lakin ana gözlerle deyil, Gülyazın gözlerle Semədə baxanda, say-dığımız nöqsanlar daha da çoxalardı. Gülyaz öz ərinin burnundakı mürümülləri, boğazının altında çox adamın seçə bilmədiyi çapığı görür, sıxılırdı (qoçaqlığına gəldikdə isə, bunu anasından başqa bilən yox idi).

Seməd acıqlandığı zaman üzündəki eybəcərlik daha aydın gözə çarpırdı. Anası bunu gördükcə yalvarır, yaxarır, kövrək bir səsle deyirdi:

– O donuz qızı Gülperi ara qızışdıranın biridir. O nə desə, bu qulağından al, o qulağına ver. Mənim gəlinciyəzəm namusludur. Hər deyilənə baxıb mənim evciyəzimi alt-üst eləmə, oğul!..

Seməd, bu sözlərin təsirilə bir qədər yumşaldı. Lakin bir-birino zidd iki fikrin arasında qalıb, mütərəddid və həyəcanlı bir halda xeyli düşündü. O, bu xüsusda heç kimə bir söz deməməyi qərara aldı. Ancaq tezliklə mal-heyvanını buradakı sürüdə, naxırdan ayır-nıb başqa bir obaya qoşulmağı lazım gördü.

Bu halda, Berzan kəndinə gətmiş Muxtar kişi gəlib çıxdı. O, uzunboylu, enlikürekli, hər zaman çərkozi çuxa geyinən bir kişi idi. Onun da sifəti sarı idi. Ömrünün çox yarısını dağlarda, daşlarda, açıq havada keçirdiyi üçün oğluna nisbətən həm sağlam, həm də

çevik idi. O alaçağa girəndə belini oydısa da, başı qapının taxtasına deydi: bu zərbənin ağrısını duymadan, gülə-güle irəli keçdi, oğlunu qucaqlayıb öpdü, kefini-əhvalını xəbər aldı.

Söhbət qızıqdı. Səməd builki məhsullarına dair atasına məlumat verdi. Taxıl dərzlərinin sayını, biçinə xərclədiyi pulların miqdarını söylədi.

Ancaq Səməd birdən söhbətin mövzusunı dəyişdi. Bu məhəllədən ayrılmaq haqqındakı fikrini atasına da bildirdi. Muxtar əvvəlcə razılaşmadı. Oğlunun incidiyini, eşəbiləşdiyini gördükdə isə onun tələbi qarşısında təslim oldu.

– Yaxşı, ancaq bir bəhanəmiz olsa yaxşıdır. Elə-belə ayrılacaq camaat bizə nə deyər?

Səməd uzun-uzadı fikirləşməyə ehtiyac hiss etmədən:

– Bəhanə tapılar, – dedi, – mən günü sabah yüz bəhanə taparam.

Səməd yatmağa hazırlaşanda, Gülyaz da içəri girdi: “Bu ölmədi ki, canımız qurtarsın” – deyər gəlin düşündür, ilk gecənin ağırlığına dözmək üçün indidən yollar arayırı. Səməd onun nəzərində yırtıcı bir heyvandan heç də fərqli deyildi. Gülyaz onu görəndə, sanki ön insafsız, ön qəddar bir düşməni görürdü. Gülyazın fikrincə dünyada belə insanlarla yaşamaqdan ağır bir əzab olmamış və ola bilməzdi. Gülyaz Səmədi heç olmasa rəsmi bir ər kimi istəmək üçün könülünü nə qədər zorlayırdısa, bir nəticə çıxmırdı: “Of! – deyirdi, – mən onun çirkin barmalarını, kobud əlini, hələ tikanlı üzünü görəndə nə qədər iyrenirəm. Görəsən o da özünü insan cərgəsinə qatır?”

Bir neçə dəqiqə bundan əvvəl, alaçaqla yanaşı tikilmiş balaca dəyədə yorğan-döşək salarkən, Gülyazın əlləri titrəyir, ürəyi yaralı quş kimi çırpınırdı: “O ölməyəcək... Allah həmişə pis adamların ömrünü uzadır. Mən birdəfəlik özümü boğub öldürsəm, bu dünyanın əzabından canımı qurtararam” – deyər düşünən Gülyaz hər tərəfdən əli üzülmüş halda, könülsüz addımlarla ölümə məhkum olunmuş adamlar kimi gəlib alaçağa girdi.

Səməd altından yuxarı Gülyaza baxdı. Tez başını aşağı endirdi, üz-gözünü yığışdırdı. Öz-özünə: “Hələ bir utanmaz-utanmaz gəlib qabağımda da durur”... – deyər düşündü. Sonra yenə mütləddid fikirlərə

daldı: “Bəlkə yazığın heç bir təqsiri yoxdur. Bəlkə deyilən sözlər yalandır. Bir qədər səbirli olmaq lazımdır...” – deyər qərara gəlir.

Gülyaz ərinin üzünə heç baxmadı, o, yalnız rəsmi məcburiyyətə gəlib Səmədin gözünə görünürdü. Qayınatası, ya da qayınası: “Get öz dəyədə otur!” əmrini versəydilər, o daha da şad olardı.

Gülyaz, donmuş kimi, bir neçə dəqiqə ayaq üstündə dayanıb bütün bədənini titrədən daxili həyəcanını boğmağa çalışırdı. “Yox, belə görünür ki, mən ömrümün axırına qədər bu cəhənnəmə əzabından yaxamı qurtara bilməyəcəyəm. Bu işlərin axırı heç bilmirəm nə olacaq?”

Bu anda, ocağın kənarında əllərini dizlərinə çarpazlayıb oturmuş qayınanası, başı əsə-əsə Gülyaza döndü:

– Ay bala! – dedi, – o xurcunu getirib açsana!..

Gülyaz fikrindən ayrılib, meyvə ilə dolu xurcunu açdı. Ərik, alma, armud çıxardı, qayınatasının qabağına qoydu.

Muxtar kişi papağını bir yana atıb, başını yaylıqla sarıdı. Komorini açdı, qabağındakı əriklərin yumşaqlarından seçib yeməyə başladı...

Səməd ayağa durdu, gorməşdi:

– Mənim yerim salınıbmı? – deyər Gülyaza döndü.

Gülyaz yaşmağının altından pıçıldayıb, gözələrini yerdən ayırmadan başı ilə təsdiq etdi.

Bu dəqiqələrdə Gülyaz daha qüvvətli bir iztirab içində çırpınmağa başladı. Onun əlləri yenə titrəyir, qəlbi yenə şiddətlə döyünürdü. O nədənsə ərinin ardınca çıxmayıb, düşündür, ürəyində bu sıxıntılı həyata nifrətlər yağdırırdı: “Allah məni sona rast götürənə lənət eləsin, mənim yazıq canımı sənin ölümdən qurtarsın”.

Muxtar kişi ərikləri mırıq damağının arasında ozişdiro-ozişdiro arvadına göz vurdu:

– Ə, – dedi, – mən də lap yorulmuşam, yeri salsana!

Gülyaz onun yerini saldı, könülsüz addımlarla alaçağı tork etdi.

VI

Laçının atası arpa çörəyinə möhtac bir kişi idi. Sürüdə yalnız yeddi-səkkiz qoyunu vardı. Bu il taxılı yanib tələf olduğundan, var-xəlini satıb arpayı verməmişdi. Ac ailədə hər gün dava-dalaş düşürdü.

Laçın, payız arana qayıdanda, ya şəhərə, ya da Allahverdi mədənə qulluq axtarmağa gedəcəkdi.

Sadiq kişinin Laçınla dalaşması, bu işi bir qədər sürotlendiri. Laçın atasından küsüb o gecə piyada Qarakilsəyə yola düşdü. Tək idi. Balaca bir biçəqdan başqa özü ilə heç bir şey götürməmişdi. Doğrusu, çox ehtiyat edirdi. Qaçaq-quldurdan başqa, canavar, ayı hücumundan da qorxurdu.

Laçın, heç bir vaxt bugecəki kimi ağır ruhi iztirab keçirməmişdi. Onun dumanlı zehnidə mütərəddid fikirlər bir-birini qovur, həyəcanı hər an qüvvətlənirdi: "Mən hara gedirəm, bu vəfasız həyat məni haraya sürüb aparacaq? Atamdan küsüb həmişəlik ayrılısam, el arasında buna nə deyəcəklər? Bəs, Gülyaz? Onunla bir də görüşməyəcəmmi? Səməd bu işdən xəbərsiz olsa Gülyazı rahat qoyacağımı? İşdir birdən onu öldürüb eləsə, mən buna dözə bilərəmmi? Onun bu cür bədbəxtliyində günahkar mən olmarammı?"

Laçından qəti cavab istəyən bu cür müxtəlif suallar get-gedə daha da çoxalırdı. Laçın böyük Sənəmsürülən enişinə gəlincəyə qədər az qala haralardan necə keçib-gəldiyini belə hiss etmir; qarışıq rəyə görə adam kimi dənizirdi. O, ağır düşüncələrdən ayrılma bilmirdi: "Yox, elə görünür ki, mənim bəxtim qara imiş. Əvvəldən alına bu yazılıbmış... Nə edə bilərəm ki? Hər halda getməliyəm... Bu yerlərdən uzaqlaşib getməliyəm!"

Bu fikirlər Laçını yorub, təqətdən salırdı. O, artıq dərindən bir uçuşma yuvarlandığını zənn edirdi; bu daqiqə haraya, nə üçün getdiyini də sanki xatırlaya bilmirdi. Çənlı gəcənin qaralığı bütün dənizlə ətrafı sarımsı. Hər tərəfdə müdhiş bir səssizlik hakimdi.

Lakin ayaq saxladı. Qorxudan böyümüş gözləri ilə hər iki yanına boylandı. Heç bir şey görünmürdü. Vahiməli dağ zülməti adamın tükürünü ürpədir. Laçın birdən titədi. "Görəsən mən indi haradayam? - deyər öz-özünə ucadan sual verdi. Bütün bədənini uçuna-uçuna çiyinlərini çəkdi. Sonra yenə astaca addımlarla yoluna davam etdi. O, yolun daşsız yerindən uzaqlaşaraq xeyli gədənədən sonra Sənəmsürülən enişinin başlanğıcındakı yalçın qayalıqda çatdığına anlaşırdı, yenə dayandı. Gündüz olsa, buradan sağ tərəfdə hər yanı qalın kolluqda çulğalanmış dənəni, soldakı Qarakilsə meşəsini aydınca görə bilərdi. Döyüklü bir də ətrafına baxdı; zülmətdə nə görə bilərdi. Laçın dərindən köksünü ötürüb könlüsüz addımlarla yenə irəlilədi. Bu dəfə nədənsə onun ürəyi gızılıyıb, dodaqları titədi. Boğazına tıxanmış qəhəri zorla udub, öz-özünə:

- Oh... - dedi, - nə pis yoruldum!..

Doğrudan da o bir günlük yolu çoxdan yarılamışdı. İndi eniş başlanırdı.

Laçın birdən, bu yerlərdə keçirdiyi öz günləri, uşaqlıq illərini xatırladı. Xüsusən iki il bundan əvvəlki dağ köçü bütün təfərrüatı ilə onun gözləri qarşısında canlandı. Əvvəlcə Gülyazla bərabər dərəyə enib qarağat yığdığını, oradaca Gülyazı qucaqlayıb öpdüyünü xatırlayanda uşaqlıq kimi sevindi. Öz-özünə: "Ay gidi dünya!" deyib gülümsündü. Sonra çoban Əmiraslanın gecə vaxtı, yaxın erməni obasından oğurladığı qoyunları, yapıncısının otəyində büküb gətirdiyi əmliyi gözü önünə gətirdi. Çoban yoldaşının ondan xəbərsiz oğurluğa getməsi, yalnız əmliyi kəsib otını bəşirəndən sonra onu çağırması, "gəl, təzə əmlik oti ye!" - deyər şirin yuxudan oyatması, hamısı bugünkü kimi Laçının yadında idi. Laçın belə vəhşi adətlərə uşaqlıq yaşlarından nifrət edirdi. O, axşamdan yerinə ac qarına uzandığına baxmayaraq, mənə haram tikeni ağzıma almaram!" deyər bağırırdı. Laçın, obadakı on dövlətli sürü sahiblərinin, xüsusən Muxtarın yalnız bu yolla varlandığını bilirdi. Hələ onun sevgilisini öz dövləti gücünə satın almış Səmədin, on dörd yaşından bəri at oğurlayıb satdığı hamı təsdiq edirdi.

Laçın meşəyə girəndə öz xatirələrindən ayrıldı. Bərk üşüdüyü üçün yapıncısına daha bərk büründü. O, ağır-ağır düşüncə, nəhayət, öz-özündən soruşdu: "Mən indi haraya gedim? Mən də Əmiraslan kimi, Səməd kimi oğurluq edib varlıq bilərəmmi? Mən də onlar kimi oğurluqla dövlət qırsam, mənə kim pis gözlə baxar? Heç kəs!.. Kənddə oğru Səmədin hörməti hamıdan artıq deyilmi?.."

Laçın bu suallara cavab aradı. Ən axırda: "Yox, - dedi, - bu binamıslıq. Adam görək öz əlinin əməyi ilə dolana!.. Mənim atam hacı oğlu Sadiq, ömründə oğurluqla qazanan çərəyi yeməyib, yeməz də. Mən zəhrimar yeyərəm, ancaq belə alçaqlıq eləməyəm... Fərz eləyək ki, mən də Səməd kimi dövlətləndim, dövlət gücünə başqasının sevgilisini satın almağa vıdcanım razı olarmı?"

Laçın bu sadəlvəh düşüncələr içində xeyli həyəcanlandığının fərqi varmıdın: "Yox, yox!" - deyər dənə kimi qışırırdı. "Mən razı ola bilmərəm ki, mənim çərəyim başqasının göz yaşı ilə yoxulsun. Qoy Səməd dövlətinin gücünə nə eləyirsə eləsin. Mən buna dözə bilmərəm - yox, dözə bilmərəm!"

Laçın addımlarını daha da sürətlə atmağa başladı. "Mən bilərəm ki, biz hər zaman ac-susuz qalmayacağıq. Bir vaxt olacaq ki, bu gün Səməd kimi oğrulara baş əyən adamlar onun üzünə tüpürüb deyəcək: "Tfu!.. Oğru köpek oğlu! Heç utanmırsanmı?" Belə bir zaman gələcək. Mən buna inanıram..."

Laçın, bir neçə dəqiqədən sonra məşənin ortasından axan gur çaya yetişi. Fikrindən ayrılıb dayandı.

Dan yeri sökülürdü. Laçın bir müddət hərəkətsiz dayanıb qarşısındakı uca dağlara baxdı. Dağlar hələ duman içində idi. Laçın çayın qırağında oturdu. Yuxusuzluqdan acısan gözlerini ovuşdurdu. Tələsik əlini, üzünü yudu. Birdən çox bərk acdıqını hiss etdi. Ancaq özü ilə heç bir şey götürmədiyini xatırlayıb məyus oldu. Yapıncısından başqa, az-çox pula gedəcək qiymətli bir şeyi yox idi. O, qəmli-qəmli baxınaraq, dərinə köksünü ötürdü: "Acından öləcəyəm!" – deyə düşünüb, ayağa qalxdı.

Çaydan keçdi. Geniş yola çıxdı. Yavaş-yavaş hava işıqlanır, yollar aydın seçilməyə başlayırdı. İki dağ arasındakı geniş düzdə Qarakilsə evlərinin sarı kiremitləri görünürdü.

Laçın gözlerini qəsəbəyə zillədi. Orada da qəmli bir sükut hökm sürməkdə idi. Sonra dönüb geriye baxdı. Bir böyük çon yoxuşun qurtaracağımda, hərəkətsizcə dumuşdu. Çayın boğuş səsinə səssiz verən meşə, yavaş-yavaş çənlərdən təmizləni, uca şam ağacları qaralmağa başlayırdı.

Laçın, geridə qoyub gəldiyi bu gözəl təbiətə bir neçə dəqiqə həsrətlə baxdı. Onun gözələri hələləndi, ixtiyarsız olaraq soyuq yanaqlarına düşən iri yaş damlalarını əlinin tərsilə sildi, ancaq yenə özünü saxlaya bilməyib uşağ kimi ağladı. Əvvəlcə geri qayıtmaq, yenə də çənanlığa, naxırçılığa girmək istədi. "Vətən kimi əziz olan bu yerlərdə acından ölmək də xoşbəxtlikdir" – deyə düşündü, ancaq bütün olub keçənləri yadına gətirəndə, "yox" – dedi, yoluna davam edərək çaydan xeyli uzaqlaşdı.

Qəsəbə, xəlif duman layından təmizləndi. Dilican-Qarakilsə şose yolu kənarında Laçının lap uşaqlıqdan bəri hər il gördüyü qocaman dağlar şəhər çənindən sıyrılıb çıxdı...

Laçın atasının köhnə dostu Qarapetin evinə gələndə ailə üzvləri böyük yemək stolunun dövrəsinə yığışib çay içirdilər. Qoca Qarapet onu gören kimi sevincdən parlayan iri gözlərlə güldü:

– Vah... Ay səni xoş gördük, Laçın! – deyə ayağa durdu, onun yanaqlarından öpdü.

Laçın ailə üzvlərlə görüşdü. Qarapetin böyük qızını, özü kimi gənc oğlunu onların arasında görmədiyindən təəccüblə soruşdu:

– Bəs Nuşu hanı, Ayrapet hanı?

Azərbaycanca bilməyən qoca arvad, dişlərini ağardıb gülümsündü. Laçının sualını anladığı üçün əlilə müxtəlif işarələrlə verirdi. Laçın bu cavabı başa düşmədi, gözlərini döydü.

Qarapet:

– Hələ, işıqlanmamış gedibdir, – dedi, – ot biçməyə ...

Laçına yer göstərdilər. O, yapıncısını бүküb bir tərəfə atdı, stulda oturdu. Yavan arpa çörəyi ilə iki stəkan dişləmə çay içdi.

Ailə üzvləri onun gəlməsinə çox sevinirdilər. Laçını əvvəldən yaxşıca tanıyan balaca qızlar da, tez-tez bir-birinin üzünə baxıb gülümsünür, öz sevinclərini bildirirdilər. Ayrapetin anası, şişman qarınlı sarı samovarın yanında oturub gözünü Laçından çəkmi, tez-tez ağzının mırığını, köhnə çürümüş dişlərini göstərirdi. Başına ördüyü çitin yanlarından ağarmış saçları görünürdü. Yanaqlarının qırıqığı, əyilmiş beli, arvadın qocaldığını o dəqiqə gözü çapdırırdı.

Qarapet qumralsaçlı yumru başını, çənəsinin ucundakı balaca saqqalını əli ilə tumarlayır, arvadının da əvəzinə danışaraq söhbətə ara vermirdi:

– Sadıq kişi də dünən yox, srağa gün burada idi. Araba düzəlt-dim. Ancaq ki, çox baha olacaq. Köpək oğlu otuz manatdan əskiye vermədi.

Laçın atasının adını eşidəndə üz-gözünü bərk turşutdu. Gözlərini yerə zillədi. Qarapet isə bu hərəkətin mənasını anlamadı. O gülümsünüb sözüncə davam etdi:

– Donuz oğlu bilir ki, kişi eləcəsi qalıb, ona görə ayağını yuxarıdakı nərdivana qoyur...

Laçın bir də başını yuxarı qaldırıb onun sözünü kəsdi.

– Kırvo! – dedi, – sən öz dolanacağından danış görək.

Qarapet bu sözləri eşidəndə nə xüsusda danışdığını unutdu, göz-
lərini Laçına zilləyərək bir an susdu, nədən bəhs etdiyini xatırlaya
bilmədi. Onun yanaqlarının özələsi titrədi. Birdən qəmli və ümid-
siz bir hal alıb cavab verdi:

– Öz dolanacağından nə danışım? Gün çıxmamışdan gedib axşam
gəlirəm, yenə acam ki, acam. Eh ay bala, bizim günümüz itin günü,
heç bir təfəvütü yoxdur. Bu il arpa çörəyi nədir ki, ona da möhtac
qalmışam. Özün bilməyirsənmi bizim Qarakilsədə taxıl əkmək, iynə
ilə gor qazmaq kimi bir şeydir. Keçən il bir az buğda əkmışdik,
kartoşkam da vardı, Allah vermədi, əlim boş qaldı.

Qarapet uşaqlarının üzünə hüzünlü–hüzünlü baxdı, yenə sükuta
daldı. Laçın öz səhvini anlamış müqəssir adamlar kimi titrək bir səslə:
– Kırva! – dedi, – Allaha şükür, oğlun da böyüyüb yekə oğlan
olub, daha bundan sonra Ayrapet də qazanc gətirəcək, kefini niyə
pozursan ki?

Bunu deyib Laçın da sükuta daldı. Balaca otağa səssizlik çökdü.
Buğlanan samovarın da səsi xırp kəsildi. Yalnız bir neçə döqiqədən
sonra Qarapetin arvadı ərinə ermənəcə nə işi dedi, qımışdı. Lakin
Qarapet onun sözlərini eşitməməliyə vurdu.

Ortalıqdakı sükutdan sıxılan balaca qızlar, oynaya–oynaya əşiye
yüyürdülər. Laçın onların hər ikisinin dalınca baxdı, ayaqyalın olduq-
larını gördü. “Yazıqlar gör nə gündədir. Görünür ayaqqabıları
yoxdur” – deyə düşünür, evdə yorğan–döşəkdən başqa nəzəri cəlb
edə bilən qiymətli bir şey görə bilmirdi:

– Kırva! – deyə Laçın Qarapetin gözlərinin içinə baxdı. –
Mən... bu gün arana yola düşürəm. Ancaq pulum yoxdur, bilet
alməğa da yaqın ki, bir neçə manat lazım olacaq. Yapıncımı satmaq
istəyirəm, sən nə məsləhət görürsən?

Qarapet alını qışqırıb təəccüblə soruşdu:

– Nə var ki? Bu tezlikdə arana niyə qaçırdısan? Xeyir ola!..

Laçın atası ilə danışdığını ona bildirməyə çalışaraq:

– Aranda bizim də biçiləsi otumuz var, – dedi, – qonşularımızın
hamısı qayıtdı.

Qarapet “yol xərci tapmayan adam, otu nə ilə biçdirəcək?
– deyə düşündü. Aranda yeməyə–içməyə şey görək olmayacağı mı?
Yox... hər halda görək azdan–çoxdan xərcəlik düzəltsin. Mənim də
pulum yoxdur ki, buna kömək edim...”

Laçın dostunun dinmədiyini görüb “yəqin yapıncını satmağa
razı deyil” – deyə xəyalından keçirdi.

– Kırva! – dedi – ayrı olacam yoxdur, görək satsan...

Qarapet bir az fikirləşdi, razılıq işarəsi olaraq başını tərpətdi:

– Satarıq, satarıq, o qədər yapıncı axtaran var ki...

– Elə isə zəhmət çox mənimlə bazara gedək, – deyə Laçın
ayağa qalxıb, yapıncısını götürdü.

Qarapet razılaşıb, ayağa durub köhnə pencəyini geyindi, şapka-
sını da əlinə alıb Laçınla bərabər əşiye çıxdı. “Eh!.. – deyə Laçın
düşünməyə başladı – gör nə günlərə qaldım!”

Qarapet ucadan deyilən “eh” nidasının mənasını xəbər alanda,
Laçın qızardı, başını aşağı saldı.

Dükanlar hələ bağlı idi. Yalnız uzaq yaylaqlardan qoyun, toğlu,
otlak mal–qara satmağa gələn kəndlilər, bir də onlarla alverə giriş-
miş qəssablar görünürdü. Qarapetlə Laçın bazara gələndə, bəzi tanış
kəndliləri görüb salamladı. Laçın onlardan tezəcə aralanıb uzaq-
laşdı. Qarapet də xırdaca addımlarla onu izlədi.

– Bir az gözləməli olacağın, – dedi, – dükançılarıdan birinə verib
satdırarın.

Laçın iki aydan bəri görmədiyi qəşəbonin ayrı–ayrı evlərinə,
dükanların xırda–xuruşla bezənmiş vitrinlərinə baxa–baxa gedirdi.
O, yenə ağır–ağır düşünür, dostunun üzünə baxmadan irəliləyirdi,
“dəyək ki, yapıncını satıb, bilet alıb maşına mindim, arana da get-
dim... Sonra? Bəs sonra haraya gedəcəyəm?”

Bu anda Qarapet Laçının sağ qoluna toxunub:

– Ay Laçın, – dedi, – gəl vəğzala tərəf gedək, görək Tiflis
poezdi nə vaxt gələcək...

Laçın fikrindən ayıldı!..

Onlar yenə dinməz–söyləməz addımlayır, palçıqlı küçənin ortası
ilə vəğzala doğru gedirdilər. Laçın yapıncısına bərk bürünüb, gah
ayağındakı dikburun çarğa, gah da palçığa bulaşmış qara patava-
sına baxıb yenə düşünürdü: “Yaxşı, dəyək mən arana getdim, bəs
sonrası nə olacaq? Mədənə getsəm indi mən kim işə götürəcək?
Kənddə qalıb nökrəçilik eləsəm bu daha yaman olar... Bir də nökrə-
çiliyə qayıtmaq sarsaqlıqdır. Mən kimdən əskiyəm? Azdan–çoxdan
savadım var, heç olmasa yazıb–oxuya bilərəm ki... hər halda şəhər
yaxşıdır. Deyirlər ki, orada hər cür iş tapılır. Oradaca işə girib,
başımı dolandıraram. Amma...”

Laçın duruxdu. Birdən oşəbi addımlarla yeriməyə başladı. “İşdir gedib qulluq tapmadım, kəndə qayıtmağa da pulum olmadı, onda kimə əl açə bilərəm? Yəd yerdə, qürbət eldə... Ancaq Bakıda bizlərdən çox adam işləyir, mən də gedib onlara qoşula bilmərəmmi?”

Laçın elə bil qəsədən özünü dolaşq fikirlərə qorq edir, uzun düşüncədən sonra asan bir yol tapır, uşaq kimi sevinirdi.

Bu anda Qarapet qəsəbənin baş tərəfində, dağın ətəyindəki qalın meşədən xeyli bəridə, hündür hasar içərisində olan meyvə bağını Laçına göstərərək:

– Bu il yamanca alma-armud olacaqdı – dedi, – amma zəhrimarı bərk dolu vurdu, birce dənə də meyvə sağ qalmadı, uşaqların gözü ona dikilmişdi, o da ki, belə...

Laçın, ağlamsınan Qarapetin tutqun səsindeki ümidsizliyi duyub, qəmli bir tövrlə onun üzünə baxdı, dostunun dərdinə şərik olduğunu bildirmək üçün:

– Eh, – dedi, – kəndçilik də bir peşə deyil, bizim hər şeyimiz belədir, Allahın ümidinə qalan məhsuldan nə çıxacaq?

Onlar vağzala yetişincəyə qədər bu xüsusda danışdılar. Laçın daha da kədərli, bir tərəfdən öz dərdi, o biri tərəfdən dostunun başına gələn fəlakət onu eyni dərəcədə yandırdı.

Stansiyada Tiflis qatarının axşamüstü gələcəyini öyrənib geri döndülər.

Yenə dükənlər açılmamışdı. Laçının üreyi darıxırdı. O, yapıncısını bu gün sata biləcəyinə heç inanmırdı.

– Kirvə! – deyirdi, – qorxuram ki, alan olmasın...

Qarapet qüssəli-qüssəli gülümsünüb cavab verdi:

– Satarıq, satarıq, ancaq neçəyə qiymət eliyək?

– Bilmirəm vallah, keçən yaz iyirmi manata almışdım düz ikicə qoyun vermişdim.

Qarapet yapıncıya diqqətlə baxıb:

– Təzədir, – dedi, – elə öz qiymətinə də satarıq.

– Yaxşı, mən razıyam...

Qarapet, axsaya-axsaya yeriyən qısa boylu şişman bir erməni yolda saxlayıb salam verdi, yapıncını ona satmaq istədi, ancaq erməni çəçələ barmağı ilə qulağının içini təmizləyərək başını buladı, tez Qarapetdən uzaqlaşır getdi. Onun ardınca kinli-kinli baxan Qarapet:

– Laçın, – deyərək asta addımlarla yoluna davam etdi, o deyir ki, bu saat yapıncı kimin nəyinə görəkdir?

Laçın pört oldu.

– Doğru deyir də, camaat beş-on gündən sonra arana köçür...

Bu anda Qarapet məxmər pencekli, sarıyanız, yoğunboyun bir taciri göstərib:

– Gəl, – dedi, – buna da göstərək, bəlkə satmağa razı oldu.

Tacir hıqqana-hıqqana dükanın qapısındakı qıfılı qurdalayır, açə bilmirdi. Onun öz-özünə deyindiği də aydın eşidilirdi.

Laçın dükana yaxınlaşanda üreyi bərk çırpındı, yenə rədd ediləcəyini düşünüb daha da sıxıldı. Ancaq Qarapetin tacirə yaxınlaşdığını, qıfılı açdığını və onunla şirin söhbətə girişdiyini görüb sevindi. Tacir dönüb Laçına baxanda, onun ümidi birdən artmağa başladı. “Razıdır, razıdır” deyərək düşünüb tez Qarapetə yaxınlaşdı. Erməni doğrudan da yapıncını almağa razı idi. Yalnız qiymətinin üstə mübahisə edirdi. O, fısıltı ilə dərindən nəfəs alıb, azərbaycanca dedi:

– On beş manat qızıl pul verərəm, o da Qarapetin xətrinə...

Laçın sevindiyindən düşünməyə imkan tapmadı:

– Yaxşı, razıyam! – deyərək yapıncını büküb dükən sahibinə uzatdı.

Erməni, adəti üzrə, fısıldaya-fısıldaya daxilin ardına keçdi, şapkasını çıxarıb divardan asdı, yapıncını aldı. Harada isə gizlətdi. “Lap təzədir, xeyli qazancı var” deyərək düşündü.

Laçın pulu alıb dərəcə cibinə qoyanda o qədər sevindi ki, dostu Qarapetin yanında olduğunu belə unudub cəld eşiyə çıxdı.

VII

Obada qoyun sağımları başlanırdı.

Qızlar, gəlinlər səmniciləri, qazanları, mis camları gətirib sağın yerinə qoyur, özləri isə çəkilib kənarda dururdular.

Sürücü yenicə gəlmişdi. Qoyunlar bir-birinə qısılib kövsəyirdilər. Obanın üzərini sərin və təmiz bir dağ havası çulğamışdı.

Havadan çox razı qalan sağıclar, qab-qacaq gətirib sağının başlanmasını gözləyən qızlara, gəlinlərə yaxınlaşırdılar. Onların arasında Səməd də görünürdü. O, əlindəki dəri önlüyü döşünə taxır, kinli gözlərlə qoyun sürüşünə baxır, tövşüyə-tövşüyə irəliləyirdi.

Laçının qaçması xəbərini eşidəndən bəri üz-gözü açılmır, qaşqa-bağı yerlə gedirdi. "Ay it oğlu, qaçıb canını qurtara bilməyəcəksən... Haraya getsən, axırda yenə mənim əlimdəsən, ay donuz oğlu!" - deyə ürəyində onu söyür və nədənsə bu xüsusda heç kəsə bir söz demirdi. O, ata-anasının uzun-uzadı nəsihətini dinləyib Gülyazı boşamaq fikrindən əl çəkmişdi. Səməd düşündü ki, Gülyazı boşasa bütün oba, kənd əhli bu hadisənin səbəbi ilə maraqlanacaq, arvadının xeyanəti bütün şənlüyə yayılacaq və hörmətdən düşüb biabır olacaqdır. Bu səbəbdən də ata-anasının məsləhətinə qulaq asır, hələlik heç bir tədbir görmürdü. Ancaq sürüdən ayrılıb getmək fikrindən hələ də dönməmişdi. O, srağa gəndən bəri rahat ola bilmir, bu xüsusda düşünür, tutarlı bir bəhanə axtarırdı. "Bu camaatın qabağında birdən-birə qoyunları ayırıb özge bir sürüyə qoşsam, yenə deyəcəklər ki, binamus köpek oğludur, düşməninə gücü çatmadı, heyfini bizdən alır... Yox..." - deyə Səməd önlüyünü bərk-bərk bağlayıb irəlilədi: "Yox!..." - deyə yenə düşünməyə başladı - Mən bunlardan nə cür olsa ayrılacağam... Mənim arvadım hərgah doğrudan da Gülpəri qanının dediyi tək pis yola gedirsə, sürüdən ayrılan sonra öz səhvini başa düşər. Ancaq..."

Bu dəmdə Səməd Laçınla Gülyaz arasındakı vədələşmənin tarixçəsini xatırlayıb qızardı, əsəbiləşdi. "Bəlkə onlar yenə də bir-birini istəyir, bəs onda?..."

O, birdən beyninə hücum edən bu müdhiş sualın qarşısında donub qaldı, öz-özünə ucadan "Öx!..." deyə bağdı. Bunu eşidən kəndlilər Səmədin üzünə təəccüblə baxdılar. Səməd yuxudan ayılan kimi oldu, tez irəliləyib onlardan aralandı: "Qanmaz köpek uşağı! Daha onu bilmirlər ki, bu saat mənim ürəyim partlayır..." - deyə ardınca gələn kəndliləri də söydü.

Sağıclar dairə vurub oturanda Səməd də gəlib həmişəki yerinə keçdi. O, çoxdan bəri qoyun sağmadığını xatırlayıb yanındakı yoldaşlarına baxdı, zorla gülümsünüb:

– Əllərim də lap xamlayıb ha, - dedi, - qorxuram ki, tez yorulam...

Onunla yanaşı oturmuş qozbel, ağsaqqal bir sağıcı üzünü Səmədə çevirmədən:

– Qorxma, yorulmazsan, - dedi, - Gülyaza da ki, bir cam da mənə versin, kömək clərəm...

Sağın başlandı. Əllərində haça başlı, uzun çomaq tutmuş balaca uşaqlar, sağın yerindən xeyli aşağıda duran qoyun sürüsünə doğru yürüdürlər, bir dəstə sağmal qoyun ayrılıb yuxarı sürüdürlər.

Səməd, sağ yanaqlarından "S" hərfi şəklində damğalanmış qoyunlarını tanıyıb sağmağa başladı. Ancaq o, yenə də fikrini bir yerə toplaya bilmir, başını qoyunun ardına sıxıb iki əlilə məmələ-rini sıxdığı halda, boynunu yana doğru əyir, sağın yerindən bir neçə addım aralı durub ərinin yanındakı səmicin südölə dolmasını gözəyən Gülyaza baxır, ürəyində ona söyüş yağdırırdı. "Ay itin qarnından gəlmiş qancıq, səni işıqlı dünya üzünə gör necə həsrət qoyacağam..."

Ancaq Gülyaz yaşmağını qara gözələrinin altına çəkib yerə baxır, Laçının taleyini düşünürdü. "... İndi görəsən o hardadır, başına nə iş gəldi?" - deyə öz-özünə sual verirdi.

Səməd, əlindəki qoyunu sağıb qurtarandan sonra yanındakı adamların söhbətini dinləməyə başladı. Kəndlilər südən azlığından şikayət edir, çobanlardan giley-lənirdilər. Laçının əmisi kökələyə-kökələyə deyirdi:

– A kişi, indiki çocoqçobanlar da çocoqçoban deyil ki, hava işıqlananacan yayatır, qoqoyun da ac qalır, qoqoyun o vaxt süd verər ki, ot otlaya...

O, pəltək dilinə gülüşən uşaqların qaqqılıtsını eşidəndə yazıq-yazıq ətrafına boylandı, utandığından qıpqırmızı qızarıb gözünü yerə dikdi, bir daha dinmədi.

Səməd o biri qoyunu da sağıb qurtardı.

Bu anda onun gözü başqa bir kəndlilin sağdığı körpə qoyuna sataşdı. Səməd öz qoyununu tanıyanda, birdən gözləri həlqəsindən çıxmaq dərəcəsinə gəldi. Əsəbi, həm də boğuc bir səsle qışqırdı:

– Ey! Köpek oğlunun adamı, mənim qoyunumu niyə sağırsan?

Kəndli alınna düşən motal papağını boynunun ardına itələdi. Diqqətlə qoyunu süzdü, gülümsündü:

– Ə, bağışla, sənin canın üçün bilməmişəm... - Səməd daha cəbəcər bir səsle bağdırdı:

– Kor-zad deyilsən ki?

Kəndli son dərəcə mülayim, yalvarıcı və ağlasınan bir tövrle:

– Ə, oğlum ölsün ki, bilməmişəm, - dedi.

Bu dəfə Səməd daha da coşub özündən çıxdı, kəndlilin arvadına söydü. O da Səmədin anasına söydü.

O biri kəndlilər Səmədi sakit etmək üçün sözlə qarşıdılar:

– Ə, Səməd, yaxşı, sən də onun bir qoyununu sağarsan, nə böyük seydir ki?

– Ayıbdır, ayıbdır, kənardan baxan nə deyər?

– Fəqir bilməyib sağıb, adam da yıxılıb ölür, nəyin üstə dava salırsan?

Səməd bütün deyilən sözləri qulaqardına verdi. Cəld ayağa durdu, sürüdən qoyunları bölüb gətirən uşaqlara bağırırdı:

– Ə, – dedi, – hələ getməyin...

Kəndlilər bu dəfə Səmədin üzünə nifrətlə baxdılar.

Biri:

– Ə, Səməd, ayıb olsun sənə, – dedi, – səni heç belə bilməzdim.

Səməd bu sözləri cavabsız buraxmadı:

– Ayıb sizə olsun ki, gözünüzdün qabağında oğurluq eliyənə tərəfdar çıxırsınız, – dedi və qoyununu sağmış kəndlilərin üstünə cumdu.

– Bu dəqiqə səni tika-tika doğrayaram, donuz oğlu donuz!..

Kəndli də ayağa durub:

– Heç yel olub yanımdan da keçə bilməzsən, donuz oğlu özünə!

Səməd uzun xəncərini qınından çıxarıb kəndliləri vurmaq istərkən, hər tərəfdən onu tutub qoymadılar. O dartıdı, bağırırdı, ancaq izdihamın arasında kənara çıxı bilmədi. Qüvvətli bir kəndli onun sağ biləyini qanırdı, xəncəri dartıb əlindən aldı.

– Çox da xoruzlanma, adama bir toy tutarlar ki, əlləzinəni özərdər oxuyar, bir cam süddən ötrü yazıq kişini niyə abırdan salırsan?

Səməd tək qaldığını görüb sakit oldu:

– Mən qoyunumu bu sürüdən ayırıb Tomtu oğlunun sürüsünə qatacağam! – deyə bağırırdı.

Bu hay-küyə kənardan qulaq asan kəndli:

– Ə, – dedi, kimi qorxudursan? – Dünən ayırısaydın bu gün iki gün olardı.

Səmədin qolunu tutmuş kəndlilər, yavaş-yavaş ondan aralandılar.

Gülyaz ərinin bu hərəkətlərini görüb daha da məyus oldu. “Kül başına, guya özü oğurluq zad etməyib” – deyə düşündü.

Bir neçə dəqiqədən sonra Səməd öz qoyunlarını ayırdı, saymağa başladı, iki yüz əlli sağmal, səksən də qısır qoyun o tərəfə sürüldü.

Kəndlilər yenə sağına davam etdilər.

Sadiq kişi Laçının qaçmasından tez xəbər tutdu. Bu ayrılıq ona çox ağır təsir etdi. O, qoca vaxtında yalnız qaldığını görüb öz hələ-kəndindən peşman oldu.

Laçının anası da səhərdən axşama qədər ağlayıb acı göz yaşları tökdü, ərinə danlamağa başladı:

– Bu qoca vaxtımda belimi sındırdın, ay kişi... Gülperi donuz qızının yalanına inanıb mənə gözü yaşlı elədin, indi mən başıma haranın daşını töküəm?

Sadiq kişi bu sözləri dərin bir iztirab içində dinləyir, arvadına cavab verməyə söz belə tapmırdı. Laçın kimi əlli-ayaqlı, bacarıqlı bir oğulun baş götürüb qaçması, doğrudan da böyük dərd idi. O, Laçının bu qədər inadlı olduğunu güman etməyib ehtiyatsız tərpəndiyini yalnız indico anladı.

Hələ onun ürəyində birdən-birə, bu günə qədər heç fərqi varmıdığı ata məhəbbəti baş qaldırdı. Əvvəldən ağına belə gətirmədiyi bu gözənlənməz ayrılıq, bir günün içində onu xeyli qocaltdı.

Sadiq kişi oğlunun bu ayrılığından qəddi bükülmüş halda, “öz əlimdən öz evimi yıxdım” – deyə düşündü və birdən uşaq kimi hönkürtü ilə ağladı:

– Ay arvad, – dedi, – günah mənə evi yıxılışda oldu. Onu dəyən yerdə keşke əllərim quruya idi!

Sadiq kişi əli hər tərəfdən üzülmüş halda çəyir çıxarkən, Səmədin bu obadan ayrıldığını, özü də bu gün Tomtu oğlunun obasına gedəcəyini ona xəbər verdilər. Qoyun sağınından qayıdan qardaşı ona yaxınlaşdı, Laçının qaçdığına təəssüfləndi, sonra qardaşına ehtiyatlı dolanmağı məsləhət gördü:

– Bu gecə var-yoxunu apar sat, tufəng al, papatron al! O it oğlu Səməd əlinə keçəni sağ qoymayacaq. Tufəng al, papatron al.

Sadiq kişi qardaşı ilə razılaşmadı:

– Biryolluq ölüb qurtarsaydım, bu dünyanın əzabını da görməzdim, – deyə daha qəmli və ümitsiz bir hal aldı, köksünü ötürdü. – Laçından sonra mənim sağ qalmağım...

Qoca doluxsundu, yaşaran gözələrini sildi, zorla özünü saxlayıb qardaşının üzünə baxdı:

– O bədbəxt oğlu Laçın bizim başımızı qalmaqala saldı... – deyə əlavə etdi.

Sadıqın qardaşı da ağlamsındı, sonsuzluğun bütün ağırlığını duymuş adamlar kimi büzüşdü:

– Qardaş, – dedi, – oğlunu bir tohər yola götürürük, qəm eləmə... Sən mən deyənə bax, bu donuz uşağının əlindən hər köpek oğluluq gələr, durma, get hazırlaş!..

Sadıq kişi bir qədər fikirləşdi. Tüfəng almaq üçün satılası bir şeyi yox idi. Qoşqu heyvanını satsa, arana köçə bilməyib yurdda qalacaqdı. O, qardaşından kömək istədi:

– Mənim nəyim var? – dedi, – birçə qoyuna gümənəm gəlir, sən də bir-iki toğludan keçsən, tüfəng də düzəldərik, patron da... Neyləyək, tüfəng sənin olar, lazım olanda biz də götürürük...

Sadıqın qardaşı bu fikrə razı oldu:

– Hazırlaş, Alaşan, hardadır? Uşaqlara de ki, tutub gətirsinlər.

Hər iki qardaş, obanın aşağı tərəfindəki qayalığa doğru getdi. Uşaqlardan bir neçəsini yollayıb atı tuturdular. Sadıq kişi bir neçə dəqiqədən sonra Qarakilseyə yola düşdü.

IX

Laçın kəndə çatanda hava bərk isti idi. Ağcaqanadlar nəfəs almağa imkan vermirdilər. Kənddə bir neçə qarovulçudan başqa heç kim yox idi. Qazma daxmaların qapıları kilidlənmişdi.

Laçın, ağır ev şeyləri saxlanılan tövlələrə girmək istəyəndə hədsiz-hesabsız birlər üstünə daraşdı. O geriye sıçrayıb köhnə çardağın altında qoyulmuş böyük kötüyün üstündə oturlu. Bərk yorulduğunu hiss edib, ayağa qalxdı, təzədən quru yerdə dalı üstə uzanıb, bir neçə dəqiqə mürgülədi. Qonşu həyətdən gələn bir səs onu hövlənə oyanmağa məcbur etdi.

Gələn adama diqqətlə baxdı. Əvvəlcə tanıya bilmədi. O, yaxınlaşıb salam verdi.

– Dağlarda nə var, nə yox, ay Laçın? – deyə soruşdu.

Laçın onu tanıdı. Yaxın qonşularının oğlu Teymurdu. Onun öyündə parçadan şalvar-köynək, ayağında isə qalın padoşlu soldat botinkası vardı. Kepkasını əlinə alıb, yaylıqla tez-tez alınının tərəri silir, ağcaqanadları qovurdu.

Laçın onun salamını aldıqdan sonra:

– Bakıda nə var, nə yox? Salamatlıqdırmı? – deyə sual verdi. – Bu zaman nə var, belə? Xeyirdirmi?

Teymur yanağını sancan ağcaqanadı yaylıqla qovub cavab verdi: – Gəlmişəm ki, uşaqları yanıma aparım. Yazıqlar bu il dağa köçə bilməyiblər, bu saat hamısı qızdırma içindədir. Düzünü axtarsan, başımı itirmişəm.

Laçın bu xəbərdən məyus olub, hüznə Teymurun üzünə baxdı. – Tərs kimi bu il çox istidir. Yazıq uşaqlar belə istiyə tab götərə bilərlərmə?

Teymur Laçının arana belə tez qayıtmasının səbəbləri ilə maraqlandı.

– Bəs bu vaxt sən niyə gəlibsən ki?

Laçın cavab vermədi, gözlərini yerə zillədi. Teymur onun bu sualdan nə üçünsə port olduğunu duyub təəccüblə soruşdu:

– Olmaya evinizdə bədbəxtlik üz verib?

Laçın dağda başına gələn ohvalatı açıb söylədi, axırda doluxsunub əlavə etdi:

– İndi mən də qalmışam odla su arasında. Bilmirom hara gedim. Şəhərimi, yoxsa Allahverdi mədəninə...

Teymur onun qolundan tutub öz daxmasına doğru apardı.

Başqa kasıb qonşuları kimi onun da köhnə bir daxması vardı. Xostolər, daxmanın çardağı altında yanaşı uzanıb yatırdılar. Yalnız balaca bir qız uşağı ayaq üstə durub onlara qulluq edirdi.

Teymur xostoləri Laçına göstərib deyirdi:

– Dorman-zad gətirmişəm, ancaq bu yazıq uşaqlara yemək lazımdır. Quru çörək yeyib bulanıq Kür suyu içəndə adam bundan artıq olmayacaq ki? Əlacım kəsildi, düşünən Böyükəkşik stansiyasına gedib, xırda-xuruş alıb gətirmişəm. Yazıqlar bir az yeyəndən sonra özlərinə gəldilər. Bir az dirçəlsələr götürüb hamısını Bakıya aparacağam, orada heç olmasa gözümün qabağında olarlar.

Laçın çardağın altındakı xostə uşaqları nəzərdən keçirdikcə, daha da kədərləndi. Onların rəngindən zohrimar tökülürdü. Balaca qızın boğazı armud saplağı kimi nazil olmuşdu. Elo bil o, qobirdən yenicə xortalmışdı. Teymurun arvadını isə ilk baxışda tanımaq xeyli çətindi.

Laçın qəsdən gözünü başqa sənə çevirdi. Bu ağır həyatın acılarına dözmək nə qədər çətin idi. Laçın öz-özünə: "Bunların dirilib adam olmağına çox az ümid var" – deyə köksünü ötürdü.

Teymur isə o qədər ümitsiz deyildi. O, bir neçə gündən sonra arvadını da, uşaqlarını da sağ-salamat Bakıya aparacağını düşündürdü.

Laçın:

– Teymur, – dedi, – sən çalış ki, bunları təzliklə doxtura çatdırasan, yoxsa...

Teymur:

– Hələ yox, – deyə cavab verdi, – bu saat Bakıda da çox istidir, fikrim budur ki, obalar qayıdanacan gözləyim, bu daxmanı da, tövləni də satıb bir yolluq gedim.

Onlar xəstələrin üç-dörd addımlığında salınmış palaz üstdə oturdular. Teymur həm ailəsini, həm də Laçının taleyini düşünüb, bir neçə an qəmli sükuta qorq oldu.

– Gəl Bakıya gedək, – dedi, – qulluq tapıb bir təhər başını dolandırarsan, atan da yaqın ki, sənə köməyin olmasa dolana bilməyəcək, ona da azdan-çoxdan...

Laçın "ata" sözünü eşidəndə narazı halda başını buladı.

– Mən bir də onun üzünə baxmaram, – dedi, – bu saat da çubuq yaralarının yeri sızıldayır. Allahsız oğlu allahsız bədənimdə sağ yer qoymadı...

Teymur Laçına öyüd-nəsihət verməyə başladı:

– Hər halda atandır. Görünür sənə yaxşılıq eləmək istəyib. Bir də ki, sən böyüdüb boya-başa çatdıran odur, görək sən də öz borcunu ödəyəsən, yox? Hansımızı ata-anamız döyməyib?

Ornalığa dərin bir sükut çökdü. Bu anda xəstə qadının zarlıtı eşidildi. Teymur onun halını soruşdu. Xəstə qızdırma içində sayıqlayırdı:

– Getmə, Teymur, mən ölürəm, mənə qoyub hara gedirsən?

Laçın qadının bu halına dözə bilməyib ayağa durdu.

– Teymur, – dedi, – mən bu saat dayımgilə gedirəm, dayımın oğlu da burdadır. Yəqin ki, bostandadır, gedim görüm, hərgah evə qayıdıbsa, ona bir söz deyib yenə gələrim.

Teymur razı oldu.

– Yaxşı, gəl, çaydan-zaddan iç, yaqın ki, sən də acsan, – dedi.

Laçın, üzünü sancan ağcaqanadları qova-qova uzaqlaşdı...

Bir neçə gündən sonra Laçın Teymurla bərabər Bakıya yola düşdü. Teymurun ailəsi hələ də qızdırmadan yaxasını qurtarmamışdı. Balaca uşaqlar hər gün titrədirdilər. Ancaq Teymur indiyə qədər

əziyyətlə yığdığı beş-on manatı dava-dərmana xərcləyib onları müalicə etdirirdi.

Laçın isə şəhərə yetişdiyi gündən iş axtarmağa başlamışdı. Ancaq Bakıda iş tapmaq üçün ən azı bir-iki həftə gedib-gəlmək, bir çox yerə ərizə vermək təz idi.

Laçın bir dükancının yanında işləmək istəyirdi. Bir neçə adam da ona söz vermişdi. Ancaq Teymur və başqa tanış fəhlələr bunu heç məsləhət görmürdülər. "Alverçilik kişi sənəti deyil" deyə onu həvəsdən salırdılar.

O, yenə bir neçə gün gedib-gəldisə də münasib bir iş düzəldə bilmədi. Laçın bir qədər savadlı olduğundan müəttibliyə girmək istədi. Ancaq bu işdə çalışsa, aldığı maaşla, heç özünü dolandırma bilməyəcəkdi. Yoldaşları bu qulluğu da pisləyib, neft mədəninə işləməyi məsləhət gördülər.

Teymur onu özünün işlədiyi mədənə apardı. Ərizə verdilər. Laçın burada da bir neçə gün gözləməli oldu. O, uzun get-gəllərdən usandı, pul borc almaqdan yoruldu.

O, hələ Teymurun evində qalırdı. Balaca otaqda iki qız uşağı, bir oğlan, bir də Teymurla arvadı yaşayırdı. Gecələr yatağa uzananda nəfəs almaq mümkün olmurdu. Laçın hər tərəfdən əli üzülmüş halda kəndə qayıtmaq, dövlətlilərdən birinin qapısında nökrçiliyə girmək xəyalına düşdü, çoxlu pul borc aldığını xatırlayanda isə bu fikrindən daşındı.

Bir gün Teymur mədəndən qayıdarkən Laçına şad bir xəbər getirdi; onu işə qəbul etmişdilər. Laçın sevindiyyindən yerə-göyə sıgmırdı.

Bu anda o, nədənsə Gülyazı xatırladı; onun məchul taleyini düşünüb kədənləndi. Bunu duyan Teymur, təəccüblə soruşdu:

– Sənə nə oldu? Sevinmək əvəzinə qasqabağını niyə sallayırsan?

Laçın səsinədi titrəyişi gizlədə bilmədən cavab verdi:

– Heç... Anam yadıma düşdü. Yazıq arvad indi yaqın ki, dizinə döyüb ağlayır...

Gecə yarıya qədər Laçının gözüne yuxu getmədi. O, başına gələn sən əhvalatı, uşaqlıq illərini, muzdurluq etdiyi günləri xatırladı. Nəhayət, Gülyazın bədbəxtliyinə səbəb olduğunu düşünəndə ağır bir ruhi iztirab keçirməyə başladı. "Onu ya öldürdülər, ya da ki "namussuz" adı ilə boşayıb kənd arasında biabır elədilər. Buna

səbəb mənəm. Bütün bunları fikirləşdikcə o, səhər tezdən mədəyə yox, bir baş kəndə getmək, sevgilisini boladan xilas edib, uzaqlara, tanış-bilişin ağına gəlməyən bir yərə aparmaq istəyirdi. Ləçin bu ağır düşüncələr içində tamam yorgun düşüb, dərin bir yuxuya getdi.

Payız günəşinin sarımul şüaları pəncərədən içəri axdığı zaman, Ləçin Teymurun səsinə oyandı, kəndə qayıdan yolların artıq bağlandığını görüb yenə də fikrindən daşındı. Teymurla bərabər mədəyə yola düşdü...

X

İki aydan sonra Ləçin atasından bir məktub aldı. Bu məktubu kənddən gələn tanış bir fəhlə gətirmişdi. Sadiq kişi yazırdı:

"Əzizim oğul, gözümlün nuru Ləçin!

Bizi gözü yaşlı qoyub getdin. Yazıq anan da dizinə döyə-döyə qaldı. Elə bil daxmamızın dirəyi yıxıldı. Mən də ki, qocalıb əldən-ayaqdan düşürəm. Builki taxılıma bizi yarıtmadı. Künc-bucağı-mızdakı olub-qalanı da satıb taxıla verəcəyəm. Artıq Alaşımız da çər-ləyib öldü. Umutum təkə səne qalıb, əzizim oğul! Bu kağızı gözümlün yaşı ilə yazdırıram, əziz balə!..

Muxtarın oğlu mənə düşmənlə olub, deyirlər ki, hər gün mənə axtarır. Fəqir anan gecə-gündüz sənə yolunu gözləyir. Gəl, qadan alım, başına dolanım. Atan Sadiqın özgə qapısına göz dikməyənə razı olma, ağrın alım!

Atan Sadiq Hacı oğlu"

Ləçin bu məktubu üç-dörd kərə oxudu, rusca yazılmış kağızı xəttindən, Ləçin öz məllimini tanıdı. Müəllim bəzi sözləri azərbaycanca, rus hərfləri ilə yazmışdı. Sadiq kişinin üslubunu saxlamağa çalışdığı da aydınca görünürdü.

Ləçin çox kədərləndi. Atasının bu cür pis vəziyyətə düşməsi ona çox ağır gəldi. Uzun-uzadı fikirləşəndən sonra kağız və konvert alıb belə bir cavab yazdı:

"Möhürəm ata və anə!

Yazdığınız məktubu aldım. Oxuyub xeyli qəmgin oldum. Doğrusu, mən sizdən ayrılıb gələndə, bir də geri qayıtmağa söz vermişdim. Ancaq göndərdiyiniz bu kağızı oxuyanda mənə çox istədiyinizə

inandım. Gözlerim elə doldu ki... Yazıq anamın mənə inciməyə haqqı var. O mənə qollarının üstündə böyüdüb bəsləmişdir. Mən ona borcluyam. Mən onun əməyini layiqilə ödəməyə çalışıram.

Möhürəm ata!

Mən bu saat mədədə fəhləyəm. Ayda iyirmi manat məvacib alıram. Ancaq özümün otağım yoxdur. Teymurun evində oluram. Bu yazığın da uşaqları çox əziyyətlə dolanırlar. Otaqları çox dardır.

Ata! Mən kənddən ayrılmaq istəmirəm. Məhkəm edib pul yığa bilsəm, yenə kəndə qayıtmaq fikrindəyəm. Yazırsan ki, at da çər-ləyib öldü. Mən hər ay bir az pul yığıb təzə at almaq üçün səne gəndərləyirəm. Sən də ki, atsız heç dolana bilməzsən. Mən deyən kimi ələyin. At alın. Anamə də ki, mənə nigarən olmasın.

Muxtarın oğlu Səməddən qorxma. Ancaq ehtiyatlı dolan! Məndən qohumlarınıza salam söylə.

Sizi unutmayan: Ləçin Sadiq oğlu"

Ləçin məktubu bir də oxudu, dördkunc büküdü, konvertə qoydu, üstünü də yazıb ayağa durdu.

Bu anda qapı açıldı. Teymur içəri girdi. O, çox şad görünürdü. Üzünü tərtəmiz qırxdırıb, saçını da yana daramışdı. Ləçinin ölin-dəki konverti görüb maraqla soruşdu.

– O nədir, deyərsən evə kağız yazırsan? Yaz ki, Bakıya gəlsinlər.

Ləçin ona cavab vermədi. Gözlərini yərə zillədi. Teymur dedi:

– Vallah, doğru sözümdür. Sənə bir otaq düzəltdim.

Ləçin bu sözü eşidəndə özünü itirdi.

– Doğrudan? Nə danışırısan? – deyə az qala Teymuru qucaq-layıb öpmək istədi. – Elə isə gəl gedək baxaq!..

Teymur onunla bərabər çıxdı. Ləçin məktubu poçta qutusuna atdıqdan sonra:

– Teymur! – dedi, – indi mənim işim bir az düzəlməyə oxşayır. Otağa nə istəyirlər?

– Əşi, o hasandır, birtəhər düzəlişərik, – deyə Teymur Ləçinin üzünə baxıb, yaxşılığının əvəzində mükafat istəyən adamlar kimi gülümsəndi. – Görək mənə şirənlik alsan, ha!..

Ləçin:

– Yaxşı, mənim bu gözlerim üstə! – deyə cavab verdi.

Onlar danışa-danışa otağa baxmağa getdilər.

Sadiq kişi kənd məktəbinin yanından keçərkən müəllim ona yaxınlaşdı:

– Sadiq dayı! – dedi, – nə verərsən sənə şad bir xəbər söyləyim?

Sadiq kişi dayandı, səbirsiz soruşdu:

– Nə xəbər? Laçındanmı?

– Hə, hə, Laçından.

– Nə istəsən verərəm, arvada deyərəm qapımdakı o tək toğlumun kababını bilərsən.

Müəllim əlini cibinə atdı, üstü yazılı göy konverti çıxartdı.

– Elə isə qulaq as oxuyum, səni başa salım, deyər rusca yazılmış məktubu oxuya-oxuya tərcümə etdi.

Sadiq kişi gənc müəllimi qucaqlayıb üzündən marçılı ilə öpdü:

– Qadan alım, ay üstel, – dedi, – vallah bu dünyada sənənin tayın-bərabərin yoxdur. Bu kəndə gələli həmişə camaata xeyrin deyib. Ayağın bizə düşüb, Allaha və olsun.

Müəllim yaylığını çıxarıb üzünü sildi, məhriban gözlərlə Sadiq kişinin üzünə baxdı, kağızı ona verdi:

– Mən yazan kağızın belə də cavabı olar, – deyər gülümsəndi, – bundan sonra gərək mollaya yox, mənə yazdırasan, bildirimi?

Sadiq kişi:

– Vallah sənə yazdıracağam, qurban olum, – deyər yenə müəllimi qucaqlayıb öpmək istəyirmiş kimi ona daha da yaxınlaşdı. – Bu saat gedim evə, anasına da xəbər verim. Salamət ol, ağrın alım, görüm Allah səni hər vaxt xoşbəxt eləsin.

O, sevinsə-sevinsə, iri və tələsik addımlarla evinə getdi. Həyətdə onun yaran arvad, ərinə görə-görməz:

– A kişi, – dedi, – uşağdan xəbər-əvər yoxdurmu?

– Var, ay arvad, var, özü də şad xəbər, könül açan xəbər... – deyər Sadiq kişi xeyli uzaqdan bağırdı.

O əvvəlcə Laçından gələn məktubun məzmununu söylədi, sonra da müəllimin yaxşı adam olmasına dair uzun-uzadı danışdı.

Qoca arvad sevincindən ağladı, önlüyünün ələyiylə göz yaşını silib dedi:

– Ona da qurban olum, onun üstələinə də!..

Sadiq kişi qazma daxmasının dal tərəfindəki yaşıllıqda otlayan tək toğlunu sürüyüb gətirdi, yıxdı, üzünü qibləyə çevirib kəsdi.

– Ay arvad!.. – deyər o ucadan çağırırdı, – gəl toğlunun ayağını tut, soyum, bu axşam, üstəli qonaq çağıracağam. Neyləyək, varını verən utanmaz.

Arvad bir söz deməyib gəldi, Sadiq kişiye kömək elədi. Bəş deqiqədə toğlunu kəsib cəmdəyini çardağın dirəyindən asdılar.

Laçının xətri üçün hər şeydən keçməyə hazır olan qocalar, bir-birinə baxıb sevinirdilər. Elə bil onlar təzədən seviməyə başladılar.

Laçının məktubu Sadiq kişiye ürək verdi. O günün sabahısı sələmçidən pul borc götürdü. Muğanlı məhəlləsinin ilxısından yaxşı bir ürge seçdi. Oğlu kəndə qayıdana kimi atı tutub öyrətməyi qərara aldı. Arvadı da onu tələsdirdi. Sadiq kişi Kürün o tayındakı binoyə gətməli oldu. Məhz Laçının eşqinə aldığı köhr ürgəni tutub tezliklə öyrədəcəyinə ümid edərək hazırlıq gördü.

O, bir gün səhər təzədən, hava işıqlanmamış, təzə heybəyə pendir-çörək qoyub, arvadının hördüyü təzə irəşməni də götürüb yola düşdü.

Sadiq kişi Kürdən qaşıqla keçdi. O, Qarayayı meşəsinin ortasından stansiyaya gedən araba yolu ilə Muğanlı binəsinə doğru irəlilədiyi zaman, hələ üfüqdə yenicə çırtlayan günəşin göz qamaşdıran şüaları hündür palıd ağaclarının budaqları arasında oynayırdı. Sıx yarpaqlı palıd ağaclarının qoxusu ətrafa yayılırdı. Meşədə olduqca dərin, anlaşılmaz, həm də ürək açan qoribə bir sükut hökm sürürdü. Arabir quşlar dəstə-dəstə uçuşub ağacdən-ağaca qonduqca, bu sükut pozulur, qurumuş palıd yarpaqları xışıldayırdı, meşədə xəfif-xəfif səslənirdi.

Sadiq kişi meşənin ağaclığına yetişdi. Dörd yanına boylandı, iri bir qovaq ağacının dibində gözünə dəyən bulağa doğru getdi. Çiyinlədiyi heybəni yerə qoydu, bulaqda əl-üzünü yudu.

Bulağın alt yanındakı saldı gölün dibi apaydın görünürdü; uzun, dümdüz qamışlar arasında üzən saysız-hesabsız xırdaca balıqlar, yerə səpilmiş gümüş pullar kimi parıldayırdı. Sadiq kişi onları tutmağa nə qədər çalışdısa da, əlinə bir şey gəlmədi. Yerinə qayıtdı, heybəni boşaldıb qabağına saldı, səhah namazını qıldı. O, daya oxuyub göyə baxarkən, meşə üzərindəki havanın saflığına o qədər də fikir

vermədi. Bu anda göy üzü nəhayətsiz bir denizə bənzəyirdi. Uzaqlarda başı qarlı sıra dağlar görünürdü.

Sadiq kişi namazını qurtarıb, pendir–çörək yedi. Əli ilə çal saqqalını tumarlayıb, “şükür” dedi. Çörəklə pendirin qalığını heybəsinə qoydu, ayağa durub yoluna davam etdi.

Günəş Qarayazı meşəsini qızdırırdı. Təzə otların, yerə serilmiş enliyarpaqlı bitkilərin üstündə səhər şəhi parıldaıyrdı.

Sadiq kişi yolun kənarı ilə, bu gözəl yerlərin havasından ciyər dolusu nəfəs ala-ala gedirdi. O, gəncliyində sevä-sevä oxuduğu mahnıları ararib xatırlayır, titrək, nazik səslə pəsdən oxuyurdu. O, çoban olarkən çaldığı tütəyin səsinə toqlıdən burnunda zümzümə edir, tələsmədən irəliləyirdi.

XIII

Laçın atasından ayrılıb gedəndən sonra Gülyazın həyatı çox ağır keçirdi. Hər gün orinin yumruqları altında ezilir, gözünün yaşın tökür, amma dərini kimşəyə açıb söyləmədi. Əvvəllər Gülyazın tərəfini gözləyən qayınanası da, axır zamanlarda onu danlayır, söyür, onun hər bir nöqsanını üzünə çırpırdı. Gülyaz gecələr yerinə girəndən sonra səssizcə ağlayıb yastığını isladırırdı. Səməd ona acımaq əvəzinə, daha da əsəbiləşir, bəzən vəhşi heyvan kimi qızıb az qala onu parçalamaq, boğub öldürmək dərəcəsinə gəlirdi.

Obalar arana köçəndən sonra Gülyazın həyatı daha da ağırlaşdı. Qayınanası xəstəlikdən öldü. Bütün ev işləri onun boynuna düşdü. Bir tərəfdən əri, o biri tərəfdən qayınatası bütün acıqlarını Gülyazdan çıxmağa başladılar.

Səməd hər axşam evə gələndə tütəyini yağlayır, acıqlı-acıqlı Gülyaza baxır:

– Arxayın ol! – deyirdi, – o köpek oğlunun ölümünə az qalıb, hərəgah mən onların daşını daş üstə qoysam, başımdakı papaq deyil, arvad ləçəyidir.

Gülyaz orinin qəzəbini, dediyi bütün acı sözləri qəsdən soyuq-qanlıqla qarşılayırdı.

Həyatdan bezmiş, bütün ümidləri alt-üst olmuş Gülyazın, heç bir çıxış yolu qalmamışdı; o, özünü Kürə atıb boğmaq, ya da günlərin birində tövləyə girib, həmindən xəbərsiz özünü asmaq istəyirdi.

Laçından məktub alındığını ona xəbər verdilər. Xeyli sevindi. Onun qəlbində ümid qığılcımı parıladı. Bunu qoribə bir sövq–təbii ilə duyan Səməd o günün axşamı yenə yazığı ayağının altına yığıb, özündən gedincəyə qədər döydü. Bu hadisədən xəbər tutan qonşular evə yüyürüb Səmədi danladılar. Gülyazın yarpaq kimi solmuş yanaqlarına, qarlı lekələrlə örtülmüş üz–gözünə baxıb, öz təəsşüflərini bildirdilər...

Bu gündən sonra Səməd onu daha döymür, yalnız ağır sözlər deməklə kifayətlənirdi.

Gülyaz anası ilə görüşməyi bəhəno edib, atası evinə getdi. Dərini açıb anasına söylədi. Hönkür–hönkür ağladı. Anasının dizlərinə qapandı. Yalvarıb–yaxardı. Anası qızına çox acısa da, Səməddən boşanmağı məsləhət görmədi:

– Ər arvadın ağasıdır, ay bala, döyər də, söyər də, – deyə ona öyüd verdi.

Əli hər tərəfdən üzülmüş Gülyaz, yenə Səmədin evinə qayıtdı, gecə yata bilməyib səhərə qədər ağladı. O, indi yalnız keçmiş xatirələrlə yaşayırdı, yalnız bu xatirələrlə özünə təsəlli verirdi. O, yoxsul–luq, sıxıntı və ehtiyac içində keçirdiyi xoşbəxt uşaqlıq günlərini gözü qarşısında canlandırır, Laçının onu odlu bir məhəbbətlə sevdiyi zamanları unuda bilmirdi. Gülyaz hələ Səmədə nişanlanmamış–dan əvvəl, geyinməyə ayaqcağıbı olmadığı halda dünyanın dördlöründən uzaq, şən bir qızıdı. O, anasının böyük ağac sandıqda çoxdan bəri büküb saxladığı təzə qanovuz paltarını geyinər, toylara gedər, ovurdlarını şişirdib zurnada “ceyran” havası çalən erməni çalğıçı–larının qarşısında məhərrətlə oynardı.

Laçının əmisi oğluna toy olanda, həmi Gülyazın oynamasına həyran qaldı. Laçın cibindəki var–yoxunu çıxarıb onun başından yağdırdı, xırda kağız pullar oyun meydançasının hər tərəfinə səpələndi. Laçın özü də Gülyazla oynadı, kələğayı salladı.

Bu hadisə Gülyazın heç yadından çıxmırdı. O, atasının var–dövlətə aldanıb, qızını Səmədə verəcəyini xəyalına belə gətirməzdi.

O, Laçını bütün varlığı ilə sevdiyini anladığı zaman, vücudunun sarsıldığını, fikrinin qarışdığını, üroyinin Səmədə qarşı amansız bir nifrət hissilə çırpıldığını duydu. “Ya öləcəyəm, ya da başımı götürüb qaçaçağam” – deyə düşündü və öz–özünə səbirli olmaq fikrini təlqin etməyə başladı.

Səməd isə Laçını tezliklə aradan qaldırıb, Gülyazı yenə bu evə, bu dövlətə, bu zindan həyata ömürlük bağlamaq istəyirdi.

O, axşamüstü, arvadına hiss etdirmədən yeni bir səfərə hazırlaşırıdı. Atının yəhərini düzəldir, tufəngini təmizləyir, patrondaşını doldururdu.

O, qonşu kənddən qayıdarkən yolda yaxın dostlarından birinə rast gəlmiş, Sadiq kişinin sabah tezdən Qarayazıya gedəcəyini öyrənmişdi. Evə gəlib doliqanlı yoldaşlarından biri ilə vətələşmişdi. Gecəyarısı atla Kürdən keçib düşməninin yolunu kəsməyə qərar vermişdi.

Gülyaz gecəyarısı çaşqın halda oyanıb Səmədi evdə görmədi, onun haraya getdiyini dərhal anladı. "Adam öldürməyə..." – deyə fikrindən keçirdi.

XIV

Sadiq kişi isə çoban olanda çaldığı tütəyin səsində təqlidən burunda zümzümə edir, tələsmədən irəliləyirdi. (O, nədənsə silahsızdı).

Bu halda qarşısına iki atlı çıxdı. Sadiq kişi yerində donub qaldı. "Kim ola bilər?" – deyə düşündü. Onlar yaxınlaşanda Sadiq kişi Səmədi tanıdı. O birisi atlıya diqqətlə baxdı, tanıya bilmədi. O, iyirmi yaşlarında boylu-buxunlu bir cavandı.

Hor iki atlı silahlı idi. İkisi də tufəngini qucağına almışdı. Səmədin belində uzun bir xəncər də vardı.

O, yoldaşından aralanıb Sadiq kişinin yolunu kəsdi.

– Hara gedirsən? – deyə boğuş bir səsle soruşdu.

Sadiq kişi düşmənin sualına cavab vermədi.

Səməd atdan yerə sıçradı. Tufəngini çiynindən asdı.

– Mən səni üç aydır göydə axtarırdım, yerdə əlimə düşübsən... – deyə o, Sadiq kişinin qorxudan ağarmış üzünə baxdı.

Səmədin sir-sifətindən cəlladlıq yağırdı. Gözləri qıpqırmızı idi. Rəngi də həddindən artıq qaralmışdı. Sadiq kişi bu dəqiqə öldürəcəyini düşünüb titrədi: "Ax!.. – deyə özünü danladı, günah mənədir, görək yaraqsız gəlməyeydim".

Səməd atını yoldaşına verib Sadiq kişinin qolundan yapışdı, yoldan kənara çəkdi, meşənin ən qalın bir yerinə sürüyüb apardı. O birisi doliqanlı da yerə düşüb, atları yedəklədi, onların ardınca meşəyə girdi.

Sadiq kişi nədənsə dinmirdi. O, düşmənin belə bir fürsət axtardığını heç ağlına gətirməyib silahsız yola çıxdığı üçün yenə özünü danladı...

Səməd onun qolunu buraxdı, yoldaşına sarı dönüb:

– Ayə! – dedi, – gəl Kürün qırağına aparacağ, doğrayıb suya tullayaq.

Onun yoldaşı bu təklifə razı olmadı.

– Yox, – dedi, – sonra görən olar...

Sadiq kişi bu sözləri lap aydın eşidirdi.

O, özünün müdafiədən aciz olduğunu görüb, dinmirdi. Əvvəlcə yalvarıb-yaxarmaq, onların dizinə qapanıb imdad diləmək istədi, ancaq bunun təsirsiz qalacağını anlayıb, fikrindən daşındı. Səməd, müdhiş gözlərlə Sadiq kişiye baxaraq:

– Ay kaftar it!.. – deyə bağırdı, – səni palıd ağacından asıb güllələyəcəyəm, sonra da yolun qırağına tullayacağam ki, hər gəlib-gedən o murdar üzünə tüpürsün.

Bu sözləri həyəcanla dinləyən o biri doliqanlı Səmədin qolundan tutub kənara çəkdi:

– Səməd! – dedi, – mən heç rəva bilmirom, öldürməyə əlim gəlmir. Bu yazığın heç bir təqsiri yoxdur. Bu kişi bütün bir kənddə, başına and içilən adamlardandır, gəl öldürməyək, qoy buraxaq getsin.

Səməd ucadan baxdı:

– Tfü! Binamus yoldaş, mən belə bilseydim, heç əvvəldən sirrimi sənə açmazdım, görünür ki, sənin vəfənin buraya qədərmiş...

Səməd yoldaşından aralandı. Sadiqin heybəsini dartıb olından aldı. İrəşməni də açıb yaxındakı tut ağacının budağına bağladı, Sadiq kişiye döndü:

– Xirtəyindən asacağam, öldürüb sonra da tiko-tiko doğrayacağam, qoy bütün şənlüyə yəyləsin ki, Muxtarın oğlu Səməd öz düşməninə qəfildən vurmadı, ona cəhənnəm əzabı verdi, sonra da murdar heyvan kimi doğrayıb ətinə quduz itlərə payladı.

Sadiq kişinin gözləri baxır, lakin vücudu donmuş kimi görünürdü. O, artıq Səmədin sözlərini eşitmirdi. Səmədin yoldaşı isə qocaya bu qədər dəhşətli əzab verməyə razı olmurdu.

– Yox, – deyirdi, – mən bu zülmə dözə bilmərəm. Səməd, qoy birdəfəlik güllə ilə vuraq getsin!

Səməd yenə inadından dəymədi. İpi ağaca bağlamaqda davam etdi.

Bu anda bir güllə atıldı. Sadiq kişinin başı çiyninə düşdü, sonra bütün bədənini yerə səriltdi. Tüfəng səsinə eşidərkən qulaqlarını şökleyən atlar da, qorxu içində öz sahiblərinə baxıb titrək səslə kişnədilər. Səməd ipi əlindən buraxmadan, geriye baxarkən, yoldaşının kənarda əli tüfəngli durduğunu, Sadiq kişinin isə qımıldanmadan arxası üstə uzandığını gördü. Yaşıl otlar qızıl qana boyandı, yarpaqlar da lalə kimi qızardı... Məşəni çulğayan dərin uğultu bir neçə saniyə kəsilmədi. Ağaclar xışıldadı. Səməd əlindəki irəşməni yerə atdı. Yoldaşına tərəf irəlilədi.

– Sən nə qayırırsan? – deyər soruşdu.

Səmədin yoldaşı öz hərəkətindən məmnun qalmış kimi hırıltı ilə gülüb:

– Sənin başın üçün ona yazığım gəldi, əziyyət çəkməyənə razı olmadım, – dedi.

Onların hər ikisi müdhiş bir həyəcan içində titrəyirdi.

Məşə yenə sakitləşdi.

Səməd ətrafına boylandı. Ağacların hər biri onun nəzərində dişini qıcaıyb hücumə keçən zaman bir adama bənzəyirdi. Səməd bir an gözlərini yumdu, özünü ələ aldı.

Sadiq kişi isə bu gözəl təbiiət qoynunda öldüyünə sevinirmiş kimi olduqca rahat, həm də əbədi bir yuxuya getmiş, dərin çuxurda gizlənən gözlərini yummuşdu.

Atlar da sual dolu gözlərini bir-birinə dikib, səssizcə dayanmışdılar.

Səmədin yoldaşı sonradan-sonraya, zorla dillənə bildi:

– Mən ömrümdə birinci kərə sənin sözüne aldanıb, günahsız bir qocanın qanını tökdüyümə çox peşmanam.

Səməd istehza ilə güldü. Sadiq kişinin qansız yanaqlarına baxıb başını buladı.

– Ay kaftar donuz, canını yaxşı qurtardın...

O, uzun xəncərini qınından çıxarıb meyiti döğraməşə başladı. Yoldaşı iki əlilə gözlərini tutub kənara çəkildi.

Səməd xəncərlə torpağı qazıdı, ot və sümük parçalarını yerə basdırdı, yoldaşına dönərək:

– Atı min! – dedi, – indi də oğlunu axtaraq... O da mənim ölüm-dən yaxasını qurtara bilməyəcək!

Athılar uzaqlaşib məşənin dərinliyində gözdən itdilər.

Bu qanlı hadisədən Laçın xəbər tutan kimi icazə alıb kəndə gəldi. Meyitin hələ tapılmaması onun kodərini daha da artırdı. Qocanın min əziyyətdən sonra öldürüldüyünü kənd arasında hərə bir cürə danışdı. Bəziləri meyitin quyuya basdırıldığını, bəziləri isə Kürə atıldığını söyləyirdilər.

Laçın günlərin birində atasının tüfəngini götürüb Qarayazı məşəsinə yola düşdü. Səherdən aşxama qədər, həmyerlilərinin nişan verdikləri yeri dolaşdı, bir neçə dəfə hönkür-hönkür ağladı. Atasının su içdiyi bulaqda gözünün yaşını yudu. Ancaq meyitdən bir əsər-əlamət tapa bilməyib, kor peşman kəndə qayıtdı.

Atasının ölümündən sonra onun qolbındə kəndin bu köhnə adətlərinə qarşı sonsuz bir nifrət hissi oyandı. Bir zamanlar atası ona məktub yazdırıb, yalqızlığından şikayət edirdi. İndi isə Laçın özü yalqız qalmışdı. O, Bakıdan gəldiyi gündən bəri ağır-ağır düşünür, bu vəziyyətdən çıxmaq üçün bir yol tapa bilmirdi.

Bir aşxamüstü Laçın evdə əmisi oğlu ilə söhbət edirdi. Eşikdən onu səslədilər. Yenə tüfəngini götürüb qapı ağzına çıxdı. Çağırən qoca bir arvaddı. Laçını görəndə qucaqlayıb üzündən öpdü. Gülyazdan sifariş gətirdiyini söylədi:

– Ay bala, qadan alım, yazıq qızın günü qara olub... Görsən tanı-mazsan. Deyir ki, bircə yol Laçını görşöydüm, heç ölməzdim... Qoşulub qaçmağa da razıyam deyir...

Laçın arvada cavab vermədi. Ancaq Gülyazın təyin etdiyi görüş günündə Kür qırağına gedəcəyini söylədi. Qoca arvad yenə Laçının üzündən öpdü, ehtiyatlı dolanmağı məsləhət görüb getdi.

Laçın ondan ayrılıb evə gələndə, anasının, əmisi oğlunun suallarına cavab vermədi. Bu bərədə bir kolmə belə danışmadı. Hələlik heç kimə bir söz deməməyi qərara aldı. O, gecəni müterəddid fikirlər içərisində keçirdi. "Mən Bakıya getməyi bir neçə gün təxirə salmalıyam. Gülyazın təklifi çox yaxşı təkliftir. O, mənə vəfalı çıxdı, deyərsən mənə heç unutmayıb. Bir də görünür ki, o, onu çox incidir. Axı!.. Vəhşi!.. Yox, mən onu aparmasam bu heç kişilikdən deyil, hər halda o, Səmədi istəməyəcək, o monimdir, mənə istəyir".

Əmisi oğlu çıxıb gedəndən sonra Laçın anasından ayrılıb, adətə üzrə yenə tövləyə girdi, bacaları möhkəm örtüdü, qapını bağladı.

Köhnə yorğan-döşəkdə uzandı, başının üstündəki qara çırağı da söndürdü. O, yenə düşünür, yenə özünə çox qaranlıq görünən gələcəyini aydınlaşdırmaq istəyirdi. "Mən bu kənddən birdəfəlik ayrılıb getməyə məcburam. Muxtarın oğlu Səməd, yəqin ki, bir gün də qəflətən məni vurub öldürəcək... Mən ölmək istəmirəm. Gülyazın da səfərişini cavabsız qoya bilmərəm. O, səbərsizliklə məndən cavab gözləyəcək..."

Laçın mümkün qədər tez hazırlaşib, Bakıya qayıtmaq fikrile şirin yuxuya getdi.

Səhər tezdən duran kimi künedəki yabanı götürüb bacanı açdı, içəri süzülən işıqda paltarını geyindi, anasının yanına gəldi, Gülyazı da özü ilə bərabər qaçırıraq Bakıya aparacağını ona söylədi. Anası bu fikrə razı olmadı.

– Yox, oğul, – dedi, – mənim evimi yıxma, onun əri atan kimi səni də işıqlı dünya üzünə həsrət qoyar. Qapım bağlanar, oğul...

– Ana! – dedi, – onsuz da Səməd məni öldürməyə fərsət axtarır, birçə yol əlinə düşsəm yəqin ki, sağ qoymaz. Amma Gülyaz diri gözlü ölüb gedir, mənə səfəriş göndərüb ki, qaçmağa da razıyam.

Arvad oğluna yalvarıb-yaxardı, ağlayıb sel kimi göz yaş axıtdı, ancaq Laçını fikrindən daşındıra bilmədi.

– Elə olanda cəhəyatlı torpən, bala, – dedi, – ümidim tək sənə qalıb, oğul!..

Uzun danışmadan sonra Laçın çörək yeyib, tufəngini götürdü, eşiyə çıxdı. Məhəllə cavanları qonşu xırmanda uzadılmış iri şalbanların üstündə oturub söhbət edir, Laçının evdən çıxmasını gözləyirdilər.

Laçın gənclərə yaxınlaşanda, onlar söhbətə ara verdilər.

Laçının əmisi oğlanlarından biri qəmli səslə dedi:

– Ay Laçın, hara getmək fikrindəsən?

– Kür qırağına!

Başqa bir gənc:

– Ay uşaqlar! – deyər yanındakı doliqanlılara üz tutdu: – gəlin biz də Laçına yoldaş olaq, tək getməyi məsləhət deyil. Birdən o donuz uşağına rast gələr...

Laçın gənclərdən aralandı:

– Yox, mən özüm tək gedəcəyəm.

Gənclər onun ardınca yüyürməyə başladılar. Laçını tək buraxmağa heç birinin könlü yox idi.

Laçın addımlarını yeyinlədib, sürətlə uzaqlaşır və deyirdi:

– Yox, yox heç kəsin getməyinə razı deyiləm.

Bu sözlərdən inciyən doliqanlılar dayanıb bir-birinin üzünə baxdılar. Laçın uzaqlaşdı, kənd evləri arasında gözənd itdi.

Gənclər sükuta dalıb, onun ardınca baxa-baxa qaldılar.

Laçın birbaşa Kür qırağına getdi. O, Gülyazı qəti cavab verəcəkdə. Özü də tezliklə Bakıya qayıdacaqdı.

Laçın bulaq başına yetişəndə durdu, dörd yanına boylandı. Sahildə qızlar, gəlinlər toplaşmış onun-bunun qeybatını qırırdılar. Bir neçəsi də zərəfatlaşıb, əllərindəki mis qabı su ilə doldurub, bir-birinin üstünə atırdılar. Onlar ucadan qaçqıladaşmış güldükcə, Kür qırağının səssizliyi bürüyürdü.

XVI

Dəli Kürün suyu azaldığından, indi sakit-sakit axırdı. Səmanın dərinliklərində üzən payız günəşi lal axan suları parıldadırdı. Meşə ilə Kürün birləşdiyi yerdən sallanan qayıq sahile doğru ilan kimi şütüyürdü. Laçın qızlara yanaşanda, qayıq da bəri taya keçdi.

Qayıqda çox adam gəlirdi. Laçın onların bəzisini tanıyırdı. Biri yaxın qonşularının oğlu idi. Əlində əmlik quzu götürürdü. Biri də Laçının məktəb yoldaşı idi. Onun da əlində böyük bir bağlama vardı. Onlar Laçını görər-görməz yaxınlaşıb salam verdilər. Laçın hər ikisi ilə əl tutuşdu. Nə vaxt Bakıya qayıdacağını soruşdular.

Laçının məktəb yoldaşı arıq, uzun, alnı çapıq, göy-gözlü bir oğlandı. O:

– Laçın, – dedi, – dünən axşamüstü xəbər verdilər ki, gəlib bu axşam da qayıtmaq fikrindəsən, daha özgə bir şey mümkün oləyö bil-mədim, birçə toğlu kəşdirib etini getirdim... Aparıb anana verərəm.

O biri gənc də gözlərini Laçından ayırmayıb, qucağındakı quzu-nun yumşaq tüklərini tumarlaya-tumarlaya:

– Laçın! – deyirdi, – varını verən utanmaz, mən də bunu peşqəş getirdim, özün bilirsən, bu il də quyon-quzu qırılib tələf oldu. Tərs kimi bizimkinin çox yarısı itlərə yem oldu.

Laçın yoldaşlarının səmimiyyətlə dedikləri bu sözlərə cavab vermədi, o yalnız:

– Sağ olun, qardaşlar, bu da çoxdur, – deyər gözləri gülümsündü.

Laçının məktəb yoldaşı soruşdu:

– Şənliyə gətinirsənmi?

Laçın buraya nə üçün gəldiyini yoldaşlarına bildirmək istəmədi.

– Siz gedin, mənəm burada bir balaca işim var, bir saata dalı-mızca gələləm, – dedi.

Onlar Laçından aralanıb, kəndə doğru getdilər.

Laçın özünü Gülyazla göstərmək üçün bulağa daha da yaxın-laşdı. Qızlar onu görüb susdular, qaqqıldayıb gülənlər də bulağın ətrafına toplaşdılar, səhənglərini doldurmağa başladılar.

Laçın qızların yanında Gülyazla görüşə bilməyəcəyini düşündü, hətta buraya da onunla görüşmək üçün gəldiyini bildirməməyə çalışdı. Gülyaz isə Laçını görəndə qızardı. Başını tez yerə dikdi.

Laçın onlardan aralandı, sahilədeki kolluğa getdi. O, Gülyazın mütləq gələcəyini bilirdi. Atasının ölümündən sonra qəlbini dol-duran kədəri, bu dəqiqə unutdu, yalnız Gülyazı, onunla görüşəndə deyəcəyi sözləri düşünməyə başladı. Laçın onu daha dərin, bütün qəlbinə hakim olan bir məhəbbətlə sevdini duyub öz-özünə deyirdi: “Kənd arasında ona ayağı sürüşkən adını qoyublar, ancaq Gülyazın zərər qədər də günahı yoxdur. O, mənə istəyir, məndən ayrı yaşaya bilmir, atası onu pula-qoyuna satdı. Mən də ki, onun üstündə öziz bir atanı qurban verdim. Bütün bu həngəmələrdən sonra onu yenə də Səmədin pəncəsində qoyub getsəm ömrümün axırına kimi əzab çəkəcəyəm. Gülyaz mənə çox istəyir. Mən buna arxayınam. Onun canı boğazına yığılıb... Gör nə təhər olub ki, özünü öldürmək fik-rinə düşüb... O, heç kəsə qorxmur. Kənddə belə qız az-az tapılar. Gülyaz cürətli qızıdır. Əri onu çox incidir. Ax!.. vəhşi!”

Laçın gözünü bir nöqtəyə zilləyib həyəcanla fikirləşir, aradır də Gülyazla tərəf baxırdı.

“Yox, sözüm sözdür. Onu aparacağam, ayrı yolum yoxdur. Bili-rəm, düşmənim daha da çoxalacaq. Amma mən müqəssir deyiləm. Gülyazdan ayrılmaq mənə çox ağır gəlir...”

Laçın yanındakı söyüd ağacının dibində oturdu, dərindən köks ötürdü. Bu anda onun qəlbə daha da şiddətlə döyündü.

“Ürəyim nə yaman darıxır... Görəsən axırımız nə olacaq? Bir-dən Səməd bu işdən xəbər tutsa mən nə eləyim? Heç şeydən qor-xum yoxdur!.. Atalar, qorxan gözə çöp düşər deyiblər... Doğru sözlür. Qoy mən işə girişim, nə olar olar...”

Laçın tez ayağa durdu, ağacların arasından bulağa tərəf baxdı. Qızlar yenə də qaqqılıtılı ilə gülür, atılır-düşürdülər. Laçın nə qədər baxdısa, Gülyazı görə bilmədi.

“Bəlkə gəlmək istəmir? Birdən fikrini dəyişər ha. Yəqin yanın-dakı qızlardan çəkinir... Gələr, gələr... Özü mənə çağırırdı buraya gətirib. O vəfalıdır...”

Laçın bu düşüncələr içində, Gülyazı xeyli gözlədi. Yenə kollar arasından bir neçə dəfə o tərəfə baxdı, qızlar səhənglərini götürüb yavaş-yavaş bulaqdan uzaqlaşır, kəndə gedirdilər. Laçın onların hər bir addımını izləyir, o yandan gözünü çəkmək istəmirdi.

Həmi getdi. Gülyaz bulaq başında oturub qızların gözədən itmə-sini səbirsizliklə gözləyirdi. O da Laçın kimi həyəcanlı idi. Onun da ürəyi darıxırdı. O da qara və qəmli gözlərlə ətrafına baxır, düşünürdü.

“Görəsən Laçın mənə götürüb qaçmağa razı olacaqmı? İşdir, birdən təklifi rədd eləsə, özümü boğub öldürərəm. O ki, mənə istəyirdi. Ərə mən öz könlümlə getməmişəm ki? O özü bilmirmi? Laçının üstündə Səməd mənə nəçə kərə döyüb?.. Bundan sonra gediləsi yerim ki, yoxdur! Atam-anam mənə bir də evə qoyarmı? Yox, Laçın mənə tək qoyub getməz. O, mənə istəyirsə, görək hər şeyə razı olsun...”

Gülyaz qızların uzaqlaşub gözədən itdiyini görəncə, səhəngini bulaq başında qoyub dörd yanına boylana-boylana Laçına tərəf yüyürdü. Onun uzun donu ayağına dolayı, başındakı kəlağayı da sıynılıb çiyinlərinə düşürdü. Baş yaylığının altından uzun, qara hörük-ləri görünürdü.

Laçın onu son dərəcə məhriban qarşıladı.

– Xoş gördük, ay qız!.. Bizi lap yaddan çıxarıbsan, – deyər onun əlini sıxdı.

Gülyazın yanaqları yenə xəfifcə qızardı.

– Niyə? – dedi, səni heç vaxt yadımdan çıxartmaram, ancaq son...

– Gülyaz!.. – deyər Laçın əlavə etdi, – səni də Bakıya aparıram, razısanmı?

Gülyaz bu dəfə sevincindən özünü itirdi.

– Bakıya? Nə vaxt?

– İstəsən səhər gecə... Sən buradaca otur, gedim səhəngini gəti-rim, sonra gəlib görənlər.

Gülyaz razı oldu. Laçın yüyürüb səhəngi gətirdi.

– İndi qorxum yoxdur, ancaq qızlar...

Gülyaz onun sözünü kəsdi:

– Qızlar bilməzlər, onlara dedim ki, ərim o taydan gəlir, onu gözləyəcəyəm.

Laçın bu dəqiqə Gülyazın hər şeyə hazır olduğunu görüb sevindi. Gülyazın xəlifə qızarmış yanağına baxdı, sonra ətrafına boylandı, Kür qırağına gəlib–gedənləri gözdən keçirdi, amma heç kimi tanıya bilmədi.

Gülyaz Laçının qorxduğunu anladı.

– Heç bir şeydən çəkinmə, – dedi, – Səməd şənlikdə deyil, Tiflisə gedib...

Bu sözü eşidəndə Laçının ürəyi bir az rahat oldu.

– Elo isə otur! – deyib Gülyazın qolundan tutdu.

Yanaşı oturdular. Unudulmuş xatirələr birdən–birə canlandı. Laçın yenə dağları, yenə coşqun çayları gözü qarşısından keçirdi. Elo bil indi də Gülyazla hər gün vədələşdiyi o yerlər, o çiçəkli dərələr görünür, o göz yaşı kimi duru çeşmələr qaynayır, axırdı.

Laçın Gülyaza daha yaxın oturdu. Onu belindən qucaqladı.

Bu dəqiqə Gülyazın vücudu, yumru gəlin məmələri, ulduz kimi parıldayan iri gözləri, qara nazik qaşları, Laçına əvvəlkindən daha gözəl və cazibəli göründü. Laçın onun solğun lələ kimi qızaran yanaqlarından öpdü, öpdü...

– Gülyaz! – deyərək Laçın diləndi, – sabah axşam qəbiristanlığın yanında, yolun ağzında mənə gözlərsən.

Gülyaz razı oldu.

– Gedək, səhəngini doldur, qayımanan evdə səni incidib eləməz ki?

– Qayınamam çoxdan qara torpağın payı olub, Laçın...

Onlar bulaq başına gəlib səhəngi doldurdular. Laçın tufəngini yoxladı. Gülyazla yanaşı yola düşdü.

– Demək sözümüz sözdür! – deyərək Laçın ondan aralanmaq istədi.

Gülyazın yanaqları yenə qızardı. O, öz hərəkətindən utanırdı.

Amma yenə də gülümsündü, kirpiyini qırpdı. Laçının parıldayan gözlərinə baxıb:

– Hə! – deyərək qəti cavab verdi.

– Elo isə salamat qal!

Laçın iri addımlarla ondan uzaqlaşdı.

Səməd dağdan gətirdiyi məhsulları satmaq üçün Tiflisə getmişdi. O, iki gün idi ki, köhnə dükənçi bir dostunun evində yaşayır, pendir motallarının, yağ derilərinin satılmasını gözləyirdi. Ancaq nədənsə, dostu bazardan hər zaman şikayətlənir, malların işə gətirəmədiyini söyləyirdi.

Bu vəziyyət onu heç də sıxmırdı. Səməd onsuz da bir neçə gün Tiflisdə qalıb, görmədiyi yerləri gəzəcək, bəzi tanışlarının yanına gedib, onlarla görüşəcəkdi. Ev sahibi dostunun xətrini çox istəyirdi. Hər zaman Qarakilsəyə istirahətə gedəndə, o, Səmədin yaylaqdan gəldiyini atla dağa çıxar, bir neçə gün orada qalar, hər gün kababla araq içib keflənər, yenə də atla Qarakilsəyə qayıdardı.

Səməd Tiflisdə keçirdiyi bu iki gündə bir dəqiqə belə ayıq olmadı. Dostu səhər tezdən qalxıb dükana getməmiş, Səmədlə bir şüşə araq, üstelik bir neçə stəkan da şərab içərdi. Səməd dostu ilə bərabər yola düşər, orada da yaxın aşxanadan gətirilmiş bozbaşı yeyər, bir də araqlardı. O, sərxoş halda Tiflisin küçələrini dolaşır, xanımlara sataşar, ünvanı deyilən söyüşləri çox vaxt arsız bir hırıltı ilə qarşıları.

Dükana, dostunun yanına qayıdanda, özünün qoçaqlığından danışar, qaqıldayıb gülürdi.

Səməddən də şən olan, gülərlüli dostu onu təriflər:

– Çək bu dünyanın kefini, qorxma! – deyərək ürək–dizək verərdi (əslində araq içməyi də, küçədə qadınlara sataşmağı da Səmədə o özü öyrətmişdi).

Kənddə Laçın Bakıya hazırlaşdığı zaman, Səməd dostunun evində oturub nahar eləyir, şərab içirdi.

Səmədin çoxdan tanıdığı gözəl ev xanımı hər dəqiqə yeni xörəklər gətirir, böyük qrafını tez–tez şərabla doldururdu. Çox içdiyindən gözləri qızarmış Səməd, arabir nəşə ilə gülür, ucadan danışdı:

– Məcid, – deyirdi, görünür mən şeylərin satılıb qurtarmasını gözləyiş olmayacağam. Sən satıb qurtarandan sonra mən dəyən xırdaxuruş da alıb bizim şənliyə gələrsən, mən də gedib Qulp kəndindən ləzzətli zoğal araqı gətirərəm, doyunca vuranq, ha...ha...ha!

Səmədin dostu könülsüz qımışdı. Onun fikri dükanda idi. Vaxtından əvvəl dükanı bağlayıb gəldiyi üçün ürəyi darıxırdı. Səməd isə bunu duymur, maraqsız söhbətinə davam edirdi:

– Gəlsən qiyamət olar. Uşaqlara deyərəm üç-dörd toğlu da götürərlər. Ayə, özün deyirsən ki, çək bu dünyanın kefini... Gəl də, nə durubsan?

Fikrindən yalnız indicə ayrılmış dükançı, dolu badəni yuxarı qaldırdı:

– Vur görək, vur! – deyər sərxoşcasına bağırırdı.

Səməd badəni dibinə qədər içərək sir-sifətini turşutdu;

– Bəh, bəh!.. – deyər ev xanımının üzünə baxıb göz vurdu.

Bu anda Səmədin ailəsində baş vermiş hadisəni xatırlayan Məcidi, bir qədər qəmli və tutqun səslə soruşdu:

– Səməd! Aranızdakı əhvalat nə cür şeydir? Əsli varmı?

Dostunun üzündəki ifadədən, bu sualın nəyə aid olduğunu o dəqiqə anlayan Səməd yerində hərəkətsiz qaldı, rəngi qızardı, özünü itirən kimi oldu:

– Eh... o, kefirmizə niyə soğan doğrayırsan? Qoysana çörəyimizi yeyək.

Məcidi sualının dostuna bu qədər təsir edəcəyini düşünmədi-yindən pərt oldu, qızardı.

– Sən görək öz dördini əvvəlcə mənə deyəydin. Doğrusu, bu xəbəri mənə bir özgəsi çatdırdı, əvvəlcə inanmadım, ancaq sonra sizin köndülərdən biri də təsdiq elədi. Çox məyus oldum, inan ki...

Səməd onun sözünü kəsdi:

– Olan oldu, keçən keçdi, atasının izini itirdim, indi də oğlunu axtarıram...

Bu halda qapı döyüldü.

– Yəqin müştərilərdəndir, – deyər ev sahibi ayağa durdu. Tez qapıya yanaşdı, açdı. Məcidi görüşən uzunpapaqlı, belixəncərli, əlisilahlı, burmabıqlı bir oğlan içəri girdi. Dükançıya dönərək:

– Səməd burdadırmı? – deyər soruşdu

– Burdadır? – deyər ev sahibi cavab verdi.

Onlar Səmədə yaxınlaşanda, ortalığa dərin bir səssizlik çökdü. Səməd gələn oğlanın üzünə baxdı, onun çox mühüm bir xəbər gətirdiyini anladı, gözləri böyüdü, əlindəki çəngəli stolun üstünə atdı, ayağa durdu, xırıltılı bir səslə:

– Nə var, ə? – deyər oğlandan soruşdu.

Oğlan ev sahibinin təklifini gözləmədən əlindəki silahı pəncərənin yanında divara bərkədi.

Ev sahibi:

– A kişi otur, çörəyini ye, nə olacaq ki... – deyər Səmədin çiy-nindən basdı.

Gələn oğlan Səmədlə yanaşı öyləşdi. Əllərini dizinin üstünə qoydu.

– Bilirsenmi nə var? – deyər tələsik sözsə başladı.

– Hə, hə, tez ol de görüm, ürəyim partladı!

Oğlan tutulmuş səsinə qəsdən nazik çıxarmaq istəyirmiş kimi yavaşcadan sözünə davam etdi:

– Dünən kəndə getmişdim. Uşaqlar Laçımlı şenlikdə görüşlər, yəqin Bakıdan qayıdıb... Deyilənə görə hələ Gülyazla da görüşüb... Bu xəbər qulağıma çatan dəqiqə yola düşüb sənə dalınca gəldim, səhərdən ha axtarıram, tapa bilmirəm ki, bilmirəm...

Səməd cəld ayağa durdu.

– Mən gedirəm! – deyər dostunun üzünə baxmadan yola hazırlaşmağa başladı.

Dostu onun qolundan tutdu, qızarmış gözlərinə məhrəbanlıq ifadəsi verib dedi:

– Ay Səməd! Bir dayan görək, bu qədər tələsmək lazım deyil, bəlkə də bu saat heç poyezd-zad yoxdur.

Oğlan da Məcidi sözünü təsdiq elədi:

– Mən vaxtından soruşdum, dedilər ki, sabah saat altıdan tez poyezd yoxdur. Tələsmə, rahat çörəyini ye, o, hələ üç-dörd gün də şenlikdə olar, – deyər oğlan da Səmədin o biri qolundan yapışdı.

Oturdular. Ancaq indi yeyib içən yoxdu. Yalnız Səmədin alın damarlarının şişdiyi aydınca görünürdü. Onun fikri dumanlar içində üzürdü:

"Yaxşı vaxtında xəbər tutdum. Deməli yenə qorxmayıb kəndə qayıdıb. Çox gözəl!.. Cəsarətli oğlandır. Buna nə sözüm var? Amma nəhaq gəlib, çox nəhaq! Ax, o bir Allahın altında olımə keçə idi!.. Elə doğrardım ki, özü də bərəkəllah deyirdi. Atasının dalınca onu da qara torpağa basdırsam nə ləzzətli olardı! Yaxşı, birdən gedib tapa bilməsəm nə təhər olar? Yox, taparam, bu tezliklə qayıtmaz..."

– Deyirsən ki, qızından görüşüb, hə? – deyər Səməd, müdhiş gözlərlə, gələn oğlana baxıb soruşdu.

– Elə deyirlər... Vallah nə deyim, inana da bilmirəm. Ona cürət eləyə bilməz.

Səmədin ürəyi qısıldı. Nəfəsi daralırdı. Elə bil görünməz bir əl onu boğurdu. Ömründə birinci dəfə idi ki, gözlərinə qaranlıq çökürdü. "Bundan sonra kənd arasında başıma papaq qoyub gözə bilməyəcəyəm. Bu ki, açıq-aşkar namussuzluqdur... Yox, çarəm yoxdur. İkisini də... Gülyazı da, onu da... Daha bu qədər dözdüyüm bəsdir. O mənim namusumu ayaq altına salıb tapdaladı, daha dözə bilmərəm, heç nəhaq yerə atamın sözüne baxdım, o it qızını boğub öldürmədim. İndi gör mənim başıma nə iş getirir. Yaxşı!.. Olsun!.. Bu heyfəni nə Laçında qoyaram, nə də onda..."

Səməd həyəcanını boğa bilməyib ayağa qalxdı.

– Yaxşı, danışarq, – dedi, – sabah sənin də işinə baxarq!

İndi hamının gözü Səməddə idi. Hamı onun pötrmüş üzünə, böyümüş gözlərinə baxırdı. Məcid dostunun kədərini azalda biləcək bir söz tapmır, udquna-udquna dururdu.

Səməd isə ağır düşüncədən ayrılı bilmir, öz-özünə deyirdi: "Eybi yoxdur, o ölümünün yaxınlaşdığını duyub... Qoy hazırlaşsın. Bu xəncər, ikisinin də anasını ağladır".

Otağa o qədər dərin bir sükut çökmüşdü ki, Məcidin cib saatının səsi belə aydın eşidilirdi. Səməd get-gedə daha da özündən çıxır, rahat ola bilmirdi.

– Yaxşı, danışarq! – deyə bağırırdı, – sabah atan kimi sənin də işinə baxarq...

Yenə hamı düşünür, hamı gözünü Səmədin dodağına zilləyib, həyəcanla baxırdı.

Səməd eyni sözləri döna-döna təkrar edirdi.

XXIII

Laçın isə Bakıya yola düşürdü. İki təkərli araba qoşulub qapıya çəkilməşdi. Laçının anası ev şeylərini götürüb arabaya doldurur, Laçın da onları yerbeyer edirdi.

Qapıya toplaşmış qohum-qardaşlar qəmli-qəmli Laçına baxır, bu ayrılığa dözməyib ağlayırdılar. Xüsusən Laçının əmisi uşaqları ondan ayrılmaq istəmirdilər.

– Laçın! Gedirsən, ancaq bizi yaddan çıxartma, kağızdan-kələmdən göndər, yazda-zadda gəl...

Bu sözlərdən dərin məhəbbəti duyan Laçın da kədərli idi. O, qohumlarından ayrı düşdüyünə üroyində təəssüflənir, onu öz evindən dərbəder salan təleyə lənət oxuyurdu.

– Kağız da yazaram, özüm də gələm, siz də məni unutmayın, cavab yazın, – deyə o qara çırağın işığında anı bir təbəssümlə gülüm-sünür, yenə də ev şeylərini qayda ilə arabaya yığırdı. Laçının qoca dayısı Hadı kişi onu tələsdirirdi:

– A bala, qurtar görək, maşının vaxtı keçir, – deyə tez-tez bağırırdı. Bir neçə dəqiqədən sonra araba yola düşdü. Laçın hamı ilə vıdalaşdı. İndi o kövrəlmişdi, o da yaylıq ilə gözünün yaşını silirdi.

Laçın, öldürülmüş atasını, xarabaya dönen daxmanı, özünə aydın olmayan gələcəyini düşünür, onu göz yaşları ilə yola salan bu əziz qohum-qardaşından könülsüz ayrılırdı.

O, arabadan geri qaldığını gördü, getmək istəmədiyi halda, yenə özünü zorlayıb:

– Di salamat olun! – deyə onlardan ayrıldı.

– Yaxşı yol, uğurlu yol, a qadan alım! – deyə arxadan çağıran əmisi arvadının səsinə eşitməyərək yüyürdü.

Araba, böyük kənd qəbiristanlığının yanına çatən kimi, Laçın Gülyazı çağırırdı. Onun səsinə hay verən olmadı. "Yəqin işdən xəbər tutdular. Bu harada qaldı? Bəlkə fikrini dəyişdi. Ax!.. Elə səymə olar? Bəlkə öri Tiflisdən qayıdıb?" – deyə düşünən Laçın Hadı kişiye dedi:

– Sür!

Ancaq Laçının ürəyi buna zərər qədər də razı deyildi. "Bəlkə gələcək, bir az da gözələyək, birdən gəlib bizi tapmaz, sonra o mənə "vəfasız" deyər. Yox, onu gözələyəcəyəm, gəlməmiş olmaz... O vəfalı qızıdır. O məni sevir, o gələcək!" – deyə Laçın öz-özünə təsəlli verdi.

– Ay dayı! Bir az arabani saxla! – deyə o, gəlidiyi yolla geri qayıtdı. Axşam qaranlığında Gülyazı aradı. Oyan-buyana yüyürüb bir neçə dəfə sevgilisini səslədi. Ancaq Laçına cavab verən olmadı. Elə bil ətraf bu səsi qesdən udur, Gülyaza eşitdirmək istəmirdi. Laçın yerində donub bir neçə dəqiqə ətrafı dinlədi, nəfəs almadan gözlərini qaranlığa zillədi. Bir neçə addım ondan aralı görünən qəbir daşlarının hərəsi bir adam kimi dinməz-söyləməz durub ona baxırdı.

Laçın yenə geriye yüyürdü. Bir də bağırırdı. "Gülyaz, Gülyaz!.." deyə sükuta batmış düzo sos saldı. Gülyaz isə yox idi, o, Laçına cavab vermir, onun iztirabına şərik olmaq istəmirdi.

“Heç ola bilməz ki, gəlməsin, yox, ola bilməz! Yəqin bir azdan sonra gəlib çıxacaq. O vəfasız deyil. O, elə insandır ki, mənim yolumda ölümə də gedər”.

Laçın yenə duruxdu. Birdən geriye döndü. Bu anda o gecə qaranlığın parçalamaq, ən xırda daşların belə dibini yoxlamaq, Gülyazın oturub gözlədiyi məchul nəqəni elə bu dəqiqə tapmaq arzusu ilə çırpınırdı. Laçın özü də bilmədən iri addımlarla yüyürüb kəndə girmişdi. Yolum kənarında qazma daxmalarından ölgün bir çıraq işığı gəlirdi, qapılarda ucadan itlər hürüşürdü.

Laçın tez geri qayıtdı. Araba yolun ortasında dayanmışdı, Hadı kişi bürəndə zülməyə edirdi. Deyəsən “Koroğlu” dastanından oxuyurdu. Onun səsi titrəyirdi. Gözləri isə yerə zillənmişdi.

– Dayı, sür görək!

Bu nida qocanı yuxudan oyadan kimi oldu.

– A bala! Nə olub, nə hay-haray salıbsan? – deyə o soruşdu.

Laçın cavab vermədi, yenə:

– Sür! – dedi.

Araba qaranlıqda gözənd itdi.

Laçın könülsüz addımlarla onu izləyir, tez-tez arxaya baxır, Gülyazın gəlmədiyinə heç inana bilmirdi. O, müterəddid fikirlər içəri-sində boğulmaq dərəcəsinə gəlir, bu yerlərdən heç ayrılmaz istəmir.

“Axı o niyə gəlməsin? Hərgah ərinə qorxursa, nə üçün mənə xəbər yollamayıb? O bilmimi ki, mən gözləyəcəyəm? Bilir, dünən özü vədə vermədimi? Öz vədəni yaddan çıxardımı?”

Laçının ayaqları yeririr, könülsüz Gülyazdan bir an belə ayrıla bilmirdi: “Bəlkə gəlib, məni tapmayıb qayıdıb? Yox, bu da ola bilməz. Yəqin fikrini dəyişib...”

– Ay Laçın!

Bu səs onu fikirdən ayıltı. Hadı kişi öküzə bir çubuq vurub sözüne davam etdi:

– Ay bala, anan deyir, yaxşı oldu ki, gəlmədi, başımızı niyə qalmaqala salırsan?

Laçın bu fikri heç bəyonmədi. Anasına etiraz etmək istədi, ancaq nədənsə dinmədi.

Araba Kür qırağına yaxınlaşanda Laçın əmlik quzu gətirmiş yoldaşını, bir neçə yaxın dostunu, bir də... Gülyazı görüb özünü itirdi. Gözlərinə inanmadı, deməyə söz belə tapmadı.

Gülyaz Hadı kişidən, Laçının anasından utanıb arabaya belə yaxın gəlmirdi:

Laçının məktəb yoldaşı:

– Ay Laçın, – dedi, – bayaq gələndə bir də gördüm ki, yolun ağzında bir arvad oturub ağlayır... Yaxınlaşdım, bir də gördüm ki, bizim bu Gülyaz... Soruşuram, ay qız, bu gecə vaxtı burada nə gözir-sən? Cavab vermir ki, vermir. Elə ağlayır... Ay qız, bir də görək nə olub axı? Hicqıra-hicqıra deyir ki, Laçın məni aparmağa söz verib, ha gözləyirəm gəlib çıxmır. Yəqin mənı qoyub gedib... Mən də qaç-qıldayıb güldüm, dedim dur gedək. Laçingil bu saat gələcək. Gücnən sürüyüb gətirmişəm, sənin canın üçün... Amma ay Laçın, o anasını ağlatdığım Səmədə bu da azdır, səni kişi gördüm vallah!

Bu anda Laçının o biri yoldaşı:

– Ay uşaqlar, gəlin, – dedi, – o taydan qayıqı getirdim, gəlin arabadakı şeyləri boşaldıq.

Bütün şeyləri qayıqda doldurdular. Laçın Gülyazı çağırdı. O, bir söz deməyib utana-utana qoca arvadın yanında oturdu.

Hadı kişi arabayı yuxarı sürdü. Qayıq irəli şütüyəndə Hadı da çayın dayaz bir yerindən sürüb o taya keçdi, meşəyə girən yolda adamlarını gözlədi. Bir neçə dəqiqədən sonra qayıq da sahilə çıxdı.

Bütün şeyləri yenə arabaya doldurdular. Laçın indi yoldaşlarından ayrılırdı. Ağlayan da vardı. Laçının yoldaşlarından biri, kövrək səslə deyirdi:

– Laçın, bizi yaddan çıxartma, vaxtın olanda kağız yaz. İstərsən biz də Bakıya gəlib səninlə görüşərik. Doğrusu, qorxuram... Bu zalım oğlu Səməd səni axtaracaq.

Laçın:

– Qorxmayın, – dedi, – mən də o qədə, olsız-ayaqsız deyiləm. Təklidə Səməd gücüm çatar...

Bu anlarda sən dərəcə mehriban və kövrək olmuş dolaqanlılar, Laçınla vidalaşdılar. Onlar bir-bir Laçını qucaqlayıb öpürdülər.

– Sağ olun, qardaşlar, sağ olun, yərnən göy qədə sizdən razıyam! – deyə Laçın da kövrəldi, yalnız indi keçdi olmadığını görərək, sevincindən gözləri yaşardı. İstəməyə-istəməyə onlardan ayrılıb uzaqlaşdı.

Hadı kişi arabayı yola çəkirdi.

İndi Laçının da, Gülyazın da, qocaların da üroyi sakitcə döyünürdü. Laçın tufəngi çiyinə keçirib sakit addımlarla onları izləyirdi.

Hələ Tiflis-Petroqrad qatırı gəlməmişdi. Laçın masa arxasında oturub qarşısındakı kağıza qurğuşun qələmlə nə isə yazan stansiya növbəçisinə yanaşdı:

– Poyezd saat neçədə gələcək? – deyə soruşdu.

– Səhər saat səkkiz tamamdı... – deyə növbəçi başını qaldırmadan cavab verdi.

Laçın dar, uzunsov gözləmə otağında oturmış anasının yanına gəldi. Gülyaz gözlərini yerə dikib düşünürdü. Hadı kişi də əlində çubuq, ayaq üstündə durub bacısı ilə danışdı.

– Ana! – deyə Laçın onları maraqlı söhbətdən ayırdı, poyezdə hələ üç-dörd saat var, gəlin çörəkdən-zaddan yeyək...

Arvad böyükce xurcunu açdı, Laçın anasının yanında oturdu, Gülyazı da yeməyə çağırdı.

Çörək yeyib qurtarandan sonra Laçın bütün şeyləri baqaja verdi, biletdi aldı. Yəne anasının yanına gələndə Gülyazın mürgülediyini görüb yavaşcadan:

– Dayı! – dedi, – sən qayıt, yəqin ki, bərk yorulubsan. Öküzlər də acdır. Qarayazıda açıb otararsan...

Bu fikirle razılaşan Hadı kişi bacısı oğlunun alnından öpdü, qoca arvadla qucaqlaşdı. Laçının tüfəngini götürdü və ayrıldı. Arabasını qoşub yola düşdü.

Laçın da Gülyazın yanında oturub mürgüledirdi. Onlar şirin yuxuya getdilər.

Stansiyada bir neçə başqa sərnəşin də vardı. Onlar Laçını tanı-mırdılar. Deyəsən uzaq kəndlərdən gəlmişdilər. Bəziləri mürgülər-kən yaşmağı döşünə ezmış Gülyaza baxır, onun yanından saymazıyana keçirdilər.

Divara söykənmiş bir kəndli, gözünü Gülyazın xəfif qızarmış yanaqlarından ayırmayıb, yanındakı sərnəşinə deyirdi:

– Yəqin, bu oğlanın arvadıdır, çox başına dolanırdı.

O biri kəndli isə yoldaşına etiraz edir:

– Deyəsən qardaşıdır, görmürsən qoca arvad qıza nə mehriban-dır, qayınana gəlini bu cür istəməz, – deyə cavab verdi.

Bir neçə saatdan sonra Tiflis-Petroqrad sürət qatarının uzun və gurultulu fit səsi eşidildi.

Laçın tez ayağa durdu, anasını, Gülyazı oyatdı. Xurcunu götür-rüb platformaya yanaşdı. Qatar beş dəqiqə duracaqdı. Laçının biletləri səkkizinci vagona verilmişdi. O, döş cibindən biletləri çıxarıb səbirsizliklə qatarın dayanmasını gözlədi.

Parovoz derindən nəfəs alıb durdu.

Laçın vagona doğru yüyürdü. Anası ilə Gülyaz da onun ardınca gəlib növbəyə durdular. Bu halda Laçın heç ağlına gətirmədiyi bir mənzərə qarşısında donub qaldı: Səməd, yoldaşları ilə bərabər altıncı vagonndan düşürdü.

Laçın özünü, Gülyazı və anasını ona göstərməməyə çalışıb, tez vagona minməyə tələsdirdi.

Səməd hələ heç birini görmürdü. Onun sağ əlində içi dolu, bəzəkli bir xurcun vardı. Tüfəngi də ciyində idi. O, yanındakı uzun papaqlı oğlanla danışa-danışa, demiryolundan uzaqlaşdı.

Gülyaz, iri parlaq, gülən qara gözələrini vagondakı sərnəşinlərə dikib, dərin bir maraqla içində baxırdı. O da orini görmürdü. Laçınla yanaşı durub, sərnəşinlərin düşməsinə gözləyirdi. Gülyaz gözələrini əri gələnlərə çevirəndə onu görə bilməzdi. Laçın onun böyrünü kəsmişdi.

Bu halda yeddinci vagonun pilləkənindən düşən kəndlilər arasında müdhiş bir bağırır qopdu. Şıkarıppapaqlı qarabıqlı bir oğlan ucadan yoldaşını çağırırdı:

– Ayə, Əhməd! Bağlamayı yadından çıxarıbsan, qayıt götür, əyo!

O da bu səsi eşidib yoğun, qaba, bir az da cybocor səslə cavab verdi:

– Ayə, ayə, qoyma ayə!..

Səməd vagondan xeyli aralanan stansiyanın zəngi asılmış bal-kona çıxırdı. Bu bağırırını eşidib arxaya dönməyən yoldaş:

– A Səməd! – dedi, o Laçın deyilmi?

Laçın bu sualı eşitdi, üzünü vagona tərəf çevirdi. Anası ilə Gülyazı vagona mindirdi.

Səməd isə ona baxdı, cəld geri döndü. Ciyindəki tüfəngi əlinə aldı, Laçının ardınca yüyürdü. Tüfəngin çaxmağını şaqıldatdı.

Güllə açıldı.

Bir an içində onlarca adam başlarını çıxarıb, Səmədin ətrafını bürüyən adamlara təəccüb və höyəncə ilə tamaşa etməyə başladı.

Yüyürüb gələn bələdçilər, vağzal gözetçiləri, stansiya rəisi izdi-hama yanaşdılar.

Laçına atılan güllə, vaqonun divarına dəyib əl içi böyüklüyündə yeri dağıtmışdı.

Laçın, əlində xurcun donub qalmışdı. O, yanına toplaşib, halını soruşan yad adamlara cavab vermir, gözələrini döyə-döyə baxırdı. Tüfəng səsində eşiye çıxan Gülyaz da, Laçının ölü kimi saraldığını görüb, ondan aralanmırdı.

O yanda Səməd, qollarını tutmuş adamları söylür, ucadan bağırırdı: – Bu dəfə yaxşı canını qurtardın, ananı ağladım! – deyər dərtnirdi. Gülyaz səsindən ərinə tanıyıb o tərəfə baxdı. Onun da rəngi kağız kimi ağardı. Bədəni yarpaq kimi əsdi.

Səmədi tutub apardılar, tüfəngini də dartıb əlindən aldılar.

Bu halda ikinci zəng vuruldu. Laçın xurcunu götürdü, vaqonlara doluşan adamların ardınca pilləkəni dırmandı.

Gülyaz qorxusundan yenə də titrəyirdi.

Qatar hərəkətə gəldi. Bu anda bir-birinin ardınca iki güllə atıldı. Laçın pəncərədən başını çıxarıb stasiyaya doğru baxdı; vağzal gözetçilərinin əlindən qopub qaçan bir adam üzə üstə yerə yığıldı. Laçın onu tanıdı.

Kislovodsk, yanvar 1935

SABİT RƏHMAN

(1910-1970)

Sabit Rahman 1910-cu ildə Şəki şəhərində tacir ailəsində doğulmuşdur. İbtidai təhsilini doğma şəhərində almış, sonra Bakı Müəllimlər Seminariyasını (1926), Ali Pedaqoji İnstitutunun filologiya fakültəsini bitirmiş (1932), Moskvada kinoakademiyanın ssenari fakültəsində təhsil almışdır (1936-1937). Şəki nümunəvi şəhər məktəbində müəllim, "Gənc işçi" qəzetinin redaksiyasında ədəbi işçi, "İnqilab və mədəniyyət" jurnalı redaksiyasında məsul katib, Şəki MTS siyasi şöbəsində "Mübariz" qəzeti redaksiyasında əməkdaş, Azərbaycan Dövlət Dram Teatrında ədəbi hissə müdiri, Bakı kinostudiyasında ssenari şöbəsinin müdiri, Azərbaycan SSR Nazirlər soveti incəsənət işləri idarəsində teatr şöbəsinin müdiri, Bakı kinostudiyasının direktoru, Kinematografiya Nazirliyində nazir müavini, Teatr institutunda müəllim işləmişdir.

Bədii yaradıcılığa XX əsrin 20-ci illərində başlayan Sabit Rahman Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində görkəmli nəsir, dramaturq və ssenari müəllifi kimi məşhurlaşmışdır. Onun hekayə və povestləri, roman və komediyaları geniş oxucu külləsinin dərin rəğbət və məhəbbətini qazanmış əsərlərdir. Yazıcının ssenariləri əsasında çəkilmiş "Arşın mal alan", "Məşədi İbad", "Koroğlu", "Əhməd haradadır? bədii filmləri milli kino sənətinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

"Vəfasız" povesti yazıcının ilk əsərlərindəndir. Yeni cəmiyyətin gənc nəslində əmələ gətirdiyi axlaqət xüsusiyyətlərinin təsviri verilən bu əsərdə Sabit Rahman vaxtilə "azançılıq" olan mövhumatçı atasının müqavimətini qıran və yeni həyata qoşulan gənc Salehin mənaəvi inkişafını bütün məişət dramatikizmi, mənaəvi sarsıntılırla ilə verməyə müvəffəq olmuşdur. Bu hekayə ("Vəfasız" – Z. Ə.) Əbülhasənin "Soft" hekayəsindən sonra şüurlarda əmələ gələn inqilabi, onun qanunauyğun qələbəsinə əks etdirən ikinci maraqlı povest idi" (M. Arif).

1970-ci il sentyabrın 21-də Bakıda vəfat etmişdir.

"Vəfasız" povesti ilk dəfə 1933-cü ildə "Azərnaşr" də ayrıca kitab kimi nəşr olunmuşdur.

Qonşumuz Sədəf xalanın evinə təzə kirayənişin köçdü. Bir arvaddır, səkkiz yaşında oğlu var, yetmişmiş də bir qızı.

Köçdülər. Yalnız bir araba avadanlıqları varmı. Onu da yerləşdirdilər. Pəncərələri açdılar, otağı başdan-ayağa qədər təmizlədilər.

Arvad da qulluq eləyir, qız da. Oğlan isə məktəbdə oxuyur. Sədəf xala deyir ki, qızın komsomolcu, ananın qulluqçu olduğunu sonradan bilib, əvvəldən xəbər tutsaydı, heç razı olmazdı. İndi peşmançılıq çəkir. Deyir ki, nə bilim necə adamdır, səhərsə kefinə gəlsə evə yiyələnib mənə tamam köçürə bilər, ağbırçək vaxtında mən hara gedərəm?

Anam da ona təskinlik verir:

– Ay arvad, – deyir, – sən nə qorxsasqan? Yad olanda nə olar? Elə yadlar var ki, qohum-qardaşdan min qat yaxşıdır, qorxma... bədəbəd olar, evin oından çıxar, gəlib biznən qalarsan, indi o dünya deyil... Çox çığır-bağır salma...

Sədəf xalanın evinə təzə kirayənişin köçəndən sonra məhlədə bir dəyişiklik əmələ gəldi. Balaca oğlan dərindən gələn kimi bizim çəpəri aşır, çıxıb alça ağacının başında oturur, atam da belə şeyləri ürəyinə salandır, qışqıra bilmirsə də görürəm ki, kişi lap içərisini gəmirir. Anam da başlayır mənə danlamağa ki, “nə üçün çəpərə kol vurmursan?”

Mən də deyirəm:

– Ay ana! Vallah, o uşağa kol-zad davam eləməz...
– Sən gətir, oraya bir az kol vur, görək səhərsə nə cür keçəcək.
– Çəpərdən keçməz, darvazadan – düz yoldan gəlib keçər. Nə deyəcəksən ki?..

Üç günün içində alçanın tənəsini keçəl elədi, yediyini yeyir, yemədiyini də didib yerə atır. Ordan düşüb armud ağacına dırmaşır... Atam daha davam eləmir, gəlib yavaşcadan deyir:

– Ay oğul!... Daha armuda niyə dırmaşırsan? Armud ki, dəyməyib?!

– İndidən öyrəşirəm, yoldaş, – deyər atama cavab verir, – dəyəndə asan çıxar bilim.

Sədəf xala evinə kirayənişin gətirmədi, bizim bağımıza yağı gətirdi. Elə ona görə də utandığınan heç bizim tərəflərə gəlmir.

Əvvəllər Sədəf xalanın günü bizim təndirxanada keçərdi. Məhlə arvadlarının çoxu bizim təndirxanaya yığılıb qeybət qırar, ordan-burdan söhbət eləyərdilər. Mən də qulaq asardım. Məndən heç çəkinməzdilər.

Bu məclislərdə hamıdan hörmətli Sədəf xala idi. Məhlədə lap ləzzətli xəbərləri əvvəlcə o eşidirdi. Əhvalatı da danışmağın yolunu bilirdi. Məsələn, üzüsulu Əhmədin qız nişanladığını hamıdan qabaq o bildi. Təndir başında qızı elə təriflədi ki, mən özüm də az qala, görməzə-bilməzə ona aşıq olmuşdum.

Atam razı olmur. Mənim arvadlarla diz-dizə oturub söhbət eləməyimlə heç arası yoxdur. Ondansa – deyir – otur bir az kitabları vərəqlə, xətrə oxu, yasini bir də çıx...

Özü isə gününün yansınsı minarədə keçirir. Balaca məsciddə azan çəkəndir. Qabaqlarda yaxşı səsi vardı. İndi isə onu müəzzinlikdə hörmətə saxlayırlar. Zarafat deyil, otuz beş il minarə başında boğaz yırtıb.

Atam mənə də bu yol ilə aparmaq istəyirdi. Ancaq olmadı. Böyüdükcə səsim kallaşdı. On beş yaşından sonra lap səsdən düşdüm. Müəzzinlik mənə çatmadı. Anam bu işdən sevindi. Anam mənim oxumağımı istəyir. Deyir ki, özgələrin uşağı kimi bu da oxuyub bir adam olsa gözüümüz çörək təknəsinin dibində qalmaz.

Təqsis mənə deyil. Mənə oxumağa atam qoymadı. Bir dərəcəli məktəbi bitirdim. İki dərəcəlinin ikinci sinfindən daha oxumağa qoymadı.

– Oxuduğun bəsdır, – dedi, – çıx bir az da sənət öyrən.

Dedi də – elədi də... Məktəbdən mənə çıxartdı. Papaqçı usta Zeynalın yanında şagird qoydu.

Usta Zeynal qoca, köhnə zamanadan qalma bir kişidir. Yazda bir-iki ay dükanı əməlli-başlı rəvac olur. Çünki yaz başı kəndlilərin papaq dəyişmək xasiyyəti var. Qışda isə usta köhnə adətlərinin dalınca gedir. Adət deyəndə, yeni bir elə şey deyil. Usta Zeynal həmişə deyər ki, qışda insan övladı iki şeyin birisinə aludə olar, ya evlənməkdir, ya da ki tiryök. Bizim usta Zeynal o qədər arvad alıb boşamaşdı ki, lap vayxırlamışdı. Odur ki, özünü tiryökə verirdi. Qış olan kimi olan-olmazını satıb tiryök çəkirdi. Yaz başı yenə işə

başlayırdı. Mən də qışda gəlib evdə oturur, yaz başı yenə şagirdlik ələyirdim. Axır zamanlar isə heç getmiyəm. Bir məsələdən ötrü atamla usta Zeynalın arası bir az soyudu. Mənim canım qurtardı, iynəmi yaxama sancıb üzümü evə sarı çevirdim. Elə o zamandan – usta Zeynalın dükənini tərk edəndən xırda-xırda kitab oxumağa başladım. Əvvəllərdə yeni əlifbaya alişə bilmirdim, indi isə oxuyuram. Ancaq atamdan xəlvət oxuyuram, o razı deyil. Bir məsələdən çox utanıram. Nə vaxta qədər evdə oturub, atamın dilənçi kimi yığıb gətirdiyi qapık-quruşla dolanaçağam. Mənim tayların dəvəni karvanı ilə udurlar. Mən isə evdə oturub, bir loxma çörək çənməklə vaxtımı keçirirəm. Atam bir söz demirsə də mənə bir az olmalıdır. Mən ata-anamın tək oğluyam. Ona görə də onlar mənim kefini sındırırlar.

Ancaq nə işinə gedəcəyimi özüm də bilmirəm. Alverə, əvvələn, əlim yatmış, sonra da indiki zamanda alver işə keçmir. Hökumət idarələrində isə qulluq etməyi bacarmaram.

Neyləyim, özüm də bilmirəm.

İndi daha böyümüşəm, atamdan hamam pulu, saqqal pulu istəməyə utanıram. Həm utanıram, həm də bilirəm ki, onda pul yoxdur. Gündəlik çörəyi ordan-burdan yanzarafat, yandoğru düzəldir... Ancaq pula gələndə iş dəyişir. Minarədən pul çıxır. Ordan buğda-zad verirlər, pul vermirlər. Ayrı yerdən də gəlir yoxdur.

Bəzi günlər olur ki, lap elə boş qalırsız. Anamın ağlamağından bilirəm ki, evdə çörək yoxdur. Atam da başını dizlərinin arasına alıb hey ah çəkir. Ürəyimin başı sızlayır.

Bu gün də çörəyimiz olmadı. Anam bir az xəstə kimidir. Səhərdən çörək yeməyib. Günorta daha arvad tab gətirə bilmədi, dilləndi, altumizdəki xalcanı göstərib mənə dedi:

– Oğul! Heç olmasa bunu da aparıb satmağa yara...

Mən atamın qışqıracağını gözləyirdim. O, onsuz da boş evimizdən şey satmağa razı olmur. Dedim bu gün də razı olmaz. Ona görə də anamın sözüne etina etmədim. Ancaq atam heç bir söz demədi. Mən xalcanı dalıma alıb bazara çıxardım.

Əlimdə tutub bir az gözlədim. Heç kəs yaxın durmadı. Gözdirməyə başladım. Bir gözü kor, üzü qıllı bir adam menden qiymətini

soruşdu. Qiymətini deyə bilmədim. Yəni heç əvvəldən də xalcanı neçəyə satacağımı düşünməmişdim...

Kor kişiye cavab verməkdə gecikdim. O, çox fikirləşdiyimi görüb dedi:

– Aşna, səsən çıxmır. Görünür oğurluq maldır, hardansa çırpışdırmısan...

Mən onun bu sözüne də cavab verə bilmədim. O yenə duruxdumu görüb güldü və getdi. Ancaq bir az keçməmişdən yanında bir-iki adam mənə yaxınlaşdı. Xalçaya diqqətlə baxıb yoldaşlarına dedi:

– Bu mənim ötən il Qarabağdan aldığım xalça deyil?

Yoldaşları o saat təsdiq etdilər.

– O oğurlanan xalcanı deyirsən? Odur, balam, lap özüdür.

Kor kişi mənim qolumdan yapışaraq yanlarında duran bir oğlana dedi:

– Ədə... Get ordan bir milis çağır...

Mənim dilim, dodağım qurulu. Beynimdə ha söz quraşdırmaq istədimə çıxmıdı. Kor kişi qolumdan bərk yapışmışdı. Onun əlinə güclə özümü xilas etdim. Xalcanı onların üstünə tullayıb gücüm gəldiyi qədər qaçmağa başladım. Evə gələndə ağladım.

Atam bir söz demədi, gözünü bir nöqtəyə zilləyib dayandı. Anam ağladısı da ancaq məni danlamadı. Bu, mənə bir sille qədər təsir elədi. Açıqlansaydılar, çığırsaydılar bundan min qat yaxşı olardı.

O günün axşamı anam haradansa un tapdı. Sədəf xala bizim üçün çoxlu lavaş saldı.

Axşam yadıma bir şey düşdü.

Çöl qaranlıq idi, qəbir kimi səssiz, qaranlıq, anam dərin-dərin nəfəs alaraq yuxulayıy, arəbir də yuxunun içində zarıldayır. Atam evdə yoxdur, haraya isə gedib. Görünür məsciddədir.

Yadıma düşdü ki, dünyada pis adamlar çoxdan da çoxdur. Birdən məni bu oğurluq məsələsində doğrudan da ləkələyə bilərlər. Səhərdən qapını döyüb mənə oğurluq üstündə tutsalar, bir kəlmə belə danışmağı bacarmaram. Atamın da dili tutular. Anam isə xəstədir, dözə bilməz, ölür.

– Nə üçün tutursunuz?

– Oğurluqdan ötrü...

Ürəyim sıxıldı. Arəbir qaranlıqdan gizli səslər eşidirəm. Bir-iki dəfə qulağıma qapı səsi gəldi. Atam qapı döyən deyildi. Bir az daha

dıqqətlə qulaq asdım. İndi daha qapı döyülmürdü. Kim isə pəncərədən içəri baxmaq üçün aşağı mərtəbədən yuxarı durmaşır. Gözümü pəncərəyə zillədim. Birdən qaranlığın içərisindən kor kişi barmağı ilə mənə kime isə işarə elədi:

- Ana!.. Ay ana!
- Nə var, oğul... nə var?
- Yuxulama, dur!
- Nə üçün tərləmişən, oğul, nə üçün saralmısən?
- İstidir!.. Çox istidir... Atam gəlincə yuxulama. Çox istidir.

Balaca məscid bağlandı. Deyilənə görə bu, böyük məsciddəki mollaların kələyidir. Onlar belə elədilər ki, öz məscidlərinə adam çox gəlsin. Səbəb nə olursa olsun, fərqi yoxdur, məscidi bağladılar, vəssalam. Mən yalnız bir işə məttələm, Allah nə üçün bu işlərə barmağarası baxır? Mollalar onun adından lap alver eləyirlər, güclü gücsüzün xirdəyini üzür, baş o nə üçün səbir eləyir?

Qərər... Məsələ orasındadır ki, bu iş bizi dilənçi kökünə saldı.

Anam xəstədir, əməlli-başlı yatur! Saralıb mum kimi olubdur. Həmişə yuxulayır. Yuxulamayan zamanlarda da ağlayır. Mən iki gündür ki, iş axtarıram. Münasib iş yoxdur. Sənət bacarmıram, ham-ballıq əlimdən gəlmir, zəifəm.

Atamın isə tamam əli-ayağı yığılıbdır. Kişi iki günün içində qocaldı. Saqqalının yarısı ağarıb. Gözləri də böyüyüb... Elə bil hara baxsa, ordan çörək çıxacağını gözləyir. Öz qarnı üçün yox... Mən də öz qarnım üçün çalışmıram. Anam üçün. Onu xəstəlikdən qurtarsaq bəsimizdir.

Elə bil bütün məhəllə bizim açlığımızı bilir. Sədəf xalanın qardaşı oğlu harada isə işləyir. Əməlli pul alır. Həmişə atamla, mənəmlə salamaşır. Düənə yanımdan ötəndə salam verdim, əleyküm də demədi. Nə bilim, görünür üreyində fikirləşib ki, mən ondan bəlkə pul istədim.

Amma mənəm heç kəsin nə malında gözüm var, nə də pulunda. Mən gözümü öldürərəm, ancaq dilənmərəm və ya özgə malına göz dikməərəm. Bu xasiyyətimi atam da bilir, ancaq bəyənmir. Məscid onu əl açmağa çoxdan həyirədir. Adətdir, dəyərlər ki, azan çəkən camaatı xidmət eləyir, haqqını da camaat verməlidir. Bu, nə deməkdir? Bu, yaylıq sahib dilənməyin bir şəkildir, nə isə...

Nəhayət, axşama yaxın anamın halı xarablaşdı. Ona görə də atam mənə Sədəf xalanın yanına göndərdi.

- Anan üçün də olsa bir çörək istə - dedi - azarlıdır, dözü bilmir, bizə zərər yoxdur. Mən qonşumuzun bəd xasiyyətini bilirəm. Ancaq yənə də anamın xətinə getdim.

Sədəf xala həyətdə toyuqlara dən töküdü. Mənim üzümə tərs-tərs baxdı. Sonra da balkondan durub aşağı baxan kirayənişin arvada üzünü çevirib yüksəkdan dedi:

- A yoldaş qonşu, gör bu oğlanın nə boyda boyu var. Utanmır, dilənçilik eləyir.

Sonra mənə üzünü çevirdi:

- Ay bala, acsınız mənim təqsirim nədir? İşləyin, zəhmət çəkin. Öyrənmisiniz zəkat, xeyrat hesabına dolanmağa... Mənim canımdan nə istəyirsiniz?.. Mənim evim sizin üçün əppək təknəsi deyil ki?!

Məni tərs basdı, yənə də dilim tutuldu. Tək Sədəf xala olsaydı, bəlkə də bir-iki kəlmə söz deyərdim. Ancaq o balkondakı arvadın utandı. Ayağım bir-birinə dolaşa-dolaşa evə qayıtdım.

Anam yuxulayırdı. Yəni yuxulamaq deyəndə o, həmişə gözü yumulu uzanır. Rəngi sapsarıdır. Atama əhvalatı söylədim. Kişi başını iki dizləri arasına alıb fikirləşməyə başladı. Elə bu vaxt pəncərə şaqıldayıb sındı. Böyük bir daş anamın başı üstündən keçib divara dəydi. Ayna sınıqları evin içinə səpələndi.

Anam qışqırıb ayıldı... biz - atamla mən həyətdə yüyürdük.

Sədəf xalanın kirayənişininin oğlu həyətin ortasında dayanmışdı. Bizi görərk əlini əlinə vurub bərkdən güldü:

- Bağışlayın, yoldaşlar! - dedi. - Quşa atırdım, aynanızı qırdım... bağışlayın...

Bunu deyib qapıdan ildırım kimi çıxdı. Mən onun arxasınca qaçmaq istədikdə, atam saxlayıb dedi:

- Uşaqla heç bir işin olmasın. Get, anasına de.

Atam bunu deyib yənə də evə, xəstənin yanına qayıtdı. Mən bayaq qızararaq, utanaraq çıxdığım evə yenidən getdim. Nə deyəcəyimi bilmirdim. Ancaq anamın yuxudan diksinib qalxan sarı üzü gözümün qabağından getmirdi.

Qapılarını bir neçə dəfə döydükdən sonra gəlib açdılar. Açıq qumralsaçlı gənc bir qız idi. Mən onu gördükdə pul kimi qızardım. O, güldü:

– Kimi istəyirsiniz?!

O saat bildim ki, təzə kirayənişinin qızıdır.

– Zəhmət çəkib, ananızı bir dəqiqəliyə qapıya çağırın, – deyə mən cavab verdim.

O:

– Baş üstə! – deyərək qapını açıq qoyub getdi. Getdikcə kəsilmiş qırıncı saçları yellənirdi.

Bir azdan anası çıxdı, mənı gören kimi qasqabağını turşaldıb çığırdı:

– Mənim müftəxorlara veriləsi çörəyim yoxdur... Get, işlə, ayıbıdır, dilənçilik eləmə!

Bu söz mənı ilk vurulan sille kimi tutdu, ən əvvəl söz tapıb deyə bilmədim. Sonra qorxa-qorxa cavab verdim.

– Biz dilənmirik. Mənim atam molla deyil... O, öz əməyi ilə yaşayır.

Arvad daha bərkdən çığırdı:

– Yaşayır, qoy yaşasın, bəs qapı-qapı gəzib çörək istəmək nədir?

– Mən çörək istəmirəm...

O, mənim sözümlü dinləmədi, qapını çırpıb getdi. Mən, “bələ arvadın o cür də oğlu olar...” – deyə düşünərək geri döndüm.

Üreyim sürətlə döyünür. Yənə bu qapıdan qızardaraq yox, qızaraq qayıdıram...

Anam öldü. Atam ilə mən onu basdırdıq. Atam bir günün içərisində qocaldı. Bir günün içərisində çökük ovurdlarındakı tükler ağardı.

O axşam, anam basdırılan axşamı, atam ölü kimi uzanıb yatdı. Sonra da birdən qalxıb oturdu. Mənı yanına çağırdı. Əlilə pəncərəni, qaranlığı göstərib dedi:

– Oğul!.. Onun anasına niyə demədin? Bizdən niyə əl çəkmir? Qaranlıqdan heç kəs görünmürdü.

– Ata!.. Yat... orda heç kəs yoxdur.

– Odur bax... odur...

Barmağını uzadaraq haranı işə göstərirdi:

– Odur, o balaca oğlandır, əlindəki daşı görmürsənmi? Mənə atmaq istəyir.

Birdən bütün bədənı titrəməyə başladı. İki əlilə məndən yapışdı.

Əlləri cəhənnəm kimi isti idi. Qorxudanmı, ya xəstəlikdənmi, nədəndir bilmirəm, əsim-əsim əsirdi. Durdum, pəncərəni bağladım.

– İşığı yandırımı, ata?

– Yox... yox... dəli deyilsən ki? İşıq yansa yerimizi bilib də atar.

Daş bu gecə onun beynindən çıxmırdı. Mənı qucaqlayıb bir az dayandı, sonra da titrək bir pıçılı ilə danışmağa başladı:

– Anan acından öldü, oğul! Ancaq namusla öldü, əl çəmadı. Biz də öləcəyik... Sən də... mən də... çalışaq ki, başqalarının ciyində ağır yük olmaıaq. Allah özü bizi saxlayır – saxlasın... saxlamır – öldürsün...

Bir az dayandı, sonra yənə məntiqi itirərək pəncərəni göstərib dedi:

– Odur, yənə daş atırlar. Başımızdan aşağı minlərlə daş yağdırırlar... qoyma... bağla, bağla, hər tərəfi...

Birdən ələ titrədi ki, mənim bədənım qorxudan əsdi.

Gecdən-gec sözüne davam etdi:

– Sən də vəfasız olma... Nə ələyirsən elə. Səhərdən işə başla...

İş axtarıb tap... Ancaq öz əməyinlə yaşa. Əyilmə, heç kəsın qabağında əyilmə!.. Mən bütün ömrüm boyu ora kimi əyri gəzmışəm, bəsdır, sən o cür olma. Yaltaqlıq edib mənə bir tikə çörək götürə-cəksənsə o, çörək mənim boğazımda qalacaq. Vəfasız olmaıasan...

Birdən əlilə gözlerini tutdu və qışqırdı:

– Neyləmişəm ki, o mənı vurmaq istəyir? Otuz beş il “Allah” çağırmışam, hanı bəs, indi o niyə mənim imdadıma çatmır? Niyə mənı daşqalaq ələmək istəyirlər?

Bir az sakit oldu. Gözlərində kiçik bir şüur əlaməti göründü, sonra yənə özündən çıxdı.

– Soltan! Soltana bax, Soltana... – deyə çığırmağa başladı.

Bizim yaxınlığımızda Soltan adlı bir adam yaşayırdı, atam həmişə ondan qorxurdu. Səbəbini mən bilmirdim, ancaq nədənsə mənim də ondan zəhləm gedirdi.

– O, səni də, mənı də yaşamağa qoymayacaq...

– Kim, ata?..

– Soltan... Soltan...

Titrəməyə başladı. Onu zorla yatağına uzandırıb, uzun zaman yatmadım, yanında dayandım...

Səhərə yaxın qızdırma içərisində sayıqlamağa başladı:

– Anan mənə vəfasız çıxdı, – deyirdi, – məndən tez öldü. Mən onsuz nə ələyəcəyəm? Mən onun ölüməyi üçün özümü daşa-qayaya

cırpırdım. Odur keçən gün... Evdə çörəyimiz olmayan gün... Gedib kimdən çörək pulu istədimə vermədi. Məni qovdular. Mən də uğurladım, özümü ölümə verib bir evə girdim və un uğurladım... Mən ananın əcolini uğurlayacağdım, olmadı. Uğurladığım un onu öldürdü.

Bu sayıqlama məni sarsıtdı. Onun uğurluq etməsi məndə hələ bu vaxta qədər duymadığım bir hiss, atama qarşı nifrət hissi oyatdı.

İş axartmaq üçün hara getmək lazımdır, heç özüm də bilmirəm. Hansı iş olur olsun, boynuma götürürəm və aciz qalmıram. Qolumda nə qədər istəsən güvvət var... Cəldəm, bəzi adamlar kimi oturduğu yerdən qalxa bilməyən deyiləm.

Ancaq haraya getmək lazım gəldiyini bilmirəm. Atamın dediyi sözlərə fikir vermərəm. Hor kəs harda olursa olsun öz vicdanı ilə işləsə, onun yediyi çörək halaldır. Atamın fikrinə görə nə eleyir-sənə elə, ancaq bir ayağın məsciddə olsun. Bu, axmaq səzdür, çünki bütün bizim ailəmizin bədbəxtliyinə səbəb məscid olub, istəyir məni özü getdiyi yollarla apararsın. O çörəyin uğurluq undan başırlıdığını bilsəydim, heç əlimi də vurmazdım. Yazıq anamın da son tikəsi uğurluq oldu.

Mən bu gecədən, bu etiraf gecəsindən sonra, atamın üzünə baxmaq istəmirəm.

...Evdən çıxdım. Küçələrdə yavaş-yavaş gözməyə başladım. Fikrim təzə tikilən binalara qədər getmək, orda fəhləliyə girməkdə. Görək necə olur.

Mənə hər şey təzə görünür. Demək olar ki, hələ ömrümdə heç bir vaxt bu küçələrdə belə yavaş-yavaş, aramla gözməmişdim. Odur ki, indi mənə birtəhər gəlir. Nə qədər vəhşi böyüdüyümü mən indi başa düşürəm. Elə bil bu həyatdan kənarda, tamamilə yabançı bir aləmdə yaşamışam.

Budur bax: uşaqlar, küçədə oynayan uşaqlar əllərindəki oyuncaqlarını qoyub gözəllərini mənə dikirlər; birisi gülür, o biri söz atır... Nə bilim nə deyirlər, heç eşitmirəm də. Yalnız qulaqlarımın dibinə qədər qızardığımı hiss edirəm.

Budur, bax mən irəlilədikcə, müxtəlif adamlar nədənsə dalımcıca gəlirlər. Birdən atəyimdən kim isə durtır... Dönüb görürəm ki, adamlar kənardadırlar, atəyim öz ayağıma ilişir. – Ancaq dala dönmə

kimi onlar hırıldaşır və məni hoydu-hoyduya götürürlər. Kim isə baqqal dükanından çıxıb əlindəki ağac ilə dükanın qapısını döyür.

Artıq gözmək üsulunu tez-tez getmək üsuluna, onu da yüyürmək üsuluna çevirdim. Arxamca gələn adamlar bir qədər dalımcıca qaçdılar. Sonra ayaq saxladılar. Kim isə dedi: “Dəlidir, yazıqdır, toxunmayın”, bir başqası dedi: “Qoy gözünü qorxuzaq, – bir də bu tərəflərə gəlməsin”. Böyük bir daş vizilti ilə qulağımın dibindən ötdü. Mən istehzalari, qəhqəhələri arxada buraxaraq özümü aralıq, tənha küçələrdən birinə saldım.

Bir daşın üstündə oturdum. Çox miskin və acınacaqlı vəziyyətdə idim. Ancaq bu vəziyyətimə nədənsə ağlamağım yox, gül-məyim tutdu. Bu, mənim həyat ilə, diri gözlü həyat ilə görüşüm idi. İlk dəfə həyat məni hoydu-hoyduya götürdü. Mən buna dözməliyəm. Mən buna da, bundan bəterinə də dözməli, qaçmamalıyam.

Ara yollarla hərənib yeni tikintilərə getdim.

Daş daşyanlardan tutmuş, mala çəkonlora qədər hamı əlindəki işi qoyub mənim üzümə heyran-heyran baxırdı. Qıpqırmızı qızaraq birisinə yaxınlaşdım, böyüklərini soruşdum... O, əvvəlcə əli ilə uzaqdakı bir binanı göstərdi, ancaq söz demək istədikdə özünü saxlaya bilmədi, birdən hırıldaı, onun ətrafındakılar da bərkədən güldülər... Mən daha da qızardım. Ayaqlarım əsdi. Onun barmığı ilə göstərdiyi yerə doğru gedərkən paltarım ayağıma ilişdi, qumların içinə yığıldım.

Mənə yazıqlarımı gəldi, yoxsa böyüklərdənmi qorxdular, haman əvvəlcə gülən adam ilə bir neçəsi mənə yaxınlaşdı, qolumdan tutub qaldırdılar və iki böyük güzgüsü olan böyük bir otağa apardılar. “Bu saat müdir səni qəbul edir” – deyib getdilər. Onlar, gedən kimi güzgünün qabığına keçdim. Bu zaman mənim özümü də görmək tutdu.

Qoribə görkəmin vardı; başımda atamın cırıq, köhnə papağı, oynimdə yenə də atamın, yamaqlı çuxası, ayağımda məscid nələyinləri... papaq və çuxa çox böyük olduğundan mənim bütün vücudum onların içərisində gizlənmişdi, heç dördü birim görünmürdü. Kənardan baxanda belə bir təsəvvür yaranardı ki, mən canlı insan deyiləm, hansı muzeydənsə qaçıb küçəyə çıxmış bir eksponatam. Bunu, əlbəttə, o vaxt bilmirdim, indi başa düşürəm.

Üst-başım, hər tərəfim toz idi. Yıxılанда toza batmışdım. Müdirin yanına belə girməmək üçün üst-başımı cırıpmağa başladım.

Birdən müdirin qapısı açıldı. Eynəkli bir adam acıqlı-acıqlı baxıb nə isə çağırırdı...

Mən onun qarşısında yerə qədər öyildim...

Yenə nə isə acıqlı-acıqlı dedi, elə süretlə danışdı ki, heç bir söz başa düşmürdüm. Mən əvvəlcə cavab vermədim, onun qarşısında yenə yerə kimi öyildim. Sonra isə ölimi döşümə qoyub dedim:

– Başına dönüm, müdir, mən fəhləlik etmək istəyirəm.

O, qaş-gözünü turşudub mənə baxdı. Elə bil mənim üzümə onə ilham gəldi. Elə bil mənim sifətim onun dilini açdı; aydın səsle dedi:

– Nə istəyirsən, a kişi?! Nə gəlmisən otaqda ağnayırsan?..

Mənim nitqim lal oldu. Elə bil mənim dilimi çıxardıb ona verdilər. Qabağında elə bir qıraqdən öyilməyə başladım:

O yenə qışqırmağa başladı:

– Yel dəyirmanı kimi fırlanma qabağımda, de görüm nə istəyirsən?

Kəkələyərək güclə, bir “iş” sözünü deyər bildim.

– Bu vaxta qədər nə iş görmüsən?

– İşləməmişəm, müdir.

– Znaçit avara?

– Avara olmuşam, başına dönüm...

– Atan nə işdədir?

– Müəzzindir.

– Znaçit molla?

– Xeyr, müdir, müəzzindir, minarədən səhər-axşam azan çəkir.

– Başımı ağrıtmı, – deyər müdir hirsle mənim sözümü kəsdi, – sənə kimilərinə bizdə iş yoxdur. Get, vaxtımızı alma.

Qapıdan qorxa-qorxa çıxdım.

İri daşlar yığılmış böyük meydan, batan axşam günəşinin altında saralıb əriyirdi. Kəhrəbə rənginə bürünmüş üfüqlər bu günəşi udmaq üçün növbə gözləyir kimi səssiz dururdu. Külək daşların arasına girib oynayır, ordan çıxaraq haraya isə, uzaqlara doğru qaçır və səma ilə salamlaşan sərv ağaclarının arasında gözəl bir musiqi çalmağa başlayırdı.

Bu musiqi mənim qulağıma çatıncaya qədər ağlamaq səsinə dözür və elə bil arxamda minlərlə adam duraraq bir ağızdan çıxırdı:

– Çıx o paltarların içindən, çıx!

Mən həyat acıyam, illərlə üstündə oturduğum köhnə palaz, artıq məni qəbul eləmir, get deyir, xəstə atana bir loxma çörək tap gətir, acdır, yazıqdir.

– Znaçit molla?..

Yox, molla deyil, atam molla deyil, səfildir, o, insanların şikayətlərindən yaranmışdır, insanların qırıntıları ilə bəslənmişdir.

Qabağımdakı böyük meydan, batan axşam günəşinin altında saralıb əriyir, bu günəş elə bil ki, müdirin otağındakı böyük aynanın üstünə düşərək mənim şəklimi böyüdür.

Ayna da gülməyə başlayır.

– At o başındakı gülünc papağı, çıxart at o əynindəki səfil obasını...

Ayna qışqırır, bütün aynalar mənə qışqırır.

– At... at o gülünc paltarları.

Başındakı papağı dizimə salıb cırdım, parça-parça etdim, gücüm gəldiyi qədər uzaqlara fırlatdım. Papaq yaxalı quş kimi havada çırpınaraq daşların arasına düşərkən, dalınca yüksəkdən çıxırdım:

– Znaçit, molla?

– Nə var, a qonşu balası, quş uçurdursan, nədir?

Səsə tərəf döndüm. Bu sözləri deyən Soltan idi. Bizim qonşumuz Soltan...

Soltan bizim şəhərli deyil, başqa payondandır. Sədəf xala da haman yerdəndir, amma araları soyuqdur. Nədənə bir-birilə danışmırlar. Ümumiyyətlə, Soltan burunu çox yuxarı tutan adamdır.

Onun çox eybəcər sifəti var; xırda, hiyləgər gözlərini örtən tüklü qaşları, koğaya¹ bənzəyən burnu, qapqara üzünü çox çirkin göstərir, yasını da təyin etmək çətindir. Otuz da vermək olardı, qırx da...

Mənim dinmədiyimi görüb sualını təkrar etdi:

– Nə var, nə üçün fikirlisən?..

Cavab tapmadım, salam verməyə belə tənəzzüm² etməyən bu adama mən nə deyə bilərdim? Fikrə gətirdiyimi görüb güldü, yumşaq səsle soruşdu:

– Nə var, Saleh, – dedi, – burda nə qəmli-qəmli oturmusan?

¹ Bir şeyi tutub çəkmək üçün qarmaqlı ağac; qarmaq

² Özünə eyib, ar bilməyən, özü üçün alçaqlıq hesab etməyən; iltifat göstərən

Mən cavab vermək istəmədim. Gözümü uzağa dikib durdum. O bir-iki addım da irəli gəldi, yenə də yumşaq və təsiredici səsle dedi:
– Səndən söz soruşuram. Yuxulayırsan?..

Mənə yaxınlaşdı və oturdu. Bir qədər ikimiz də sakit dayandıq. Sonra qulağımın dibində yavaş-yavaş danışmağa başladı:

– Geymisən əyninə atanın molla paltarını, iş axtarmağa gəlmisən... Daha bir vərəvürd eləməmişən ki, bu libasda işə deyil, əhsana gedərlər. Qiyafəni dəyiş, adam paltarı gey... Qaldı ki, iş, daş daşmaq-zad sənə sənətin deyil... Səni mən öz idarəmdə bir qulluğa qoyaram.

Mənim dinmədiyimə əhəmiyyət verməyərək, keçdi söhbətin dalına:

– Ancaq bir neçə şərtim olacaq. Bu şərtləri qəbul eləsən, səni günün səhər qulluğa düzəltdim ki, düzəltdim. Yox, qəbul eləməsən onda daha təqsir özündədir, məndə deyil. Sənə kimisinə mənim kimisi zəmin olmalıdır, yoxsa heç bir iş görmək olmaz. Adam ol, adam, başa düş! Gəl mənim kölgəmə. Ancaq şərtlərim var. Bir-bir deyimi?

– Qulaq asıram...

– Qulaq as! İdarədə işin ondan ibarət olacaq ki, mənim tapşırıqlarımı yerinə yetirəcəksən, bu bir. Özünü elə aparacağısan ki, guya gördüklərini görməmişən, eşitdiklərini də eşitməmişən. Bu da iki. Qulaq asırsan?

– Asıram.

– As! Maaş cədvəlinə qol çəkəndən sonra aylığını gəlib mənəndən alacağısan. Orda sənə nə qədər pul yazılıb, fərqi yoxdur. Mən nə verdim, onunla kifayətlənəcəksən. Bu da üç... Təzə sözlərlə yazmağı bacarırsan?

– Hansı təzə sözlər?

– Bu təzə çıxmış sözlər, köhnə müsəlmanca yox.

– Təzə əlifba ilə? Bilirəm.

– Hə... elə isə dur ayağa, get evə... Səhər gəl mən qulluq elədiyim yere... Tanıyırsanmı?

– Tanıyıram, gələrdəm.

Təyin olunduğum idarənin adını bilmirəm. Ancaq onu bilirəm ki, ev işində işləyən fəhlələrin hamısı bura gəlib gedirlər, kitabça alırlar, üzlük haqqı verirlər.

Qulluğumun da adını bilmirəm, işim odur ki, əvvəla Soltan nə tapşırırsa onu yerinə yetirirəm, sonra da kağız üzü köçürdürəm, məktub aparıram, papiros almağa gedirəm.

Burda menden başqa çox adam işləyir, ancaq hələ heç birini tanıyıram. Sizə kimdən danışım, Səfər xalagilə köçən arvadın qızından, bir kərə mənə qapı açan kosiksəli o komsolmuş qızdan... O da burda işləyir. Özünün də iri stolu var, idarəmizə gələn kağızların hamısı gəlir onun stolunun üstündə dayanır. Adı İncidir, doğrudan da inci kimidir, hamı ilə gülə-gülə danışır, hamını razı yola salır.

Mənim də stolum İnci ilə bir otaqdadır.

Bizim otaqda daha bir qız da var, arıq, uzun qızıdır, dodaqlarına bir qərribə rəng çəkir, dodaqlarının hər birisi bir çay qaşığı kimidir. Bunun da sənəti maşında yazmaqdır. İşin axırına kimi yazır, yeyir, güzgüyə baxır...

Soltan da içəridə ayrı bir otaqda oturur. Biz onun yanına hər dəfə dəyərək getmirik. Lazım olanda özü zəng vurub çağırır. Məni çağıranda zəngi iki dəfə basır. İncini çağıranda bir dəfə... Maşinistkani heç çağırır, maşinistka zəngsiz, özənsiz kefi buyuranda gedib onun otağına girir. O, Soltanın otağına girən kimi İnci mənim üzümə baxıb gülür, mən utandığumdan yerə baxıram.

Evə gələndə bəzən İnci ilə yol yoldaşı olurdu. O danışır, mən qulaq asıram. Artıq əvvəlki kimi adamlar mənə küçədə hoydu-hoyduya götürmürlər. Üst-başım düzəlib... İlk təyin olunduğum gün Soltan çağırır bir az mənə pul verli. Paltar almaq üçün. Mən də aldım, indi daha yaxşı geyiniyəm, hələlik üst-başımın mollaılığı silib atmışam. Ona görə də İnci ilə yan-yanə gedəndə başqalarının mənə sataşmasından qorxmıram. Ancaq İncinin özündən utanıram, çünki o nə danışsa "hə... hə..." deməkdən başqa bir söz deyə bilmirəm. Mübahisə etməyi, cavab verməyi bacarmıram.

Atam daha evdən bayıra çıxmır. Mənimlə də az danışır. Yalnız hər gün bazardan alıb gətirdiyim çörəyi yeyib həyat-bacada dolanır... Əlinə düşən köhnə şeyləri gətirib evə yığır. Kişi arıqlayıb, qocalıb, nə isə çox böyük bir şeyin dərfini çəkir...

Keçən gün evə gəlib çatandan sonra yadıma düşdü ki, onun üçün aldığım çörəyi idarədə qoymuşam. Hələlik dünəndən qalmış bir parça çörəyi yedik, axşamüstü idarədəkini götürmək üçün evdən çıxdım.

Bizim evimiz dağın döşündə, çox mənzərəli bir yerdədir. Bir azca istirahət etmək üçün idarəyə getməmişdən qabaq dağa çıxdım. Qaranlıq daxmada, yavaş-yavaş ağılım itirməyə başlayan bir ata ilə kiflənən ürəyim, hədsiz-həbsiz sevinclərlə doldu. Birdən özümlü o qədər yüksəkdə və o qədər yüksək hiss etdim ki, böyük şəhər mənə kartondan qayırılmış uşaq evləri kimi gəldi. Ayağımın altındakı otlar artıq dağın arasındakı gizlənməyə hazır günəşin sarımtıl işıqlarında parlayır və rəngbərang məxmərə bənzəyirdi. Bütün yer, bütün dağ məxmər kimi idi. Günəş son dəqiqəsində yarpaqdan-yarpağa keçərək onları güldürür. Mən yüksəkdəyəm, günəşin sarı işığına qarışmış şəhər, qara bir kölgə kimi aşağılarda qalır.

Bir az sonra günəş batdı... Ətraf dərələrdən duman qalxmağa başladı. Duman boz bir təhlükə kimi yaxınlaşır, bu yaşıl gözəlliyin üstünü örtərək irəliləyir. Sonra tam qarşıdan, yüksək qarlı dağın dalından işıq gəlməyə başlayır. Qarlı dağ gümüş kimi parlayır, onun şüşə ucundan böyük, gəlin üzü kimi şən bir ay çıxır. Elə bil bu ay uzaqdan başlayaraq bu qarlı dağı dırmaşmış və indi onun gümüşü saçlarının üstündə oynayır. Bu gözəlliyə tamaşa edə-ədə adam şəhərə kimi burda qalsa, yenə də doymaz.

Dağdan düşdüm, şəhərin tozlu küçələrilə yuxarıya, idarəməyə tərəf getdim..

İdarədə heç kəs yox idi. Soltanın kabineti bağlı idi, içəridən səs gəlmirdi. O, həmişə axşamlar işləyir, amma bu gün hələ yox idi. Fit çala-çala öz stolumun gözünlü açdım, kağıza bükülmüş çörəyi götürdüm. Geri döndükdə bir səs eşitdim. Deyəsən bu səs Soltanın otağından gəlirdi. Nəfəsimi qısıb dayandım, qulaq asdım, bir azdan səs yenə gəldi. Urəyimə qorxu düşdü. Bəlkə Soltanın otağını oğrular yığırdır? Bilmədim nəyleyim. Qaçıb adamlara xəbərimi verim, yoxsa otağı açıb baxımmı? Bir az bu cür tərəddüd içində dayandım, sonra birdən hardansa məndə bir cürət emələ gəldi. İçərimdən kimsə əmr elədi:

– Açı, bax, gör kim var?

Ayağımın ucunda, yavaşca yaxınlaşıb qapını bəri itələdim. Açıldı.

Qərribə bir mənzərə qarşısında qaldım.

İçəridə İnci ilə Soltanın arasında əlbəyaxa vuruşma gedirdi. İnci bir əli ilə divanın yanından möhkəm tutmuş, o biri əlini Soltanın əlindən qurtarmağa çalışırdı. Soltanın başı açıq, saçları pərişandı. Tez-tez nəfəs alaraq İncini özünə sarı çəkirdi.

Qapı açılan kimi olduqları vəziyyətdə qaldılar. Sonra Soltan qan dolu gözləri ilə mənə baxıb İncinin əlini buraxdı. İnci qəfəsdən buraxılmış quş kimi onun əlindən qurtularaq üst-başını düzəltdi və mənim üzümə baxmadan yel kimi çıxdı.

Mən çıxılmaz bir vəziyyətə düşmüşdüm. Qapını açdığuma, içəri girdiyimə və ümumiyyətlə, buraya gəldiyimə peşman idim. Səssizcə çıxıb getmək istədim. Ancaq Soltan yaxınlaşıb mənimlə lap qarın-qarına dayandı.

Onun gözlərindən od yağırdı:

– Qulaq as, – dedi, – sən burda nəyləyirsən?

Mən cavab verməmişdən sözüünə davam etdi:

– Qulaq asırsanmı?

– Asıram.

– Qulaq as! Mən səndən soruşuram, burda nəyləyirsən?

– Çörəyim idarədə qalmışdı, onu aparmağa gəlmişdim...

– Bəs bu qapını nə üçün açdım?

– İçəridən səs gəldi, dedim bəlkə oğrudur, ona görə də açdım.

– Qulaq asırsanmı? Mən səndən soruşuram, bu qapını nə üçün açdın?

Onun gözləri yanırıdı. Açıq döşündən görünən sinəsindəki tük-lərin hər birisi əjdaha kimi dayanmışdı. Tez-tez nəfəs alır və gözünlü qırpmadan məndən cavab gözləyirdi. Tez-tez təkrar eləyirdi:

– Qapını nə üçün açdın?..

– Nəhayət, mən cavab verməyə macal tapıb dedim:

– Qapını açdım ki, görüm içəridə kim var...

Soltan buradaca mənim qollarımdan yapışdı.

– Get, – dedi, – şəhərdən gəlib hesabını alarsan. Qulaq asırsanmı?

Deməli, mənə qulluqdan qovurdun? Nədənə bütün həyatım ani bir sürətlə gözümün önündən keçdi:

– Qulaq asırsanmı?

Mən heç bir şey eşitmirdim, yalnız uzaqda, ta uzaqlarda belini aşağı öyərək həyətdən köhnə şeyləri toplayan atam gözümün qabağına gəldi. O, mənə baxaraq tez-tez təkrar edirdi:

– Vəfasız olmasan!

Nədənə qorxmağa başladım, ürəyim döyündü, gözlerim qaraldı, sonra da bir damla acı yaşla doldu. Dizlərim titrədi. Ayaq üstə dura bilmədim, çökdüm, Soltanın ayaqlarına qapandım.

– Yaxşı, get. Ancaq bu əhvalatı bir sən, bir də sənə qəbrin bil-məlidir. Get! Qulaq asırsanmı?

Keçən gün Soltan zəngi iki dəfə basıb mənə çağırırdı. Girdim içəri. Arıq maşinistka da onun yanında idi. Üzümə baxmayaraq bir dəstə kağız uzatdı:

– Al!.. Bunların axşama kimi üzünü yaxşı xətlə köçür, – dedi, – axşam gəlib Leyli xanıma ver, yazacaq... Yazıb qurtardıqdan sonra hər ikisini götür bizə gəl. Axşam saat səkkizə kimi. Qulaq asırsanmı?

– Asıram.

– As! Kağızları heç kəs oxumasın. Leyli xanım yazıb qurtarandan sonra düz bizə gətirəcəksən. Qulaq asırsanmı?

– Asıram.

– Get!..

Mənim bütün başıma gələnlərin əvvəli də bu kağızlardan başladı. Üzünü köçürtdüyüm kağızı oxumaq mümkün deyil, oxuyanda da onun haqqında müəyyən bir fikrin olursa evin yıxıldı.

Nə üçün deyirəm "evin yıxıldı?" Çünki mənimki elə oldu. Mən bu kağızların üzünü köçürtdüm və gördüm ki, bu kağızlarda Soltan qərribə-qərribə şeylər yazmışdır. Nə bilim yazır ki, İnci əxlaqsız qızıdır, sovet idarəsinə yaramaz, filan-fəsmən...

Ailələrimizin arasında balaca narazılıq olduğuna baxmayaraq, mən İnciyə dərin hörmət bəsləyirəm. Doğrusu, bu kağızlar mənə çox düşündürdü. Həyatımda ilk dəfə olaraq bir sual mənə narahat eləməyə başladı: necə ola bilər ki, öz ölənlə hörmətli bir qız haqqında bu cür böhtanlar yazım?..

İstədim, əhvalatı İncinin özünə xəbər verim, materialı ona oxuyum, ancaq tez fikrimdən dəşindim. Nə olar, nə olmaz? Gənc qızıdır, qanı qızıdır, əsəbiləşər, mənə də məhv edər, özünü də...

Bəs nə etməli? Mənim vəzifəm nədir? Vəcdani, namusu olan, ancaq dayaqsız, təcürəbəz bir gəncin bu yerdə vəzifəsi nə ola bilər?

Uzun düşüncədən sonra qərara gəldim:

– Yox, bu cür yaramaz, – deyə düşündüm. – İndi ki, bu məktub gizli yolla hazırlayırlar, onun əleyhinə olan hərəkət də bu yolla gəlməlidir. Gizlin... xəbərsiz. Bu materialın haraya göndəriləcəyini, kimə veriləcəyini öyrənməli, hamı yeri işin həqiqətini yazmalıyam. Zəhəri o verir, mən də əks zəhər hazırlamalıyam. O, yara vurmağa hazırlarsa, mən də bu yaranı sağaltmağa hazır olmalıyam.

Bu fikir özümün də xoşuma gəldi. Doğrudan da yavaş-yavaş mən bu dünyanın məsələlərindən bir şey anlamağa başlayıram. Həyat ilə, həqiqi, çıpaq həyat ilə toqquşma deyərsən inkişaf etməmiş, tənbel bir beyni tərpətməyə başlayır.

Bələ edəcəyəm. Bu, keçirən göndəriləcəyi yeri biləcəm və oraya əsil həqiqəti yazacağam. İnciyə, hörmətli İnciyə gizlin bir yaxşılıq.

Ancaq məsələnin ən çətinini bu məktub göndəriləcək idarəni öyrənməkdir. Xeyli fikirləşdim. Nəhayət, bu cür məsələlərə yavaş-yavaş alışan beynim bunu da tapdı.

Bunu yalnız maşinistka Leyli bilir. Hələ bəlkə materialın yazılmasında da o, şəxsən iştirak edib.

Bunu Leyliden yalnız siyasətə öyrənmək mümkündür.

Nə cür siyasətə?.. Mənim ondan açığım gəlir. O, salam verəndə elə bilirəm ki, mənə söylər. Ancaq hiss edərdim ki, ilk gündən mən onun xoşuna gəlmişəm. Cavanlığına baxmayaraq bir ördə gəlib ayrılmış bu qadın yaman zəhlə tükəndir.

Mənə keçən gün qərribə bir söz dedi: oturmuşdum, səssizcə işləyirdim. İnci də işləyirdi. Leyli isə maşinanın arxasında oturmuşdu. Nədənə gözü mənə idi. Aradır işdən çıxıb başımı qaldırılanda, gözüüm onun gözüünə sataşdı.

Bir az keçəndi ki, yərindən qalxıb mənə stoluma yaxınlaşdı.

– Yoldaş Saleh, – dedi, – sizdən bir söz soruşacağam, açıqlanmazsınız?!

– Xeyr, buyurun!

– Bağışlayın ha, maraqlanıram. Siz qaşınızı qırxdırırsınız ki?

– Əvvəlcə qulağım pis eşitdi. Elə bildim ki, başımı deyir.

– Mən başımı hər ildə bir dəfə qırxdırıram, ancaq – deyə cavab verdim.

O, tez sözümü kəsdi:

– Başınızı demiəm, qaşlarınızı deyirəm.

Mənə gülmək tutdu:

– Heç qaşı da qırarlarımı?

İnci bərkdon şaqqıldadı. Leyli qızarda, oşəbi hərəkətlərlə öz yerində oturdu və makinanı bərk döyəcəyərk nə işə yazmağa başladı.

Ondan bəridir ki, mənimlə danışır.

İndi bu gecə sirri ondan öyrənmək üçün mütləq bərişməliyəm. Bununçün bəhəno də var.

Soltanın çox pis xətti var, böyük çətinlikdə onun kağızlarının üzünü köçürdüb qurtardım. İdarəyə gəldim. Leyli yox idi. Oturmaq gözləməyə məcbur oldum.

Pəncərədən baxdıqca ürəyim yenə dörd-qəmlə doldu.

Çöldə titrəyən qaranlıq, mənə keçirdiyim acı və qara həyatı bir də xatırladı. Mən bu həyatı, arxamda buraxdığım boş və mənasız günləri bir daha yaşamaq istəməzdim. O günlər, yalnız öz ciblərini güdürək həmişə atamı aldadan və aylarla onun muzdunu verməyən firıldaqçı mollaların kölgəsində yaşadığımız o günlər, əhsanda doyuncə yemək üçün onun-bunun ölümünü gözlədiyimiz o günlər mənim həyatımda müdhiş qara bir ləkədir. Elə bil atam da o keçmişə xatırlatmaq üçün qalmış bir qorxuluqdur. Nə olaydı mənim nə ailəm, nə atam, nə də xatirəm olaydı. Keçmiş hələ yazılmış ağ bir kağıza bənzəyirdi. Heyif ki, elə deyil. Keçmiş mənim üzərimdə elə iz buraxıb keçib ki, öküzn böyrünə vurulmuş damğa kimi oləno kimi silinməyəcəkdir.

Budur, xətirəmin bir bucağından atam qumıldandı; o, hələ cavandır. Uzun və nazik bığımı hər səhər eşərək məscidə gedir. Budur, onun xoş səsinə eşidiyəm. Gündə üç dəfə onun gözəl səsi qarşı dağlarda əks edir. Ramazan axşamları bütün şəhər onun salat çəkməsini¹ dinləmək üçün hazırlaşır. Aylı gecələrdə o xoş, məxmər kimi yumşaq səsi ilə Rahab² üstündə salat çəkdiyə təkə insanlar deyil, təbiət də valeh olaraq qulaq asır. Atamın həyatında işıqlı nöqtə yalnız budur. Gözəl səv və incə bir musiqi anlayışı... Sonra o, molla olmaq üçün hazırlaşır... Hər gecə biz yatdıqdan sonra evdə Rəst üstə Quran

oxuyur. Ancaq bundan heç bir şey çıxmır. Həm savadı azdır, həm də hiyləgər deyil. Odur ki, ömürlük müəzzin və məscid xadimi olaraq qalır. Həyat beləcə davam edir, tarın sarı simində çalınan qəmgin muğamat kimi qara və kədərli günlər bir-birinə calanır. İndi artıq atam heç o şəkildə də deyil, evin yarısını köhnə şeylərlə doldurub; daim öz-özünə danışan bir sərəməndir. İndi artıq atamın üzündəki o mənə, Rahab üstündə salat çəkəndə olan o ilham yoxdur. İndi o, mənasız gözələrini bir nöqtəyə dikərək durur, qarışıq ağ saqqalını barmaqları ilə oynadaraq saatlarla danışır.

Pəncərədən çöldə qaralan boşluq və mənasız-mənasız baxan atam mənim iyirənc keçmişimdir. Mən özümü otaqdakı elektrik işığına çevirdim. Bu, mənim yeni həyatımın bir rəmzidir. Bu rəmz, bu yeni həyat rəmzi mənə yüksəldəcəyəm və yaşadacaqdır...

Pəncərədən çölə baxaraq düşünməkdən yoruldum. Bu qız da gəlib çıxmırdı. Vaxtında gəlsəydi, mən öz aktyorluğuma başladım. Bacaracağammi, bilmirəm. Mən qadın məsələsi ilə əşna deyiləm, onlarla rəftar etməyi bacarmıram.

Ancaq İncini xilas etmək naminə mən bunu etməliyəm.

Bayırdan səv gəldi. Bildim ki, odur. Əlimi çarpazlayıb pəncərənin içərisində oturdum. O, otağa girən kimi ayağa qalxıb salam verdim. Leyli yaxınlaşdıqca mənə uzatdığı əlini çox bərk sıxdım. O, mənədən bu "cürəti" gözləmədi. Ona görə də yersiz olaraq dişlərini ağardıb güldü. Bu zaman daha da çirkin göründü. Ümumiyyətlə, o, eyibini bilir və sifətinə həddindən artıq qulluq eyləyirdi. Ancaq bu "qulluq" tamamilə əks təsir göstərir, yazığı gözəlləşdirmək əvəzinə daha da yaman kökə salırdı.

Bu gün də elə... Qaranlıqda gözə çarpmaq üçün bir aylıq pudra payını üzünə vurmmuşdu. Dodaqlarında da çəçələ barmaq yoğunluğuna qırmızı çəkmişdi. Mənimlə görüşəndən sonra "nazla" yeriyərək bir stulda oturdu və çantasını stolun üstünə laibəli ataraq dərindən ah çəkdi. Mən tez özümü yetirdim:

– Ahınız dağa-daşə Leyli xanım, – dedim. – Nə dordiniz var ki, belə ah çəkirsiniz?

Bir az da nazlanaraq cavab verdi:

– Heç ... cavan qızın ürəyindəki dördi hor adam başa düşməz.

¹ Vəfat edəninin evinin üstündə (damında) ucə səslə minacət oxuma

² Azərbaycan muğamlarından biri

Mən də bir stul götürərək onunla yanaşı oturdum; öz rolumu oynamağa davam edərək yavaş səsle soruşdum:

– Bəlkə bir cavan oğlan o dərdinizlə maraqlanır.

Birdən özüm də duydum ki, çox irəli getdim, – çünki hərəkətlərim tamamilə qeyri-təbii çıxdı. Ancaq o, bu saxtılığı başa düşəcək halda deyildi. Mənim hər sözümdən xoşlanır və bir az da əzilib büzülürdü. Onun ürayındakı dörd-qəm haqqında bir qədər bu cür söhbət etdikdən sonra məndən soruşdu:

– Niyə bu vaxta qədər siz mənimlə soyuq rəftar edirsiniz? Elə bilirdim ki, sizi heç maraqlandırmıram.

Mən də elə bu cür sual gözləyirdim. Dedim:

– Düzünü desəm, qorxurdum.

– Kimdən qorxurdunuz? – deyə o, təəccüblə soruşdu. – Mən elə qadınam ki, özüm-özümə ağayam.

– Yox, başqalarından qorxmurdum, öz idarəmizdəkilərdən çəkirdim. İki nəfərdən...

– Soltandan?

– Bəli, birincisi ondan...

Bu söz elə bil qızı cin atına mindirdi. Mənim əlimi tutub sıxdı, həyəcanla, tez-tez deməyə başladı:

– Soltanın siz nəyindən qorxursunuz? O, bax, mənim bu balaca ovuclarımdadır. Bir dəfə sıxsam canı çıxar. – Bunu deyib o, mənim əlimi yenə sıxdı və sözüne davam etdi: – onun elə işlərini bilərəm ki, desəm, kölləsi aşağı gedər, lap xurd-xoşil olar. Onsuz da hamı ondan narazıdır, bircə zərbəyə bənddir.

Danışdıqca qızıqır və sözləri təsbeh kimi bir-birinə düzərək çevirirdi. Qarəz ki, Soltanı ağ yuyub qara sərdi.

Soltanı heç eləyib bir tərəfə qoyduqdan sonra soruşdu:

– Baş ikincisi kimdən qorxursan?

– İncidən... – deyə mən yavaşca cavab verdim.

Bu yavaş deyilmiş söz onun qulağının dibində bomba kimi partladı.

– Kimdən, İncidən? – deyə qışkırdı. – İnci kimdir ki, sən ondan qorxursun? Budur, bax... (O, çap etdiyi kağızları göstərdi) onun canı bu kağızlardadır...

– Eh... bu kağızlardan nə çıxacaq? Yəqin işə tikəcəksiniz, qalacaq.

– İşə niyə tikirik? – deyə o, mənimcün maraqlı olan əsas mətləbə keçdi: – bir üzünü verəcəyik kontrol komissiyasına, bir üzünü də komsomol komitəsinə. Gör başına nələr gələcək... Bizim idarədə onun izi-tozu qalmayacaq...

– Burda yazılanlar, hamısı düzdür?..

Mənim bu sualım onu güldürdü. Mənim əlimi iki əlləri arasına alıb özünə sarı çəkdi və hırıldayaraq qulağıma dedi:

– Bu dünyada dörd iş yoxdur, gülüm!

Gördüm ki, artıq o, sözdən işə keçmək fikrindədir, əlimi çit-yatla çəkib dedim:

– Siz bu kağızları makinada yazmağa başlayın, sonra gecikərik...

O, istər-istəməz ayağa qalxıb makinanın dalında oturdu və sürətli işləməyə başladı. Bu zaman onun oxlova bənzəyən arıq qolları titrəyir, sinəsi tez-tez qalxıb düşürdü.

Artıq məsələ aydın idi. Mən bu iki nəfərin, hiylə və təhqir üçün yaranmış bu adamların hərbi planını öyrənmişdim. Ancaq oleyhinə nə etmək lazım gəldiyini bilmirdim. Ümumiyyətlə, mən "kontrol komissiyası", "komsomol komitəsi" kimi idarələri tanıyırdım, bu idarələrin necə işlədiyini, nə vəzifə daşdığını yaxşı bilmirdim. Ona görə də mənə elə gəlirdi ki, bu kağızların o idarələrə çatması, İncinin hamam saat işdən çıxarılması, biabır olması deməkdir. Odu ki, elə günü bu gün işə girişmək, İnci ilə məsləhətləşib birgə hərəkət etmək qərarına gəldim. Bir azdan makinaçının səsi kəsildi. Leyli yazıb qurtardı və böyük, xeyirli əmək sərf etmiş adamlar kimi alınının tərini silib mənə sarı döndü:

– Gözəl xəttiniz var. Soltanın yazısı ilan-qurbağa kimidir, heç nə başa düşmək olmur. Amma sizin xəttiniz üzünüz qədər gözəldir. Qalxıb gərməşdi və pıclıltı ilə dedi:

– Gözəl oğlanları mən çox sevirəm.

Mən artıq vəziyyətin təhlükəli olduğunu görüb cold ayağa qalxdım, onun çap etdiyi kağızları yığışdırıb dedim:

– Mən gedirəm. Bu kağızları təcili Soltana çatdırmaq lazımdır.

Mənim bu hərəkətimdən dəyərsən, Leylinin xoşu gəlmədi, qapının qabağına çəkib mənim yolumu kəsdi, sonra hiylə dolu gözələrini qıyış soruşdu:

– Məndən qaçırırsınız, ya Soltandan qorxursunuz?

Mən artıq davam getirədim, sözün düzünü deməyə məcbur oldum:

– Sizin, – dedim, – hər ikinizə mən nifrət cləyirəm. Sənətiniz başqalarını ləkələmək və ara qarşıdırmaqdır.

O, qaşlarını çatdı, bu zaman üzü dəhşətli bir şəkil aldı:

– Siz bu sözləri ciddi mi deyirsiniz? – deyə mütərəddid bir halda dayandı, bilmədi açıqlansınmı, gülsünmü?

Ancaq mən artıq acınlanmışdım. Onun sualına bərkdən cavab verdim:

– Ciddi deyirəm, siz alçaq və rəzil adamlarsınız. Mənim atam deyirdi ki...

O mənim sözümü kəsdi və nifrət dolu gözləri ilə mənə baxıb dedi:

– Sənin atan dəlidir, küçələrdə zibil toplayan dəli, sən isə o zibillikdən çıxmış bir qurdsan...

Bu söz məni elə sarsıtdı ki, qarşımda dayanmış bu əxlaqsızlıq mücəssməsinə bir kəlmə söz tapıb deyə bilmədim. Gözüm qaraldı, başım fırlandı, onu bir tərəfə itələyib özümü qaranlığın qucağına atdım.

Düzdür, mən çirkəbin, zibilliyin içərisindən çıxmışam, ancaq bütün bu qaranlığı dolduran yaşılıqlar, ağaclar, güllər, çiçəklər qara torpaqdan baş qaldırmamışdır?

Düzdür, mən çirkəbin, zibilliyin içərisindən çıxmışam, ancaq bütün varlığım yuxarıya, işığa, günəşə doğru başımı uzadıram. Vay o adamların halına ki, işıqdan, günəşdən gözləri qaralır və zibillikdə gizləniirlər. Bu qız da, hələ Soltan özü də bu cür insanlardandır.

Qaranlıq küçələri sərsəri kimi dolaşmağa başladım. Elə bil ətrafı qaplayan kölgələr; evlərin, hasarların, divarların, kol-kosların güclə seçiləcək kölgələri insan kimi nəfəs alır və mənə nə isə bir söz deyirdi. Mən dinləmir, dinləmək istəmir və ayağımı hara atdığımı düşünmədən gəzirdim.

Bir azdan öz evimizin qabağında dayandığımı gördüm, yavaşca həyətə girdim. Otaqdan zəif işıq gəlirdi. Ayağımın ucunda pəncərəyə yaxınlaşdım, içəriyə baxdım; saç-saqal bir-birinə qarışmış, cırıq bir əbaya bürünmüş atam namaz qılmağa hazırlaşdı. Canamızı açıb yerə sədi, sonra gözünü bir nöqtəyə zilləyib dayandı, bir an düşündü, ağlına nə gəldisə canamızı yığıdırıb bir künce atdı. Bu zaman mənim baxışlarının təsirindəmi, ya ayağımın səsindənmi,

şübhələnilib pəncərədən baxmağa başladı. Belə bir vaxtda içəri girseydim o, məni birdən-birə tanımayıb haray sala bilərdi. Ona görə də geri döndüm. Həyətdən çıxıb, qonşunun evinin qabağından yuxarı qalxmaq istədim. Bu zaman İnci yadıma düşdü. Onunla danışmaq, mütələq bu gecə danışmaq istədim.

Çəpərlərindən həyətə baxdım. İnci orda idi, evvanda oturmuşdu, böyük bir çıraq onun gözəl üzünü işıqlandırır. Anası evə girib çıxır, nə bərədə isə danışır, İnci də həm kitab oxuyur, həm də ona qulaq asırdı.

Yavaşdan çəpəri aşdım, əylə-əylə evvanda yaxınlaşdım. Bu zaman onların söhbətlərini lap açıq eşitdim. Anası deyirdi:

– Təzə ev tapsam, köçəcəyəm. Mən buranı tutanda hardan biləydim ki, qonşusunda dəli var. Uşaq yazıq, evdən çölə çıxıb bilmir.

– Mənim qardaşımda da çox var, ana! – deyə İnci onun sözünü kəsdi – bütün qonşuları zara getirib.

– Düzdür, bir az nadindir...

İnci yenə onun sözünü kəsdi:

– Nadinc deyil, tərbiyəsizdir. Sən də işə gedirsən, mən də, öz başına qalıb lap biədəbləşib.

– Utarmırsan, öz qardaşına biədəb deyirsən, ay qız?

– Mən həqiqəti deyirəm. Qonşularda heç bir təqsir yoxdur.

– Gəl, sən o dəli mollanı da müdafiə elə...

– O dəli deyil, ana can, bizim kimi zəhmətkeşdir. Yazıq vəziyyətinin ağırlığından o kökə düşüb...

– Onu-bunu bilmirəm, bir də mənim oğluma bir söz desə, aləmi bir-birinə qatacağam.

– Heç bir şey cləyə bilməzsən, çünki haqsızsan. Bu işdə, heç kəs səni müdafiə cləməz.

Ana:

– Görürük!.. – deyib içəri keçdi. İnci gözünü yenə kitaba dikdi.

Bu zaman mən bir az da evvanda yaxınlaşdım və yavaşdan səslədim:

– İnci! İnci!..

Mən güman edirdim ki, o, qaranlıqdan gələn bir səsdən ürək-cək, qorxub otağa qaçacaq... mən onun yerində olsaydım belə edərdim. Ancaq o, başını qaldırdı. Lampadan qamaşan gözlərini qıyıb qaranlığa baxdı və laübalı səslə dedi:

– Məni çağıran kimdir?

Mən qabağa çıxdım, yavaşdan:

– Mənəm... – deyə cavab verdim.

İnci məni görüb əvvəlcə təəccüb elədi, sonra gülümsündü.

– Gəl içəri, gəl!.. – deyə əyvana dəvət elədi.

Yenə yavaşdan dedim:

– Sizə gizlin sözüm var...

İnci bu sözə də təəccüb etmədi. Bu qədər cəsarətli, açıq bir qız ömrümdə görməmişdim.

Ayağa qalxıb içəriyə səsləndi:

– Ana, həyatə düşüb bu saat qayıdaram.

Sonra yanıma gəldi, əlimdən tutub bağcanın başına, bizim həyatimizlə sərhəd olan hasarın yanına apardı.

Qaranlıq artıq o qədər də qatı deyildi. Göyün büründüyü qara bulud qadrası bəzi yerlərindən yırılıb dağılmışdı. Ona görə də ordan-burdan ulduzlar göz vurur, bəzən ay da süzüb keçirdi.

Mən əhvalatı İnciyə danışdım. İnci diqqətlə məni dinlədi, sonra düşüncə içərisində dedi:

– Çox sağ ol, Saleh! Yaxşı ki, məni xəbərdar elədin... Bu cür böhtanları yazmamışdan qabaq Soltan mənim ətrafımda çox fırlandı. Axırncı dəfə, sən bizi gördüyün axşam iş behanəsi ilə məni idarəyə çağırırdı. Orda o, öz murdar simasını göstərdi. Ancaq gördü ki, mən o deyən qızlardan deyiləm. Budur, indi də belə... Eybi yoxdur. Biz ona özümlüyü göstəririk. Artıq maskası yırtılıb, o biri rayonda onu partiyaqan qovublar, burda bizdən gizlədib. Sən get, çox sağ ol. Onun işində axıra kimi bizə kömək elə...

Mən İnci ilə bərabər geri döndüm və ondan ayrılıb küçəyə çıxdım. Əsas səhvim də orasındaydı. Görək hasardan aşib öz həyatımıza düşsəydik.

Çünki öz qapımıza yaxınlaşanda orda bir nəfərin dayandığını gördüm. Düzü elə qorxdum ki, yerimdə quruyub qaldım. Bilmədim nəyləyim, geriyyəmi qaçım, qabağımı gedim, ya bir yerdə dayanım?

Qarşımdakı adam məni bu vəziyyətdən çıxartdı. O, yaxınlaşib qolumdan yapışdı və bu zaman mən bu adamın Soltan olduğunu gördüm.

Soltan qolumu sıxaraq tez-tez deməyə başladı:

– Hardasan, bu vaxta kimi kağızları niyə gətirməmişən? Qulaq asırsanmı?

– Asıram.

– As! Hardan gəlirsən? Bəs bu saat qapısından çıxdığın ev kimin evidir. – O, boylanıb çəpərdən baxdı və birdən dəhşət içərisində çığırdı: – aha, İnci burda yaşayır?... Odur.. Eyvanda bir qoca arvadla söhbət eləyir. Demək, sən?... Demək sən?... Qulaq asırsanmı?

– Asıram.

– As! Demək, sən bu kağızları ona göstərmisən? Ah, namərd! Ver onları bəri, molla oğlu, molla!

Kağızları ona verib yavaşdan dedim:

– Küçədə çığıрма!.. Ala kağızlarını!.. Mənim atam molla deyil, müəzzindir..

O, kağızları cibinə soxub öz-özünə donquldandı:

– İlanın ağına da lənət, qarasına da... Molla, ya müəzzin – ikisi də bir zibildir. Yaxşı, görərsən başına nə oyun açaram. Sən hələ Soltanı yaxşı tanımayıbsan.

Bunu deyib o, qaranlıqda gözdən itdi. Mən evə döndüm.

Səhər tezdən məni atamın səsi oyatdı. O, qapıları taybatay açıb ortada dayanmışdı. Saçı, saqqalı tamam bir-birinə dolaşmışdı. Bir neçə köhnə ayaqqabını döşünə sıxmış, bir tərəfə baxaraq təkrar edirdi:

– Aparırlar... hamısını yığdırıb aparmaq istəyirlər.

– Ata, nə olub, nəyi aparmaq istəyirlər? – deyə mən onu soslədim.

O, üstünə qaynar su tökülmüş kimi diksindi, mənə baxıb çığırdı:

– Tutun, qoymayın... oğru gəlib, oğru...

Qoca, pişik kimi üstümə atıldı.. Onu itələyib çölə çıxdım, qapını bağladım. İçəridən çığıрмаğa başladı:

– Sən mənim qapımı bağlaya bilməzsən. Məscidi bağladın...

Minarəni yıxdın... İndi öz evimin qapısını mənim üzümə bağlamaq istəyirsən? Aç!.. Aç!..

– ...

– Aç deyirəm sənə!.. Aç, yoxsa elə çığıraram ki, bütün dünya başına dar olar. Mənim oğlum ölüb... aç, onu basdırım, aç!

Atama yazığım gəldi, qapını açdım. Ox kimi çölə fırlandı... On il qaranlıqda yatmış adamlar kimi işıqlı havaya baxıb dayandı. Sonra mənim yanıma gəldi, yerə uzanıb uşaq kimi ağlamağa başladı:

– Dur, ata, dur! Məni tanıyırsan? Mən sənin oğlunam. Mən Salehm.

Atam dinmədi. Yavaş-yavaş ayağa qalxdı və qapıdan çıxıb haraya isə getdi.

Hələ tezdən idi. İdarəyə getməkdən qabaq öz işimi görə bilərdim. Atamın qorxusundan qapını içəridən bərk-bərk bağlayıb Soltanın axşamkı məktubunun öleyhinə bir məktub yazdım. Onun böhətlərinin səbəblərini izah etdim.

– Açıq qapını... aç!..

Çöldən qapını yumruqlamağa başladılar. Mən atam olduğunu zənn etdim. Ancaq ağlamaq, arvad-uşaq səsi gəldiyini eşidib ayağa qalxdım.

– Açıq qapını, ay bu dəlinin sahibi... onu zəncirləmək lazımdır.

Qapını açdım. Atam adamların pəncəsindən özünü azad edib üstümə atıldı. Onun əli, üzü qan içində idi.

– Nə olub?... Qoca kişini öldürməkmə istəyirsiniz? – deyər gücüm gəldiyi qədər qışqırdım. Bu halda İncinin anası, camaatı yarıb oğlunun əlindən tutub çəke-çəke lap irəli keçdi. Onları görəndə kimi atam mənim qollarımın arasından çıxıb, otağın o başına yüyürdü və başını bucağa qısıb dayandı.

İncinin anası nazik qaşlarını çatıb bizi söyməyə başladı:

– Ay balam, – deyirdi, – dəlinizi aparın dəlixanaya. Mən bu saat gedib şikayət edəcəyəm. Qoca küçədə uşağı görəndə kimi üstünə atılıb, adamlar olmasaymış, öldürəcəkmış.

Bu qayda ilə o, çox uzun danışdı. Nə bilim mənim də atam kimi dəli olduğumu, bütün nəslimizin dəli olduğunu, iclas edib bizi bu məhəllədən köçürmək lazım gəldiyini söylədi. Sonra da oğlunun qolundan tutub haraya isə şikayətə getdi.

Adamlar tamaşadan ayrılmaq istəmirdilər. Onları həyətdən çıxardınca mənimki mənə gəldi.

Atamı evdə qoydum, çıxdım küçəyə. İdarəyəmi, yoxsa həkim dənəncəmi getmək lazım gəldiyini bilmirdim. Əlbəttə, birinci növbədə həkim tapmaq lazım idi. Ancaq mən həkimin, həkimxananın harada olduğunu bilmirdim. Bu barədə İnci ilə məsləhətləşmək üçün idarəyə tələsdim.

Hər tərəf bayraqla bəzənmişdir. Dükənlər qapalıdır. Görəsən bu gün hansı bayramdır? Pionerlər əllərində qırmızı bayraq, boyunlarında qırmızı qalstuk haraya isə oxuya-oxuya gedirlər... Görünür

bu gün idarələr də işləmir. Bəs mən İncini haradan tapacağam? Evlərinə gedə bilmərəm, çünki bugünkü dalaşmadan sonra o arvada (İncinin anasına) qarşı mənə böyük bir nifrət əmələ gəlib: İncini də tapmasam, həkim getirə bilməyəcəyəm. Sırrımı ondan başqa heç kəsə deyə bilmərəm.

İşçilər, Soltan, Leyli, İnci, ev tikən fəhlələrdən bir neçəsi idarənin qabağında durmuşdular. Hamının üzündə bayram şənliyi görünürdü; İri bir bayraq da divara söykənmişdi. Yəqin nümayişə gedə-cəkçilər, kimi isə gözləyirdilər.

Yaxınlaşıb salam verdim. Leyli üzünü yana çevirdi. Soltan isə hirsle qaşlarını çatıb idarəyə girdi. Mən gördüm ki, buludlar yaman bir-birinə dolaşmış, əlaqələr kəsikləşib, hər kəsin tutduğu cəbhə məlum olub, bundan sonra daha mənim bu idarədə qalmaq məsələm heç bir vaxtla həll oluna bilməz.

Leyli bir kinayə və nifrət heykəli kimi dayanmışdı. Mənim İnciyə yaxınlaşmağım, onunla gülə-gülə danışmağım Leylini xəncər kimi kəsirdi.

Bir azdan Soltan onu çağırdı. Leyli əzilə-əzilə qapıdan girdi və idarənin qapısını içəri tərəfdən bağladı. İnci mənim üzümə baxıb güldü. Fəhlələr bir-birinə mənalı işarələr etdilər...

Mən bu günün nə münasibətlə bayram edildiyini bilmirdim və soruşmağa da utanırdım. Keyli tərəddüddən sonra başqaları eşitməsin deyə lap yavaşdan İnciyə dedim:

– Bu gün nə bayramdır?

İnci qaşlarını qaldırıb mənim üzümə baxdı.

– Deyirəm ki, bu gün nə bayramdır?

– Beynəlxalq gənclər günüdür.

İnciyə yaxınlaşdım. Əməlli eşitmədiyi üçün bir də soruşdum:

– Nədir?

O mənim qulağıma əyilib bərkdən dedi:

– Beynəlxalq gənclər günü...

Sonra da gülməyə başladı.

– Görünür başa düşmədin.

Mən dinmədim. Ancaq doğrudan da Beynəlxalq gənclər gününün nə demək olduğunu bilmirdim.

İnci mənim cavab vermədiyimi görüb yenə güldü. Biz bir az gezindik, sonra yaşıl otların üstündə yan-yana oturduk.

Bura gözəl bir qoruq idi. Arabir külək əsib divara söykənmiş bayraqı yellədir, o zaman ətrafımızda, başlarını qaldırıb bizə tamaşa edən otlar da yavaş-yavaş tərəpənir və əyilib bir-birlərinin qulağına nə isə deyirdi. Mənə elə gəlirdi ki, bu otlar da bir-birilə mənim haqqımda, atası dəli olmuş zavallı bir Saleh haqqında danışdı. Ürəyimə acı, üzüntülü bir kədər yayılırdı. Mən iki yolun ayrıcında dayanmış bir adam kimi idim. Ha çalışırdım ki, qabağa yeriyim, ancaq gəldiyim yol məni təkrar geriye çəkirdi. Elə bil keçmiş, atamın simasında, xaricdən yeniye oxşayan, batində isə atamdan da dəhşətli olan Soltanın simasında qarşımda ənəgəl olaraq dayanır və bu gözəl həyatı, bu otları, çiçəkləri, bu qırmızı bayraqı, İncinin bu gülüşlərini mənim əlimdən almaq istəyirdi.

– Deməli, başa düşmədin?..

İncidən utanırdım. Ailəsilə ailəm arasında olan ziddiyyət, nəhayət, bir gün onda da mənə qarşı bir nifrət əmələ gətirəcəkdə. Bundan utanır, bundan qorxurdum. Onun üçün də heç danışmamaq, ancaq hər zaman belə yan-yanə sakit oturmaq istəyirdim...

– Balam! Dilinin altına noxud qoymamısan ki?.. Bir danışsana...

– Əslinə qalsə İnci ... xanım!.. Başa düşmədim.

İnci yerdən bir çəngə ot qoparıb əlində sıxdı, gülə-gülə üzünü mənə çevirib dedi:

– Hə, orda saxla!.. Haçandan mən xanım olmuşam?

– Bəs mən sizi necə çağırıram?

– Aha... balam... haçandan mən “siz” olmuşam.

Mən doğrudan da çaşdım. İnci başımın tüklərindən tutub bir az dartdı və barmaqları ilə hədələyib dedi:

– Siz, bizi bir də siz deyib çağırırsınız, siz bir də bizim üzümüzü görmərsiniz.

– Deməli, qırx küp, qırxının da qulpu qırx küp.

– Hə bax, indi adam oldun! Bir dilin-dodağın açılısın, bir danışsana... Adamın başına çox iş gələr. Onların qabağında çaşib özünü itirmək olmaz. Atan xəstədir, müalicə etdir. Bu bərədə mən sənə kömək edərdəm, sağaldarlar... Yaxşı, rəngin nə üçün saralıb?

– Bilmiyəm, doğrudanmı saralıb?!

– Qabaqkı Saleh deyilsən. Rəngin saralıb, anqlamısan. Doğrudan nə olub?

– Heç bir şey... Yəqin dərdim çoxdur, ondandır.

– Dərdin çoxdur? Məsələn nə qədər olar?

Mən güldüm.

– Kilo hesabı ilə?..

İnci də güldü. Ancaq sonra qaşlarını çatıb ciddiləşdi:

– Boş-boş danışma! – dedi. – Hələ sənə nə vaxtıdır ki, dərd çəkirsən? Qoy dərdi acızlar, iş bacarmayanlar çəksinlər. Sən mübariz olmalısən. Sənə hələ görəcəyin günlər qabaqdadır. Necə yaşın var?

– On səkkiz...

– Ha... ha... ha...

İnci elə bərkdən güldü ki, mən diksindim...

– Yalan demirəm. Doğrudan da on səkkizdir.

– Saleh, sən lap uşaqsanmış ki?!

Bu gülüş mənə toxundu. İnci özü nə yaşdadır ki, mənə gülür? Onun yaşı haqqında təsəvvürüm yoxdu. Soruşmaq istəyirdim ki, özü dedi:

– On səkkiz, – deyə təkrar güldü, sonra sözüne davam etdi.

– Mən səni bir az böyük bilirdim. Mənim iyirmi yaşım var. Deməli, sən menden iki yaş kiçiksen... Onda, mənim sözlərimə qulaq asmasan, qulağını yerindən qopardaram.

– Baş üstə! Heç bir zaman sənə sözündən çıxmaram.

– Hə, bax belə. İndi üzünü mənə çevir.

– Yaxşı, – deyə mən İnciyə sarı çevrildim.

– Elə yox, tamam, tamam mənə çevir üzünü!

– Baş üstə!

İnciyə bir az da yaxınlaşdım, üzümü tam ona çevirib oturdum. İnci kəsik saçlarını alından yığıb məhraban nəzərlərlə mənə baxdı, sonra soruşdu:

– İndi danış görək, dərdin nədir?

Mən atam haqqında ürəyimdə olan sözlərin hamısını ona danışdım. İnci məni çox ciddi dinlədi, sonra müalicə üçün kömək etməyə, xəstəxanaya götürməyə söz verdi.

Elə bu vaxt Leylinin başımızın üstündə dayandığını gördüm. Bizim bu cür məhraban, göz-göza, diz-dizo oturub, söhbət etməyimiz onu sarsıtmışdı. Bir az İncinin, bir az da mənim üzümə baxdı. Sonra hiyləgər, mənfur bir gülüş onun dodaqlarını sardı... Əzilib büzülərək dedi:

– Saleh! Dünən gecə, qaranlıqda, mənim darağım yerə düşdü. Sən onu götürmədin ki?

Mən bu qızdan hər şey gözləyərdim, ancaq bu cür ağ yalan gözləməzdim. Söz tapıb deyə bilmədim. O, bu sükutdan istifadə edərək sözüünə davam etdi:

– Eybi yoxdur, – dedi, – sənin kimi oğlana min elə daraq qurban olsun... Dünən gecə o qədər həyəcanlı idik ki, daraq-zad yadımıza düşmürdü.

O, bu sözləri deyib, daha doğrusu, ilan kimi zəhərləyib getdi. Mən arxasınca çıxdım:

– İftiraçı... əxlaqsız!..

O, gedən kimi İnci ani bir sürətlə ayağa qalxdı.

– Yalandır, İnci... – deyə, mən məsələni ona izah etmək istədim.

O:

– Yaxşı, – dedi, – bildim. İzah eləməsən də olar...

Qolundan tutub güclə yerində oturdum. Qıpqırmızı qızarmışdı. Susurdu. Gözəl biləkləri titrək əllərimin içində boğulurdu. Biləklərini əlimin içindən çıxartmaq üçün darıxırdı və üzünü tamamilə yan tərəfə çevirərək uzaqlara baxırdı, mən and içməyə, məsələnin tamamilə başqa cür olduğunu söyləməyə başladım. O, qəti səsle dedi:

– Mən cavab gözləmiyəm. Bəsdir, danışma...

Onun etirafına rəğmən mən bütün hadisəni, dünən gecə Leyli ilə aramızda olan söhbətləri, sirri öyrənmək üçün etdiyim aktyorluğu və nəhayət, son dəfə dediyim “alçaq, rəzil” sözlərini danışdım. İnci:

– Bu, doğrudanmı belədir? – deyə soruşdu.

– Doğrudan belədir, – deyə, and içmək istədikdə qoymadı, əsə-biləşib ayağa qalxdı:

– Elə isə, – dedi, – mən onları kütlə içərisində biabır edəcəyəm, mən onların iç üzünü açıb göstərəcəyəm.

– Bunların heç birisi lazım deyil, İnci! – deyə mən onu sakit etməyə çalışdım: – Atam ağıllı zamanında deyirdi ki: “Tizi rəftar alının payinə dəmən dolaşar”, yəni tələsən adamın otəyi ayağına dolaşar. Məncə məsələni soyuqcanlıqla həll etmək lazımdır.

– Yox, Saleh! – deyə İnci qəti etiraz etdi: – Komsomolçu heç zaman qorxmaz. Mən bu saat gedib bütün məsələni özek katibinə danışacağam. Bu gün onun məsələsini həll edirik, bu gün gənclər günüdür. Beynəlxalq gənclər günü bilirsinizmi, nə deməkdir? Beynəlxalq gənclər günü bütün dünya inqilabçı gəncliyinin birliyi, mübarizə

birliyi günüdür. Bu gündə yaxşı komsomolçu düşmənin maskasını yırtıb parçalamalısınız. – Mən gedirəm, – o, ayağa qalxdı, mən də durdum. – Axşam saat yeddiddə klubdakı iclasa gəl. Səni orada gözləyəcəyəm. Hələ bəlkə nümayişdə də birlikdə olduq. Mən zavodlarla bir sırada gedəcəyəm. Məni tap, yaxınlaş, bir yerdə gəzərik.

Otların arasından qaça-qaça getdi və gözdən itdikdə dönüb yenə dedi:

– Axşam kluba gəl!

Getdim. Klubun elektrik işığı ilə parlayan salonu, yaşıl ağaclarla örtülmüş balkonu gənc qızlarla, oğlanlarla dolu idi. Uzaqdan səhnədə çalınan pianonun üreyin içinə qədər yayılan səsi gəlirdi. Bu ses dalğalanaraq yarpaqların arasında dolaşır və sonra gənc qızların saçlarının arasından glizləndirdi. Hamı gülür, hamı sevinirdi.

Nə qədər gözdəmsə İncini tapa bilmədim. Ortada durub oyan-buyana baxmağa başladım. Keçib gedən qızlar mənə toxunurdular.

– Yoldaş, bağışla!

– İcazə verin, a yoldaş!

İncini tapa bilmədiyim üçün mənasız yerə dayanmaq istəmədim. Onun gəlib-gəlmədiyini soruşduqdan sonra çıxıb gedəcəkdim. Bu məqsədlə bir tərəfdə gülə-gülə söhbət edən üç qıza yaxınlaşdım. Qızların üçü də mənə tərəf döndülər. Mən qızardığımı hiss etdim, yalnız bu sualı verə bildim:

– Bağışlayın, İnci burada yoxdur ki?!

Qızların üçü də birdən güldü. Mən daha berk qızardım. Ortada duran uzunbov, qaragöz bir qız dedi:

– Burada mirvari var, yaqut var, heyif ki, inci yoxdur.

– Xeyr, mən o incini demirəm. Bizim İncini soruşuram.

– Sizin İncinin harda olduğunu biz bilmirik. Ancaq onu bilir ki, bizim qızların hamısı inci kimidir.

Mənə də yavaş-yavaş danışmaq cürəti gəldi.

– Mən elə o inci kimi qızlardan birini axtarıram.

O qız bir az qabağa gəlib gülə-gülə dedi:

– O inci kimi qızlardan biri mən. Nə sözlünüz var, deyin!

Mən burda dolaşdım. Cavab tapmadım. Onlar güldülər. Bu zaman mən özümü tamam itirdim. Birdən-birə elə bil qollarım ikiqat artıq

uzandı. Onları haraya qoymaq lazım gəldiyini bilmədim. Ayağım bir-birinə dolaşa-dolaşa salondan çıxdım...

Klubun qabağında dayandım.

Pianonun səsi uzaqdan eşidilirdi. Kim isə ağ dillərin üzərində özünün bütün hissələrini, həyəcanlarını gəzdirirdi. Kim isə bu dilsiz ağacı danışdırır və bütün dərdləri, qəmləri toplayaraq bu ağ dişləri ağıladır.

– O inci kimi qızlardan biri mən, nə deyirsiniz?..

Nə üçün mən bu sual qarşısında danışa bilmədim? Nə üçün qollarımı açıb sinədoluşu nəfəs aldım və “mən də sən kimi gəncəm, mənim də sənə qədər bu gülüşdə, bu nəşədə haqqım var” demədim? Aciz olmaq bu yeni həyatda uduzmaq deməkdir. Gülüşə gülüşlə, göz yaşlarına qəhqəhə ilə cavab verməsən, alnında “aciz” damğası həmişə qaralacaqdır.

– Saleh!..

Dönüb İncini yanımda gördüm. O qədər sevimli, gözəl, o qədər şən idi ki, onu buradaca qucaqlamaq istəyirdim.

– Nə olub yeno? Oyuncağını qırılmış uşaqlar kimi dodaqların büzüldü?..

– Heç... səni axtardım, tapa bilmədim, getmək istəyirdim...

– Səhnədə idim. Sənin axtardığını Süsən mənə xəbər verdi.

Mənim danışmadığımı və bir az qızardığımı görərək o, sözlənmə davam etdi:

– Süsənin səndən xoşu gəlib. Mənə deyir ki: “Utancaq, yaraşığı bir oğlan gəlib səni axtarırdı, mən zərəfat elədim, acıqlanıb gətdi”. Sən doğrudanmı acıqlandın? Utanma, gəl yuxarı. Səni Süsənlə tanış edəcəyəm. Sonra bu gecə komsomola qəbul var, həmişə Beynəlxalq gənclər günü münasibəti ilə ümumi iclasda bitərəf gəncləri komsomola qəbul edirik. Gedək, ərizə yaz, sən də komsomola gir, istəyir-sənmi?.. Gəl, utanma! – deyər qollarımdan tutub məni pilləkənlərdən yuxarı çəkməyə başladı. Birdən ikimiz də dayandıq, mən soruşdum:

– Soltan məsələsi necə oldu?!

Onun sifəti dəyişdi.

– Kontrol komissiyonuna xəbər verdim, – dedi, – sabah bizi ora çağıracaqlar. Səni də çağıracaqlar. Mən bir adam ilə düşməyim, düşdümü – yaman düşərəm. İndi sən görürsən mən ona neylərəm. Gəl!

Çıxdıq yuxarı.

– Süsən!..

– ...

– Bizim oğlanın dili yoxdur, danışa bilmir. Adı Salehdir..

Görüşdük. Süsən əlimi sıxdı və İnciyə tərəf çevrilib dedi:

– Cəmiyyətdən kənarda qalıb, ona görə utancaqdır. Bayaq “İnci” deyib dad ələyirdi. Deyirəm, ayrı bir İnci sənə tapım, razı olmur.

İnci mənim port olacağımdan qorxub sözü dəyişdi. Əvvəlcə Süsənə müraciət etdi:

– Süsən, – dedi, – bizim oğlan komsomola ərizə vermək istəyir...

Sonra da dönüb mənə dedi:

– Sən bu saçəkəsik qızı nə bilirsen? Fatma, Tükəzbanlardan deyil ha... Kollektiv özək bürosunun üzvüdür.

Süsən fərəhlə gülümsəndi, mənə müraciətlə dedi:

– Ərizəni yazmırsınızmı?

– Xeyr, yazmamışam.

– Komsomola girmək istəyirsinizmi?..

– Bəli, istəyirəm.

İnci mənim çiynimdən vurub bərkdən saqqıldadı:

– Ay aman, bir nəzakətə bax. Sözlünü “xeyr” ilə başlayıb “bəli” ilə qurtarır... ha... ha... ha...

– İnci, Salehi port eləmə!

Bu sözlər məni doğrudan da sıxdı. Utandığımdan yanaqlarımın yandığını hiss etdim. Yenə qollarım uzandı, onları qoymağa yer tapmadım, özümü bu vəziyyətdən qurtarmaq üçün qapıdan çıxmaq istədim, İnci qolumdan yapışdı:

– Gəl bura, gəl. Qızların zərəfatından qaçma. Gedək ərizə yaz.

Bir otağa gətdik. Burada məni bir stolun arxasında oturdular. Əlimə qələm verdilər, qabağıma kağız qoydular. Ərizəni yazdım.

İnci dedi:

– Altına qol çək!..

Ərizənin axırında qol çəkdim.

– Tarix qoy!..

Ərizənin axırında bugünkü tarixi qoydum...

– Hə, indi dur gedək. İclası başlayırlar... Utancaqlığı at! Özünü bir komsomolcu kimi apar...

Salonun qapısından girəndə qarşıma Leyli çıxdı. Bayaqlı təh-qirdən sonra onun ömürlük mənimlə düşmənlə olacağını gözləyirdim.

Ancaq yox, elə olmadı. Məni bu qızlarla bir yerdə görə kimi dayandı. İnciylə Süsənə salam vermədi, mənə şikayət dolu bir salam verdi. Biz dayanmadıq, yolumuza davam etdik. Leyli arxadan çığırdı:

– Saleh, dayan! – dedi, – bir dəqiqəliyə... sənə sözüm var.

Mən müterəddid qaldım. İnci qolumdan tutub dedi:

– Gəl, gəl, ləngimə.

Biz böyük kütlənin arasına qarışdıq. Qabaq sıralar tamam tutulmuşdu. Hələ iclas başlanmamışdı. Səhnədə tanımadığım adamlar vardı. Süsən mənim orizəmi özək katibinə vermək üçün getdi. İnci ayaqlı qulağıma dedi:

– Səni səhnəyə çağıranda özünü itirmə. Bütün həqiqəti – atanın kim olduğunu aç, söylə! Qorxma, həqiqətin heç bir ziyanı olmaz.

– Məni səhnəyə də çağıracaqlar?

– Əlbəttə, lazımdır. Cürətli ol, utanma... Səni əl çalaraq keçirəcəklər...

Ürəyimə böyük qorxu düşdü. Hələ ömrümdə bu qədər camaat içərisində olmamışdım. Hamısı genc... Hamısı danışa bilən, ağıllı... mən bunların qabaqlarında nə cür səhnəyə çıxacaq və nə danışacağam? İndidən bədənimə tər basdı, mənə ətrafdakı adamların hərəsi bir əjdaha kimi gəlirdi.

– İnci!

İnci, artıq qayıdıb öz yerində oturmuş Süsənlə nə isə danışdı.

– İnci!

İnci Süsənə rahat yer vermək üçün mənə daha da yaxınlaşdı və qolumdan tutub üzümə baxdı:

– Nə var?

– İnci, səhnəyə çıxmasam olmaz?..

– Olmaz, olmaz. At çadranı başından. “Çadra daloy” eşitməmişmi? Bu saat durub camaata elan edərdəm ki, burda bir qız var, hələ çadrasını atmayıb.

– İnci, mən axı hələ heç danışmamışam.

İnci birdən ayağa qalxdı, Süsənə dedi:

– Mən gedirəm, görüm uşaqlar necə oldular. Sən Salehlə otur, qayıdırəm.

Süsən ilə yanaşı oturduq...

İclası başladılar. Kim isə ucaboylu bir kişi qırmızı stolun dalında durub əlindəki zəngi üç-dörd dəfə çaladı. Sonra Beynəlxalq gənclər gününün əhəmiyyətindən danışmağa başladı.

Arxadan mənə bir balaca kağız uzatdılar. Süsən ilə bir yerdə açıb oxuduk. İncə xətt ilə yazılmışdı: “Saleh! Səni balkonda gözləyirəm. Leyli”.

Rəngim ağardı. Bir söz demədim. Süsənin yanında bu kağızı oxuduğuma peşman oldum. Kağızı parça-parça edib atdım. Süsən gülümşəyərək dedi:

– Eşqi vurub topuğuna... ding-ding dingildədir qızı...

Mən cavab vermədim. Sədr hələ danışdı. İclasdakılar səssiz qulaq asırdılar. Uzaqdan maşın dəyirmanının səsi gəlirdi.

Sərin, xəfif bir külək açıq pəncərədən içəri girir və Süsənin saçlarını dalğalandırırdı.

Mənə ikinci bir kağız verdilər. Oxumayıb, cırıb atmaq istədim. Süsən qoymadı. Güclə əlimdən alıb açdı. Kağızda yazılmışdı:

“Saleh!.. İndi yanıma gəlməsen, peşman olacaqsan. Sonra o yanındakı qızın nazik dodaqları sənə qismət olmayacaq. Soltan budadır, mənim bir ömrümə müntəzirdir, özünə yazığın gəlsin. Balkonda gözləyirəm, Leyli”.

Süsən mənə baxmayaraq yavaşdan dedi:

– Əxlaqsız...

– ...

İnci qayıdıb öz yerində oturdu. Güllə-güllə üzümə baxdı. İkimizin də nəşəsiz olduğumuzu görüb əvvəlcə nə isə soruşmaq istədi. Ancaq soruşmadı. Səhnədən danışan adama diqqətlə qulaq asmağa başladı.

Sədr başlanğıc sözünü qurtarıb rəsmi hissiyə aparmaq üçün heyət seçdi. Heyətə Süsən də seçildi. O, durub səhnəyə getdi. Sədr mürəzzəciyə söz verdi.

Mürəzzəci kök, qaraqas bir oğlan idi. Sözlər ağzından tökülə-tökülə danışmağa başladı.

İnci yavaşdan qulağıma pıçıldadı:

– Dur çıxmaq balkona. Mən bunun mürəzzəsinə dinləyə bilmirəm.

Çıxdıq balkona.

Bir stulda ikimiz oturub, qaranlıq dinləməyə başladıq... Hava sakit idi. Balkonun dörd tərəfini bürüyən süyüd ağaclarının yarpaqları külək qarşısında su şırıltısının səsinə verirdi. Uzaqdan, səmanın dərnliliklərindən şən ulduzlar bizə göz vururdu.

İnci nə isə düşündürdü. Mən onun saçları ilə oynayırdım. Gecə sakit idi. Dəyirmanın müntəzəm səsi gəlirdi. Bu səs mürəzzəcinin uzaqdan gələn səsinə qarışır və onun sözlərini itirib batırırdı.

– Saleh!.. Sən hələ uşaqsan.

– Nədən bildin?

O cavab vermədi. Yəni sakit dayandıq... Balkonun hər tərəfi qaranlıq idi. Bizim bu qısa danışğımızdan sonra balkonun o biri başında nə isə bir şey hərəkət etdi və bizə doğru yaxınlaşdı. Lap yaxına gələndə tanıdım. Leyli idi. Ürəyim bərk döyünməyə başladı.

Leyli bizə yaxınlaşb özümüzə diqqətlə baxdı və əllərini belinə qoyub dedi:

– Bəs belə?!

Cavab gözləməyərək sürətlə balkondan çıxdı... Bu qadın qorxulu bir kabus kimi başımın üstündə dolaşır və mənə rahatlıq vermirdi. Əsəblərim o qədər gərginləşmişdi ki, onu tapıb boğmaq və boş qaranlığa çırpmaq istəyordim.

– Saleh!.. Sən hələ uşaqsan!

– Nədən bildin?!

– Ürəyinin döyüntüsündən.

– ...

– Ürəyin, Leylinin qorxusundan, maşın dəyirmanı kimi döyünür.

– ...

– Saleh, yuxulayırsan nədir?

– Mən çox bədbəxtəm, İnci!

– Birinci ərizə Saleh Əkbər oğlunundur... Özü buradadırmı?

İkimiz də birdən ayağa qalxdıq. Bu sədrin səsi idi. Məruzə bitmişdi, sədr qalın, gür səsi ilə komsomola keçənləri çağırırdı.

– Saleh Əkbər oğlu buradadırmı?

İnci mənim qolumdan dardı:

– Tez ol səsinə çıxart, de ki, burdayam.

– ...

– Burda yoxdurmu?

– Tez ol... Səsinə çıxart!

– Saleh Əkbər oğlu?

– Burdayam.

Hamı dönüb mənə baxdı. Səhnəyə nə cür gətdiyimi bilmədim. Bütün salondakılar, səhnədəkilər gözümə kiçildi, qara bir kölgə şəklini aldı.

– Üzünü camaata çevir, tərcümeyi-halını danış!

Mən özümü camaata çevirdim... Salon gözümə qaranlıq bir səhra kimi görünürdü. Dodaqlarım açılmırdı. Elə bil büsbütün danışq qabiliyyətimi itirmişdim.

– Tərcümeyi-halını danış!

Məni isti tər basdı. Salondakı qaranlıq yavaş-yavaş işıqlandı. Gözümə tərəpənən, danışan, gülən adamlar göründü. Yerdən kim isə qışqırdı:

– Atası molladır.

Bu, Soltanın səsinə oxşayırdı. Mənim ürəyimə elə bil xəncər soxdular.

– Yoldaş, vaxtımız azdır. Tez ol!

Mən bütün cürətimi toplayıb danışmağa başladım.

– Yoldaşlar!.. Atam molla deyil, azançdır. Özümüz də fəqir olmuşuq. Bizi tanıyanlar nə cür yaşadığımızı yaxşı bilirlər. Mən danışmaq bacarmıram.

Səhnədən düşdüm.

Məni soyuq tər basdı. Sıraların arası ilə getdikcə söz atırdılar.

– Uşaq tərəyib...

– Şəfa toridir, ayılar.

İnci gülürdü. Yanında oturdum. Üstümdən ağır bir yükün götürüldüyünü, yüngülləşdiyimi hiss edirdim.

– Yoldaş komsomolçular! Saleh Əkbər oğlu haqqında danışmaq istəyən varmı?

İnci, bir qəhrəman kimi yerindən sıçradı:

– Mən danışmaq istəyirəm.

Sədr onu saxladı:

– Yoldaş İnci! – dedi, – Yaxşılığına danışmaq lazım deyil. Kim ölcəyinə danışmaq istəyir.

Qabaq sıradan bir adam ayağa qalxdı, gür səsle dedi:

– Mən danışmaq istəyirəm.

Bu, Soltan idi. Hamının nəzər-diqqəti ona cəlb olundu. O, vüqarla səhnəyə çıxdı, danışmamışdan qabaq bir az sükut elədi ki, salondakılar sakit olsunlar. Sonra danışmağa başladı.

Başladı, nə başladı. Hər kəlməsi bir çökic kimi mənim başıma dəyirdi. Bu qədər böhtan, bu qədər yalan mən ömrümdə eşitməmişdim. Deyirdi ki, mənim atam molla olub, guya onun üç-dörd arvadı var. Əxlaqsız olub, hələ mollalıq zamanı zöhrəvi xəstəliyə

tutulduğundan indi dəli olub. Mənim özümə gəldikdə yabançı ünsürəm, məni komsomola qəbul etmək bir ilan balasını göyörçin yuvasına salmaq kimi şeydir. Qəraz, çox danışdı... Bir çox sözlərini tuta bilmədim. Bədənimin ösməsini duymasınlar deyə durub dəli kimi balkona çıxdım... Sərin külək üzümü sillelədi. Daha ondan sonra içəridə nə olduğunu bilmədim.

– Öldür, canım qurtarsın.

Elə bil beynimdə gözən bu sözü mənə qaranlıqdan da kimso dedi. Qəlbim bu qaranlıq kimi qaraldı. Söyüd yarpaqları pıçıldılarını kəsərək məni dinləməyə başladılar.... Ürayım qabardı, şişdi, birdən cavan oğlu ölmüş kimsəsiz dul arvadlar kimi hönkürtü ilə ağlamağa başladım. Üzüm, əllərim cəhənnəm kimi qızgın idi. Göz yaşları məni boğurdu.

Göz yaşları... Elə bildim ki, atam söyüd ağacından baxaraq gülür; mənə "vəfasız, vəfasız" deyir. Atamın üzü Leylinin əyri üzünə çevrilir... Sonra söyüd budaqları uzanır. Uzanır... damcı-damcı göz yaşı şəklində süzülür...

– Öldür... özünü öldür... canın qurtarsın...

Özümü öldürməmi?... O zaman mənə bütün bu qaranlıq qəh-qəhə çəkib gülməzmi? "Axmaq" deməzlərmi?

– Sən kimsən ki, özünü öldürürsən?... Sənin meyitin üstündən sultanlar, leyililər adlayıb keçəcək və yenə öz keşlərini sürəcəklər. Sən ölməmişdən unudulmuşan. Öləndən sonra adın "axmaq" olaraq qalacaq. Yox, yox... bir Soltan kimi rəzilin, alçağın qarşısından qaçaqmaq, özünü öldürmək yaramaz. Yaşa!.. Çarpış!

Söyüd yarpaqları pıçıldadı.

– Yaşa!.. Yaşa!..

Yaşamaqmı?... Soltanın ağır yumruğu başımın üstündən qalxmaz ki, yaşayım? Nə ilə yaşayım? Mənim kimi iki kəlmə sözü yan-yanə düzməyi bacarmayan, birinci hücumdan qorxub qaçan bir axmaq nə ilə yaşasın? Yaşamaq mübarizədir. Mübarizəni mən kimdən öyrənirəm?

Söyüd yarpaqları tərpendi. Atam elə bil söyüdü budaqlarında durub mənə pıçıldadı:

– Vəfasız... vəfasız...

– Yox, ata, yox, mən heyfimi yalnız səndən almalıyam. Mən sənə, sənənin keçib gəldiyin yola, o mühitə, o adamlara vəfalı qala bilməyəcəyəm. Mən səndən ayrılmasam, səni yixməsam yaşaya bilmərəm.

– A yoldaş, burda yuxulama, çıx bayıra. Dur!

Salon boşalmışdı. İclas qurtarmışdı. Klubdan nişanlısını basdırmış adamlar kimi çıxdım. Evə gəldim.

O, evdə idi. Yatırdı. Qapıları açıq qoymuşdu, evin düz ortasına yığılıb yatırdı. Pəncərədə zəif bir çırağ yanırdı. Divarların kağızları sökülmüş, taxçaları, rəfləri toz basmışdı.

Mən hələ indiyədək diqqət etməmişdim. Atamın saqqalı pambıq kimi ağarmışdı. Boğazı incəlmiş və göy damarları meydana çıxmışdı. Boğazı bir tutamlıq olmuşdu. Bu bir tutamlıq boğazı mən kobud barmaqlarımla sıxacağam və bütün intiqamımı çıxaracağdım.

Qapını bağladım. Pəncərənin pərdəsini saldı. Otaq daha da qorxulu bir şəkil aldı. Qollarımı çirmədim. Üzü quylu yatan atama yaxınlaşdım... Lap yaxınlaşıb əvvəlcə onun qeyri-müntəzəm nəfəs almasına diqqət etdim. Gözlərimdən bir damla yaş onun yanaqlarına düşdü. Əlim boğazına gedərkən titrəməyə başladım.

Atam haqqında olan bütün xatirələrim birdən-birə gözümün qabağından keçdi... Rast üstə oxunan Quran... Yamaqlı səslə çəkdiyi münacat... Anamın üstündə axıtıldığı göz yaşları...

Atam qımıldandı, gözünü açdı və məni yanında görəndə qırxıb yerində oturdu. Üzümə diqqətlə baxdı, qəmgin sifəti qırıxdı...

Atam güldü. Qolumdan tutub məni öz döşünə sıxdı, saçımın üstündə.

Nəçə illərdən bəri idi ki, atam ilk dəfə mənə bu cür məhrəbanlıq göstərirdi. Ancaq onun bu nəvəsi tez bir zamanda marağa çevrildi.

– Saleh, – dedi, – xəbərin varmı?

– Nədən, ata?

– Sabah bayramdır.

– Nə bayramı?

– Novruz bayramı... Anana tapşırıram, sabah xörək bişirsin. Evə tez gələrsən oğul, yaxşımi?..

Qolumdan tutub bərk sıxmağa başladı. Mən onun yanından uzaqlaşmağa çalışırdım. Pəncərədəki çırağ yavaş-yavaş sönür, otaq qaranlıqlaşdı. Atamın gözləri dəhşətli şəkildə alırdı.

Birdən o, qorxu ilə məndən soruşdu:

– Salehi görmədin ki?

– Hansı Salehi?

– Mənim oğlum Salehi...

Mən bu sözü eşidən kimi cəld ağaya qalxdım. O da ildırım kimi durdu və döşümdən tutdu:

– Hani mənim oğlum? – deyə, çıxırmağa başladı: – Soltan, ver mənim oğlumu!

Mən dinnədim. O:

– Atan mənim başımı yemək istəyirdi, sən də oğlunun dalınca düşmüşən? Əl çək ondan, əl çək...

Sonra o, təkə Soltana yox, hamıya müraciət etməyə başladı:

– Əl çəkin mənim oğlumdən, əl çəkin... Siz onun üreyini mənəndən öğürüldünüz. Siz onu mənim əlimdən aldınız.

Bir az yaxamdan tutub silkələdi, sonra dayandı. Ağzından köpük gəlməyə başladı. Bədəni əsdi, quru taxta kimi yerə yığılıb kəsik-kəsik nəfəs aldı.

Yuxu dərmanını güclə onun boğazına axıtdım. Bir azdan sakit olub yatdı.

Səhər tezdən darvazamız bərkədən döyülməyə başladı. Durub tələsik açdım. Gördük bir həkimdir, iki sanitar, atamı xəstəxanaya aparmağa gəliblər. Yəqin İnci xahiş eləyib.

Mən bunun – atamın aparılmasının çox çətin olacağını güman edirdim. Belə fikir eləyirdim ki, atam öz faciəsini böyük bir məzəhəyə çevirməsə, həkim əlinə yaxa verməz. Ancaq elə olmadı. O, həkim, sanitarları görən kimi tez yerindən qalxdı, geyinməyə başladı. Özünü elə aparırdı ki, guya bunların gəlməyini çoxdan gözləyir və haraya isə vacib bir yerə tələsir. Qapıdan çıxanda mənə sarı döyüb yavaşdan pıçıldadı:

– Ananı tək qoyma, tez-tez yanına get...

Beləliklə, bu qədər dərindən və əzablı yara çox asanlıqla kəsilib atıldı. Mən, nəhayət, öz keçmişimdən qopa bildim.

O, gedən kimi mənə böyük bir həvəs, qüvvə əmələ gəldi. Otazın pəncərəsini, qapısını açdım, içəridə nə qədər zirzibil vardısa hamısını atdım. Taxçaları, rəfləri təmizlədim, yeri şüpdürdüm. Ev təmizləndisə də dəyirman kimi boş qaldı. Hiss eləyirdim ki, mən ikinci dəfə dünyaya gəlirəm. İnsan yarananda heç bir şeyi olmur, budur mənimki də yoxdur. Təkəm... çıpaq və tək... Hələ yaxşı danışmaq da bilmirəm, gəzmək də... bunların hamısını həyat mənə

öyrədəcək... Ancaq bir fikir məni rahat qoymur. Dünən atam məni Soltan bilib yaxamdan tutduqda, nə üçün çığırdı. “Atan mənim başımı yemək istəyirdi, sən də oğlunun dalınca düşmüşən?” Bu, nə deməkdir? O, Soltanı hardan tanıyırdı? Soltan kimdir? Nə üçün bu yeni həyatda o, yalnız o, məni qoymur ki, geyinim, adam arasına çıxım, danışmaq, gəzmək öyrənirəm, rahat, doyunca nəfəs almağı bacarım.

Bu suallar məni hər dəqiqə narahat edirdi. Bu suallar məni gəzməyə, dolanmağa da qoymur, yeridicə ayaqlarıma ilisirdi.

Evdən çıxdım. Düz darvazamızın yanında İncinin anasına rast gəldim. Oğlunun elindən tutmuşdu, haraya isə gedirdi. Uşağı tərtemiz geyindirdilər.

Mən onları görən kimi əvvəlcə “Rahat olun, atamı apardılar, rahat olun” deyə çıxırmaq istədim. Sonra, bu fikrimdən daşındım. Onlarda heç bir günah yoxdur. Həyatın qanunu belədir; normal ilə anormal rastlaşanda hər zaman toqquşma olur.

Görməməzliyə salıb yanlarından keçmək istədim. Ancaq təəcübümə rəğmən İncinin anası məni saxladı. Həyatında ilk dəfə o məni mehriban baxışlarla süzüb gülümsünərək soruşdu:

– Necəsən, ay bala?

Mən bu cür xoş rəfləri gözləmədiyimdən cavab verməkdə gecikdim. O, dərdimdən susduğumu başa düşüb tez dedi:

– Bilirəm, çox kədərliyə. Atanı xəstəxanaya aparıblar... Eybi yoxdur. Tez sağalıb gələr. Dəlilik də zəkəm, qızdırma kimi xəstəlikdir. Müalicə edərsən, sağalar. Elə mənim bu oğlum da dəlisovdur. Aparıram məktəbə, müəllim də həkim kimi bir şeydir, bunu orda yaxşıca müalicə edəçəklər.

Mən onun qarşısında “bəli, əlbəttə” deyərək dayanmışdım. O, keyli danışdı, sonra getdi.

Tini bulurmaq istəyirdim ki, kimə məni səslədi.

Dönüb gördüm, Səfəf xaladır, çəpərdən boylanıb məni çağırır.

Yaxınlaşdım.

Görüşə bilmədik, çəpərdəki tikanlar mane oldu. Səfəf xala dedi:

– Qapıdan keç, həyətə gəl... səni mən çoxdandır görmürəm.

Onların həyatında, İncigilin evyanının altında oturduq. Bir az ordan-burdan danışdıqdan sonra mənim yenə yadıma atamın dünən Soltan haqqında dediyi sözlər düşdü.

Səfəf xala köhnə arvadırdı, bizim ailəmizi lap çoxdan tanıyır. Bəlkə bu sirri o açar?..

Açdı.

Bütün məsələ mənə məlum oldu. Məlum oldu ki, bu ailə bizim həyatımızın yolunda bitmiş tikan koldur. Düz yolun ortasında bitmiş və gəlib-gedənin ayağını dəşməkdən, qanatmaqdan başqa heç bir şeyə yaramayan, təbiətin tüfeylisi olan bir tikanı təsvir etməyə dəyməz. Onun adı üstündədir: "tikan".

...Saat on ikidə kontrol komissiyonuna getdim. "Kontrol komissiyonu" dedikdə mən nədənsə hər otağında hirsli, dalaşqan adamlar oturmuş, qışqırq-bağırqdan qulaq tutulan bir yer təsəvvür edirdim. Ancaq tamam əksinə imiş. Sakit bir idarədir. Qoca, ağsaç, ancaq yanaqları qıpqırmızı, gümrə bir kişi məni gülə-gülə qarşıladı, qarşısındakı stullardan birində oturtdu.

Bir az keçmədi ki, Soltan içəri girdi. Qoca kişi onu da gülə-gülə qarşıladı, onu da nazakətlə oturtdu. Leyli gəldi, eyni hərəkət təkrar olundu. İnci gəldi, eyni hərəkət yenə təkrar olundu. Mən düşündüm ki, yaqın bu idarədə gülə-gülə ağıladır, pambıq ilə baş kəsirlər.

Hamı toplandıqdan sonra söhbətə başladıq. Danışq əvvəlcə çox sakit gəldirdi. Soltan sübut etməyə çalışırdı ki, İnci öz işi ilə onu (bir idarə rəhbəri kimi) qane etmir, nə bilim, özünü yaxşı aparmır, nə bilim hörməti yoxdur... Bu cür xırda-xırda addımlıqdan sonra, pilləkənləri yuxarı qalxmağa və bununla məvazi olaraq səsinə də ucaltmağa başladı. Dünənki məktubda yazılanların hamısını dedi. Ən yuxarı nöqtədə "əxlaqsızdır" sözünü qışqıraraq dayandı.

O danışmağa başlayanda qoca kişi gülmürdü. Ancaq sonra daha gülmürdü. Ən axırda isə son qışqırığa ayağa qalxıb dedi:

– Çığırma, mən yaxşı eşidirəm.

Leyli eyni ilə onun sözlərini təkrar etdi. Ancaq qışqırığı ilə başladı, get-gedə söndü və sonra nə isə bir neçə cümlə deyib oturdu. Ancaq "əxlaqsız" sözünü ağzına ala bilmədi. Yəqin öz adını özgeyə deməkdən qorxdı.

Leylidən sonra mən başladım.

Əvvəla onun İnci ilə pis rəftarından, iş bəhanəsilə idarəyə çağıraraq ona sataşmasından və rədd cavabı aldığı üçün onun öleyhinə min böhtan yazmasından danışdım. Sonra isə Leyli ilə aralarındakı əlaqəni nəql etdim. Mənim bu sözlərim Soltana elə təsir elədi ki, az qala elə oradaca yumruqla üzümə hücum edəcəkdə. Ancaq mən

qorxmadım... Həyatımda ilk dəfə qorxmadım. Gözümə dəv kimi görünən Soltan artıq bu son günlər balacalanıb cücə boyda olmuşdu. Mən onun kim olduğunu, hansı yuvanın quşu olduğunu indi daha yaxşı bilirdim. Sonra əsas mətləbə keçdim.

Atadan-anadan yetim qalmış, küçələrdə böyümüş bir oğlan iş tapmaq üçün kəndbəkənd gözərək, nəhayət, qonşu rayonda dövlətli bir tacirin yanında nökrə durmuşdur. Tacir əzəzil, zalım bir adamdır. Bu oğlanı döyür, söyür, incidir, oğlan ağasından bir qəpik mizd almır. Ancaq buna baxmayaraq bir qarın çörəyi belə ona doyuncə vermirlər.

Neçə il o bu əzabə döyür, nəhayət, səbir kasası daşır, baş götürüb qaçır və gözəl səsi olduğu orda-burda oxuyub bir tikə çörək qazanmağa başlayır. Tacir onu addım-addım təqib edir, dilsiz-ağızsız bir qulunu itirdiyi üçün o, rahat dayana bilmir, hər yandan bəndi-bərənə kəsir və bütün həyat yollarını bağlayır.

Oğlan yalnız məsciddə qaçdıqdan və ondan daha güclülərinin əlinə düşdükdən sonra təqibdən yaxasını qurtara bilir.

Tacir Soltanın atasıdır, yetim oğlan isə mənim atamdır.

Tacirin bir oğlu var. Ticarətdə atasına kömək eləyir, uzaq şəhərlərə gedib satmaq üçün mal gətirir. Ticarətin ən rəvac vaxtında, gəlgəhəlin, gətirəgətirən ən şirin vaxtında inqilab güclü bir tufan kimi onların başlarının üzərində əsir. Ata bu tufanın qarşısında dayana bilmir. Oğul isə öz aylıq kursda oxuyub müəllimlik etməyə başlayır. Sonra onu müəllimlikdən kənar edirlər. "NEP"¹ dövründə dükən açır, tezliklə bu dükəni də bağlamalı olur. Dost-aşnalarının vasitəsilə işə girir, həmkarlar ittifaqına daxil olur.

Ata nökrəçilikdən qaçmış yetim oğlanı yalnız məsciddə qədər təqib etmişdi. Oğul, özündən qorxdığı üçün onu məsciddə də dinc qoymur. Onu da təqib edir. Onun oğlunu da... əvvəlcə ağzını yummaq üçün öz qanadı altına alır. Sonra bir balaca etiraz olaməti hiss edən kimi onu ləkələməyə, izləməyə başlayır. Tacirin oğlu Soltandır, ləkələnən isə mən.

¹ Rusca "Yeni İqtisadi Siyasət" in abreviaturası

– Yalandır... qırmızı yalan...

– Kəsin onun səsinə...

– İltifaq üzvünü təhqir eləyir...

Soltan bu sözləri deyərək gücü gəldiyi qəder çıxırırdı.

Bütün danışdıqlarımızı gülə-gülə dinləyən, yalnız qışqırıqdan xoşlanmayıb qasqabağını turşudan qoca kişi ayağa qalxıb bərkdən deyirdi:

– Yoldaşlar, çıxırmayın, mən yaxşı eşidirəm.

Ancaq ona qulaq asan yox idi. Mən var gücümle dartıb Soltanın üzündəki pərdəni cırmışdım. Onun əsil siması həmişə belli olmuşdu. Odur ki, dənizdə boğulan adamlar kimi, ora-bura əl atır, üzüb birtəhər sahilə çıxmağa çalışırdı.

Mən o qədər həyəcanlı idim ki, onun nə çıxırdığını, nə sübut etmək istədiyini başa düşmürdüm. Mən ilk dəfə öz həyatımda böyük bir cəsarət göstərmişdim. Bu, qəhrəmanlıqdan çox qorxudan olmuşdu. Otağa salınmış quş çıxış yolu tapmaq üçün özünü pəncərəyə çırpdığı, qab-qacağı qırdığı kimi mən də Soltanın güclü əllərini yaxamdan qopartmaq üçün dirnağımla, dişimlə mübarizə etməyə məcbur olmuşdum.

Ancaq heç güman etməzdim ki, bu tozanaq tez bir zamanda yata bilər. Bizi gülə-gülə qarşılayan qoca kişi, gülə-gülə də yola saldı. Dinlədi, dəftərində nə isə qeyd etdi və hamımızın əlini sıxaraq dedi:

– Gedə bilersiniz.

Soltanın da əlini sıxdı. Mən güman edirdim ki, ona artıq heç kəs salam verməyəcək. Ancaq o, qorxa-qorxa girdiyi bir idarədən sevinərək çıxdı və Leyli ilə qol-qola getdi.

İnci əsəbi idi. "Görürük, baxarıq" kimi sözlər deyərək tez göz-dən itdi. Mən yenə tək qaldım.

İdarəyə gəldim. İçəri girəndə qapı yanındakı lövhədə mənim haqqımda bir əmr yazıldığını gördüm. Oxudum. İşdən çıxarıldım. Əmr məkinada yazılmışdı.

Elə ordanca geri dönmək istədim, Leyli qabağıma çıxdı. Mənə əyri-əyri baxıb dedi:

– Vəfasız.

Mən bir söz deməyib keçdim. O, qayıdıb qolumdan tutdu və hirs, qəzəb dolu bir səslə, acıqlı bir ifritə səslə dedi:

– Bu hərəkətlərin sənə çox baha tamaml olacaq. Bu gözəl başın sənə bədəninin üstündə qalmayacaq.

Mən ona heç bir cavab verməyib geri qayıtdım. Həyatımız, evimiz suyu sovuşmuş deyirman kimi səssiz və boş idi. Ağacların kölgəsində, kolların yanında fikirli-fikirli gəzinməyə başladım. Ayaqlarımın altında şax otlar əzilib qırıq-qırım olurdu. Xəzəllər şikayətlə səslənirdi. Yalnız meyvəsi dərilməmiş ağaclar sükut içində dayanmışdı.

Eve getdim. Otaq məni dərin, rütubətli bir sükut ilə qarşıladı. Bu zaman darvazamız döyüldü. Açdım. Mənə bir kağız gətiriblər, məhkəməndir. Soltanı nəhaq ləkələmək istədiyim üçün məni məhkəməyə çağırırlar. Günahkar mənəm, tələbkər Soltan...

Ürəyim dənizdə, kağızı əlimdə tutub uzun zaman bir yerdə dayandım, heç bir qərara gələ bilmədim. Bu zaman qapımız yenə döyüldü. Bu dəfə gələn iki məhkəməçi idi. Guya mən idarədən nə isə oğurlamışam. Soltan şikayət edib.

Evi axtardılar. Axtarış bir dəqiqədə qurtardı, çünki evdə heç bir şey yoxdur. Atamın köhnələrini atmışam, özüm isə hələ təzə heç bir şey qazanmamışam. Məhkəməçilər bir şey tapa bilməyib getdilər.

Ürəyim dənizdə. Mübarizə, dəhşətli bir mübarizə başlanmışdır. Mən öz zəif vücudumla bu mübarizəyə hazır deyiləm. Soltan məni məhv etmək istəyir. Ondansa qoy özüm...

Ürəyim dənizdə. Şəfəq açılıb, ordan iri, bir çörək bıçağı tapdım, bıçağın ucu şişdir. Mən kitablarda oxumuşam. Sol əldəki qırmızı qan damarını kəsəndə insan çox tez və rahat ölür. Budur, bu bıçağın iti ucu mənim qanla dolu ürəyimi bir anda boşalda bilər.

Ancaq burda yox, orda, anamın yanında.

Bıçağı cibimdə gizlədib evə son dəfə nəzakətlə çıxdım. Fikrən ağaclarla, otlarla vidalaşdım. Yavaş addımlarla küçəyə və ordan da qonşunun həyatına keçdim. Bədənim yanır, əllərim ayaqlarım titrəyirdi. Son dəfə İncinin səsinə eşitmək üçün onların evinə yaxınlaşdım. Belə bir söhbət eşitdim.

İnci deyirdi:

– Ana can! Mən lap başımla cavab verərəm ki, Saleh oğurluq etməz. Amma o, yazığı bu gün biabır elədi.

Anası ona nə sual verdisə İnci dedi:

– Guya, dəmir sandığı açılıb, bayram üçün alınmış ipəyi götürüb, bir az da pul aparıb...

Mən bu sözləri eşidən kimi yavaş-yavaş geri çəkildim və hasarı aşılıb küçəyə çıxdım.

Artıq qaranlıq düşmüşdü. Hər tərəf qaranlıqdı. Ürəyim dənizdir, elə bil bütün kainat mənə sızır. Yavaş-yavaş qəbiristanlığa çıxdım. Qaranlıqda anamın qəbrini tapdım, baş daşını qucaqlayıb oturdum, bıçağı çıxartdım. Ancaq bu zaman kim isə mənim qulağıma əylilib dedi:

– İntiqam lazımdır, intiqam.

Bəlkə bu, anamın səsidir, tükərlərim ürpərdi, elə bil bütün bədənimdə qarışıqlar gəzməyə, elə bil minlərlə pişik ürəyimi cırmaq-lamağa başladı.

Ondan daha yoğun səs qulağıma dedi:

– Mübarizə lazımdır... İntiqam və mübarizə...

Qorxudan tər məni basdı, ayağa qalxdım, qaça-qaça qəbiristanlıqdan çıxdım. Qulağıma cürbəcür səslər gəldi. Elə bil bütün ölümlər başlarını qaldırıb qəhqəhə ilə mənə güldülər.

– Ölməyi asanmı sanırsan? – dedilər – yaşamaq da çətindir, ölmək də... Ölüm insanın ömrünün sonunda olmalıdır. Sən həyatdan qaçmaq, ölüməmi pənah götürmək istəyirdin?

Uzun zaman bu səslər qulağımdan getmədi. Ordan, qəbirlərdən, ölümdən uzaqlaşmaq üçün bütün küçələri gəzir və izimi itirməyə çalışırdım.

Nəhayət, bir yerdə nəfəsimi dərmək üçün dayandım, bura, haman mən işlədiyim idarə idi.

Soltanın otağından işıq gəlirdi. Yaxınlaşdım, içəriyə baxdım, orda üç nəfər vardı, Soltan və ondan başqa iki nəfər. Mən tanımadığım adamlar. Əllərində nə isə vardı. Gözümü aynaya diqqətlə baxdım. Əllərindəki ipək idi... Bayraq üçün alınmış ipək və pul. İpəyi ölçür, kəsir, pulları sayıb bölüşdürürdülər...

Nəyləyim? Kimə xəbər verim?

Bunu düşündükdə içəriyəki sükut pozuldu. Pəncərədən baxıb gördüm ki, bir-birlərinə çığırlar və o iki nəfər Soltanı hədələyir. Bir əzdan aralarında vuruş başladı. Mən bıçağı çıxarıb içəri girdim. Bu zaman o iki nəfərin sürətlə çıxdıqlarını gördüm. Mən açıq qapıdan otağa girdikdə gördüm ki, artıq iş-ışdən keçmişdir.

Şəhərdən məlum oldu ki, axşam idarədə Soltanı bıçaq ilə öldürmüşlər. Bu xəbər bir dəqiqədə şəhərə yayıldı. Hiss elədim ki, ətrafdakılar mənə şübhə ilə baxırlar. Bu şübhə sonra get-gedə artdı, böyüdü... Axırı onunla qurtardı ki, mənə həbs etdilər.

Hec eybi yoxdur. Həqiqət elə bir şeydir ki, harda olsa adamın imdadına çatır. Nə qədər boyaq işlədirsən işlət, ağ üz qalıda bil-məzsən. Qızıl paslanmaz.

II

Bu hadisədən dörd ildən artıq bir vaxt keçmişdir. İndi mən yeni tikiləcək qəşəbənin texniki təyin olunmuşam.

Eynilə o günlər kimi bir gündür. Bayramdır, inqilab bayramı... Yəni klub ağzına kimi doludur. Deyən, gülən, danışan... Gənclər oynayırlar, oxuyurlar... Ancaq o mən gördüyüm adamlar artıq büsbütün dəyişmişlər. O, komsomolçular indi partiyaçı, böyük fəal işçi olublar.

Mən yenə balkonda durub söyüd yarpaqlarının şirin səhəbtələri qulaq asıram. İclasın başlanmasına hələ yarım saat var... Yəni də maşın dəyirmanı səhnədə çalışan pianonun səsinə qarışıq.

Burdan uzaq dağlar görünür. Qəbiristanlığın daşları başlarını qaldırmış kimi durur və gurultulu şəhəri dinləyir. Bu daşlardan başlayaraq xatirəmin silsiləsi açılır.

Milis qabağında gətdiyim küçələr, həbsxana, müstəntiq, prokuror... mənim sözlərimə əvvəlcə inanmadılar. O iki nəfər kimdir? Bu səhəbt onlara nağıl kimi gəldi. Sonra isə kələfin ucu açıldı. Canilər tutuldular, mən tamamilə bəraət qazanaraq azad edildim.

Ondan sonra artıq sakit bir həyat başlayır... Tələbəlik həyatı, ailə həyatı. Bu cür söyüdlərin dibində dərslər hazırlamaq... Oxumaq... mütaliə... evə gəlib məsud xoşbəxt bir ailə görmək.

Bunlar mənə indiki mövqeyimə gətirib çıxartdı, bunlar mənə irəliyə aparacaq...

– Saleh! Dur uşağı aparıb yasılay ver, mən tələsiyəm.

– Sən mənə lap arvad elədin, ay İnci!

Söyüd yarpaqları pıçıldadı. Piano bərkdən güldü. Maşın dəyirmanı daha da bərkdən işləməyə başladı.

MİRZƏ İBRAHİMOV

(1911-1993)

Tanınmış nasir, dramaturq, ədəbiyyatşünas və publisist Mirzə İbrahimov Cənubi Azərbaycanın Sarab şəhəri yaxınlığında Evə kəndində doğulmuşdur. Yeddi yaşı olanda atası və qardaşı ilə Bakıya gəlmişdir. 1919-cu ildə atası vəfat etmiş, 8 yaşlı uşaq bir tika çörək pulu qazanmaq üçün Balaxanı və Zəbrat kəndlərində muzdluq etməli olmuşdur. Azərbaycanda Aprel çevrilişindən sonra o, fabriq-zavod məktəbində oxumuş, 30-cu illərdə Azərbaycan Dövlət Elmi Tədqiqat İnstitutunun itillik hazırlıq şöbəsində, sonra SSRİ EA Şərq-şünaslıq İnstitutunun aspiranturasında təhsil almışdır.

Əmək fəaliyyətinə yeniyetmə yaşlarından başlayan M.İbrahimov zavod fəhliliyindən akademikliyə qədər yüksəlmişdir. Gənclik illərində o, Naxçıvan MTS siyasi şöbəsi "Sürət" qəzetinin redaktoru, M.F.Axundov adına Azərbaycan Dövlət Opera və Bəlet Teatrının direktoru, XKS yanında incəsənət işləri idarəsinin rəisi vəzifələrində çalışmışdır. 1941-ci ildə Sovet Ordusu sıralarında Cənubi Azərbaycana getmiş, Təbrizdə "Vətən yolunda" qəzetinin məsul redaktoru işləmişdir. Ordudan tərxis edildikdən sonra Azərbaycan xalq məarif komissarı (1942-46), Yazıçılar Birliyi İdarə Heyətinin sədri (1946-50), Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti sədrinin müavini (1946-50), Respublika Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri (1954-58), Azərbaycan Yazıçılar Birliyi İdarə Heyətinin birinci katibi (1965-75), sədri (1982-87), Asiya və Afrika Ölkələri ilə Sovet Hamraylıq Komitəsinin sədri (1977-89) vəzifələrində işləmişdir.

Yazıçı həm də istedadlı alim-ədəbiyyatşünas olmuşdur. O, 1945-ci ildə Azərbaycan EA-nın haqiqi üzvü seçilmiş, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda direktor və şöbə müdiri vəzifələrində çalışmışdır. Ədib Azərbaycan SSR əməkdar incəsənət xadimi (1941), SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1950), Azərbaycan SSR xalq yazıçısı (1961), Azərbaycan SSR Dövlət mükafatı laureatı (1965), Beynəlxalq Nehru mükafatı laureatı (1979), Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1981) fəxri adlarına layiq görülmüş, dəfələrlə SSRİ və Azərbaycan SSR Ali Sovetlərinin deputatı seçilmişdir.

Görkəmli yazıçı 1993-cü il dekabrın 17-də Bakıda vəfat etmiş və Fəxrli xiyabanda dəfn olunmuşdur.

Mirzə İbrahimov bədii yaradıcılığı XX əsrin 20-ci illərində şeir yazmaqla başlamış, lakin ədəbiyyat tarixində nasir və dramaturq kimi məşhurlaşmışdır. Onun "Gələcək gün", "Böyük dayaq", "Pərvana", "Pərvizin həyatı", "Fırtına qusu", "Güləbətin" kimi roman və povestləri Azərbaycan nəsrinin klassik nümunələri sırasına daxildir.

ZƏHRA

Həsən iyirmi ildən artıq idi ki, Bakı neft mədənlərində fəhləlik edirdi. O, inqilabçı-fəhlələr arasında yaşamasına baxmayaraq, keçmiş həyata möhkəm bağlı idi: mövhumata inanar, namaz qılmaq, oruc tutmaq kimi köhnə adətlərdən əl çəkməz, ictimai işlərdən kənarda gəzərdi.

Bununla belə, o, zəhmətkeş adam idi, əlinin əməyi ilə yaşayardı. Çar dövrünün bütün əzablarını görmüş Həsən 18-19-cu illərin dəhşətli aclığına dözmüş, keçmiş ağaların zulm və soyğunçuluğunun şahidi olmuşdu. Bunun üstündür ki, hər zaman Şura hökumətindən razılıq edirdi: "Çox yaxşı hökumətdir. Öz hökumətimizdir, yoxsulun, əli qabarlığın hökumətidir..." deyər, onun uğrunda hər fədakarlığa hazır olduğunu bildirirdi. Çətinliklərə də dözərdi. Kooperativ dükanlarında ərzaq şeyləri az tapılmağa qətiyyətlə şikayət etməz, narazılıq göstərenlərə hər yerdə hücum çəker, hökumətin siyasətini həmişə müdafiə edirdi. Lakin Həsən Şura hökumətinin yalnız bir siyasətindən razı ola bilmirdi:

– Hər gözəlin bir eybi olduğu kimi, bizim hökumətimizin də bir eybi var. Dinə-şəriətə zidd gedir. Birca bunun səbəbini anlamıram, – deyib gileylənərdi. Həsən, xəyalən də olsa doğma hökuməti ilə ixtilafa girmək istəməyərək, hər şeyin tezliklə düzələcəyinə ümid edirdi, özünü inandırmağa çalışırdı ki, hökumətin din və mövhumat əleyhinə olması öləri bir yanlışlıq nəticəsidir. Gec-tez hökumət başında olan yoldaşlar öz səhvlərini başa düşəcək və haqq yoluna qayıdacaqlar. Lakin yeni bir hadisə Həsəni tamamilə çaşdırdı. Həyat onu arzuolunmaz və acı bir həqiqətlə üz-üzə gətirdi: mövhumata qarşı mübarizə soyumamış, cədra əleyhinə kampaniya başladı. Bununla da Həsənin səbir kasası dolub daşdı:

– Bu da sözdür? Sənin arvadların cədrasında nə işin var! Hökumətsən, hökumətliyini elə! Qoy kim necə istəyir, elə də gözsün. Bəs hüriyyət, azadlıq harda qaldı!..

"Məhv olsun mövhumat!" sözünün dalınca "Rədd olsun cədra!" sözünü eşidəndə Həsən belə qənaətə gəldi ki, bu iş hökumət işi deyil, dünyanın axırı gəlib çatıb, imanın zühuru yaxınlaşdı! Həsən başa düşmürdü ki, ölkədə sosializm quruluşu gündən-günə canlanı, qarşısına çıxan bütün maneələri kökdən yıxıb dağıdırdı. Bu

qüvvətli bir axın idi ki, öz təbii məcrasına düşmüşdü. Köhnə dünyanın hakimiyyətini, zülm və zorakılığını yıxdığı kimi, çürük əxlaqını, geriliyini və cəhəlatını da yıxacaqdı. Həsən burasını anlamır və bərk təlaşa düşürdü. Həttə ürkədən sevdii hökumətin bu tədbirlərinə qarşı çıxır, ürəyi ağrıya-ağrıya mübarizəyə girişirdi. Anlaya bilmirdi ki, öz çürük düşüncələrilə bu qüdrətli axının qarşısını alıb, onun cərəyanını yavaşlada bilməyəcək! Əksinə, müqavimət göstərdikcə yeni və daha ağır zərbələrə məruz qalır, həyat onu gündəngünə sıxırdı. Bunun da səbəbi o idi ki, arvadı Zəhra, daha əvvəl olduğu kimi onun dediklərinə kor-korənə itaət etmək istəmədi.

Ər-arvad və din məsələsində Həsən köhnə ata-baba yolu ilə gedənlərdən idi. Hər gün işdən çıxıb evə çatan kimi arvad çəkmələrini çıxartmalı, ayaqlarını yayda sərin, qışda ılıq su ilə yumalı idi. Həsən buna adət etmişdi. Beləliklə, neinki arvadını, hətta özünü də alçaldığını görmürdü. Arvadı isə bunu görməyə başlayır və içəridən dolub-boğulurdu. Doğrudur, hələ ki, Zəhra ərinin heç bir sözünü iki eləmir, ömrindən çıxmırdı. Ancaq halındakı dəyişikliyi də gizlədə bilmirdi. Zəhrənə nə qədər müti olsa da əvvəlki Zəhra deyildi. Həsən bunu açıq hiss edirdi. Zəhra susub-dolduqca Həsənin şübhələri dərinləşirdi.

Həttə üç gün əvvəl Zəhra işdən gəlməş ərinin ayaqlarını yumaq istəmədi, iri qara gözlərini süzdürüb dedi:

– Səhərdən paltar yuyub, ütü çəkmişəm, qollarım düşür! Su həzirdir, buyur özün yu...

Həsən tüklü ayaqlarını yumayıb, elə o cür başmağın içinə saldı və qaşqabağını sallayıb düşündü. Düşündükcə də başında min dürtü qara fikirlər oyanırdı, şübhə, yaz dumanı kimi artaraq onu boğub öldürürdü. Zəhranın hər hərəkətində bir başqalığ müşahidə edirdi: “Görəsən kim arvadın saqqızını oğurlayıb? Yazıq türkəsəyə adamdır, birdən keçər bir cüvəlləğinin əlinə, yıxar evimi, papağımı vurur yərə, ciyərim od tutub yanar, əlim bir yerə çatmaz. Vaxt ikən olac etmək lazımdır!” Bu fikirlə Həsən arvadını güdməyi qərara aldı. Doğrudur, bu fikir başına gələndə qorxusundan titrədi, elə bil ki, birdən qabağına canavar çıxdı. Axı neçə illik birgə həyatları ərzində onların arasında gizlin bir şey olmamışdı. Biri o birindən xəbərsiz bir addım atmamışdı. İndi isə buna məcbur idi. İnsanını etibarına lənət!..

Hər halda başqa çarə yox idi, çünki Həsən nə qədər soruşdu ki, “arvad nə var, niyə gözüme özge cür dəyirsən?” – Zəhra “bir şey yoxdur”, – deyib durdu. Buna görə də Həsən ayaqları əsə-əsə bir gün arvadını güddü.

Evden çıxanda dedi ki, “işə gedirəm, bəlkə bir az da həmişəkindən gec gəldim. Ya da sabahacan gəlmədim. Yoldaşım nasazdır. Onun da vaxtını mən çəkəcəyəm”. Arvadına belə dedi. Özü isə evdən çıxıb bir az aralı su bucdakasının dalında gizləndi. Kaş heç gizlənməyəydi, ya da elə oradaca qızları sinaydı, güdən yerdə gözləri kor olaydı. Nə isə olacağı çarə yoxdur – gizləndi və gözlədi. Qapıları açılanda az qaldı özündən getsin: Zəhra çadrasız, qapıdan çıxıb hara isə yollandı. Həsən istədi atılıb onun saçlarından tutsun, ayaqlarının altına salıb təpikləsin. Lakin özünü saxladı. “Görək hara təşrif aparır”. Bu fikirlə onu təqib etməyə başladı. Zəhra arxayın yeriyirdi, yan-yörəsinə də baxmırdı. “Qızlarını sındırmasam, heç kişi deyiləm”, – deyib Həsən onu güdə-güdə irəliləyirdi. Az gedib, çox gedib Zəhra balaca, ikitəgəl qapıdan içəri girdi. Həsən bu evi yaxşı tanıyırdı. Burada Firuzə adlı bir gənc müəllimə yaşayırdı. Həsənin ondan zəhləsi gedirdi. Çünki o, ata-anasının yolundan çıxmış, saçını kəsdirməklə komsomolka paltarını geymiş, dəfələrlə Həsənlə qadın azadlığı mövzusunda mübahisə etmişdi. Firuzə bir neçə dəfə Həsəngilə gələrkə Zəhranı savadlandırmaq istəmişdi, Həsən isə ona mane olmuş, qapısından qovmuşdu.

– Yuyulmamış çömçə kimi hər yerə soxulma, ay bac!

Firuzə isə gülümsəyərək:

– Eyb etməz, mənsiz də Zəhra ayılacaq! – demişdisə də bir daha onlara gəlməmişdi, Həsənin ürəyinə əbədi bir qorxu salaraq getmişdi. Həsən hər gün namaz üstündə özüne yaxın olan qadın və qızların Firuzə kimi olmaması üçün Allaha yalvarırdı:

– Özün bunları pis yoldaş saxla, ilahi!

Lakin indi məlum olurdu ki, Allah neinki başqalarını saxlaya bilməmiş, Həsənin öz arvadına da kömək etməmişdi. Zəhra, Firuzəyə qoşulmaqla, onun getdiyi yola düşmüşdü. İndi Həsən nə edə bilərdi? Arvadı döysün, söysün, ayağı altına salıb özizdinsin? Yox, bunu bacarmayacaqdı, həm qorxurdu, həm də ki, Zəhraya əl qaldıra bilməzdi. “Sağ olsun ki, başqaları kimi ayağı əyrilik eləmir. Arvad yanına gedib, yazı-pozu öyrənir, – deyib özüne təsəlli verdi. – Gələ, danışaram, deyərəm, getmə, vossalam!”

Bu fikirlə evə qayıdıb, səbərsizliklə Zəhranı gözleməyə başladı.

Lakin Həsən evdə rahat otura bilmədi. Hər dəqiqə bir ilə çevrilib, qurtarmaq bilmir, onu sıxır. Sanki evin divarları da daralmış, havası qurtarmışdı. İndi Həsən elə gəlirdi ki, Firuzə Zəhraya yalnız yazı-poza öyrətməklə qalmayacaq, üzünü açıb, həyasını qaçıracadır: "Elə hər yekə biabırçılıq bu sayaq başlayır. Əvvəlcə yazı-poza, axırda da namussuzluq! Arvadı bu yoldan qaytarmaq lazımdır, vössəlam!"

– A kişi, nəyin vössəlamını edirsən? – deyə Zəhra birdən içəri girib həm boğuldu, həm də titrək səsle soruşdu və cavab gözlemədən əlavə etdi, – bəs sən bu gün gəlməyəcəkdin?!

Həsən istədi yumruğunu qaldırıb endirə arvadın təpəsinə, hətta yumruqlanmış əlini havada yellədi, lakin öz yumruğunu öz sinəsinə vurub mırıldadı:

– Öldürmə məni, Zəhra!

Zəhranın ona yazığı gəlirdi:

– Nə olub, ay Həsən, niyə bu rəngə düşməsən, bu nə sözlər deyirsen?

– Tez cavab ver görüm, bu saat haradan gəlirsən? Hansı xarabada ayaq döydürdün? Məni yatırıb kimin yanına qaçırsan?

Zəhraya elə gəlirdi ki, Həsən bayaq qaldırdığı yumruğu indi çırpdı başına. Gözləri qaraldı, səbri tükəndi. Hər dəfə Həsən acıqlananda başını aşağı salıb duran Zəhra, bu dəfə dik saxladı, ərinin gözünün içinə baxdı, həm də üsyankar bir təvrlə baxdı:

– Firuzəgildə idim!

– Orada sənə nə işin var? Nəyin itib tapa bilmirsən?!

– Heç nəyim itməyib, Firuzədən dərslər alıram.

– Nə dərsləri?! Ərin üzünə durmaq, arı-namusu atmaq dərsləri, hə?

– Yox, Həsən. Ağillı-başlı kitab dərsləri.

– Sənə kim icazə verdi, kim?!

Zəhra cavab verməyib, balaca otağın qab-qacaqla dolu ləməsinə tərəf yeridi. Həsən onun qabağını kəsib qolundan tutdu:

– Söz soruşuram, cavab ver, de görüm, kimdən icazə alıb, o abırı-sızın yanına gedirsen?

Zəhra qolunu çəkib yabançı, anlaşılmaz bir səsle:

– Heç kimdən, özumdən, – dedi, – mən qul deyiləm ki!

Həsən şapalaq yemiş kimi qıpqırmızı qızardı. Arvad ona meydan oxuyurdu, bundan böyük namussuzluq olmazdı! Əqli başından çıxmış halda, özü bilmədən Zəhranı vurdu. Zəhra ağlamadı, qışqır-

madı, geri də çəkilmədi, gözlərindən ildırım çaxdığı halda, durub Həsənin ikinci şilləsini də gözlədi. Həsən hiss etdi ki, əlini bir də qaldırsa, daşa çırpacaq, ev-çiyi uçulacaqdır. Əli titrəyib yanına düşdü, nə isə boğazı tutuldu, nəfəsi darıxdı, acizlikdənmi, peşmançılıqdanmı qohorlənədi, gözləri dolanda evdən çıxdı, hara isə tolosir kimi küçə boyu sürətlə baş alıb getdi...

Bir-iki dəfə adamlarla döş-döşə gəlirdi, az qala bir arvadı vurub yıxacaqdı. Arvad yana durub:

– Kişinin başına hava gəlib, ayağının altına da baxmır ha! – dedi.

Həsən bu sözləri eşitməyib gedir, Xəzrinin müqavimətini qırırdı. Xəzri də onu döyəcəyir, dalanların başında şiddətlə üstünə atılaraq yavaşımaya məcbur edirdi. Bütün bunlara baxmayaraq, o bir an da fikrindən ayrılmırdı: "Nə etməli? Arvadla başlanan bu cəngicidən axırını hara çıxarmalı?" Ömründə Həsən belə çətin məsələyə rast gəlməmişdi. Zəhranı sevdiyinə baxmayaraq, boşayardı. Eşqini ürəyindən çıxarıb atar, namussuzluğa razı olmazdı. Ancaq boşamaq mümkün deyildi. Elə bil ki, beş yaşlı oğlu Hüseyn bir oğl ilə anasının yaxasına suvaşıb, o biri əlini atasının boynuna salaraq onları bir-birinə çökür, "buraxmaram" deyib qışqırırdı. Həsən uşaqcanlı idi. Hüseynin göz yaşına dözə bilməzdi. Özü yetimlik çəkmişdi, anasızlığın nə olduğunu bilirdi. Oğlunun ögeylər qapazı və tənəsi altında böyüməsini razı ola bilmirdi...

– Yox, Hüseyni anasız qoymaq günahdır!

Zəhra ilə yaşamaq da mümkün deyildi. Yəni arvad peşman olsa, təvbə etsə, Həsən günahından keçər, hətta bu hadisəni unudardı. Olub, olmamış olsun! Ancaq hiss edirdi ki, Zəhra təvbə etməyə oxşamır. Buna görə də nə qədər düşündürsə, bir qərara gələ bilmirdi. Bu ziddiyyətli fikirlərlə gəlib vəğzələ çıxdı. Qatara minib, şəhərə getdi. Şəhərdə isə heç bir işi yox idi. Dolışıq fikirlərlə küçüləri boş-boşuna gəzərək günü axşam elədi. Sonra toqmar mədən dairəsinə, öz evinə qayıtdı. Bu fikirdə idi ki, indi arvad soyuyub, hər halda peşmandır, onun yolunu gözləyir. Lakin evdə heç də təəssüv etmədiyi bir hal qarşısına qaldı.

Zəhra otaqda yoxdu, hətta lampa da yandırılmamışdı. Həsən lampanı yandırdıqda ilk gözüne dəyən oğlu Hüseyn oldu. Uşaq bir künədə boynunu burub yatmışdı. Sanki üzünə yetimlik kölgə salmışdı. Həsənin ürəyi daha da sıxıldı. Qeyri-ixtiyari olaraq dodaqaltı söyləndi:

– İşə düşmədik, qardaş!

Həsən pəncərə qabağında oturub düşüncəyə, gah özünü danlayır, arvadın əvvəlcədən qabağını almadığı, işi bu yerə gətirib çıxardığı üçün peşmançılıq çəkir, gah da Zəhranın dalınca deyirdi: "Yaxşı deyiblər "adamin yerə baxanı, suyun lal axanı", gör birdən necə partlayıb qaynadı!"

Bələ düşüncəsinə baxmayaraq, Həsən gözəlçiyirdi ki, indicə Zəhra qapını açıb içəri girecək. Ancaq Zəhra gəlib çıxmadı. Nə o gün, nə sabahı, nə də üçüncü gün evə qayıtmadı. Həsən üçün cəhənnəm əzabı ilə dolu olan bir həftə gəlib keçdi. Zəhradan heç bir xəbər çıxmadı. "Olmaya arvadı öldürdülər! Belkə bu Firuzə salıb onu lotu-potunun çənginə. Mən yatmışam, dünyadan xəbərim yoxdur". Bir azdan sonra Həsən bu fikirdən əl çəkdi. "Yox, insaf yaxşı şeydir, Zəhra bir adama gözünün ucu ilə baxan deyil. Mələk kimi bir şeydir. Necə olsa da o yollara düşməz. Bəs bu harada ola? Əlbəttə, Firuzə bilir. Heç kəs bilməz də, ona məlumdur! Evin yuxılsın bu arvadın kəbinini kəsən kor Abbasi! Nə bəd qələmin varmı", - deyib dolaşıq fikirlər əlində qalmış Həsən bir az da Molla Abbasın dalınca qarağadı.

İndi Həsəni hər şeydən çox sinsidən balaca Hüseyn idi. Gündüzlər uşaq anasızlığa bir təhər dözürdü. Cürbəcür oyunlarla başını tovlamaq olurdu, amma elə ki axşam gəlirdi, iki ayağını bir başmağa qoyub yatmaq istəmir: "Ana, ana!" deyə ağlayır, məsum gözllə atasına baxıb, zəriyirdi: "Ana, ana, ana..." O zəndiqə da Həsənin ürəyi bir tikə olur, dilim-dilim döğənirdi:

- Mənim evim yuxılsın, körpənin günahı nədir?! - deyib başına döyür, uşaq öldən düşüb, gözlləri yumulana qədər qucağında gəzdirirdi, - indicə anan gələr, bala. Anası gəl, gəl, gəl!..

Axırda Həsənin olacı kəsildi, bir gün Firuzənin yanına gətdi, ona hədə-qorxu gəldi.

- Mən səndən şikayət edəərəm, səni tutduraram! - dedisə də, Firuzəyə bir təsir edə bilmədi.

Firuzə ala gözlləri ilə onu süzüb gülümsədi:

- Həsən qardaş, hələ ayılmamısən, get gözllərini yaxşı-yaxşı yu, ayıl, gəl. Belkə dünyanı görəsən!

Həsən tələb etdi:

- Mən səndən Zəhranı istəyirəm, uşağımın anasını!

- Uşağın anası deyir ki, mən qul deyiləm, adamam! O yerdə ki, hörmətimi saxlamırlar, ora ayaq basmamam... Daha bəsdir!

Firuzə çox sözlər dedi, ancaq onların heç biri Həsənin yadında qalmadı. Yəni heç başa düşmədi ki, nə deyir. Daha acıqlı, daha pozğun fikirlərlə evinə qayıtdı və Zəhradan ümidini kəsməyə başladı. Fikri onda oldu ki, balaca uşağı ovundursun, anasızlığını ona unutdursun: "Neyləyim, elə bilərəm taun gəlib arvadı aparıb" - dedi və bütün fikrini uşağa verməyə cəhd etdi. Hər axşam onu yanına salıb evlərinin yanındakı klubla aparardı. Əlbəttə, heç şey anlamasa da musiqi, rəqs və hay-küy uşağı cəlb edər, oylendirər. Beləliklə, Həsən özü də hiss etmədən klubun yolunu tanıdı. Orada nəinki müsamirələri, yavaş-yavaş danışq və mühazirələri də dinləməyə, yeni-yeni adamlarla tanış olmağa başladı. Klubun işçilləri balaca Hüseyni sevdilər, hərsi onu bir tərəfə aparır, yanında oturdu, gözdirir, şəkillər göstərirdi. Həsən də oturub tamaşalara baxır, faydalı sözlər eşidirdi. Bütün bunlar tədriclə onun fikrinə təsir göstərməkdə idi. Bir sözlə möhvumat və köhnə fikirlərlə dolu başında qərribə bir inqilab yarırdı. O, anlamğa başlayrdı ki, qadın haqqında eşitdiyi köhnə sözlər, çox da yaxşı deyil. Ona demişdilər ki, qadın örinin quludur, qiyamətə də örinin dalınca gedəcəkdir. Bu sözlərin gülünc və mənasız olduğunu anladıqca öz hərəkətlərini pisləyirdi. "Mən nə qədər yaramaz iş tutmuşam. Zəhra kimi arvadı da vurmaq olarmı?"

Beləliklə, aylar gəlib keçdi, Zəhra evə qayıtmadı. Doğrudur, o, ara-sıra qonşular vasitəsilə uşağını çağırtdırır, sinsinə basıb qızdırır, gözlləri yaşarmış halda uşaqdan ayrılırdı, bütün yalvarışlarına baxmayaraq, evə qayıtmırdı.

Zəhra uşaqla elə vaxtlarda görüşürdü ki, Həsənlə rastlaşmasın. Həsən bunu hiss etdikcə, arvadının ürəyini necə yaralamış olduğunu bildi. Bu fikrə gəldi ki, Zəhra heç zaman onu bağışlamayacaqdır. Belkə yeni bir arvad alsın. Yox! Hüseyni ögey anaya vermək insafsızlıqdır. Belkə pis adam çıxdı, uşağı döyüb sinsidən, məhv edə. Yaxşısı budur ki, tutduğu əməlin cəzasını özü çəkisin, ömrünün axırına qədər beləcə yaşayıb, birçə oğlunu böyüdü, boya-baş çatdırar. Neyləsin, hərsin həyatda bir qisməti var. Həsənininki də belə oldu...

Bu fikrə gəlib təleyi ilə barışdığı zaman Hüseyn bərk xəstələndi. Haradansa uşağı göy öskürək tutdu. Həkimlər onu daim açıq havada gəzdirməyi məsləhət gördülər. Xəstəliyinin təsirindən olmalıdır ki, Hüseyn çox şıltaqlıq edir, tez-tez ağlayır, öskürək öldən salanda isə göyərək durur, məsum baxışlarını atasına dikərək, sanki

kömək istəyirdi. Həsən hiss edirdi ki, uşağa xüsusi qayğı lazımdır. Ana qayğısı! Bunu heç bir şeylə əvəz etmək mümkün deyildi. Doğrudur, ata və anasının arasındakı uşurumu hiss etmiş kimi, son zamanlar Hüseyn artıq "anamı istəyirəm" – demirdisə də, ata bu arzunu onun baxışlarında oxuyaraq daha artıq əzab çəkirdi...

Evdən getdikdən sonra, Zəhranın özünü necə aparması haqqında Həsən əlaltından məlumat yığmağa da başlamışdı. Hamı bir ağrıdan onun namuslu, çalışqan və çox bacarıqlı bir arvad olduğunu deyirdi. Hətta Əli Bayramov klubundakı yaşlı qadınlardan biri özünü Həsənə tutub ağ-ağına dedi:

– Ay kişi, adam da belə arvadı əldən qoyar?! Heç ağlın yoxdur. Sənin kimi kişinin qulağının dibini yağlayım.

– Mən həya-abır bilməyən arvadın ayağına getmərim! – deyə Həsən yalandan da olsa özünü dardtı.

– Kaş ki, hamı Zəhra kimi təmiz və həyalı-abırlı olaydı! Eləsinin ayağına getmək də kişinin ucalığıdır.

Əvvəlcə qulağını deşən bu sözlər, zaman keçdikcə Həsənin xoşuna gəlir, ona yeganə çıxış yolunu göstərirdi. "Axı adam da öz əlilə vurub öz dibərini dağıdarmı? – deyə düşünürdü, – indi ki, Zəhra belə ürəyi təmiz, ağlı başında arvad çıxdı, lap ayağına da gedərəm, qabağında ikiqat da olaram!" Həsən Zəhranın yanına getməyi qərara aldı. Zəhranın bəhanəsi də bu olacaqdı ki, "uşaq xəstədir, gəl analıq elə, mən bacarmıram". Bu fikirlə evdən çıxmaq istəyəndə qapı açıldı, Zəhra içəri girdi. Həsən yenə də onun gözələrində bir intizar və tələş görürsə də, mənasını anlaya bilmədi: acıqımı, günahkarlıqımı, qorxaqlıqımı ifadə edirdi? Yox, Həsən orada barışmaz bir qəzəb görüb susdu, uşağın yatağını göstərib:

– Uşaq xarəbdir, Zəhra, xarəbdir!..

Özü də öz səsinə qorxdı, – bu nə iniltidir, gücsüzlükdür! Arvadın qabağında ağlamayacağam ki! Amma doğrudan da göz yaşı boğazında duyuləndi, az qaldı Həsəni boğsun. Təkrar etdi:

– Əldən gedir, Zəhra!

– Bilirəm, çşidib gəldim, işə də getmədim.

Zəhra uşağın başını qucaqlayıb alnından öpdü. Hüseyn gözünü açıb anasını görəndə, qeyri-ixtiyarı qollarını açdı, onu qucaqladı:

– Ana...

– Can bala! – deyib Zəhra onu bir də oxşayıb öpdü.

– Getmə, ana, qal yanımda! – deyib Hüseyn yerindən dikəldi...

– Qalacağam, qalacağam, gülüm... Sən sağal, qalacağam.

Lakin bir həftə sonra Hüseyn sağalmağa başlayanda, öskürək qayıtmağa üz qoyanda, Zəhra yığışıb evdən çıxdı. Həsən həyətdə onunla qarşılaşdı. Geyimindən və təhər-töhüründən məsələni anladı:

– Hara, Zəhra?

– Fərikə, dorse... Mənim yolum başqadır, sənininki başqa, Həsən. Mən sən dəyənləri edə bilməyəcəyəm.

Həsən çox şeylər demək istədi, hətta Zəhranın qolundan tutub yalvarmağa, üzr istəmək də ürəyindən keçdi. Ancaq nə danışa bildi, nə də əlini tərpətdi. Birdən-birə səadətini itirmiş adam kimi ümitsiz və çaşqın halda həyətin ortasında donub qaldı, işıq kimi sossizco çökilib gedən Zəhranın dalınca baxıb düşündü: yaxşı deyiblər ki, ürək bir şüşədir, sındırdın, yamamaq olmaz...

Zəhra da əvvəllər bu fikirdə idi. Həsənin əl qaldırmasını və təhqirənə sözlərini heç cür uda bilmirdi. O hələ savadsız və kəsib atasından uşaqlıqda eşitmişdi ki, insanı vurmaq olmaz. Kötök heyvana yaranıb, insana yox! Kim ki, şapalağa dözdü, görək adamlıqdan əl çəksin!

Bu fikir Zəhrada yenilməz bir qürur oyatmışdı. Ərinin danlağına, haqsız tələblərinə dözər, həya və ismət namınə sözə qaytar-mazdı, indi də Həsənin o hərəkətlərini bağışlayırdı, üstünə əl qaldırmasını isə heç cür bağışlaya bilmirdi. Lakin zaman keçib, hirsini və acığını soyutduqca dərinə düşüüb deyirdi: "Neyləsin yazıq. Cəhalet gözünü bağlamışdı. Nə görür, nə başa düşürdü! Heç nə! Amma özü düz adamdır, mənə də ürəkənd istəyirdi. İnsaf da yaxşı şeydir, dili olmasa da ürəyi var!" Məhz buna görə də uşağı Həsəndən alıb aparmaq fikrinə düşmüdü. Övladından uzaq yaşamağın ağırlığına dözdü, lakin yaxşı hesab etdiyi adama sağalmaz yara vurmaqdan çəkindi. İndi Zəhranı evə qayıtmağa qoymayan, tərəddüd içində saxlayan başqa şübhələr idi: "Görəsən səhvini başa düşübümü? Görəsən uşaq əldən saldığı üçün, ürəyi darıxdığı üçün barışmaq istəyir, yoxsa günahını anladığı üçün? Gedərəm, bir də gördün iki həftə keçməmiş başlandı köhnə həvaları çalmağa. Onda nə dözo bilərəm, nə də çıxıb gedə bilərəm. Deyirlər, bu arvad oyun oynayır, görək özümü odlayam".

Zəhranın bu tərəddüd və iztirablarını anlamış Firuzə bir gün onunla açıq danışdı:

– Bilirsen, Zəhra, mən özümü sizin qabağınızda, yəni sən və Həsənin yanında günahkar bilirəm. Görək səhvimi düzəldəm.

Zəhra heyrlə xilaskarına baxdı:

– Bu nə sözdür, Firuzə?! Mənim gözümlə açan sən olmusan. Qiyamətə qədər unutmamam...

– Gözünü açmışam, amma ərindən, evindən, uşağından ayırmışam. Elə edə bilmədim ki, bu göz faciəsiz açılaydı. Bu da mənim qusurumdur, təcrübəsizlikdəndir.

– Yox, Firuzə, günahın kökü dərinidir, qabağımızı kəsən uçurum böyük idi, bu faciəyə köhnə dünyanın qara qüvvələri səbəb oldu.

– Hər halda mən sizi barışdırmalıyam. Görək sən evinə qayıdasan. İndi sən ictimai bir qadınsan, savadlanmışsan. Həsənə də təsir etməlisən. Evi yıxmaq asandır, tikmək çətin.

– Mən nə edə bilərəm?!

– Qayıt evinə, vəssalam...

Bu təklif Zəhraya ağır gəldi, Həsən "qal" deyəndə rədd etmişdi, indi özü necə durub gedəydi, bu hərəkət onu Həsənin gözündən salmazdı?

– Yox, Firuzə, bunu məndən tələb etmə. Mən necə özbaşına geri qayıda bilərəm?!

Firuzə yoldaşını anlayıb təkid etmədi, başqa yollar axtarmağa başladı, əvvəlcə istədi Həsənə kağız yazsın. Sonra bu fikirdən vaz keçdi. Sifariş göndərmək də ağılına gəldi, lakin bir az düşündəndə bu da ona yersiz göründü. Qərara aldı ki, hər yoluna düzü yaxşıdır, – birbaş Həsənin yanına getsə, daha doğru olmazmı?

Firuzə elə bu cür də etdi və iki gün sonra Həsənlə Zəhranı öz otağında görüşdürdü. Eyni açılmış, üzü ümidlə gülən Həsən, Zəhraya qərribə bir nəvaziş və sadəliklə:

– Sən gedən evimiz suyu qurumuş dəyirmanə dönüb, – dedi, – çırağımızı yandıran yoxdur, Zəhra. Qayıt evimizə.

Zəhra içəridə sevinə de, üzə çox fikirli və həyəcanlı görünürdü:

– Bəs o sözlər, bəs o əzəbli axşam?! Axı...

Həsən onun sözünü kəsdi:

– Təqsirimi boynuma alıram, Zəhra... Axı bilirsen ki, o zaman gözümlə bağlı idi, kor idim. Bu Firuzə bacı yaxşı demişdi: mən heç şeyi görmürdüm, həqiqəti itirmişdim. İndi isə başa düşürəm, mən də savadlanmışam, gecə kursuna gedirəm. Gəl yenidən əl-ələ verək.

Zəhra üreyində bir rahatlıq duysa da, asanlıqla razılıq vermədi:

– Mən bir şərtlə sənə evinə gələm.

– Nə şərtlə?

– Bütün köhnə qaydaları uçuraq, yeni ailə yaradaq.

Sevincdən çəpmiş Həsən, qeyri-ixtiyari soruşdu:

– Yeni ailə hansıdır?

– Yeni ailə budur ki, hər ikimiz hüquqca bərabər oluruq, əgər ağalığın deyilən şey aradan çıxır. Sən mənə, mən də öz qulluğumda çalışıram.

– Razıyam.

– Qətiyyətlə cədrə örtməyəcəyəm.

– Onu çoxdan başa düşmüşəm...

Köhnə qubarı üstündən ataraq ağarib gözəl olmuş Zəhra:

– Bir sözümlə də var, – dedi, – mövhumatdan əl çəkməlisən!

Həsənin buğdayı üzü kömür kimi qaraldı, alını ovuşdurdu:

– Xahiş edirəm, Zəhra, etiqadına dəymə. Bir şeyə ki, inanmısam, üreyimdən çıxara bilmərəm.

– Heç olmasa söz ver ki, evi mollaxanaya çevirməyəcəksən, oruc tutmayacaqsan, aşura saxlamayacaqsan.

Həsən fikirli-fikirli arvadını süzüb soruşdu:

– Yenə bir şərtin var, ya qurtardı?

– Yox, biri də var.

– De gəlsin görək.

– Dərslərimə davam edəcəyəm!

Həsənin buna etirazı yox idi, yenidən rəngi açıldı:

– Əlbəttə, oxuyacaqsan. Oxumasan Hüseynin dərsinə kim baxar?

Daha nə sözümlə var?

Təzə dəmlənmiş ətirli çay gətirən Firuzə qapıda bu sözləri eşidib gülümsədi:

– Bax, Həsən, bu sözün göstərir ki, doğrudan haqq yoluna gəlməkdəsen. Şirin çay için, mənən olsa toyunuzu təzədən edərim...

Zəhra və Həsən minnətdarlıqla ona baxanda gözləri gülürdü...

Mələk gözlənilməz, ağır bir təklif qarşısında qaldığından fikirlə və qüssəli idi. Öz-özünə burulan şabalıdı saçları geniş ağ alnına yayılmışdı. Qara gözləri açıq payız göylərində qatı qaranlıq zamanı parıldayan ulduz kimi işıq versə də, dərin kədərini gizlədə bilmirdi. Onun bu halında, əynində boz koverkot kostyum olan, qızıl dişinin arasında papiros tüstüləyən, ayağına səndəl geymiş ortaboylu, qaranız bir oğlan içəri girdi, papirosu barmaları arasına alaraq:

– Salam, Mələk xanım, – dedi, – necəsən, gözümün işığı?

Mələk cavab verməyib, ağ, balaca əlilə saçını alnından dala itələdi. Fərman onun etinasızlığına əhəmiyyət vermədən başladığı kimi şirin və yağlı dillə nələr isə söylədi...

Fərmanın əlinə çox yaxşı fürsət düşmüşdü. Neçə aydan bəri təqib etdiyi Mələk, indi onun ovunda idi. Üz-gözünü düzəltmiş, qızın yalqızlığından istifadə edərək buraya gəlmişdi. Bilirdi ki, Mələk indi dənizdə yelkəni qırılmış bir gəmi halındadır. Başının üstünü alıb istədiyinə indi nail olmasa, demək heç zaman ola bilməyəcəkdir. Bunu hiss etmiş kimi Mələyin ürəyinə bir qorxu çökdü. Fərman onun bu halını hiss etdi:

– Bilirəm, sən məndən hürkürsən. Ancaq lap nəhaq yerə. İnan ki, məndən arxayın ola bilsən. Sənin bərəndə yaxşılıqdan başqa bir fikrim yoxdur.

Mələk başını aşağı salıb bir cavab vermədi. Fərman əlavə etdi:

– Mən çox yaxşı bilirəm ki, sən çıxılmaz vəziyyət içərisindəsən. Yaxşı bir dostun himayəsinə, köməyinə ehtiyacın vardır. Mən sənə kömək etməyə gəlmişəm!

Mələk donuxmuş gözlərilə ona baxırdı: “Bu adam mənə nə kömək edə bilər? Bu ki, hər zaman məni təqib edir, cürbəcür məktublar yazır, gündə yeni bir təkliflə qabağımı kəsir? Yox, ondan kömək gözləmək olmaz!” Mələk özünü sındırmadı, gizli dərindən ürəyində saxlayıb qürurla dedi:

– Mənə nə olubdur ki, çıxılmaz vəziyyətdə olum. Atam-anam qabağımda olduğu halda, sən niyə mənə kömək edəsən?

Fərman güldü:

– Doğrudan da, – dedi, – sən mələksən. Mələk qədər məsum-sən. Bəs bilmirsən ki, atan səni ölə verir?

Mələyin üzü qıpqırmızı qızardı. Yaşarmış gözlərini yana çevirdi. Fərman doğru söyləyirdi. Ata və anası onu zorla ölə vermək istəyirdilər. Həm də elə bir adama vermək istəyirdilər ki, Mələyin ondan zəhləsi gedirdi. Qızın sarsıldığını görən Fərman əlavə etdi:

– Niyə danışmırsan? Görünür ürəyindəndir, özün də ölə getmək fikrindəsən. Adaxlı da Allaha şükür həndə bir cavanlardan: üz çöpür, göz çöp, özü də qumarbaz... kefiniz var...

– Yox... qətiyyən... Mən ölə getməyəcəyəm! – deyərək Mələk üsyankar halda ayağa durdu.

Fərman riyakarcasına güldü:

– Mənim üstümə niyə qışqırırsan. O avaraya səni ölə verən mən deyiləm ki...

– Yalandır, mən ölə getmiyəm. Bu sözlər yalandır.

– Onda bəs de görüm bir az evvel əmingil bura niyə gəlmişdi?

– Əminimdir ona görə, bir də ki sənə nə?!

Fərman qızın sualını qulaqardına vurdu:

– Nə üçün gəlmişdirlər?..

– Nə bilim nə üçün? Elə-bələ gəlmişdilər. Qohum qohumun evinə gedəndə dünya dağılmaz ki...

– Mələk xanım, nə üçün mənimlə belə danışırısan. Mən hamısını bilərəm. Əmin gəlmişdi atandan səni sənə sevmədiyini əmin oğluna alıb gətirsən. Ona gedəndən sonrakı düşüncəni düşünürsənmi? Çopurluğu, çəpliyi, qumarbazlığı cəhənnəmə, özü də əzazilin biridir – salacaq səni dörd divarın arasına, bayıra çıxmağa qoymayacaq, məktəbdən ayağını kəsəcək, dünya işığına həsrət qoyacaq. Bir-iki ildən sonra da xəzəl kimi saralıb solacaqsa, gözəlliyini itirəcəksən. Halbuki mənim təklifimə razı olsan xoşbəxt olarsan, azad və sərbəst yaşarsan, istədiyin kimi dolanarsan. And içərəm, nəyə desən and içərəm!..

Mələk yaxşı bilirdi ki, Fərmanın sözlərində həqiqət var: əmisi oğlu doğrudan da pis adamdı, kobud, oyyəş, cahil və lovğa idi. Ata-anası ancaq qohumluq xatirəsinə, uşaqlıqdan adaxlıqları üçün, “necə olsa öz adamımızdır” deyərək qızlarını ona verirdilər. Mələyin etirazlarına qulaq asmaq belə istəmirdilər.

– Bir qız üçün qardaşımla düşmən olmayacağam ki, – deyərək atası qəti hökm vermişdi. Əlbəttə, Mələk etiraz edirdi, ağlayırdı, yalvarırdı,

həttə "özümü öldürəcəyəm, baş götürüb hara gəldi gedəcəyəm" – deyirdi. Ancaq bu sözlərə fikir verən yox idi. Buna görə də Mələk hələ ki, tərəddüd içində idi, nə edəcəyini kəsdirə bilməmişdi. Buna baxmayaraq, Fərmanın qabağında özünü aciz göstərmək istəmədi:

– Mən ərə getməyəcəyəm!

Fərman papiros kütüyünü pəncərədən bayıra atdı. Cibindən ağ ipək yaylıq çıxarıb tərli boynunu sildi və çox yumşaq, mehriban bir səslə dedi:

– Mələk, sən nə üçün özünü aldadırsan, sən ağıllı, düşüncəli bir qızısan. Bilirsen ki, atanın sözündən çıxma bilməyəcəksən. Mən də səni ürəkdən istəyirəm, bədbəxtliyinə dözə bilmirəm. Vallah, bir gün eşidərsən ki, vurub o əmin oğlunu öldürmüşəm, qoy aparsınlar qazamatda çürüyüm! Gəl mənim sözümlə qoy tərəziyə yaxşı-yaxşı çək. Çıxaq gedək, azad yaşayaq. Səni oxudaram, qoymaram məktəbdən ayrılasan. Bir az sonra atan-anan da görürlər ki, xoşbəxtsən, gəlib bizimlə bəzənirlər.

Fərman şirin, yalvarıcı və ümidverici bir ahənglə danışdı. Az qala ağlayacaq, Mələyin ayağına düşüb öpəcəkdə. Əslinə baxsan o, Mələyə xoş gəlirdi. Həm yaraşıqlı, həm bacarıqlı, həm də xoşasiyyət adamdı. Hər halda Mələk onu bu cür tanıyırdı. Bəs qabağını kəsən nə idi? Böyük bir səbəb vardı. Dağ kimi keçilməz bir maneə qabağını kəsirdi. Bu maneəni xatırlayanda Mələk yenə də acıqlı halda soruşdu:

– Bəs arvadın Sənəm nə olacaq?

Fərman qızarıb tərləməyə özünü itirmədi, günahkar və faciəli adam kimi söylədi:

– Aləm bilir ki, ondan bezəyirəm, Mələk! Bir bədbəxtlikdir mənə tutub ona rast gəlmişəm. Gec-tez biz ayrılmalıyıq. Başqa cür mümkün deyil. Sən olsan da, olmasa da, o zəhər tuluğu ilə bir yerdə yaşaya bilməyəcəyəm. Axı bilirsen ki, onu da mənə ata-anam tapıb gətirib, heç mənədən soruşmayıblar.

Birdən Mələyin Fərmana yazığı gəldi: "Axı bizim həyatımızda belə şeylər çoxdur. Hələ də andıra qalmış köhnə adətlər aradan götürülməyib, bu yazıq da yəqin elə onların qurbanıdır". Belə düşünsə də Fərmana razılıq vermədi:

– Yox, Fərman, necə olsa da ər-arvadsınız. Mən razı ola bilmərəm ki, başqa birisinin bədbəxtliyinə səbəb olum... Öləyərəm, razı olmaram!

İki gündən sonra rəsmi elçilənmə mərasimi yerinə yetirildi: qızın göz yaşlarına baxmayaraq zahiri bir təntənə ilə şirnisini içdilər. Danışqdan Mələk belə başa düşdü ki, bir-iki həftə sonra toyunu edib köçürmək fikrindədirlər, axşam anasına qışıldı:

– Ana can, mənə öz ölinlə oda atma. Ondan zəhləm gedir, qoyub qaçaçağam!

Qızın bu fikri ananı dəhşətə saldı, əvvəlcə acıqlanıb özündən çıxdı. Sonra ürəyi yumşaldı, acizliyini bürünə verdi:

– Çarə yoxdur, qızım, iş-işdən keçib. Boyun qaçırsan həm abrimiz gedər, həm də araya ədavət düşər...

Mələk, ana ilə danışmağın nəhaq olduğunu anladı, atası Məşədi Qəzənfərə isə heç yaxın düşə bilmirdi, kişi qərarından dönməz idi. Bu zaman yenə Fərman Mələyi qonşu qızlardan birinin evinə çağırtdırıb girevələdi:

– Necə də saralmısan, Mələk! Mən qorxuram ki, bu insafsızlar səni vərəmlədələr. Allaha and olsun, elə şey olsa, səndən qabaq öz qəbirimi qazdıracağam. Bax, zəhəri cibimdə gözdürürəm.

Hələ görüşə qədər Fərman Mələyə çatdırırmışdı ki, azad olmuşam, Sənəmi boşadım, Allaha şükür!

– Bəs indi aranı kəsən nədir, Mələk? Niyə razı olursan necə adamın qanı tökülsün, nə səbəbə?!

– Bəs atam, bəs anam, sonra mən onların üzünə necə baxaram?!

– Söz verirəm ki, birçə ay sonra atan da, anan da bizi bağışlayıb qonaq çağıracaqlar, necə olsa, övladın yaxşılığını istəyirlər. Gördülər ki, yaxşı yaşayıyıq, nə deyəcəklər?..

Fərman Mələyin tərəddüdünə nəhayət vermək məqsədilə yavaş-yavaş irəlilədi, kiçik, yumşaq əlini əlinə aldı:

– Heç fikir eləmə, ömrü boyu cəhənnəmdə yanmaqdaysa atanın birçə aylıq küssünə dözmək yaxşıdır. Uzaqbaşı bir ay! Sonra atan da, anan da bizi bağışlarına basmasalar, mən heç kişi deyiləm... Onu bil ki, dünyada qoymaram sənin bir tükün incisin. Gözüm üstə saxlıram, nə deyirsən?

Mələk bir söz demədi. Əlini Fərmanın əlindən çəkəndən ağladı...

Mələk zəkali və fərasətli bir qız olduğuna baxmayaraq orta məktəbin yeddinci sinfində oxuyurdu. Halbuki yaşdılar on illiyi

qurtarırdılar. Bunun günahı düşdüyü şəraitdə idi. Atası xırda alverçi idi, elmin, savadın əhəmiyyətini bilmirdi. Azərbaycanda inqilabın altı ili onu keyli sarsıntılara düşürmüşdü de, hələ öz çürük kökündən ayrıla bilməmişdi. Anası da savadsız ev qadını idi. Qəlbən xeyirxah olsa da, aciz idi. Ev işlərində isə müstəsna bir bacarıq və səriştəsi vardı, bütün qabiliyyətini buna vermişdi. Qalan məsələlərdə ərinin kölgəsi idi. Beləliklə, ata və ana yeganə qızlarını möhkəm-möhkəm öz təsəvvür dairələrində saxlamağa çalışaraq, cəmiyyətin təsirindən şiddətlə qoruyurdular. Məktəb həyatı, evdən kənarda dolaşdığı mühit, qıza qol-qanad verir, uzaqlara uçmağa həvəsləndirirdisə, ailə həyatı tutub buraxmırdı. Mələk ürayinin həvəsi və arzuları ilə, ailənin meyilləri arasındakı ziddiyyəti duyduqca sıxılırdı. Bu ziddiyyət əre getmək məsələsində tamamilə çılpək şəkildə meydana çıxdı. Əvvəllər qız, gələcək həyatını düşünmədən bütün müqəddəratını taleyinin ixtiyarına buraxmışdı. Tale isə ata-anasından ibarət idi. O zaman Mələk inanırdı ki, ata-anası ona heç zaman pislik etməzlər. Elə indi də onların qəlbən bu cür olduqlarını bilirdi. Lakin nə isə onları öz istəklərinin tərsinə hərəkət etməyə, doğma və yeganə qızlarını od içinə atmağa məcbur edirdi. Buna qarşı üsyan olaraq Mələk, qabağına çıxan ilk xilaskara, yəni Fərmana qoşulubata evini tərk etdi. O zaman bilmədi ki, bir belədən qaçarkən, özünü başqa bir müsibətin içinə atr.

3

Mələk Fərmana uyub gələrkən birinci fikri oxumağı davam etdirmək idi: hələ beşinci sinifdən qəlbində müəllim olmaq həvəsi oyanmışdı. Müəllimlik onun xəyalında min bir rəngli gözəl bir aləm açırdı. Buna görə də Fərmanın evinə gəldiyinin onuncu günü, sentyabrın əvvəlində məktəbə hazırlaşanda ticarət işində çalışan Fərman dedi:

– Mələk on günlüyə mən Rostova mal dalınca getməliyəm. Qoy qayıdım, sonra məktəbə davam edərsən. Ev-eşiyi özbaşına qoymaq olmaz. Gözdən tük qapırlar.

Mələk ərinə etiraz etmək istəməsə də, on gün geri qalmaq istəmədiyini söylədi. Fərman güldü:

– Eh, sən də söz danışsın. On gün nədir, lap bir ay sonra ancaq ağıllı-başlı dərs keçməyə başlayacaqlar. Bir də ki, sənün üçün nə var, üçcə günə gəlib o birilərinə çatarsan.

Əri Rostovdan qayıdanda da məktəbə getmək Mələyə qismət olmadı. Fərman qaşqabaq olmasa da qaşlarını düydünəyib dedi:

– Ay Mələk, yeddi il oxumusan bədsir, otur evdə radioya qulaq as, kitab oxu. Məktəb qurtarmasan nə olacaq?

– Yox, Fərman. Qoy oxuyum, mənəm də bir sənətim olsun. Dünyadır, birdən iraq candan sən xəstələndin, bir şey oldu, mənəm də olımdan bir iş gəlsin.

– Onu bil ki, dəmir kimiyyə, xəstələnen halım yoxdur. Nə qəder ki, canım sağdır, sən pul fikri çəkmə. İstədiyin qəder qazanıb gətirəcəyəm, xərcə, geyin-gecin, gəlin kimi bəzən, çıx qabağıma. Mən də baxım ləzzət alım.

Mələk təkid etdikdə, Fərman sözü çevirdi:

– Sən mənə sübhəyə salırsan. Yoxsa başqa oğlanlarda gözün var, istəyirsən məktəb bəhanəsilə yol açasan?

Bu söz Mələyin ürayini elə yaraladı ki, ağrısından özünü itirib heç bir cavab verə bilmədi. Üz-gözünü kədər buludu pötrmüş halda otaqda qapılıb qaldı. İkinci, üçüncü gün də gözələrində bu kədərin izini görəndə Fərman acıqlandı, az qaldı çay dolu stəkani təpəsinə çırpın:

– Mənə ki, istəmədin gəlməyeydin, gedəydin o çöpür heyvə-rəyə, təpək altında qabırğalarını əzəyd, biləydin ər nədir. Ərinə qaşqabaq eləyib başqalarına gülən arvaddan arvad olmaz...

Açıqlıqda olan uçurumu dərinləşdirmək üçün, Mələk söz qaytarmadı. Hər zəhəri udub durdu. Hətta dərdin içində boğulub, özünü şux göstərək bir dəfə Fərmanı teatra dəvət etdi:

– Ay Fərman, deyirlər, Azdramada təzə tamaşa verirlər. Çox yaxşı şeydir. Bilet al, biz də gedək.

Fərman çıxmırdı:

– Hər işimiz düzəlmişdi, qalmışdı saqqal darağımız, teatr haramıza yaraşır...

Mələk qeyri-ixtiyari və üsyankar bir səslə soruşdu:

– Mənə vəd etdiyin məhəbbət budurmu?! Bəs deyirdin elə yaşayacaqsan ki, bircə aydan sonra atam-anamla barışarıq, nə oldu?

– Nəyəm, buyam! Bir də yadımda saxla, sənə almamışam ki, teatrlarda, kinolarda ayaq dəyərsən. Evdə zibil xirtəyə çıxır, bir həftədir paltarım yuyulmur, bədsir.

Mələk evin tərtəmiş olduğunu, paltarlarının üç gün bundan əvvəl yuyulub-ütülənib şkafa qoyulduğunu demək istədi, lakin dinmədi. Hamısı nahaqdır. Ona da söz tapacaq!

Bundan sonra Mələk bir daha heç bir arzusunu ərinə bildirmədi. Ürəyində qəzəb və üsyan qaynadığı halda çıxış yolu axtarmağa başladı. Atası evinə yol yox idi. Başqa yerə getmək də hələ ağına gəlmirdi, aciz ev qadını kimi oturub qalmışdı. O oturub qaldıqca, müti olub başını aşağı saldıqca, Fərman həyasızlaşıb, ədəbsiz hərəkət və sözlərdən çəkinmirdi. Boynuna uşaq düşəndə Mələk sevindi ki, Fərmanın ürəyinə işıq gələr, amansız və vicdansız rəftardan əl çəkər. Lakin heç şey Fərmanın pozğun əxlaqını düzəldəcək, daşa dönmüş ürəyini yumşaldacaq halda deyildi. O günlərlə evə gəlmir, haralarda isə gecəlayır. Gələndə də sərxoş halda qapını açıb, özü ilə başqa qadınların iyni otağa gətirirdi. Əslinə baxsan, Fərman Mələyi evdən qovmağa bir bəhanə axtarırdı. Onu bu qədər incitməkdən qesdi bu idi ki, özü cana gəlib qaçar, atası evinə qayıdar. Lakin Mələyin hər şeyə dözdüyünü gördükdə mənləksiz, heysiyyətsiz bir adam olduğunu düşündü, daha da azgınlıqla:

– Abrın-namusun olsaydı, mənə qoşulub qaçardınmı? – deyib, bir gün onu açıq-açıqla təhqir etdi. Mələk yalnız indi başa düşdü ki, Fərman kimi adamların qorxudan başqa rəhbəri yoxdur. Onların qabağından qaçdıqca, qovacaqlar. Dayanmaq, üz-üzə durub mübarizə etmək lazımdır. Birinci dəfə sinəsini qabaqda bürünürdü:

– Özünü yığdır, Fərman, axırı pis olar!

Ağzından şorab iyi gələn Fərman qulağına inanmadı, gözlərini baraltıdı:

– Nə dedin? Bir də de görüm!

Mələk əvvəlkindən də sort ədə ilə:

– Deyirəm adam ol, əl-ayağını yığdırır...

Fərman əlini havada hərhlədi:

– Ala, bu da mənim adamlığım! – deyib Mələyi şillələmək istədi. Lakin Mələk havadaca onun qolundan tutub düşündən itələdi:

– Ölmək-ölməkdir, xırıldamaq nə demək. Hünərin var bir də əlini qaldır!

Fərman bədudədi. Lakin yıxılmadı. İkinci addım kənara çəkilib vəhşiləmiş gözlərlə arvadını süzdü, qolların çırmayıb üstünə gəldi:

– Bəs belə, itin nəsl! İndi gör sənə nə toy tutacağam.

Fərman onun üstünə atılanda, Mələk stulu qabağa verdi. Fərmanın yumruğu stulun söykənəcəyinə dəydi. O, dartıb stulu havaya qaldırdı və Mələyin üstünə tullamaq istəyəndə kim isə daldan qolundan tutdu:

– Bu nə vəhşilikdir!

Fərman dönüb baxdı və qonşu qızı Fatmanı tanıyaraq özünü itirdi, kəkələdi:

– Bilmirəm kimin felinə uyub, danışığını bilmir...

Məhəllədə mübarizliyi, hər işə qarışması ilə məşhur olan, şəhərin böyük-böyük yerlərinə gedib-gələn Fatmanı gördükdə Mələk də ürəkləndi:

– Danışığını bilməyən sənə! Fatma bacı, müsibət qalmır başıma gətirməsən... dözüürəm!

Mələk qəhərlənib ağlayanda, Fatma onun qolundan tutdu:

– Nahaq yerə dözürsən, günah özündədir, – dedi və Fərmana döndü:

– Sən də adını kişi qoymusan?! Arvada əl qaldırınca öl, yerə gir!

4

Soyuq qış gecəsi idi. Bakıya görünməmiş qar düşmüşdü. Deyirdilər ki, qar maşın yollarını tutub, get-gəl kəsilib. Qar dayandıqdan sonra, şiddətli və soyuq xəzri başladı. Mələk gecələr, saatlarla qulağını bacalardakı vırıltıya tutub düşünür, yatmazdı. Körpə qızının beşiyi başında oturub nə xəyallara dalmazdı. Bu xəyalların da çoxu kədərli, qüssəli olardı. Evlərinə ayaq açmış Fatma, ərinin gözü qabağındaca onu Əli Bayramov qadınlar klubuna çağırır, heç kəsə boyun əymək lazım olmadığını deyirdi. Nədənə, Fərman, Fatmaya etiraz etmir, yanib töküldüyü halda, susub dururdu. Mələk ərinin bu bəstəboylu, qara, çatmaqşlı və itidilli qızdan bərk qorxdığını hiss edirdi. Ürəkdən sevinirdi ki, ona zülm edən, özünü pələng kimi aparıb bir adam bu qızın yanında quyrğunu qısib durur. Yalnız Fatma gedəndən sonra Fərman dil açırdı:

– Kəs bunun ayağını qapımızdan!

Mələk onu da hiss edirdi ki, Fatmanın varlığı Fərmanın təklikdə də əl-ayaq açmağa qoymur. Nəçə dəfə qızıb özündən çıxıb, yumruğunu qaldıraraq nəyi isə xatırlayıb yanına salmışdı. Əvvəllər olsaydı, sözsüz ki, bu yumruğu Mələyin döşünə, ya küreyinə vurardı.

... Fərman hələ evə gəlməmişdi. Şəhərin qaranlığa bürünmüş yuxarı məhəlləsində ayaq səsləri çoxdan kəsilmişdi. Mələk başını körpənin taxta nənəsinə söykəyərək huşa getmişdi. Qapı tıqqıldadı. Mələk qalxıb açanda Fatmanı gördü, o xəz palto geyib, başına və boynuna qalın yun şal bağlamışdı. Əlində qara portfel vardı. Oturmadan:

– Mələk bacı, – dedi, – mən Gəncəyə gedirəm. Bir ay-ay yarım komsol qızların kursunda dərs deyəcəyəm. Bax, möhkəm dur, heç şeydən qorxma. Gəldim xəbər verim ki, nigaran qalmayasan...

Onlar doğma bacı kimi öpüşüb ayrıldılar. Mələk ehtiyatsızlıq edib şəhəri bu xəbəri Fərmana dedi, dərhal Fərman zəncirdən çıxmış yalqızaq kimi əl-qol açdı, səsi də, üz-gözü də dəyişdi:

– Yaxşı tapışmınsınız! Fatma şəhərin birinci həyasızıdır ki, var! Yadıma düşəndə ki, elə adamlar salamələkin var, üzünə də baxa bilmirəm.

– Bu nə sözdür? Bütün məhəllə onun haqqında yaxşı deyir. O gün radioda da tərifləyirdilər.

Fərman, Fatma haqqında yenə nə isə demək istəyəndə Mələk onun sözünü kəsdi:

– Bilirsən, Fərman, mən “Əli Bayramov”-a getmək istəyirəm. Yaxşı olar ki, elə sabah özün aparasan...

Fərman başa düşmüş kimi ona baxdı. Mələk çəkinmədən və daha cəsarətlə sözünü təkrar etdi. Fərman onun qolundan tutub qapını göstərdi:

– İstəyirsən lap bu saat get, ancaq bir də geri qayıtma, xoş gəldin!

Mələk acıqdan tührəyərək paltosunu geydi, başını bağladı, yenəcə qundağa büküdü körpəsinə qucağına alaraq yanda durub, papirosu dişləri arasında çeynəyib tüstülədən ərinin qabağına gəldi:

– Gedirəm, alçaq! – dedi, – ancaq yaxanı belə asanlıqla elimdən qurtarmayacaqsan!

Mələk küçəyə çıxıb xəzrinin soyuq hücumlarını hiss etmədən doğma evlərinə tərəf yollandı. Necə olsa ata evidir, bu ağır dəqiqədə ümidi oradır, ayaqları öz-özünə ora gedirdi. Həm də ki, neçə dəfə anası ilə görüşmüşdü, tələsliyindən şikayət etmiş, yumşaq ürəkli ananın təskin dolu nəvəsişlərini görmüşdü. Bu dəfə də anası onu məhribanlıqla qarşıladı. Körpəsinə alıb, başına basdı. Özünə isti çay verdi, canını qızdırdı. Xoşbəxtlikdən əsni evdə yox idi, hara

isə yas yerinə getmişdi. O qayıdına qədər Mələk, olub keçəni anasına nəql edərək ürəyini boşaltdı:

– Dözmək mümkün deyil, ana! Yoxsa gəlməzdim!

– Elə demə, qızım. Yaxşı ələyib gəlmisən, durub öz-gələrinin qapısını döyməyəcəkdin ki. Məni yandıran odur ki, niyə belə oldu...

Mələk anasına cavab verməmişdi ki, qapı döyüldü. Ana nigərançılıqla qapını açıb, Məşədi Qəzənfəri içəri buraxdı. Kişi Mələyi görün kimi üz-gözünü turşutdu. Görünür qoşulub qaçmasını hələ də qızına bağışlamamışdı:

– Hə, nə oldu, özün seçən səni ağ günə çıxartdı?!

Mələk cavab vermədi. Anası onun əvəzinə danışdı:

– Ay kişi, keçənə güzəşt deyərler. Bu yazığın da bəxti üzünə gilmədi. Gədə çox nanəcib çıxıb, döyür, incidir, indi də üstünə əl qaldıranda, uşağı da götürüb evdən çıxıb.

Görünür Məşədi Qəzənfər işin bu qədər faciəli olduğunu təsəvvür etmirdi, bunu da – yeni qızının ərvindən qovulmasını da özün üçün namussuzluq sayaraq daha da qızırdı:

– Qızına də, arvad, mən it küçüyü saxlaya bilmərəm. Götürsən, hara gedir getsin...

Ana işi xoşluqla yola vermək istədi:

– Bədsir sən allah, ay kişi! Bu sözlərin heç yeri deyil. Bir də ki, gecenin xeyrindən gündüzün şəri yaxşıdır. Yat, şəhər durarsan, görək nə çarə qılınq.

Ana yalvardıqca, ata qızırdı:

– Bir saat da o it küçüyünü evimdə saxlayan deyiləm!

Ana nə isə demək istəyəndə, Mələk ayağa durdu, yenidən geyinib uşağını götürdü:

– Gedərəm, ata. Mənə bu sözləri deməyə haqqın var, gedərəm...

Mələk otaqdan çıxanda, sanki atanın çıqlarını qırdılar.

– Evin yıxılсын, evimi yıxan! – deyib pəncərəyə oturdu.

Bir dəfə yanlış atılmış addım üçün həyat onu cəzalandırırdıqca, Mələyin ürəyi sortlənirdi. Atası evindən də qovulduqda, o, küçələrdə qalmaq, gecəni soyuq xəzrinin qucağında keçirmək, ya da tanışlardan birinin qapısını döymək fikrinə düşmüdü. Nə üçün belə etsin?! Məgər yalançı sözlərə uyaraq ismət və namusunu itirdiyi

mənizlə ona çatacaq bir guşə yox idi? Məgər bu günahsız körpə yurdsuz-yuvasız qalmaq üçün doğulmuşdu? Yox, hər ikisinin orada yaşamağa ixtiyarı vardı. Kimse onların bu ixtiyarını ələndən ala bilməzdi. Bu fikirlə Mələk, səadət ümidlərinə məzar kəsilməsi ər evinə qayıtdı. Mübarizəyə, çarpışmaya hazır halda qayıtdı. Lakin bunlara ehtiyac olmadı. Fərman qapını kilidləmədən paltarlı və ayaq-qabilı halda üzü üstə çarpayını yıxılaraq yatmışdı. Mələk əvvəlcə onun xəstə olduğunu və ya əzab çəkdiyini düşünərək yaxınlaşdı. Lakin şər bəzi iyini duyaraq sərxoş olduğunu bilib geri çəkildi. Birdən bütün həyat və varlıq qıza mənasız və iyrənc göründü; sanki mey-xanaların boğucu dumanı, hər şeyi bürümüş, hər şeyin canına işləmişdi. Mələk axşamdan bəri ürəyini dəşən kədər və iztirabları üzərindən atır kimi birdən-birə höknürüb ağladı... Göz yaşları yanaqlarına töküldü, süzülüb yaxasını islatdı. Əbədi qurtuluş yolu tapmış kimi ayağa durdu. Ölüm bütün bu dözlümlə fəlakətə son qoyar, onu həyatın qaranlıq və tikanlı yollarından xilas edərdi... Məgər il yarım əvvəl zorla əmisi oğluna verildiyi zaman bu qərara gəlməmişdirmi? Elə o zaman özünü öldürsəydi, sonrakı biabırılıqdan qurtarmış olmazdı? Şirin-şirin beşikdə yatan körpəyə baxmaqdan qorxaraq tələsik mətbəxə getdi. Bədəni buz kimi soyuq bir cərəyanla titrədiyi halda, neft qabını alıb yuxarı qaldırdı, çiyniləri aşağı üstünə endirdi. Ölmək, qurtarmaq! Lakin kibriti yerində tapa bilmədi. Görünür, yenə də Fərman papiros alışdırmaq üçün götürmüş və adətli üzrə yerinə qoymamışdı. Mələk otağa keçdi. Kibrit, Fərmanın çarpayının yanına salınmış ələndən yerə düşmüşdü. Əyilib götürəndə, onun qoluna toxundu. Yuxu içində o nə işə mırıldanıb yanı üstə çevrildi. Birdən Mələyin fikrinə gəldi ki, belə rəzil və çirkin bir heyvanın üstündə niyə özünü yandırır!

İnsafdırmı? Bu zaman körpə oyanıb qışıldadı. Süd istəyirdi. Mələk bilirdi ki, istədiyini verməsələr o hay salıb bağıracaq. Tez ona yaxınlaşb yaxasını açdı, yağlı olduğunu və neft iyi verdiyini unudaraq döşünü uşağın dodağına yaxınlaşdırdı. Uşaq iydən ürəkən kimi olub başını buladı, lakin yenə də döşü tapıb sordu. Bir az sonra işə gah ananın döşünü sorur, gah da dayanıb dincələrək gözələrini üstünə dikib qışıldanmağa başladı. Ana bəkef və fikrli ona baxdıqca, uşaq sanki bunun səbəbini soruşaraq tez-tez qışıldanır və hətta gülüncəyirdi. Mələyə elə gəldi ki, bu körpə də onu həyata çağırır, özünü öldürmək kimi axmaq bir fikrə gülürdü. "Nə üçün özümü öldür-

rüm? Təqsirim nədir? Kimə pislik eləmişəm? Həyatım ağır olduğu üçün mü? Kimin yoluna xalı sərib deyirlər ki, gəl! Səadət belə yolda yeriməkdedirmi? Yox! Qoy uçurumları adlayım, yoluma çıxan alcaqları rədd edib keçim, həqiqi səadətə doğru gedim".

Ölüm fikri ondan uzaqlaşdı, ona gülləncə və mənasız göründü. İndi ürəyi intiqam hissilə çırpındı. Bir azdan sonra ayıldıqda, özünə gəldikdə yirtici kimi başının üstünü alıb onu təhqir edəcək, döyüb-söyəcək adamlardan vaxt ikən intiqam almahı idi! Bu intiqam təkcə özünün deyil, bu ana qədər bədbəxt olmuş və gələcəkdə bədbəxt olacaq qızların intiqamı idi. Onların xilasını üçün lazım idi, o telesik və yenilməz bir əzmə, yenə mətbəxə getdi, böyük bir çəkici alıb geri qayıtdı. Fərmanın, yastıqdan sürüşüb çarpayının dəmirinə düşmüş başı üstündə durdu:

– Sonin kimi vicdansızın yer üzündə yaşamasından nə fayda? – deyib pıtladı və çəkici qaldırdı, endirmək istəyəndə bir əl qolundan tutdu. Mələk heyrlərlə geri döndükdə qar kimi ağarmış anasını gördü:

– Niyə qoymadın, ana, həyatımı zəhərləmiş bu yaramazdan intiqamımı alım?

Ana çəkici qızının ələndən aldı, qolundan tutub yana çəkdi: – Ocağıma qan tökmə, bala! – dedi. – Allah da bağışlamaz. Gəl gedək, atan dəli kimidir, gəl yazıq kişi indi deyir ki, hər şeyin günahı mənədir, doğma qızıma elədiyim zülmü düşməməyə də eləməzlər... gəl!

Bir neçə gündən sonra Fatma Gəncədən Bakıya qayıtdı. Əhvalatı bilib Mələkgilə getdi. Ata və anasının razılığını alaraq Mələyi Əli Bayramov adına qadınlar klubuna aparıb, oradakı tikiş fabrikinə göndərdi. Körpə qızının da fabrikin yanında olan körpələr evinə qoydular.

Qəribə təsadüfdür ki, Mələk Fərmanın sabiq arvadı Sənəmlə yan-yanə işləyirdi. Onlar bir-birini çox tez anlayıb dost oldular. Bir müddətdən sonra Fərmanın Ruxsara adlı yeni bir qızla gözdiyi eşitdikdə onlar məktubla həmin qıza müraciət etdilər. Məktub poçta vasitəsilə yox, "Molla Nəsrəddin" jurnalının köməyi ilə göndərməyi, Fatma onlara məsləhət gördü.

Budur, indi fabrikdə tənəffüs zamanıdır. İşçi qadınlar nahara çıxmışlar. Sənəmlə Mələk üzərinə dama-dama müşəmbə salınmış dörd-

künc stolun başında oturaraq qabaqlarındakı xörəyə əl vurmadan şəkilli bir jumala baxır, gah biri, gah o biri orada yazılanı ucadan oxuyur. Bir neçə qadın da onların başına toplanıb qulaq asır, hərdən yazını ortada kəsərək bir söz deyir, yəni davam edirlər. Mələk başını qaldırıb ortaboylu, totuq bir qıza dedi:

– Səltənət, sənin səsin yaxşıdır, al ucadan oxu, hamımız qulaq asaq.

Səltənət jurnalı alıb ayaq üstə duraraq yavaş-yavaş, lakin bərkən oxuyur: “Əziz bacımız Ruxsara! Bu məktubu oxuyanda təəccüb etmə, demə ki, tanımadığım bu adamlar kimdir və mənə nə yazırlar? Biz səni yaxşı tanıyır, hətta səninlə qohumluğumuz da var. O adam ki, indi səni toruna salmaq istəyir, biz onun toruna düşüb çıxmışıq. O bizim keçmiş ərimizdir. Əlbəttə, “Necə adamdır?” deyə soruşacaqsan. Bu təbiidir. Axı, qız hər şeydən qabaq örinin adam olub-olmadığını bilmək istəyir. Sənə cavabımız budur: ondan ayrılanda biz elə bildik ki, bir vəhşinin əlindən qurtardıq. İndi soruşa bilərsən ki, bəs necə olur ki, bu vəhşi, sovet cəmiyyətində azad gəzir, hətta dövlət idarəsində qulluq edir, hətta ixtiyar tapıb başqalarının ürəyini didib-dağıdır, həyatını gəmirib buraxır. Buna biz özümüz də məəttəl qalmışıq. Bunun cavabını Molla Nəsrəddin əmirdən istə, çünki o kişi bizdən çox yaşayıb, dünya görmüş adamdır.

Hörmətli Mələk və Sənəm.”

– Yaman biabır eləyiblər gədəni! Bundan sonra heç bir idarədə saxlamazlar, – deyə qadınlardan birisi güldü.

– Dayanın görək qızlar, deyəsən idarədən də bir söz yazılıb. Oxu Səltənət.

Səltənət oxudu. “İdarədən: Molla əminin verilən suala cavabı belədir: ilanı görənlər lənət, görüb öldürməyənlər lənət, öldürüb basdırmayana lənət. Fərman kimi vəhşilərin varlığına təəccüb etməyin. Bizcə, qoyun olub özünü onların caynağına salanlar nə qədər tez ayaqlar o qədər yaxşıdır...”

ƏNVƏR MƏMMƏDXANLI

(1913-1990)

Məşhur nəsir və kinodramaturq Ənvər Məmmədxanlı Göyçay şəhərində doğulmuşdur. İbtidai təhsilini doğma şəhərində almış. Bakıda N.Nərimanov adına Sənaye Texnikumunu bitirmiş (1931), iki il Azərbaycan Neft İnstitutunda qiyabi oxumuş (1932-34), Moskvada Ali Kinematografiya Dövlət İnstitutunun müdavimi olmuşdur (1936-38).

Əmək fəaliyyətinə Bakıda Montin adına mexaniki zavodda başlamış, orada texnik, Azərbaycan Neft İnstitutu nəzdində olan Elmi Tədqiqat İnstitutunda texnik-elektrik, daha sonra Azərnəşrin bədii şöbəsində redaktor və tərcüməçi, “Azərbaycanfilm” kinostudiyasında ssenari şöbəsinin rəisi işləmişdir. Böyük Vətən müharibəsi dövründə Cənub-qərb cəbhəsində “Qızıl Ordu” cəbhə qəzetinin Azərbaycan redaksiyasının xüsusi müxbiri kimi Stalingradda və Şimali Qafqaz cəbhəsində olmuşdur. 1944-cü ildə yenidən Zaqafqaziya cəbhəsinə, oradan İrana hərbi xidmətə göndərilmiş, Təbrizdə nəşr olunan “Vətən yolunda” qəzetinin redaksiyasında xüsusi müxbir kimi çalışmışdır. Ordudan tərxis edildikdən sonra 1946-64-cü illərdə “Azərbaycanfilm” kinostudiyasında ssenari redaksiya heyətinin baş redaktoru işləmişdir. 1964-cü ildə təqaüdə çıxmış, ömrünün axırına qədər yaradıcılıqla məşğul olmuşdur.

Ə.Məmmədxanlı Vətən və xalq qarşısında xidmətlərinə görə Azərbaycan SSR əməkdar incəsənət xadimi (1963) və xalq yazıçısı (1987) fəxri adlarına layiq görülmüşdür. O, 1990-cı ildə dekabrın 19-da Bakıda vəfat etmiş, fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

Bədii fəaliyyətə XX əsrin 30-cu illərində başlayan Ə.Məmmədxanlı Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində görkəmli nəsir və dramaturq kimi tanınmışdır. Onun ilk əsərlərindən biri “Bakı gecələri” povestidir.

BAKİ GECƏLƏRİ

Yadımdan çıxmıyıb ki, o ulduzlu avqust gecəsi ki, yuxarıda göy qübbəsi "min bir çiçəkli, min bir yarpaqlı" idi, aşağıda isə bir dəğ kəndi çoxdan işıqlarını söndürmüşdü, ertədən yuxuya getmişdi, amma kəndin yuxarı başında, meşə ətəyində, bizim evdə hələ də yeddiplik çıraq yanırdı.

Anam heybəmi ayın-oyunla doldururdu, atam doqquz qabağında, qoşulu öküz arabasının yanında məni gözləyirdi.

Bütün gecəni yol gedəcəkdik, səhər açılanda dəmir yolu stansiyasına çatacaqdıq və hər gün səhər tezdən günbatandan gəlib beş dəqiqə o stansiyada nəfəsini dərən, sonra güncixana doğru çapan bir sürət qatan məni həsrətində olduğum uzaqlara, az qala dünyanın o başına, təkə adı yanımda çəkildə üreyim döyünən böyük və əfsanəvi bir şəhərə aparacaqdı. Və mən orda ömrümdə ilk dəfə dəniz adlanan möcüzəni görəcəkdim, o şəhərin yan-yörəsindəki neft buruqları meşəsində gəzəcəkdim, elə bir meşədə ki, orda minlərlə qara çəsmələr qaynayırdı və gecələr kəndimizin işıqlarından yeddiplik çıraqların hamısında o qara çəsmələrin ağ cövhəri yanırdı.

O ağ cövhəri isə bizim tərəflərə, dəmir yolundan uzaq kəndlərə vaxtaşırı güncixandan gələn dəvə karvanları gətirirdi. O karvanlar ki, caydaq dövələrin hürgücləri dərisi qapqara tuluqlarla yüklü olurdu, onlar keçdikləri kəndlərə, obalara o şəhərin göndərdiyi işığı paylaya-paylaya baş alıb günbatana doğru gedirdilər.

Kənddə birinci xoruz banı idi, avqust günlərində tez-tez ulduzlar axırdı, ayın solğun ziyasına qorq olmuş kiçik meyvə bağlı heyətimizdə qapqara bir pişik yenə cır alça ağacının gövdəsini cırmaqlayırdı və elə bil büləv dəsinə bıçaq çəkib qorşalmış caynaqlarını oxarılaydı, uzaqlarda isə başı qarlı sıra dağlar ətəyindəki taxılı biçilmiş kövşənlərə yenə od vurulmuşdu ki, torpaq gələnləki əkin üçün gübrələnsin və o vaxt ki, o dağların ətəkləri zolaq-zolaq atovlu olurdu, o yanan kövşənlər hər gecə o dağları çəkib çox yaxına gətirirdi, gündüzlər isə dağlar yenə geri çəkilibdi və geniş bir vadiyə sopolənmiş kəndlər, obalar üstündə nəhəng divarlar kimi bir-birinin dalında göyə ucalırdı.

...Sürət qatırı gurhagurla gələndə kiçik dəmiryol stansiyası zağ-zağ əsmişdi. Yer titrimişdi, çiyi xurcunlu kənd adamları vaqonlara

doğru cummuşdular. Mən heyocanla atamın çiyindən, atam isə tələsik mənim alnımdan öpmüş və demişdi:

– Di get, yaxşı yol, amma orda papağımızı yəro soxma!

Bütün yolu birce dəqiqə də olsun vaqon pəncərəsindən qopmamışdım, nə bir tiko çörək yemişdim, nə bir qurtum su içmişdim, ayaq üstündə günü axşam ələmişdim, çünki ilk dəfə idi sürət qatırında üreyimin susadığı elə bir sürətə qovuşmuşdum ki, bu sürəti qavramaqla sərməst olub bütün dünyanı unutmuşdum.

Uzaqlara baxmışdım, göy oyrısı ağır torpənli nəhəng çevrə kimi sağdan sola hərəkətə gəlmişdi, yaxına baxmışdım, relslərin yanında torpaq kükrəmişdi, arxaya axmışdı.

Üfqlərə kimi uzanan enginliklər isə ağacsız, kölgəsiz qupquru yanıq çöllər idi ki, o çöllərə sopolənmiş yastı-yapalaq daxmalılar kənd və obaların fərhətsiz monzorosindən göz yorulurdu, ürək sıxılırdı.

Amma sonra qatar dayanmadan kiçik bir stansiyadan çıxıb keçərək yaxın kəndlərdən birinin arxasından çıxan və sanki o kəndin yastı-yapalaq daxmaları üstündən uçaraq irəli şığıyan böyük bir ceyran sürüsü sürət qatırıyla yarışa başlarkən bu yovşanlı-sirkanlı bomboz düzənlərə elə bir yaraşır vermişdi ki, vaqonların pəncərələri bir anda adamları əhatə olunmuşdu. Mürgü döyən qocalar mürgünün yapışqanlı yuxusunu hürmüçək toru kimi üzlərindən silmişdilər və kiçik uşaqların gözələrindən bir dənə işıq aşırıb-daşmışdı...

Gün batan çağı sürət qatırı Bakı vağzalının üstüörtülü platforması qarşısında dayanmışdı və birinci olaraq vaqondan yəro mən sıçramışdım, heybəmi çiyinəmə aşırıb vağzal önündəki meydana çıxmışdım, burda atları tumarlı, sürücüləri çox uzun çuxalı saysız-hesabsız qara rəngli faytonlar iki cərgə ilə bir-birinin dalınca düzülüb dayanmışdı və müştəri çağıran o faytonçuların səs-küyü meydana elə başına götürmüşdü ki, qoca bir faytonçu ikinci dəfə məni səsəyib və demişdi:

– Ada, çöllü balası, ağzını açıb hara baxırsan, otur gedək, yoxsa vağzalın xəzpəşləri mafar verməz, heybini çiyindən, papağını başından elə çırıpsındır ki, sonra ağzın bir saat açılı qalar.

Yarım saat sonra şəhərin günbatanında dağıtılıb möhəllənin bir küçəsində faytondan düşmüşdüm və üçmərtəbəli böyük bir evin bir

ələ həyətinin ortasında dayanmışdım, əllərimi heybəmin döşündən asılmış gözü üstə çarpazlamışdım və aşağıdan, ələ bil dərin quyu dibindən yuxarıya – şüşəbəndli mərtəbələrə baxa-baxa qalmışdım.

Çünki böyük şəhərin bu evi haqqında bildiyim yalnız o idi ki, bu evin hansı mərtəbəsində mənim şəhərli sonsuz xalamla əri Əlimürsəl kişinin iki otaqdan ibarət mənzilləri var.

Yuxarıda, böyük evin yastı damı üstündə bir oğlan uşağı məhəccər qırağında dayanmışdı və bez köynəyi altından çıxartdığı ağ göyərçinləri bir-birinin dalınca göyə atdıqca, o quşlardan bəziləri havalandırırdı, qanad çalıb göyə millənirdi, digərləri bir neçə dəfə qanadını şaqıldadırdı, çox tez geri dönr və damın qırağında bir-birinin yanına düzülərək, yanakı baxışlarla aşağıya, həyətdə dayanmış mənə tərəf boylanırdı.

Bu vaxt ikinci mərtəbənin aynabəndindən bir qız da başını çölə çıxartmışdı və eynilə damın qırağına düzülmüş o ağ göyərçinlər kimi yanakı bir baxışla aşağı baxmışdı və başı çal papaqlı, çiyni qırmızı heybəli görkəmi görünür diqqətini çəkmişdi ki, boynunu bir az da irəli uzatmışdı. Kəhrəba boyunbağısı, xurmayı saçları axmışdı, üzünə aşağı tökülmüşdü və bənövşəyi gözləri bir an məni tədqiq eləyəndən sonra demişdi:

– Bağışla a... deyənsən nəbələd adamsan, niyə məəttəl qalmısan orda, kimi axtarırsan?

– Kənddən gəlmişəm, – demişdim, – amma bilmiyəm xalamgil burda hansı mərtəbədə olur.

Şəhərli qız şuxluğa başlamışdı:

– Bu evdə o qədər xala var ki, hansı mərtəbəyə qalxsan, rastına cavənzən bir xala çıxar, hayıl–mayıl olarsan!

Qıza bir söz deməyə macal tapmamış bu dəfə də birinci mərtəbənin şüşəbəndi arxasında kiminsə çox xırlılu yəqin səsi gəlmişdi:

– Əşdirisən, arvad, xalasıgile gəlib oğlan! Daha kənddə yere bel vuran qalmadı, doldu şəhər ağzınacan motal papaqlarla. – Elə bular, bu cinni Cəfər qoşunu qapıb aldı imarətimin iki mərtəbəsini mənim əlimdən...

Qaşlarım çatılmışdı, əgər birinci səsdən, şəhərli qızın o ilahi səsinədən sonra bu ikinci nahamvar səslə böyük şəhər təbəbbürünün səsi idisə, mən də dərhal kiçik bir dağ kəndinin təbəbbürü ilə qarşı qoymağa hazır idim ki, yuxarıdan yenə şəhərli qızın gümüş cingiltisi səsinə eşitmişdim:

– Vaxsey, fikir vermə ona, qoca kişidir, elə qocalıb ki, hələ də milisə polis deyir...

Sonra bilmişdim ki, bu böyük imarət o qocanın şəxsi mülki imiş, amma indi ancaq birinci mərtəbə qocanın əlində qalıb, ikinci mərtəbə ilə üçüncü milliləşdirilmişdir, daha sonra isə belə bir səhənənin şahidi olmuşdum ki, o milliləşdirilmiş mərtəbələrin aynabəndlərindən qadınlar bir-birilə atışanda, qoca əlində çəlik həyəte çıxmışdı və başını yuxarı qaldırıb bağırırmışdı ki, kəsən səsini bihəyalar, yoxsa bu saat gedib polis çağırmaq və bir dəqiqə əvvəl bir-birine söz atan o qadınlar o saat hirtlənib başlarını geri çəkmişdilər.

Çaşıb qaldığımı görən şəhərli qızı:

– A... – demişdi, – bəlkə Tutu xalanın bacısı oğlu elə sənənsən, dünən dizinə döyürdü ki, Yunis gəlib çıxmadı, uşağıcaz imtahanlara gecikdi, çıx yuxarı üçüncü mərtəbəyə, qoy yazıq arvad uşağıcazını görüb sevin!

Və qız başını yuxarı qaldırmışdı, dam üstündə quş uçurdu balaca oğlanı səsləmişdi:

– Səttar, ordan Tutu xalaya de ki, bacısı oğlu gəldi, gözləri aydın!

Sonra yenə aşağı baxmışdı və düz üzünə yönəldilmiş şux bir gülüşlə başını geri çəkmişdi, aynabənd arxasında yox olmuşdu.

Və o dəqiqə elə bil axşamın da tükə işığı sönmüşdü, kiçik həyətdə dərin zülmət qaranlıq çökmüşdü.

Tutu xala məni qupquru sinəsinə basmışdı, kövrəlmişdi. Hıç-qırmışdı və istəmişdi bir ağır məni oxşasın, amma Əlimürsəl kişi aman verməmişdi, məni və atamı məzəmmət etməyə başlamışdı:

– Dədəne üç dəfə kağız göndərmişəm ki, soni tez yola salsın, hazırlıq kurslarına imtahanlar çoxdan başlanıb, yaxşı ki, kağız-kuğazında əyər-əskik yox idi, qəbul edəldilər. Sizə, kənddən gələnlərə güzəştə gedirlər, indi çalış imtahanlarda bizi xəcil etmə!

– Narahat olmayın, Əlimürsəl dayı, çalışırıq sələmizi sudan çıxardırıq.

– Çıxartsan yaxşıdır, yox əgər sələ-küləni qoltuğuna versələr...

– Allah etməsin a kişi, ağzını xeyirliyə aç...

– Şər demənsə xeyir gəlməz... Onda aparacam səni modonə yanımda açarçı işləyəcəksən!

Sonra qoca buruq ustası ayağa qalxıb paltarını dəyişib və mədəno getmişdi – çünki yenə bir həftə gecə növbəsində işləyəcəkdi.

Həybəmdəki ayın-oyunu boşaldan Tutu xala isə ananın qarasına deyilməyə başlamışdı:

– Bıy qıza bax a... Nə olub, nə xəbərdir, Basqal kələğayısıdır bu? Bu nə bədxərclikdir? – Barama qurdu saxlayırdı bu yay da?

Çay içmişdim, xalamın bitib-tükənməyən suallarına cavab vermişdim və içəri qaranlıqla dolanda xalam ayağa qalxmışdı, divardakı elektrik düyməsini çırpıldatmışdı, otaq tavandan asılmış üçqanadlı çilçirəğin ağ işığı ilə dolmuşdu, sonra xalam məni dalınca salıb, mənim üçün hazırladığı ikinci kiçik otağa aparmışdı.

Xalamın ardınca içəri girmişdim və içəri girən kimi o kiçik otağın kiçik pəncərəsi gözlerim qarşısında elə əzəmətli bir mənzərə sərmişdi ki, irəli atılmışdım. Pəncərənin hər iki qanadını taybatay açmışdım və elə bil bir işıq dənizi aşib-daşaraq üstümə gəlmişdi, sonra çökəlmişdi üzüaşağı axmışdı, gözümün şövrünü arxasınca aparmışdı və mən handan-hana səsimi çıxarmadan nəfəsimlə demişdim:

– Haradır, ora xalacan, hansı dünyadır ora?

Arxamda dəmir çarpayıdakı yatağıma sahmana salan xalam nəfəsimin səsinə eşitməmişdi, gəlib yanımda dayanmış və demişdi:

– Hara olacaq. Bakıdır da, qadan alım... Bax ora güncixan tərəf Qarəşəhərdir, ondan o yana Ağşəhərdir, düz qonşarındakı İçərişəhərdir, bu yan da günbatan tərəf, Bayıl topələridir...

Gecə milyon işıqların aramsız titrəyişi içində idi və bu titrəyişdən gah o tərəfdə, gah bu tərəfdə ağ şüalar içində mavi qığılcımlar uçurdu, sonra gedib uzaqda yan-yanı düzülmüş işıq toparlarından at nalına oxşar böyük bir qövsü cızırdı və o atəşli qövsün içindəki hamar və bu tutqun bir düzəngahda iki qırmızı nöqtə növbələşərək bir-bir yanıb söndürdü.

Xalam da mənimlə bərabər xeyli baxmışdı o gecəyə, sonra yavaşdan “xudaya” deyib köksünü ötürmüşdü və getmək istəmişdi.

– Dayan xalacan, – demişdim, – bax ora qaldı, demədin o hamar, o işıqsız düzənlik haradır ki, sinəsində qara bir çıraq yanır.

Xalam əlimin göstərdiyi uzağa baxmışdı və demişdi:

– Ora da dərəyadır, qadan alım, ertədən yatarsan, səhə gedib o dərəyə baxarsan, o salxım-salxım işıqlar da o dərəyə qırağındakı, xiyabanın çıraqlarıdır. Ertədən duracağdım, səhə də gedəcəkdəm o

dərəyə baxacağdım? Bir halda əl uzadıb zaman-zaman hələ uşaqlıq illərinin yuxularında çalxanan o mavi sonsuzluğa gatacaqdım – gecənin qurtarıb, şəhərin açılacağını gözləməyə səbrim qalmamışdı.

Çal papağını gözüm üstünə basmışdım, qapıya doğru yönəlmişdim, xalam xəbərdarlıq etməmişdi:

– Çox uzağa getmə, ha, elə burda öz küçəmizdə bir az gəz-dolan, sonra qayıt evə, yıxıl yat, yol yorğunusan, canına qəsd oləmə.

Ürəyin səbirsizliyi idimi, intizarın tükəniyi idimi, sirli bir səsini çağırışı idimi, nə idisə, məni elə bir həyəcan içində şəhərin yuxarı başından aşağı başına qovmuşdu ki, elə bil o dəniz bu saat ötəyini əlinə alıb qaçmağa başlayacaqdı və mən onun dalınca yüyürəcəkdım, amma çatmayacaqdım, sonra isə bütün ürəyimi uzunlu itirilmiş o mavi dənizin sorağıyla diyarbadıyar gəzəcəkdım.

Sonra üzüaşağı endikcə daha çıraqlan olan küçələrdə daha çox vurmuxmuşdum. Yolu gah düzünə, gah köndələnə getmişdim, şəhərin axşam qaynarındakı izdiham içində çox sıxalanmışdım, çox çalxalanmışdım, böyük şəhər içində önümə çıxan kiçik bir şəhərin yuxarı başındakı qala qapılarında içəri girmişdim və burda ilişdiyim səhrin ölindən qurtulmaq üçün çox çırpınmışdım, nəhayət, qurtulub dəniz kənarına çıxarkən, sanki daşları faciəli əfsanəsindəki qara bir ehtirasın cəhənnəm dili ilə qarşılmış Qız qalasının uca və qara heykəlinə yalnız birçün an baxa bilməmişdim.

Və burada dənizkənarı xiyabanda qaynaşan izdihamı köndələnə yanib keçəndən sonra, sinəmə daş hörgülü bir səddə dırənəndə o səddin çöpür və nəmiş daşları üstə yaslanmışdım və ömrümün unudulmaz bir gecəsində ömrümdə ilk dəfə gecə dənizi ilə üz-üzə qalmışdım.

Yaxının suları üstündə titrək ısıtılar gəzinirdi, uzağın suları üstündə dağınıq qaraltılar sürünürdü və o qaraltılar arasında o iki qırmızı nöqtə yenə növbələşərək gah alışırdı, gah söndürdü. Yuxarıda – göy qübbəsində isə üç-dörd gecəlik aypara “Sineyvaz” qovunundan kəsilmiş sarı bir qıça kimi ağ buludlar altında üzürdü.

Qalxmışdım, daş səddin üstündə üzüm dənizə sarı oturmuşdum.

Və gözlerim açıq elə bil bir rəya aləminə qərç olmuşdum.

Bu rəyada gecə dənizi cədraya bürünmüş bir qadın kimi yaşmağı altından baxan yaşıl gözələrinin cadugər cazibəsilə məni çəkiş haraya isə sirli-şəhirlə bir dünyaya aparmışdı və orda qara bir qapı açılırdı, mən o qapı arxasında bənövşəgözlü ağ səadətimi görmüşdüm.

Handan-hana o vaxt oyanmışdım ki, elə bil gəlib arxamda dayanmış bir səssizlik yavaşdan əlini çiynimə qoymuşdu. Dönmüşdüm arxama baxmışdım, dənizkənarı xiyabanda qaynaşan izdiham yox olmuşdu və kimsəsizləşmiş o xiyabanın axşamçağı ağ çiçəklili işıqları indi bir az saralmış və solmuşdu.

Və bu vaxt bu səssizlik içində gecə dənizinin çox uzaqlarda sinəsindən qopan boğuş bir səslə köksünü ötürdüyünü eşitmışdim. Donub yerimdə qalmışdım və gözlemişdim. Çox çəkməmişdi və gecə dənizi elə bil ağrısını canından çıxarmaq istəyən canlı bir varlıq kimi bu dəfə daha dərindən və daha boğuş bir viyılı ilə yenidən köksünü ötürmüşdü.

Orda, o dağ kəndində evimizin dalındakı damı yırtıq, bir divarı uçmuş o köhnə samanlıqda gecənin hansı aləmindəse öküzlərdən hansı isə eynilə bu cür, sinəsinin dərindən qopan boğuş bir səslə köksünü ötürəndə bəzən mən yuxudan oyanardım və uzun-uzadı yerimin içində oyaq qalardım və mənə elə gəlirdi ki, bu təpəl öküzdür, yuxusunda qara-qura görüb o cür köksünü ötürür, yaxud bu, bütün günü ağır boyunduruq altında canına hopmuş o sonsuz yorğunluğun ağrısıdır ki, indi qəlpə-qəlpə canından çıxır.

Və indi elə bil gecə dənizi də bütün günü canına hopan bir yorğunluğun ağrısını canından çıxarmaq üçün iki dəfə köksünü ötürmüşdü və mən bir dənizin canına hopmuş o azman yorğunluğu təsəvvürümə gətirmək istərkən, xəyalımda qurduğum bütün qurğuların sarsıldığı hissi eləmişdim.

Ayağa qalxıb o gecə ilk dəfə üz-üzə gəldiyim və sahilində sehir-lənib qaldığım o gecə dənizindən ürimə axıb dolmuş nə isə anlaşılmaz bir tələş hissilə ayrılmışdım.

Küçələr bomboşdu, bu kimsəsiz küçələrin birində dirək başındakı böyük bir elektrik saatının dəyirmi və ağ siferblatında qara əqrəblərin hansı rəqəmlər üstündə dayandıklarını görərkən, gecənin bu vaxtına kimi nigarən qoyduğum yazıq və qoca bir qadın qarşısında duyduğum xocalət hissindən başımı aşağı salmışdım. İndi məhz çox tələşdiyim üçün daha tez azmışdım, yolu daha çox unutmuşdım, dəfələrlə bu və ya digər bir dalan, yaxud bir döngənin sonunda ağzım divara dırənmişdi, geri dönmüşdüm.

Sonra gəlib dik yoxuşlu bir küçə başında içəriyə açılmış yaşıl rəngli bir qapı görmüşdüm və o açıq qapıdan çox böyük elektrik

lampasıyla işıqlandırılmış kiçik, yaraşıqlı bir heyət görünmüşdü, heyətin üstünü örtən yaşıl talvarın kəhrəba giləli üzüm salxımları altında yerə böyük bir palaz salınmışdı və o palaz üstündə halay vurub oturmuş kişi məclisində iki nəfər bir-birilə meyxana yarışına çıxmışdı. İndi meyxana dəyənlərə vagirlik cləyən bir dəstə oğlanın qiyyə vuran səsləri göyə ucalmışdı:

Yanında canan olsun gün batanda
Yerin Xırdalan olsun gün batanda!

Abşeron yarımadasının coğrafiyasını hələ mənimsəməmişdim və düşündüm ki, görsən hara imiş o Xırdalan ki, oranın günbatan çağında yanında cananın görmək həsrətilə sinədəflər olmuşdu bu oğlanlar?

Və elə bu vaxt, gecənin bu aləmində bir dəstə çadralı qadın o heyətin yaşıl rəngli qapısından küçəyə çıxmışdılar, qarşı səkidə mənə görərkən tez bərk-bərk çadralarına bürünmüşdülər və üzlerini mənədən yana çevirmişdilər.

Lakin o qadınlardan ən arxadakı başından sürüşmüş qara ışıltılı liberti çadrasını başına çəkməmişdi və o vaxt mən onu, o mənə tanı-mışdı, hər ikimiz gözlerimizi döyərək bir an bir-birimizə baxa-baxa qalmışdıq və sonra mən qeyri-ixtiyari bir addım irəli ataraq nə isə demək istərkən, qız tez şəhadət barmağını dodaqları üstünə qoymuşdu, səsimi çıxartmağı mənə yasaq eləmişdi. Dinməmişdim, amma qarşılarım çatılmışdı, dinməmişdim, amma şəhərli qızın bir mərtəbə yuxarıdakı qonşusuna qarşı göstərdiyi bu kəm iltifatdan üreyim sınmışdı, çünki o vaxt hələ bilmirdim ki, gecənin o aləmində bir kişi xeyləğının üzünü ondan gizləyən çadralı şəhər qadınlara yaxınlaşması, bir uşağın qupquru barıta yanar kibrit çöpü uzatması kimi çox təhlükəli bir oyundur və bundan bixəbər olduğum üçün üzümde nə cür bir ifadə zahir olmuşdusa, qız pısqıldayıb əlilə ağzını tutmuşdu, sonra başıyla işarə eləmişdi ki, dinmə, danışma, amma dalımcıza gəl.

Sonralar mən təsadüf ilə taleyin gizlənpaç oyununu haqqında çox fikirləşəcəkdim, amma o gecə mənə üçün elə bir rəyaya çevril-mişdi ki, əgər arxasınca gətdiyim o qara çadralı qız birdən-birə ağ bir geyorçinə dönsəydi və uçub gələrkən mənə çiynimə qonsaydı, mən artıq buna heyret etməyəcəkdim.

Qadınlar ayaqlarındakı dabansız nəylinlərini sürükləyərək, can üzən ağır yerişlərlə yayxana-yayxana uzaqlaşırıdılar, görünür toy, yaxud nişan məclisindən qayıdırdılar və başları "əndamı yanımsız Gülxar xanımın" qiybətine elə qarışmışdı ki, nə arxalarınca gələn qızın hərdən bir dönüb geri baxdığından, nə də tənha bir kölgənin o qızı izlədiyindən xəbərləri olmamışdı.

Sonra həyətdə, küçə qapısı dəhlizinin qaranlığında dayanıb gözləmişdim, qadınlar iki dəstəyə bölünüb, ah-uflla sağdakı, soldakı pilləkənlərlə yuxarı mərtəbələrə qalxıb yox olmuşdular və bu vaxt mənim üçün yol açılarda yüyürmüşdüm, ikinci mərtəbənin pilləkən meydançasına çatmışdım ki, birdən elə bil hardansa atılan gözügörməz bir kəməndə ilişib bürməmişdim, geri çevrilmişdim və aynabəndin açıq qapısı arasında dayanmış onu görmüşdüm – çadrası başından yerə düşmüşdü, yalnız bir ucu sol əlində tutub saxlamışdı və üzündə elə bir ifadə vardı ki, elə bil nə isə demək istəmişdi, yadımdan çıxmışdı və indi yaxından üzümə baxdığı halda heç bir şey görməyən gözləri dumanlanmışdı.

Susduğu üçün susmuşdum və bu sükutun mənəngənəsindən qurtulmaq üçün:

– Dənizə getmişdim – deyə bilmişdim.

– Nə vacib olmuşdu ki, dəniz qaçırdı?

– Elə çağırdı ki, dayana bilmədim.

– Kim?

– Dəniz.

– Nə deyirdi ki?

– İki dəfə köksünü ötürdü.

Birdən elə bil özünə gəlmişdi, gözlərində nə isə bir təlaş kölgəsi zahir olmuşdu.

– Bəlkə qəşş eləmişən orda, dəniz qırağında? Özündən xəbəri olmayıb?

– Görək mənim ürəyim gedəydi orda, dəniz qırağında?

– Bu yanda Bayıl tərəfdə batmış bir şəhər var, bir kitabda yazılıb ki, Səbəyeldir o şəhərin adı, o biri kitabda yazılıb ki, "şəhri yunan" imiş o şəhər... Amma haçan batıb şəhər, haçan su altında qalıb, heç qocalar da bunu bilmirlər... Hərdən gecə yarıdan sonra su altındakı o şəhərdən su pərisinin səsi gəlir, kim o səsi eşidirsə, o saat qəşş əleyir... Əgər qulağına səs gəlibsə, görək Tutu xala səni Nardarana aparsın!

Heç bir şey başa düşməmişdim və başa düşmədiyim üçün demişdim:

– Yox, mən əvvəlcə Xırdalanı görmək istəyirəm... Gün batan çağında...

Heç bir şey başa düşməmişdi, bir an qaşların düşünlənmişdi və demişdi:

– Xırdalanda pir yoxdur, məxluq Nardarandakı pırə gedir.

Və elə bu vaxt arxasındakı qaranlıqdan, otaqlardan kimə elə çıxmışdı ki, hər ikimiz səksənmişdik:

– Ağoz, Yaqud, harda batdın, gəl gir yanıma, mənə yuxu aparsın...

– Vaxsey, mənə, səksəndim ki, görmürsən ki, qapı-bacanı bağlayıram...

Və aynabəndin qapısını mənim üzümə bağlamışdı.

Artıq günçıxan tərəfdə, Qarashəhər üstündə göy öyrisi avazı-mışdı və şəhərli bir qızın bənövşəyi gözlərlə kiçik bir pəncərənin mənə göstərdiyi özəmətli bir gecə mənzərəs ilə, daha sonra qaranlıqda köksünü ötürən bir dənizin sirli nəfəsi ilə sehlənmiş bir gecəm, böyük şəhərdəki bu ilk gecəm, bir rəya kimi sona çatmışdı.

Havalar hələm çox isti idi və bürkülü gecələrdə bizim tərəflərdə, şəhərin yuxarı hissəsində evlərin qara asfaltlı yastı damlarının üstündə açıq havada özlərinə yer salıb yatan adamlarla dolu olurdu.

Və bir dəfə xalam mənə demişdi:

– Gecələr içəridə isti olur səne, çox çalığ yatırсан, istəyirsən səne də burda, pəncərə altında, dam üstündə yer salım, serində yıxıl yat.

O gecə kiçik otağımın pəncərəsi altında bizim evə bitişik qonşu evin damında köhnə kilim üstündə salınmış yatağımda uzanıb çox oyaq qalmışdım və qollarımı başım altında çarpazlayıb göydəki o tanış ulduzlara baxmışdım ki, o ulduzlar bizim dağ kondinin gecə göylərində daha şəfəqli və daha işıqlı idilər, bir-birinə göz vururdular, bir-birini çağırırdılar, burda isə nədənsə tutqun sifət idilər, elə bil bir-birindən küsüb, bir-birindən üz çevirmişdilər.

İmtahanları vermişdim, Əlimürsəl kişi haqlı çıxmışdı, kənddən gələnləri geri qaytarmamaq üçün müəllimlər mənə çox bərkə çoxkəməmişdilər, digər tərəfdən ali təhsilin gələcək taleyimdə oynadılar.

yacağı rola tamamilə laqeyd olduğum üçün, məhz bu laqeydliyəmə görə çox asanlıqla imtahanların öhdəsindən gəlmişdim, xalam çox sevinişdi. Əlimürsəl kişi məni təbrik eləmişdi və mən kəndə kağız yola salmışdım ki, imtahanları verib qurtarmışam.

Həmişəki kimi yuxu yenə hansı daşqının hansı məchul sanivəsində ildırım sürətilə şüurumu çalıb apardığından xəbərim olmamışdı, amma sonra gecenin hansı aləmindəsə o yuxudan hövlnək oyandığımı və dik alıb yerimdən baxdığımı hələ də unutmamışam.

Üstümə örtüyüm nazik iplikli yorğan göydə uçurdu, başım yanımda kətil üstünə yıgıdığım üst pal-paltarımdan təkə yaxası naxışlı köynəyim gözüme dəymişdi ki, o da dam üstündəki yaxın bacaya sarınıb hələlik salamat qalmışdı, çal papağım haraya isə düşmüşdü və indi bir top kimi diyirlənə-diyirlənə üstümə gəlirdi.

Ayağa qalxarkən küləyin şiddətindən səndələmişdim, nəfəsim tıxanmışdı, sinəmdə qalmışdı, amma yenə də özümü irəli atmışdım ki, təkə o çal papağımdan əlim üzülməsin və gecikmişdim, çünki küləyin növbəti burulğası cücə üstünə şığıyan çalğan kimi o papağı bir anda caynağına alıb fir-fır fırladaraq göyə qaldırmışdı, sonra əynəmli bir uçuşla və elə bir sürətlə şəhər üstündən birbaşa dənizə doğru aparmışdı ki, arxasınca baxa-baxa qalmışdım.

İndi hər tərəfdə bütün qonşu damlar üstündə də bərk çaxnaşma vardı, adamlar boğucq hənirtilərlə yataqlarını qamarlayıb, əllərinə keçən pal-paltarlarını бүкüb-бүрмələyib damlar üstündən qaçırdılar, küçələrdəki çoxməftilli elektrik dirəkləri zil bir səsle vəhşəcəsinə fit çalırtdılar, yaxın həyətlərdə gah açılan, gah hara isə çırpılan küçə qapıları şaraq-şaraq saqqıldayırdı, yuxarı mərtəbələrə qopan pəncərə şüşələri şarılı ilə küçələrin daş döşənməsi qaldırılmasına tökülüb qumbara kimi partlayırdı.

Bütün şəhər üstüləyən nəhəng bir tonqal kimi idi, axşamın ağ işıqları indi qum və toz boğanağı içində, gözünlü kül örtən bir ocağın gözələri kimi tutqun qızırtılarla göz çırpırdı.

Və getdikcə şiddətlənən qarşıqal külək yaxındakı döngə və dalanlar arasında tələyə düşmüş bir yirtıcı kimi qorxunc ulartılarla başını hara gəldi çırpırdı, qabağına nə çıxırdısa basmarlayırdı, eşələyirdi, qarışdırırdı, dağıdırdı, sonra sovurub göyə qaldırırdı və elə bil bütün şəhəri yerindən qopardıb dənizə atmağa gücü çatmadığı üçün qəzəbindən dəli olub müdhiş hiçqırqlarla hönkürürdü.

Xalam isə bu vaxt tələş dolu bir səsle pəncərəmdən elə hey məni çağırırdı.

– Bu nə məşərdir belə, xalacan? – demişdim və pəncərəyə tərəf getmişdim.

– Dəli xəzridir, bala, elə ki, başladı, Bakının qiyaməti qopur, tez yır-yığış elə gir içəri...

Yır-yığış eləmək üçün bir şey qalmamışdı və mənim o gecə dəli xəzri ilə tanışlığım nəinki həmişə gözümlə üstünə basdığım o çal papağımla, eyni zamanda papaqla birdəfəlik vidalaşdığım bir tarixçəyə çevrilib qaldı.

Şəhər tezdən gecə növbəsindən qayıtmış Əlimürsəl kişi papaq əhvalatından xəbər tutarkən, çal bığları altından qımışmışdı və demişdi:

– Dur ayağa, gedək sənə bir furajka ala, tax başu, sonra ali məktəbi qurtaranda özün bilərsən ya fətr şlyapalı olarsan, yaxud çiyini saçları tayfasına qoşularsan, başaçıq, dōşaçıq gəzməyi özünə adət eliyərsən.

Getmişdik, parusin bir furajka almışdıq, evə qayıdanda yazıq xalam yəqin xəyalında çal papaqla parusin furajkanı müqayisə eləyib yaşaran gözlərini silmişdi, amma “mübarəkdir” – demişdi. Yaqut isə şaqqanaq çəkmişdi, axmışdı, özündən getmişdi:

– Vaxsey Tutu xala, – demişdi, – bu parusin şapka nədir ilin bu vaxtında. Elə ki bir çin yağışa düşdü, əskiylə dönəcək başında.

Xalam dönmüşdü məzəmmətlə Əlimürsəl kişiye baxmışdı, yəni niyə qızırqalanmışan, tifilə iraqbətli bir papaq ala bilməzdin?

Əlimürsəl kişi də çiyinlərini çəkmişdi, yəni neynəyir, özü seçdi, özü böyündü.

Sonra mən bütün günü zaman-zaman aşağı mərtəbədən Yaqutun gümüşü cingillilərlə çağlayan gülüşlərini eşitmişdim.

Və günlər keçdikcə Yaqut bənövşəyi gözəllilə, sədəf dişlərinin düzümlü ilə, sınıq məxməri qasları ilə, tez-tez saçından ayrılıb sol gözü üstünə düşən xurmayı tellilərlə gözlerim qarşısına elə şəhri bir pərdə çəkməyə başlamışdı ki, gözlerimi qapayırdım bu pərdə yox olmurdu, gözlerimi açırdım, dünya bu pərdə arxasında görünməz olurdu, başımı götürüb hara isə getmək istəyirdim, amma hələ qafıl idim, bilmirdim ki, sevgi kəməndinə düşmüş bir ürək üçün bu kəmənddən qurtuluş yolu yoxdur.

Kiçik otağın dam üstünə açılan pəncərəsi yanında qoyulmuş yazı stolu arxasında oturub bir saatdan çox idi ki, iki məchullu bir cəbr məsələsinin həlli ilə əlbəyaxa olmuşdum. Yazıb pozduğum və şagird dəftərindən qopardığım vərəqlər stol üstündə qalaqlanmışdı və o vaxt ikinci dəftərdən də bir vərəq qapqara qaralmışdı, nəhayət, işıq üzü görünmüşdü, kənək təniyin kor dünyünü açılmışdı və dərhal fikrim qəfəsinin qapısı açılmış bir quş kimi uçmuşdu, harayasa getmişdi, ürəyim isə bir boşluq içində asılıb qalmışdı.

İçəri qaranlıqla dolmuşdu, amma ayağa qalxıb işığı yandırmaq üçün yerimdən tərpənməmişdim, çənəmi qollarım üstünə qoymuşdum, axşam şəhərinin topa-topa alınan işıqlarına baxmışdım, hardasa veyillənən fikrimi hardansa geri qaytarmaq istəmişdim və bu vaxt birdən onu pəncərəm altındakı dam üstündə görmüşdüm.

Bəlkə çoxdan üzünü görmədiyimin, səsin eşitmədiyimin xəyalı idi bu? Yox, özü idi, ağ quşum, ağ səadətini idi.

Ayağı altındakı təsədən götürdüyü kətan ağlarını, nazbalıx və yastıq üzlerini, qırmızı naxışlı əl-üz dəsmallarını damın bacalarına sarınmış dirəklər arasındakı iplərə sıxaqlarla bənd eləyirdi və o, iki cərgəli ağlar arasında qalaraq asfalt cığırda uzaqlaşmış gedirdi.

Dənizdən həzin bir külək əsirdi, şəhərdə alınan işıqların sayı anbaan çoxalırdı, o isə əylirdi, qalxırdı, hərdən dizlərini qucaqlayırdı, küləyin qabarıb yuxarı qaldırdığı donunun ötəyini aşağı salırdı, sonra yorgun halda bir an donurdu, hərəkətsiz qalırdı və bu vaxt doğulduğu şəhərin çırabın axşamı ələ bil dönbü yalnız ona baxırdı və qız şəhərin o qızıl işıqları önündə sirli bir rəqəslə başlayırdı. Ağ bir xəyal kimi sərdiyi ağlar arasında batıb-çıxırdı, dönbü əllərini iplər üstündə gözdiyə-gözdiyə yaxınlaşıb və hərdən yanakı və anı bir baxışla qaranlıq pəncərəmə baxarkən, qaşları çatılırdı. Küləyin üzünə dağıtdığı saçlarını sol əlinin əsəbi hərəkətilə yuxarı atıb və işıqlanmayan pəncərəmin qaranlığından vəhmələnməmiş kimi geri dönbü uzaqlaşmışdı. Mən də ayağa qalxıb əlimi elektrik dünyəsinə uzatmışdım – birdən ələ bil bütün şəhər səksənmişdi, boğuc və heybətli bir nəriltili şəhər üstündən göyə ucalmışdı, hava çalxalanmışdı, pəncərə şüşələri cingildəmişdi və damın o biri başında qızın sinəsindən qopan kəşik bir çığırtıdan ürəyim qopmuşdu və bütün bunlar bir saniyənin başlanğıcından o saniyənin sonuna qədər sürən bir zaman müddətində bir-birini izləmişdi.

Özümü pəncərədən dam üstünə atmışdım, qızın dalınca yüyürmüşdüm və indi onun da geri dönbü qaça-qaça üstümə gəldiyini görmüşdüm, sonra o vaxt ki, bir-birimizə çatmışdıq, qorxmış, rəngi qaçmış ağ səadətini ilk dəfə bağrıma basmışdım.

Nə olmuşdu, nə baş vermişdi, göyden yərə yanar kometa düşmüşdü, yoxsa hardasa qayalar uçub dənizə tökülmüşdü, hələ heç bir şey başa düşməyərək yalnız qollarım arasında titrəyənə sakit etmək istəmişdim:

– Qorxma, – demişdim, – qorxma, nə idisə oldu, qurtardı.

– Qurtardı nədir, – demişdi, – ora bax, Bayıl tərəfə... Gör nə boyda alov göyə qalxıb...

Başımı çevirib baxmışdım və heç vaxt görmədiyim dəhşətli bir mənərə qarşısında donub qalmışdım, günbatanda Bayıl təpələri arxasından fısqıran nəheng bir alov sütunu qara-qırmızı dili ilə az qala göydəki buludları yalayır, gah burum-burum burulan qapqara tüstü layları içində boğulurdu, gah qaynayır, daşırdı, tüstü layları üstündən aşdı və yenidən göyə sıçradıqca nəriltilisindən qulaq batırdı. Qız isə sinəmə sığınmış dayanmışdı və yanakı bir baxışla hərdən alovu qaranal, tüstüsü qızaran o məşum məşələ baxırdı və məni başa salırdı ki:

– Orda dənizdə bir yer var – Şıxlar kəndinin o biri böyründə... gecələr qayıq ilə ordan keçənlər kibrit yandırır dənizə atanda suyun üzü o saat od tutub yanır... İndi yaqın orda dəniz partlayıb, su yarılib, bu əjdaha da başını ordan, yerin altından, dənizin dibindən çölə çıxarıb...

Gecə doğrudan da qorxunc bir nağıla oxşayırdı və qız qorxmış bir uşaq kimi xəyalında dənizi partladırırsa, suyun altından, dənizin dibindən bu oldu əjdahanı çölə çıxarırdısa, bəlkə də haqlı idi.

İndi artıq hər tərəfdə bütün evlərin küçə balkonları və yastı damlarının üstü izdihamla dolmuşdu, topa-topa dayanmış o adamların arxasındakı qara cədralı qadınlar başlarını yuxarı qaldırıb əllərini göyə uzatmışdılar.

Bu zaman iki partlayışın qırmızı alovu yenə bir-birini izləmişdi və başını göyə dirəmiş o heybətli əjdaha hər tərəfi, aşağıda çox uzaqlara kimi dəniz sularını, yuxarıda göy təbəqəsinə kimi ulduzlu fəzanı, yuvalarına qayıdan bir cüt ağ göyərçini də titrək partıltılı qızırtıdan qırmızı rəngə boyamışdı.

Handan-hana xalamın pəncərədən gələn səsini güclə eşitmişdim.

– Yunis, hardasan?

Yaqut diksinmişdi, qollarım arasından sıyrılmaq istəmişdi, amma qollarımın çəmbərini qıra bilməmişdi və mən başını sinəmə üstə qoymuş ağ səadətimin ürəyimi döyündürən həyəcanından dəyişilməmiş bir səsle xalama cavab vermişdim:

– Burdayam xalacan, – sən bilən bu nədir belə?

– Bibiheybət, ora, yəqin buruq fantan vuranda daş-daşa dəyib, od çıxıb, nöyüt alışıb... Kişi də hələ ordadır... səsine nə olub, vallah o çit şapkada timov olacaqsan axırda sən...

Gecə qara vəqili bir yuxuya oxşayırdı, amma xalam qorxub gözü dörd olmuş bir qız uşağı deyildi, qocaman bir buruq ustasının həyat yoldaşı idi və baş verən qorxunc hadisəni görünür o daha düzgün fəhm etməmişdi.

– Əlimürsəl dayıdan nigaran qalma, xala, – demişdim, – gedərəm bir xəbər gətirəm!

Bu dəfə qollarım arasındakı sağ əlilə sinəmi çəngələmişdi və hiddətli bir pıçiltı ilə demişdi:

– Hara gedəcəksən? Bu saat ora yəqin qoşun gedir ki, avara adamları yaxına buraxmasın, uşaq-muşaq ol-ayağa dolaşmasın... burax mən, xalam bura baxır.

Xalam biza tərəf baxmırdı, baxsaydı belə bu ağlar arasındakı mənim ağ göyərçinimi gözü seçə bilməzdi, amma ələ bu vaxt xalamın yanında peyda olan Yaqutun anasının çığırılı səsi qulağımızda cingildəmişdi:

– Ağoz, Yaqut hardasan, yığışdır ağları düş aşağı, gecə göydən hiss yağar, pal-paltar zay olub gedər.

– Bu saat, anacan! – demişdi və döşümdən məni ələ bir şiddətlə geri itələmişdi ki, qollarındakı qüvvətə heyrət eləmişdim.

Sonra pəncərədən yəna anasının səsi gəlmişdi:

– Səsine nə olub, ağoz, yoxsa qorxmusan?

– Hər səksəndim, mənə, lap ürəyim qopdu bayaq...

– Yaxşı, yığış gəl evə, ağaonəyio deyərəm, çılğa aparar səni...

Və xalam ilə qızın anası pəncərədən çəkilib getmişdilər.

Abşeronu məxsus xalq təbabəti növləri haqqında təsəvvürüm yoxdu, ona görə ələ bilməmişdim ki, Çılğa, yaxud Cəhildəy yer adıdır və qızı nənəsi haraya isə aparacağından təşvişə düşərək yavaşdan demişdim:

– Nə üçün ağaonən səni Çılğa aparmalıdır nə işin var sənin o kənddə, yaxud o dağda?

Pıçıldamışdı, amma tez əlilə ağzını tutmuşdu və demişdi:

– Tək mənə yox, səni də aparmaq lazımdır.

– Məni niyə?

– Əsirdin bayaq... Çılğa ocağında ösməli adamların əndamına ələ qəşəngə dağ çəkirlər ki, sabahı gün ösməcəsindən ösər-ələmət belə qalmır.

Aha, demişdim öz-özümə, ağ səadətmin yaxşıca cırnaqlayan caynaqları da varmış!

Sonra kömək etməmişdim, iplərdən asılmış ağları yığışdırmışdı və getmişdi, mən isə dam üstündə tək qalmışdım, göy üzü indi tutqun mis rəngində idi: dan yerindəki ulduzlar zərrin duman içində əriyib yox olmuşdu, günbatan tərəfdəkilər də ələ bil pəron-pəron düşüb seyrəlmişdi. O aramsız və heybətli nəriltinin səsi hələ də eşidilməkdəydi.

Çit şapkanı başıma keçirib küçəyə çıxanda xalama demişdim ki, gəlib-gedəndən bir xəbər bilib qayıdıram və burdan, şəhərin yuxarı məhəlləsindən birbaşa Bayıl topələri arxasına gedən araba yolu ilə baş alıb getmişdim...

Bir saat yol gedəndən sonra gəlib Bayıl topələrinin günbatan tərəfindəki yamaclarını izdihamla dolu görmüşdüm. Bu izdiham içində çoxlu oğlan uşaqları vardı, sal daşların üstündə oyulub dizlərinə qucaqlamış qocalar vardı, körpələri qucaqlarında yatmış çadralı-çadrasız gənc qadınlar da gəlmişdilər. Onlar bu gecə vaxtı bura, bu dəhşətli mənzərəyə yaxından tamaşağa gəlmişdilər, bəlkə hər birinin orda, o odlı ojdaha ilə əlbəyaxa çarpışan bir yaxını, bir əziyi üçün duyduğu nigaranlıq hissi cəkib bura gətirmişdi.

Izdiham içindən keçmişdim, yamac ilə üzünəşığı cənmişdim, burda, dəniz ilə dağotəyi arasındakı səhədə salınmış yeni neft mədəninin buruqları arasıyla uzanan yola düşmüşdüm ki, qoluna qırmızı şilodən sarğı bağlamış bir oğlan qabağını kosmuşdu.

– Dayan, a yoldaş, hara belə?

Başımla yanan buruğa tərəf işarə etməmişdim:

– Ora, dayım ordadır, evdə nigarandırlar.

– Qayıt geri və evdəkiləri sakit et ki, insan tələfatı yoxdur.

– Yox, kişinin özünü görmək istəyirəm.

- Kimdir axı o kişi və noçidir?

- Buruq ustasıdır, adı Əlimürsəldir, əslı əmirhacıyanlıdır.

Əlimürsəl kişinin adı o saat öz təsirini göstərmişdi, çünki qocaman buruq ustası Abşeronda qazdığı ən dərin neft quyuları ilə məşhur idi və iri, çalığı şəkili tez-tez qəzetlərin birinci səhifələrində çap olunurdu.

Oğlan məni dalınca salıb bir az irəli apardı, yolun yarısında telefon aparatı olan otaqda başqa yoldaşla görüşüb nəso danışmışdı.

Burada o cəhənnəm məsələinə hələ bir neçə yüz metr qaldığı halda dənizin yanına yaxın suları elə bil qaynayır, hardansa havaya ağ buxar layları qalxırdı və qızmar hava dalğası adamın üzgözünü qarsır, ciyərlərini pörşələyirdi və aramsız heybətli nərilədən adamlar hamısı lal olmuşdular, ağzların açırdılar, amma səsləri eşidilmirdi, buna görə idi ki, ikinci oğlan nə demişdisə mənə bağırabağıra demişdi:

- Otur orda, bayırda, qapı ağzında, qabaqda ancaq qoşun hissəsi var, yangınsöndürənlərin maşınları var, qıraq adamları ora buraxmağa icazə yoxdur, otur orda gözle, xəbər göndərərək ustaya, əgər macalı varsa özü gələr bura...

İkiadamlıq kiçik skamya üstündə çox oturub qalmışdım və üzümə vuran cəhənnəm istisindən, bir dəqiqədə qan-tərə batmışdım, otaqda oturub telefon zənginin keşiyini çəkən oğlan da iki-üç dəfə çölə çıxmışdı, yaylığı ilə alınının tərini silmişdi, bir yanına tərəf baxmışdı başın bulamışdı, bir mənə baxmışdı qaşların çatmışdı, sonra yenə içəri getmişdi. Çox gözəlmişdim, Əlimürsəl kişi gəlib çıxmamışdı, ayağa qalxıb qayıdıb getmək istəmişdim, amma tərəddüd içində qalmışdım, gah dönüb geri baxmışdım, gah otağa boylanmışdım ki, bəlkə o sarı rəngli telefon zəng vuracaq və bu vaxt içəridəki oğlan ayağa sıçramışdı, otaqdan çıxıb demişdi:

- Soruşmaq eyib olmasın, hara belə?

- Kişi gəlib çıxmadı, qayıtmaq istəyirəm.

- Diqətlə başdan-ayağa məni gözədən keçirmişdi və demişdi:

- Farağat otur yerində, otur görək dayın gəlib çıxanda heç tanıyacağımı səni?

- Bu nə sözdür? Başa düşmədim.

- Başa düşmək lazımdır ki, gecə və gündüz kapitalizm öhatə-sındəyik, hər tərəfdən...

- Canım əgər o vulkandırsa...

- Vulkan nədir ada, - deyə oğlan sözümlü kosmışdı, - qazılan buruq fantan vuranda qaz alışı, dayın Əlimürsəl kişi, əgər o kişi doğrudan da dayın isə haqlı imiş, dənədən narahat idi, qazılmış suxuru ovcunda qoxuladıqca deyirdi ki, torpaq çox qazlıdır və nə lazımdırsa bütün ehtiyat tədbirləri görmüşdü, amma yenə də qəza baş verdi. Saçı-saqqlı ağarmış qocaman buruq ustalarının beləncik əzəmətə gətirildikləri yadlarına gəlmir, qorxur otur yerində, xəbər göndərmişik o tərəfə, cavab gələr nə yaxşı, gəlmə nə yaxşı...

Və oğlan yenə içəri keçmişdi - təhkim edildiyi telefon aparatı yanında kiçik stol altında oturmuşdu.

Əlimürsəl kişinin qazılmış suxurdan ovcuna götürüb qoxuladığını gözlerim qarşısına gətirəndə xatırlamışdım ki, orda bizim o dağ kəndindəki qoca Diyar kişi də əylib ayağı altından bir ovuc torpaq götürüb ovxarlıyırdı, qoxulayırdı və o torpağın nəyə qadir olduğunu - hansı əkin üçün daha əlverişli və sərfəli olduğunu həmişə şəhərsiz təyin edirdi.

Və xəyalımın yenə kəndimizə doğru bu növbəti uçuşunda başım üstündə Əlimürsəl kişinin səsini eşitmişdim:

- Deyəcəksən ki, xalan göndərüb səni gecenin bu ələmində bura?

- Yox evdən çıxanda xalam ancaq onu dedim ki, gəlib-gedəndən bir xəbər bilib qayıdaram.

- Elə isə nə vacib olmuşdu ki, oturub burda pörşələnsən?

- Əgər bilsəydim ki, ilisib bu budka yanında əsir olub qalacam...

- Qulaq as, çöllü balası, bu otuz ildə mən o yazıq arvadı gecələr bu qəder nigaran qoymamışam ki, son şəhərə gələli bu otuz gündə...

- Bu saat Əlimürsəl dayı yüyüroppə qayıdıram şəhərə!

- Oğlan, bu saat yüyüroppə qayıdacaq şəhərə, gəl min görək.

Dönüb baxmışdım, təkalit, ikiqarxlı, Abşeronda qazalaq adlanan bir araba dayanmışdı yolda və Əlimürsəl kişi ilə o qazalığa minmişdik, sonra yolda Əlimürsəl kişi gözələrini hara isə məchul bir nökətəyə zilləmişdi və öz-özünə təkrar eləmişdi:

- Oğlan bu saat yüyüroppə qayıdacaq şəhərə!

Olsun ki, bu saat Əlimürsəl kişi ağır fikirləri bir an başından qovmaq üçün ikinci dəfə mənim yerli şivəmin bostanına daş atmışdı və mən bu böyük şəhər təbəbbürünə qarşı kiçik dağ kəndinin təbəbbürü ilə müqabilə edərkən, öz növbəmdə Abşeron şivəsinin bostanına heç olmasa xırdaca bir daş atmaq istəyirdim ki, bu vaxt Əlimürsəl kişinin başı birdən sinosinə əyilmişdi - çiyinləri aşağı çökmüşdü və

dorindən köksünü elə ötürmüşdü ki, mən kirimişdim, bir cür olmuş-
dum, çünki o cəhənnəm əjdahası ilə çarpışmada bu qocanın canına
həpan bu yorğunluq mənə o vaxt, o gecə köksünü ötürən o gecə
dəninin yorğunluğunu xatırlatmışdı.

Səhər hava işıqlananda qazalaqdan düşüb həyəte girmişdik və
bütün gecəni yuxusuz qalmış iki qadından birinin yuxarı aynabənd-
dən, o birinin bir mərtəbə aşağı şüşəbənddən bizi dikilmiş baxışları
qarşısında qalmışdıq. Yuxarıdan baxan qoca qadın mənim xalam
idi, Əlimürsəl kişini sağ və salamat görəndə bir an gözləri işıqlan-
mışdı, sonra baxışlarını mənə çevirəndə bütün gecəni çəkdiyi
nigaranlıq üçün mənim üzümü danlamağı ondan ibarət olmuşdu ki,
yazıq arvad sağ ölinin iki barmağıyla öz üzünün sağ yanğından elə
bir çimdik qopartmışdı, mən başımı aşağı salmışdım və bir mərtəbə
aşağıdakı şüşəbənddən baxan gözlərdə himayə aramaq istər-
kən, o bənövşəyi gözlərdə də elə bil dəq ildırımları çaxmışdı və
aynabənd pəncərəsi şəraqqılı ilə üzümə qapanmışdı.

Sonrakı günlər Qaraşəhər üfüqlərində günəş ucalarkən şəhər
üstündəki göylərin mis qızırtıları solurdu, günəş şüalarıyla yuyul-
urdu, amma günbatandakı göy öyrisində bir-birinin üstünə qalacaq-
lanan tüstü layları nəhəng bir çətir kimi hər gün bir az daha artıq
qabarıq və getdikcə daha geniş fəzaları qara otokləri altına alırdı.

Əlimürsəl kişi günlərlə evə gəlmişdi, amma gələn zaman bizi
dediyi yalnız bundan ibarət olurdu ki:

– Zorba əjdahadır, xamuta gəlmiş.

Və tam bir ay o əjdaha heç bir boyunduruq altına girməmişdi,
başına keçirilən dağ ağırlığındakı polad qapaqları hər dəfə göyə
vızıldatmışdı, bir an susmayan fasiləsiz nərtilisi ilə böyük bir şəhə-
rin yuxusunu qaçırmışdı, qırmızı xallı his püskürən cəhənnəm nəfə-
silə şəhərin günbatandakı üfüqlərinə qara bir pərdə çəkmişdi.

O gecələr mən də ürayımdakı yalqızlıqdan qurtulmaq üçün son-
ları günbatandakı qırmızı üfüqlərə dirənən küçələrdə dolaşmışdım,
evə qayıdarkən uzun-uzadı pəncərəm qarşısında dayanırdım
və o qara asfaltlı dam üstü ki, hər dəfə mənim ağ səadətım orda
görünəndə, o dam üstü gözümə ön gözəl bir lələzə çevrilirdi,
indi bir aydan çoxdu ki, gecə və gündüz bomboşdu, həttə bir aydı
ki, Səttarın ağ göyərçinləri də gəlib o dam qırağına qonmurdu və
tam bir aydı ki, Bakının gecələri qırmızı idisə, mənim yuxularım
qara-qırmızı ilə dolu idi.

O axşam birdən, ansızın olaraq şəhər üzərinə elə bir səssizlik
çökmüşdü ki, elə bil bütün şəhər bu dəfə də bu nəğahani səssiz-
likdən səksənmişdi, hər halda bu səssizlik məni elə o dəqiqə pəncə-
rəmdən dam üstünə atmışdı və o qıpırmızı üfüqlərin indi qızırtısı
sönmüşdü, əjdaha yerə sərilmişdi, ağzından çıxan dili qapqara qaral-
mışdı, amma quyruğu hələ ölməmişdi və ölməmiş o quyruğuyla o
vaxta kimi yeri çəib göyə sovurmuşdu ki, nəhayət, göydə bu axşam-
ın bu birinci ulduzu alışırmışdı və ölü gözləri bu ulduzu görərəkən,
bütün canı bədəninəndən çıxmışdı.

Sonra o axşam bütün ulduzlar göydə tərtemiz ağ bir işıqla parıl-
darmışdı, uzaqdan donizkonarı xiyabandan musiqi səsi gəlmişdi və bu
axşam qazalaqdan düşüb yuxarı qalxan Əlimürsəl kişi yalnız
birçə kəlmə:

– Tamam, – demişdi və yıxılmışdı ölü kimi yatmışdı.

Bir mərtəbə aşağıda isə mənim ağ səadətım də aynabəndlərinin
bütün pəncərələrini açmışdı və o açıq pəncərələrin birindən başını
çölə çıxarmışdı, balaca Səttarın uçurduğu ağ göyərçinlərə bax-
mışdı, sonra yavaşdan nə isə oxumağa başlamışdı. Həzin noğmosi-
nin sözlərini ayırd eləyə bilməmişdim, amma səs çəkmişdi məni
uşaqlıq illərindəki unudulmuş bir günə aparmışdı, o günə ki, mən
ayaqyalın, başıaçıq yazın ağ yağışı altında dayanmışdım və amansız
bir intizar içində bu saat, bu dəqiqə nə isə olacağını gözləmişdim,
amma nə qədər gözləmişdimso heç bir şey olmamışdı və heç bir
mücüzə baş verməmişdi.

Amma indi, bir saat sonra otağım qaranlıq ilə dolanda və mən
ayağa qalxıb işığı yandırmaq istəyəndə mücüzə baş vermişdi. Onu,
ağ səadətini qara asfaltlı dam üstündə görmüşdüm.

Hər dəfə pal-paltar sormək üçün dam üstünə çıxarkən başıaçıq
olardı, xurmayı saçları çiyinə dağılardı, yerisinin naxışı, ollorinin
uçuşu, sərdiyi ağ arxasında yox oluşu sirli bir rəqəso çevrilirdi. İndi
isə elə bil hara isə getmək istəyirdi, tolosik mavi yelənli ağ kola-
ğayısını başına atıb, yolda ças-baş qalmışdı, nə edəcəyini bilmə-
mişdi, nə geri dönmüşdü, nə irəli getmişdi və özünə yer tapa bilmə-
diyi üçün uçmaq istəyən bir quş kimi damın qırağından aşağı
boylanmışdı, qayıtmışdı, geri dönmüşdü, pal-paltar asdığı qoşa iplərə
iləşib dayanmışdı, başını qaldırıb göydəki ulduzlara baxmışdı, elə
bil gecəyən bir səhrada yol azmışdı və indi səmti təyin etmək üçün

o ulduzlar içində qütb ulduzunu axtarırdı və hər tərəf elə qaranlıq idi ki, nə yaxında, nə uzaqda bir işıq ucu, bir işartı görə bilmirdi. Bu vaxt şəhərin bir-birinin dalınca alışan topa-topa işıqları bütün ağ şüaları ilə ona doğru uçurdu və iki addımlığındakı pəncərə arxasında döyünən bir ürək elə bil guppultu ilə bağlı bir qapını döyürdü.

Sonra birdən elə bil nə isə eşitmişdi, üzü bəri dönmüşdü, qaranlıq pəncərəmə tərəf baxmışdı, dalından atlı qovumuş kimi qaça-qaça gəlmişdi, qaranofes bir halda özünü pəncərəmə yetirmişdi və girdaba baxırmış kimi gözələrini yumaraq ağ göyərçin əllərini otağımdakı qaranlıq içinə uzatmışdı və demişdi:

– Hardasan, tez ol, tut olımdan kömək elə!

Özümü irəli atmışdım, qollarından tutub havaya qaldırmışdım və onu götürüb kiçik mizin üstünə qoymuşdum ki, işığı yandırım.

– Yandırma, – demişdi, – elə burda qaranlıqda bir hovur oturmaq istəyirəm...

Sonra nə demişdisə sözləri kiçik otağımın qaranlığında qəfəse düşmüş quşlar kimi çırpınmışdı, bir kor kimi onu axtara-axtara qalmışdım, çünki dilimiz bir-birini anlamayan iki yabançının dili idi ki, bu saat dünya dillərindən yetmiş ikisini bilən bir dilmanc belə bizi bir-birimizə tərcümə eləyə bilməzdi.

...Hələ çox kiçik imiş və bir payız axşamı anası ona layla çağır-mış, amma o yatmırmış, çünki atasının yolunu gözləyirmiş və aqro-nom atası o axşam Şağan bağlarından at üstündə Şüveləna qayıd-mış, cibində iki dəonə darçını xallı, narıncı rəngli şamama varmış, balaca qızı üçün gətirmiş, amma yolu yarı cəmənmiş qaranlıqdan, meynələr arasında açılan bir namərd gülləsilə at üstündən yərə sorilmişdi, at ürəküb qaçmamışdı, ölümcül yaralanmış sahibinin başı üstündə dayanmışdı və bütün gecəni kişnəmişdi.

Böyük əmisi şəhərdə faytonçu imiş və yenə faytonçudur, Şüvə-landa başsız qalan anası ilə onu şəhərə köçürmüşdü və himayəsi altına almışdı.

Bu gün axşamacan düyü hövsəyib, kişmiş antlamışdı, çünki böyük əmisi xəbər göndərüb ki, sabah axşam arvadı Gülxanım-la onlara qonaq gələcəkdir.

Birdən başı elə ağrımışdı ki, ufuldamağa başlamışdı, anası gözün ağartmışdı ki, vaxt tapdı gic başın ağrımağa, – yaxçı, kəlağayını başına sal, çıx dam üstündə bir az hava al.

Burda dam üstündə ürəyindən qoribə bir arzu keçmişdi, oğor Tutu xalanın qızı olsaymış, çıxacaqmış hər axşam bu dam üstünə və hər dəfəsində xalaoğlunun, yəni mənim pəncərəmə xırdaca, fındıq boyda bir daş atacaqmış...

“Bextəvər başına sizin o dağ kəndinin qızlarının ki, heç vaxt başlarına nə qara, nə ağ çadra salmayıblar. Tutu xala bir dəfə danı-şır ki, cavanlıqda bir dəstə qız idik, tumanımızı dizə qədər çıma-yıb ayağımızı bulaq altından axan suya sallamışdıq, saqqız çeynə-yirdik və at üstündə gəlib yanımızdan keçən, özlərini bizə göstərən oğlanlara söz atırdıq...”

Və məhz bütün bu dərədən-təpədən dediklərilə içərimdə baş qaldıran tələş hissi ürəyimi elə bir mənəngə arasına almışdı ki:

– Yox! – demişdim.

– Nə yox, – demişdi, – istəməzdin ki, sən mənim xalam oğlu olasan, mən də sənə xalan qızı?

– Yox, heç yeddi arxa dönen uzaq qohum olmağın belə istə-məzdim.

– Nə üçün, elim-günüm?

– Çünki sən mənim anamın ahugözlü gəlini olacaqsan!

O zongli saat ki, Əlimürsəl kişi kooperativ mağazadan alıb mono bağışlamışdı və o saat ki, hər şəhər qara-qışqırıq salıb mənə ağır yuxularımın dərinindən dartıb çıxarırdı, indi də aralığa çökən bu səssizlik və qaranlıq içində o saatın ürəyi dəlicəsinə bir qaçqıltı ilə döyünməyə başlamışdı.

Və handan-hana qaranlıqdan ağ səadətə titrək və doyişilmiş səsi gəlmişdi:

– Ah, sən hələ uşaqsan, gözüm işığı...

– Uşağam, yaxud qocayam, fərqi yoxdur, – demişdim, – oğor uşaq olsaydım belə yalnız soni sevəcəkdim və qoca olsaydım, dalınca sürünüb özümü rüsvay edəcekdim.

Axşamüstü üfüq xəttində mis tava böyüklüyündə və o tava qır-mızılığında olan ay indi kiçilmişdi, ağarmışdı və çox yuxarıda kör-fəzin gümüşü cıdırılı suları üstündə dayanmışdı. Kiçik pəncərədən içəri düşən ay işığına indi o payızın ağ gülü kimi zərif, solğun və bir az da üşümüş kimi idi.

Başını qaldırmışdı və demişdi:

– Tutu xalanı kinoya apar, Yunis can, özün görürsən ki, Əlimürsəl dayının başını qaşımağa macalı yoxdur, deyirlər şəhərdə “Forum” kino teatrında əntiqə bir kino gedir, kim baxırsa, gözündə yaş durmur, sən əvvəlcə gedərsən üç biletdə alarsan, sonra qapıda dayanıb gözle-yərsən, Tutu xala da çadrasın başına salar, düşər aşağı anamdan icazə alar, başıma çadra salıb məni özüylə aparar, orda üçümüz yan-yanə oturub o kinoya baxarıq, mən ağlaram, ürəyimi boşaldaram, amma sən dinnərsən, guya heç bizi tanımırsan.

Bu vaxt dam üstündən elə bil ayaq səsləri gəlmişdi və kim isə pəncərə dalından keçib getmişdi.

Bu böyük dünyada bu bir tükə qara asfaltlı ərazi ki, bizim xələvətgahımız idi, bu gecə vaxtı bu kim ola bilərdi?

Qalxıb pəncərənin önünə keçmişdim, o da dalıma gəlmişdi, arxadan kürəyimə qısılmışdı və nəfəsini uduşdu.

Və biz dam üstündə balaca Səttarı görmüşdük.

Ay işığı ilə işıqlanmış dam üstündə pəncərədən kənardakı baca yanında dayanmışdı, başını yuxarı qaldırıb göydəki ulduzlara baxırdı və o ulduzlar içində Yaqutu çağırırdı:

– Gülbacı, düş aşağı, anan çağırır.

O gün dərindən sonra tələbə komitəsinin hazırlıq kurslarında növbəti iclas olmuşdu, axşamüstü evə gec qayıtmışdım və o axşam həyat qapısından üçüncü mərtəbəyə qalxanacan, böyük bir evin bütün mərtəbələri, o mərtəbələrin bütün aynabəndləri və o aynabəndlərin bütün pəncərələri, hətta balaca Səttarın üçüncü mərtəbənin damı üstündəki quşxanasında quruldayan ağ göyərçinləri də car çəkmişdilər ki, dünən gecə Yaqutun əmisi qardaşı qızını böyük oğluna istəmişdir, Yaqutun əmisi arvadı Gülxanım qızın barmağına nişan üzüyü keçirmişdir...

Sonra da... sonrasına qulaq asa bilməmişdim, çünki ansızın beynimdə ösməyə başlayan xəzrinin ulayışından başqa heç bir şey eşitməmişdim.

Sonrakı axşamların birində xalam mənim otağıma gəlmişdi, işığı özünü yandırmışdı və demişdi:

– Elə bildim evdə yoxsan, niyə qaranlıqda oturmusan?

– Gözləyirom ki, həyətdəki o səs-küy kəsilsin, sonra işığı yandırıb işə başlayım...

– Elədir, axır günlər həyətimiz dönüb zəənə hamamına, çünki səhər qızı köçürürlər, deyirlər otuz fayton dolusu adam gəlib qızı aparacaq.

– Hansı qızı, xalacan?

– Guya bilmirsen, hansı qız olacaq, o bədbəxti...

Otaqda mənə hava çatmamışdı, qalxmışdım pəncərəni açmaq istəmişdim, pəncərə açıq imiş, pəncərə ağzında oturmuşdum, xalam qulaq asmışdım, xalam demişdi:

– Qonşuların hamısını toya çağırıblar, heç bilmirəm neyniyim, gedim yoxsa getməyim?

– Niyə getmirsen ki, kənddə qoca Diyar kişi deyirdi ki, əgər arvadlar eşitsələr ki, göydə toy var, nərdivan söykəyib göyə çıxarlarsa – indi ki, xəbərdar olub, gedərsən sən də xəbərdar ol, deyərsən!

– Əgər görseydin ki, necə ağlayır, kiryərdin, belə söz demədin, nə olsun adaxlısı öz əmisi oğludur, qıza zülm elədi anası, zorman verdi...

– Sür-xudadır bu xalacan, – qara qarğa yanında göyərçin balası...

– Qulaq as, Yunis, istəyirsən biletdə alım...

– Kinoya?

– Kino nədir o, qatara biletdə alım, get beş-on gün kənddə gəzdolan, qoy dedən sənə üçün quzu kəssin, anan şəhərlər sənə qaymaq yedirtsin, görürəm dərslərin çox ağırdır, ayaq üstündə lap üzülmüsən.

– Dünən özüm bu ayın təqəddününü almışam, xalacan, aparar mənə kəndə çıxardar, hələ xırımsı-xırıdsı da bir il orda cibimdə qalar.

– Bir il nədir o, pəşman olduq sənə bir söz dedik, bir il kənddə qalıb neynəyəcəksən?

– Ovculuğa başlayacağam, yaxud qoz mərkəzində kurs qurtaracam, qayıdıb kolxoz atlarına baxan fəldşer olacam.

Və xalam birinci dəfə idi ki, özündən çıxmışdı:

– Yox, – demişdi, – birco onu görməyəcəksən, özbaşına deyilsən, burda oxuyacaqsan – burda ali məktəbi qurtaracaqsan, sonra Qaraxəhərdəki o böyük zavodlardan birində müdir olacaqsan!

Sonra yazıq arvad bilməmişdi ki, daha nə desin və ayağa qalxıb gedəndə nə elədiyinin fərqinə varmadan, divardakı elektrik düyməsini burmuşdu və işıq sönmüşdü.

Və çox qoribədir ki, son zamanlar hər gecə səhəri dirigözlü açdığım halda, indi bir az dincəlmək istəyərək pal-paltarlı dəmir çarpayım üstündə uzanan kimi, elə o dəqiqə mənə yuxu aparmışdı.

...Sonra gecənin hansı aləmindəsə birdən oyanmışdım, qalxıb işığı yandırmaq, saata baxmaq və bir az yazıb-poymaq istəmişdim, amma gözlerimi açarkən yarısı ay işığı ilə dolmuş otağımda çarpayımın baş ucunda ağ bir xəyalın oturduğunu görmüşdüm, bir xəyal ki, əyində qara donu vardı, sol əlini yuxarı qaldırıb biləyini dodaqlarına sıxmışdı və qırıpsız baxışlarını yuxarıdan aşağıya üzümə zilləmişdi:

Bax, birçə bu qalmışdı, ağ sədətim məni tərək eləmişdi, amma xəyalına qara bir libas geyindirib, mənə gecəyənə qonaq göndərmişdi.

Çox gözəl, indi, bu xəyal dil açıb mənə bir söz də desə, lap bəxtəvar olardıq, daha bu dünyada heç bir dərdimiz olmazdı və o xəyal doğrudan da dil açmışdı, dodaqlarını bir anlığa sol biləyindən qopartmışdı və demişdi:

– Bir tikə təmiz ağ olsaydı...

Qalxmışdım, oturmuşdum və korsaşağı əlimi saçlarına çəkmişdim, üzünə çəkmişdim, sonra başımı dizləri üstə qoymuşdum və demişdim:

– Nə deyirsən de, təəccüb eləmiyəcəyəm, tək səsinə eşidim.

Başım üstündən yenə çox sakit və çox yorğun səsi gəlmişdi:

– Qan kəsilmir, birçə tikə təmiz ağ tapıb gətirsəydin...

Dəli kimi ayağa sıçramışdım:

– Nə qan? Nə ağ?

– Pəncərədən içəri girəndə şüşə idi, nə idisə biləyimi kəsdi... sənə nə olub, niyə pal-paltarlı yuxulub yatmışdın?

– Bu saat, bu saat... yod lazımdır, Tutu xalada yod var.

– Oyatma arvadı, gör burda dolabçada təmiz bir yaylıq varmı?

– Oyatmamam, yod və tənzip hardadı, bilərəm...

Qonşu otağa yüyürmüşdüm, taxcadan yod və tənzip götürmüşdüm və mənə elə gəlmişdi ki, xalam taxt üstündəki yatağında tərənmişdi, amma səsinə çıxarmamışdı.

Qayıtmışdım, işığı yandırmaq istəmişdim, qoymamışdı.

– Yandırma, – demişdi, – ay işığı bəsdir.

Yaralanmış biləyinə yod tökmüşdüm, ufuldamışdı, sonra tənzip biləyini sarımağa başlayanda demişdi:

– Bir saatdır, burda oturmuşam... ay işığında üzünə baxmışam, ağlamışam... Al bu yaylıq, qoy göz yaşlarım sənə yadigar qalsın.

– Dünən biraylıq təqaüdümü almışam, – demişdim, – axırncı dəfə yalvarıram, dur bu saat elə burdan vaxzala, ya Tiflis, ya da Moskva qatarına... sonrasın vaxonda danışarq...

– Uşaqlıq eləmə, Yunis can.

– Tanrım, – əsil uşaq sənə və bir yaş da məndən kiçiksən...

– Mən qızam, – demişdi – və qız kimi həmişə öz yaşından böyüyəm, mən qızam və kim ki, anadan qız doğulub, sonra boynu zəncirli kəniz olub...

– Əgər bizim o dəhşətli kəndinin çadrasız qızlarından olsaydın belə sözlərdənsə, mənə deyərdin ki...

Və bir an içində gözələri elə bir hiddətlə parıldamışdı ki, sözlüm ağzımda yarımcıq qalmışdı və yenə bir an içində alıxan özəli qadın qışqanlığı ilə bil üzümə od püskürmüşdü:

– Nə deyərdim ki? Ə, igid deyilsən? Götür qaç məni, dayna... Sonra cəjimə əsməşal alarsan, təsası yatar, ulduzu bənşər sənə!

– Sakit ol, – demişdim, – sənədən sonra mən də baş götürüb gedəcəyəm bu şəhərdən...

– Yox, – demişdi və sağ əlini qamarlamışdı, – mən özüm deyəcəyəm ona ki, başqaş var ürəyimdə – qoy elə birinci axşam qovsun məni öz evindən... Amma ata-ana evinə qaytarılan bir qıza bilirsən, nə cür baxırlar? Görüm onda məxluqun gözündə rüsvay olmuş bir qıza yaxın düşəcəksənmi?

– Bir dəfə yox, yüz dəfə məxluğun gözündə rüsvay olsan, mən yenə sənədən, tərtemiz ağ göyərçinimdən üz çevirmərəm.

Kövrelmişdi, ağlamışdı, sonra demişdi:

– Ömrümün axırına kimi bu sözün mənə bəsdir... İndi çıxart beş qəpik pul ver mənə.

Heç bir şey bəsa düşməmişdim, gözlerimi döymüşdüm.

Beş qəpiyin də yoxdur, cibində?

Niyə yoxdur, dedim ki, bir aylıq təqaüdümü almışam, amma başa düşmürəm...

– Mən də bəyaz dedim ki, ay işığında üzünə baxıb ağlamışam, budur bu yaylıqı təy göz yaşla islatmışam, al qoy göz yaşım sənə yadigar qalsın, amma yaylıq bağışlamaq həmişəlik ayrılığa bəis olur, çıxart beş qəpik ver, belə çıxsın ki, mən bu yaylıqı sənə bağışlamamışam, sən pul verib bu yaylıqı məndən almısan.

Dinməmişdim, qəhər məni boğmuşdu, özü əlini cibimə salmışdı və cibimdən beş qəpiklik mis bir pul tapıb çıxarmışdı.

Ayrılmırdı məndən, əməsi qarşısında duyduğum minnətdarlıq hissinə özünü qurban verirdi və məni ölümdən acı bir ayrılığa məhkum

edirdi, amma cyni zamanda mөndөн beş qөpik almışdı ki, mөnө yadigar verdiyi əl boyda bir yaylıq bizi bir-birimizdən ayırmasın!

Və mən hələ bilmirdim ki, o gecə mən ilk dəfə olaraq qadın mөntiqi deyilən bir müəmma ilə üz-üzə gəlmişəm.

Getmişdi, yastığımı qaldırmışdım ki, öziz yadigarını yastığım altında gizlədim, həmişə başımın altında olsun, amma yastıq ölimdə qalmışdı və o həsrət, uzaqdakı dağlar qoynundakı bir kəndin həsrəti ki, şəhərə gəldiyim gündən başımı qoyub yatdığım bu yastıq altında idi, indi elə bil birdən ayağa sıçrayıb ürəyimə sarılmışdı...

Oturmuşdum, tələsik kiçik bir məktub yazıb qoymuşdum ki, səhə Əlimürsəl dəyi xalamə oxusun və hələ hava işıqlanmamış elə o gecə vəğzalə gəlmişdim.

Və bu dəfə bu qayıdış yolunda vəqon pəncərəsinə yaxın düşməmişdim, baxmaq, tamaşa etmək üçün fasiləsiz olaraq bir-biri ardınca gözlərim önündən çapan səhnələrin hərcmərcliyi kifayət etməmişdi və o vaxt ki, kiçik stansiyada vəqondan yerə düşmüşdüm, o stansiyadan bizim tərəflərə yük daşıyan şoləsaqqal bir malakan – qoca bir kişi idi – qüvvətli yekə atlar qoşulmuş fərqonunda mənə yer vermişdi.

Və qoca malakan bütün yolu bir dəfə də olsun rusçaya keçməyərək, bizim kəndlərin yaraşlıq şivəsində başına gələnlərdən, yadına düşənlərdən danışmışdı, mən qulaq asmışdım.

...Kəndə axşamçağı çatmışdım və kəsik nidalı həzin səsləri üçün qorbmışdım isaq-musaq quşlarının hər gecə bir-birini çağırən o əbədi çağırışlarına qulaq asmaq üçün, çöldə, evin artırımında yatmışdım, amma içəridə qaranlıq otaqda atamla anamın söhbətlərini eşitməli olmuşdum.

– Soxdu papağımızı yerə, – deyirdi atam, – oxuya bilmədi, suyu süzülə-süzülə qayıtdı gəldi üstümüzə... papağın da oğlanın guya külək qapıb aparıb!.. Bişmiş toyuğun gülməyi gələr.

– Elə dəmi, a kişi, yuxusunda qara-qura görüb, ürəyi yuxardır, gəlib ki, bizə baş çəksin, yaxşı da eliyib.

– Dəmi ki, bizə baş çəksin, yaxşı da eliyib.

– Dəmi ki, bizə baş çəksin, yaxşı da eliyib.

– Dəmi ki, bizə baş çəksin, yaxşı da eliyib.

– Nə deyir axı, qayıdacaq, yoxsa qal olub qalacaq burda?

– Dedi çox yorulmuşam, ana, sonra bu barədə danışırıq.

– Yorulub oğlan! Daş daşıyıb orda, yoxsa Ənzəlindən gələn İran gəmilərindən kişmiş, düyü tayları boşaldıb?

– Dərsləri çox çətindir, uşaq gəco yatmır, başın sındırır.

– Yaxşı, səhə durdu ayağa, avara-avara gəzəcək kəndin içində?

– Umbay gəlmişdi, ova gedəcəklər.

– Nə ovuna?

– Qaban ovuna.

– Qaban əti salacaqsan qazana?

– Ətimi tökmə, a kişi.

– Gəldirdi cüyür ovuna gedəydi ki, axşam bir şaqqa ot gətirəydi evə.

– Yox and vermişəm ki, qabağına cüyür çıxsa atmasın.

– Niyə ki?

– Cüyürün ahı tutar uşağı.

– Qabanın canı yoxdur, yoxsa qabana güllə dəyəndə şadlığın-dan şitlik eləyir və yəni qan özəzinə damarından su axır?

Və anam çığırmışdı:

– Niyə çəş-baş salırsan mənə, öz dərdim özümə bəs deyil, görək indi qamışlıqda xortuldayan çöl donuzunun da dərdin mənə çəkəmi?

Anamı bu cür cin atına mindirəndən sonra, atam həmişə həssas yirdi və indi də səsi xırpadan kəsilmişdi.

Hava işıqlananda Umbay gəlmişdi və mən doqquzın ağzında Umbayı qarşılamışdım, yəsədim idi Umbay, uşaqlıq yoldaşım idi və indi mənə xoş olsun deyər gətirdiyi iki tufəngdən təklüləni özü gətirmişdi, dayısının üçhəlaq nişanlı, Zauer markalı, qoşalölösini, "səhənin xeyir"dən sonra mənə çiyinimə keçirmişdi.

O biri yoldaşlar Sarıqaya altında bizi gözəlyirdilər, ordan aşağı enəcəkdik, içində kiçik nohurlar olan qalın qamışlıqda ova başlayacaqdıq.

Amma kənddən çıxıb bostanlar arasındakı cığıra tozəco ayaq basmışdıq ki, anac bir dovşanın ombasını yuxarı ata-ata qabağıma düşüb qaçdığını görmüşdük.

– At, demişdi Umbay.

– Jakanla dovşana?

– Jakanlar patrondaşdır, at, yoxla tufəngini, gör aşağı sopo-ləyir, yoxsa yuxarı vurur.

O vaxt ki, atmışdım, şöhrətli tufəng qırmaları nə aşağı sopələmişdi, nə yuxarı vurmuşdu – və dovşan qulaqbatıran, tükrləri ürporbən bir çığırtı ilə azı bir metr dikinə göyə sıçrayıb, sonra daş kimi yerə düşmüşdü.

Birinci dəfə deyildi ki, ovda idim, ara-sıra kənddən ova gedənlərə qoşulub, cürbəcür heyvan və quş ovunda olmuşdum, amma bu vaxta kimi vurulan heç bir heyvanın və quşun canının ağrısından bu dərəcədə döşətli bir səslə çıxırdığını və özünü bu ucalığa qədər göyə atdığını görməmişdim. Elə bil qulaqlarım batmışdı, boğazım qurumuşdu, özümə nifrətdən ürəyim bulanmışdı, Umbay isə razı qalmışdı və demişdi:

– İnşallah ovumuz uğurlu olacaq, tufəngi bura ver, get götür.

Qollarım sustalmışdı, tufəng əlimdən yerə düşmüşdü, Umbay tez öyilmişdi, ovçu üçün qızıldan qiymətli olan tufəngi yerdən götürmüşdü, dikəlib narazı bir halda üzümə baxmışdı, pəncəyinin qolu ilə tufəngin lülələrini silmişdi və demişdi:

– Nə olub sənə?

– Nəcə ki?

– Rəngin-urufun qaçıb.

– Qayıdıram kəndə.

– Boşla görək, amma doğrusu heç mən özüm də vurulan dovşanın nə belə çıxırdığını eşitməmişdim, nə bu qədər bir adam boyu göyə sıçradığını görmüşdüm, get gotir görək qırma irtməyin söküb, yoxsa ürəyin?

Başımı bulamışdım, geri dönmüşdüm.

Umbay əlin atıb qolumdan tutmuşdu.

– Nə ədəbızlıq eləyirsən, ə?

– Burax, – demişdim və qolumu əlindən qopartmışdım.

Umbayın qonur qırğı gözləri soyuq bir ısıltı ilə işıldamışdı:

– Bura bax, – demişdi, – onsuz da kənddə xəbər gəzirdi ki,

xəzpuş vağzalda papağını qaçırdanda yüyülmüşən dalınca, amma pıçağın ucun göstərən kimi zəhrin yanılıb, qalmışan dalınca baxa-baxa... Halbuki o papaq tək sənənin papağın deyildi və əgər əslə varsa bu sözün, elə fərz elə kəndimizin papağın yerə soxmusan!

Geri dönmüşdüm, Umbayı vurmuşdum və sağ əlimlə vurduğum o siladdan Umbayın sol üzündə o saat qıpırtıyı bir ləkə əmələ gəlmişdi.

Və o saat öz üzüm xəcalətdən qızarmışdı, başım sinəmə öyilmişdi, dayanıb gözləmişdim, sükut çox uzanmışdı, Umbaydan səss çıxmamışdı, başımı qaldırmışdım və Umbayın qonur qırğı gözlərini döyərək heyrətlə mənə baxdığını görmüşdüm.

– Holə çox gözələyəcəyəm? – demişdim, – əlini pişik yeyib, niyə vurmursan mənə?

Umbay köksünü ötürmüşdü və çox sakit bir səslə demişdi:

– Sənə ora tamaşaya aparmırdıq ki, fikrin dağılsın, dedik bir az kömək eləyirsən bizə, orda o qamışlıqda qaban çox ürəyib-artıb, bildir vurduğumuz cəngə boyda qabanlar qanımızın arasına girdi, ot hazırlığı planı doldu... niyə vurmuram bunu? Sözü bir bax!

– Umbay, bağışla mənə! Çox xahiş eliyirəm, bağışla!

Umbay, dıksınmışdı, elə bil bayaq yox, indi üzünə bir sillo vurmuşdum.

– Bağışla nədi o, xahiş eliyirəm nədi? Nə eliyiblər orda şəhərdə sənə? Bundansa dübarə bir sillo də vuraydın sağ üzümə.

Və üz çevirmişdi məndən, dönüb getmişdi, amma sonra birdən dayanmışdı, başını geri çevirmişdi:

– Bura bax, – demişdi, – Oruc kişi bu axşam araba qoşub domir yoluna gedir, get danış onunla sənə də aparın! Qayıt şəhərə! Orda adam çoxdur, orda tok qalsan da, tok qaldığını heç kim görməz, burda tok qalsan, kəndi narahat eliyorsən. O sözü də ləib gəzdirdi kənddə, vurduq ağzına ki, başından böyük qolot eləməsin...

Axşam da atam xəbər tutanda ki, gedirəm, elə bil bir az sevindi, bir az tələşə düşdü:

– Nə olmuşdu, od almağa gəlmişdin? Düzünü də, qovublar ordan sənə oxuduğun yerdən?

– Canım, heç kəs mənə heç bir yerdən qovmayıb, – demişdim, – amma indi özüm qovmaq istəyirəm özümü hər yerdən.

– Elə isə qulaq as, gör nə deyirəm – gör ha, nə isə demək istəyirdim yadımdan çıxdı... Qərəz, xərcliyin varmı?

– Vay.

– Təqaüdün qurtaranda kimdən borc alırsan, Əlimürsəl kişidən, yoxsa xalandan?

– Əlimürsəl kişi iki dəfə özü təklif eləyib almamışan, lazım gəlsə, bəlkə xalandan...

– Sən məndən də heç vaxt bir qara qəpik istəməmişən, həmişə anandan... Yaxşı, bir dəfə də məndən!

Qoltuq cibindən çıxardığı saralmış bir qozet parçasına bükülü bir neçə iri qırmızı otuzluqlar içində kiçik göy bir üçlüyü tapanacan, barmaqlarındakı titrəyiş gözündən qaçmamışdı.

– Lazım deyil, – demişdim, – çox sağ ol, almayacağam.

Baxmışdı üzümə, dinnəmişdi, bu vaxt anam gəlmişdi, başındakı cunasının ucuna düyünlənmiş əzinik bir onluğu çıxardıb mənə uzatmışdı:

– Bildirki barama pulundan qalmışdı, – demişdi, – bilirəm azdır, bala, amma olanım budur (atamı göstərmişdi), hər dəfə bu istəyində üzümü bozartmışdım, verməmişdim.

– Az niyə olur, anacan, bu pula “Tobriz” mehmanxanası ilə üzbəüz “Novbahar” restoranında bir ay hər gün fisincanplov yemək olar.

– Ye bala, qızırqalanma, halal xoşun olsun!

Sonra mən Oruc kişiylə yönəlmişdim və arxada atamın anama dediyindən yalnız bunu eşitmişdim:

– Fikir verdin ona?

– Nəyinə? – demişdi anam.

– Heybəsiz gəldi, heybəsiz getdi, çamadanla gəlsəydi deyərdim ki, şəhərli olub, amma çamadanı da yoxdu, deməli hələ nə şəhərli-dir, nə də kəndli...

Anamın nə dediyini eşitməmişdim, ancaq ah çəkdiyini eşitmişdim.

Sottarın göyərçinləri yumurtlamışdılar, kürtdüşmüşdülər, bala çıxartmışdılar, bala göyərçinlər porvaz olmuşdular, yuxarıdan bizim evin damı üstündəki quşxanadan aşağıya – mənim pəncərəm önündəki damın üstünə tökülmüşdülər, gah dam üstündə dar-dar cəyərək gəzmışdilər, gah dam qırağından aşağıya, küçəyə boylanmışdılar, sonra döşlərin qabardıb uçmuşdular və getdikcə şəhərustü göylərin ya çox dərinindən, yaxud şəhəri çevrələyən üfüqlərin çox uzaqlarından geri dönmüşdülər, qara asfaltlı o dam qırağında ağ şəriddli bir cərgəyə düzülmüşdülər.

Xalam mənə axşam çayı gətirmişdi, stəkanı stol üstünə qoymuşdu və bir an yubandığını görüb demişdim:

– Otur, xalacan, o qoltuğundakı nədir?

Qəzetlərdir bala, kişi tozə qazdığı buruğu vədəsindən dörd gün qabaq qurtarıb, şəhərin üç qəzetində şəkli çıxıb, bax, sonra aparıb sandığa qoyacam, o biri qəzetlərin üstünə.

– Fotonun altındakı yazını oxuyum sənə, xala?

– Həccələyə–həccələyə özüm oxumağa başlamışam bala, sabah kooperativo gedəcəyəm, kişiyo papiros alacağam, deyirəm sənə də qara mahutdan bir şapqa alım, qabaqdan qış gəlir axı.

– Sağ ol, xalacan, gələndə anam cibimə xərclik qoymuşdu, gedib özümə qulaqlı papaq alacağam, çöldə–bayırda hələ bu çit şapka ilə keçinə bilərdim, amma evdə bundan sonra görək qulaqlı papaqda oturam, çünki o arvad ki, hər dəfə aşağı mərtəbədə o cür çıxırır, Sottarın göyərçinləri damın üstündə səkənib göyə uçur, mənim də başım bir yana dursun, dişimin ağrısı tutur o saat...

– Görüm onun üzün mürdəşir yusun, elə bil üroyı daşdır arvadın, hər dəfə fəqir qız or evindən qaçıb bunun üstünə gələndə elə bil arvadın başına daş düşür, alır olino süpürgəni düşür qızın üstünə ki, çıx get öz xarabana, öz oməğlundur, zəhər də olsa yalayacağısan.

– Ta indi ki, anası üz göstərmir, nə vacib olubmuş, niyə gəlir axı?

– Danışsam oməğlu orəndən nələr çəkir, üroyin qana döner, bala, yaxşısı budur, danışmayım...

Və xalamın hələ danışmaq istəmədiyindən gözləri yaşarmışdı və qalxıb öz otağına getmişdi.

O axşam Abşeronun ən gözəl axşamlarından biri idi, uzaqda pəyız dənizi gömgöy bir süfro kimi açılmışdı, dəniz içinə doğru uzanan iskolə körpüsünün sağında və solunda içi ağzınacan Corco qovunu ilə dolu olan ağ yelkonli türkmən barkasları bir–birinin yanına düzülürdü. Qız qalasının qara istivanosı üstündə qanad çalan iki ağ göyərçin çıxək üstünə qonmaq istəyən, amma qona bilməyən kəpənləri andırırdı, sabah cümə idi, istirahət günü idi, adamlar dostə–dostə şəhərin dağüstü məhəlləsindən üzəsağı, dəniz qırağına axırdı. Orda dəniz sahilində nəfəsli hərbi orkestrin çaldığı adı şairinə vəlsin sodaları gah səmtini tez–tez dəyişdirən xəff və sərsəri bir küləyin qanadına ilişərək gəlirdi. Bizim tərəflərə çatırdı, gah şəhərin axşam uğultusuna qarşıaraq eşidilməz olurdu, bu uğultu içində isə küçələrdə asıb–daşan izdihamın hənərtisi, hardasa yaxındakı yastı bir dam üstündə dopu çalib rəqs cəyən kiçik qızların gülüşləri, aşağıda sağ tərəfdəki “Təzəpir” məscidinin minarəsindən ucalan axşam ozanının səsi, daha aşağıda sol tərəfdə “qızılı kilsə” adlanan Aleksandr kilsəsinin zəng qülləsindən qoparıb boğucan qanqılıtları vardı...

Ölimürsəl kişi hələ mədəndən gəlib çıxmamışdı, xalam mət-bəxdə qutab üçün yağurduğu kiçik kündələri oxlov altına salıb cığara kimi nazik və həndəsi çevrə kimi yuvarlaq yuxalar yayırdı, cəyni zamanda başıaşağı mənim dalımcə deyirdi, amma ələ bil mən yanında dayanmışdım və nə deyirdisə üzümə deyirdi:

– Yoxsa ələ bilirən, təkcə mən görürəm, mən içimi yeyirəm, mən deyirəm, yox kişi də görür, kişi də deyir ki, nə olub a ona ki, adamın üzünə baxır, ələ bil görmür, söz deyirsən ələ bil eşitmir.

Çünki ürəyimin gəcə və gündüz eşitdiyi səsiz bir fəryad vardı, ona görə başqa heç bir şey eşitmirdim, gözələrimin qarşısını kəsmiş qara bir divar vardı, ona görə başqa heç bir şey görmürdüm.

Əgər çiynlərdə səz qərbət ellərə gedən haqq aşığıları nağıl-ların dediyinə görə ilk dəfə yuxularda gündürləri əbədi sevgilinin sorğu ilə dəmir çarqı geyib dünyanın o başına yola düşürdülərsə, mənə beş-on pıllə aşağı düşüb şüşələrinin çoxu qırılmış bir ayna-bəndin rəngi getmiş qapısını açmaq kifayət idi ki, onu, ağ səadətini görm...

Lakin indi o başqasının qadını idi və qadına qarşı bütün digər dinlərdən daha artıq amansız olan bir dinin yaşağı ilə mənə namoh-rəm idi və indi əgər biz hətta kimsəz bir səhrada iki yol azmış kimi bir-birimizə rast gəlsəydik, o görək dərhal çadrasını qara bir qalxan kimi üzünə qaldıraydı, mən isə o səhrada ayağım altındakı cücəyə, başım üstündəki günəşə baxa bildiyim halda yalnız onun, ağ səadətini üzünü görməməli idim.

Təkcə bu anı fikirdən ələ bil divarlar yerindən qopub üstümə gəlmişdi, ayağa sıçramışdım və ələ bu vaxt balacə Səttarı yenə pən-cərəm altındakı o dam üstündə görmüşdüm.

Əgər balacə Səttar o gəcə də bu dam üstündə hamən bacə yanında dayanıb başını yuxarı qaldırmışdısı və ulduzlara baxaraq o ulduzlar içindən “Gülbacısını” çağırırdısı, indi də ayaqyalın və başıaçıq hamən bacə yanında dayanmışdı, amma başını aşağı salmışdı və sağ ayağının barmaqlarıyla damın qara asfaltı üstündə nə isə yazıb-pozaraq, ələ bil nə isə müşkül bir məsələni həll etməyə çalışırdı.

Nə olmuşdu kiçik dostuma? Dənizdə gəmiləri qorq olmuşdumu? Yoxsa axşamüstü uçurduğu göyərçinlərdən hansı isə azmışdı və hələ geri dönməmişdi?

Çağırmışdım, başıaşağı, bir ayaq-bir ayaq yaxına gəlmişdi.

Səttarın atası üç il əvvəl Pirsəği balıq vətənosində işlədiyi vaxt dənizdə batmışdı, uşaq anasının öhdəsində qalmışdı və anası indi üç nömrəli iki qırmızı vaqonlu tramvayda konduktor işləyirdi, Səttar isə məktəbdən qayıdan kimi bütün günü və axşamı anası evə gəlmə-nədən göyərçinlərinin tolimi ilə başını qarışdırırdı və mən bu müd-dətdə anasından icazə alaraq Səttarı iki dəfə kinoya aparmışdım, yanaşı oturub “Tarzan” filminə baxmışdıq, bu o vaxt idi ki, kino hələ lal idi və şəhərin yeniyetmələrini doli-divano ələyən o lal Tarzanın əvəzinə bütün kinoteatrların salənlərində bir ağızdan qırıya vuran o yeniyetmələrin bağırılərindən qulaq tutulurdu.

– Nə olub sənə, Səttar, nə üçün belə bikişən?

Səttar başını qaldırmadan birnəfəsə demişdi:

– Dedi mənə ki, get mənə bir qutu kibrit gətir, bizimki qurtarıb, gətirdim gətirdim, qucaqladı mənə ki, səbah axşam, bax səbah axşam ha, bunu da ona verərsən...

– Kim dedi, Səttar, kimə ver dedi, Səttar, nəyi ver dedi, Səttar?

– Gülbacı dedi... amma səbah cümədir, səbah anan mənə Kürdə-xanıya daydaygilo aparacaq... budur cibimdodir...

Aman verməmişdım, Səttarı qamarlamışdım, Səttar müqavimət göstərməmişdi və mən olimi Səttarın dizi yamaqlı şalvarının cibinə salıb, ordan dərdağ bükülmüş bir dəstər voroqi çıxartmışdım və şagird dəstərindən qoparılmış o voroqin sol tərəfində bir ağ gül çökəlmişdi, amma ələ bil bir uşaq oli çökəlmişdi o ağ güllü, sağ tərəfində boz bir bül-bül çökəlmişdi, amma ələ bil bir uşaq oli çökəlmişdi o boz bül-bül və ağ gül oli boz bül-bül arasındakı ağ boşluqda iri, yumru uşaq xətti ilə yazılmışdı ki:

Gəlmişdin görəsən mənə,

Dəmişdin hələsən mənə.

Əlində açar olmadı

Bir açıb görəsən mənə.

Və daha aşağıda bir vəsiyyəət ki, məhz uşaq xətti ilə yazıldığı üçün daha dəhşətli idi: “Bunu mənim qəbrimin baş daşına yazdırarsan!”

Ürəyimin döyüntüsündən qulağım batdığı üçün, handan-hana Səttarın səsinə eşitmişdım.

– Dadaş, sənnəmə, qorxuram mən...

– Nədən qorxursan? – demişdim və öz xırıltılı səsim üreyim-dəki qorxunu daha artıq bürüzə vermişdi.

– Kağızı mənə verəndə, məməsi o biri otaqdan əlində süpürge çıxıra-çığıra gəldi: hələ də burdasan, canıyanmış, çıxıb getmiyə-cəksən öz xarabana... Üsreyin süpürge ilə döydürdü, amma Gülbacı dinnirdi, səsin çıxarmırdı.

Əlbəttə, dinnəyəcək, Səttar, heç vaxt səsin çıxarmayacaq, heç kəsi köməyə çağırmayacaq, nə deyirdin, Səttar, üsreyin yeni nə vaxt, haçan, ah srağagün – və indi ki, sən srağagün gördüyündən sarsılmissən və mən də avqustun o sonuncu çəharşənbe günündən dəlilik sərhədinə ayaq basmışam, onda elə birdəfəlik iradəsi əley-hinə gedərək...

Və mənim ürayımda başladığım sayıqlamanı Səttar tamamlamışdı:

– Eşitmirsən, dadaş, götürək qaçaq, indi ki, orda öz əmisi oğlu, burda da əndamı yanımış öz anası bu qədər zülm ələyir öz qızına.

Səttarın gözlərinə baxaraq gözlərimi döymüşdüm, hər ikimiz dənizdə batarkən, saman çöpünə əl uzadanlar kimiydik.

– Hara, Səttar, – demişdim, – hara? Tiflisa, yoxsa Moskva?

– Yox, – demişdi Səttar, – dəniz qırağında körpüyə bağlanmış lodkalardan birini açarıq, Pirallahıdan bu yanda balaca bir ada var, bir dəfə atam ora qaşqaldaq ovuna getmişdi, mənə də aparmışdı, kimlə orda qənbərdən biri daxma tikib, amma içində heç kim olmur, Gülbacı o daxmanı süpürüb siləyiyyə salar, biz də balıq tutarıq, qaş-qaldaq ovlarıq, heç kəsən, dadaş, nə milisin, nə şeytanın da ağlına gəlməz ki, biz oradayıq...

Amma hər ikimiz gecikmişdik, Səttarın o adsız kiçik adası hərdəsa yenə boş və kimsəşiz qalacaqdı, mənə Tiflis qatarında milis axtarmayacaqdı, çünki elə bu vaxt həyətin o biri tərəfindən üçüncü mərtəbədən biryaşar qulun kimi çıxıran kiçik bir qızın səsinə damarlarımızda qan donmuşdu və hər ikimiz özümüzü dam üstündən də pilləkənin yuxarı meydançasına atmışdıq.

Gözləri hədəqəsindən çıxmış bir qızıcağ üçüncü mərtəbənin qarşı tərəfdəki aynabəndindən aşağı baxırdı, balaca əllərlə başına döydürdü və çıxırırdı:

– Vaxsey, məmə, xala yandı...

Və bizim tərəfdəki dəş pilləkənin ikinci mərtəbə meydançasın-dan üzəşəş qaçan canlı bir məşəl vardı ki, o idi, Səttarın Gülbacısı

idi, mənim ağ səadətim idi və indi o qara çadrası özəzinə qara tüş-tülü qırmızıdılli bir alova bürünərək qovulduğı ana evindən baş gətürüb gedirdi.

Hər ikimiz özümüzü arxasınca atmışdıq, Səttarın fəryadını eşidib bürümüşdi, bir an başını geri qanırırmışdı, bizi yaxında görüb əlini arxaya çırpmışdı ki, yaxın gəlməyin və yenə pilləkənlə üzəşəş qaçmışdı.

Pilləkənin axırıncı pilləsində özümüzü ona yetirmişdik, əlimi atıb qolundan tutub saxlamışdım, çırpınmışdı, mənə geri itələmişdi, qolunu əlimdən qopartmaq istəmişdi, bacarmamışdı.

Və sonra aramızda başlanan və cəmi bir-iki dəqiqə çəkən o mübarizə, dəhşətli bir mübarizə idi.

Mən onu alovdan xilas etmək üçün əynindəki paltarları didib tökükdüm, o isə mənə döşümdən geri itələyirdi ki, burax mənə, sən də alışıcaqsan və əlimdən çıxmaq üçün çapalayırdı və eyni zamanda tez-tez iki əlilə üzünü tuturdu ki, alov üzünü yandırır xarab etməsin.

Tanrım! Özü-özünü müdhış bir ölümün ağuşuna atmışdı və indi bir qadının əzəli və əbədi səvqi-təbiisi ilə yalnız üzünün hayında idi ki, üzü salamat qalsın!

Artıq bütün evin qadınları və qızları bütün mərtəbələrədən çıxıra-çığıra üzəşəş tökülmüşdülər və görünür səhə istirahət günü olduğu üçün bu axşam bu evdə mənədən başqa başı papaqlı varmıssa, o da hamam dəlisov qocaymış ki, o qoca bayış da naməhrəm bir qadına yaxın düşməyi kişiliyinə rəva görməmişdi.

Bu vaxt mən artıq geri çəkilmişdim, Səttar yüyürüb hardansa bir vedrə su getirmişdi və özünü mənə yetirən xalam tüştüləyən köynəyimi siyirib başımdan çıxarmışdı.

Yaquzun anası isə gəlmişdi, pilləkənin axırıncı pilləsində oturmuşdu, əvvəlcə saçlarını yolub ulamışdı, sonra xalama üz tutub çığırmışdı ki, axı sənin o üstünə od ələnməşinin, o ağ gün qara gəlmişinin, dili ağzında kabab olmuşun, nə dərdinə qalmışdı ki, xalxın naməhrəm arvadını pəmçələyirdi, məgər bilmir ki, Ağagül xəbər tutanda üzəcək onun boğazın cücə boğazı kimi?

Xalam da geri dönüb ona cavab qaytarmışdı ki:

– Az, az, qarğışın öz başını yesin, uşağ əl-ayağını yandırır, uşağ pörşələni ki, fağır qız tələf olmasın, hanı sənin vicdanın ki, ona bəddua ələyirsən, yox əgər o uşağın başından bir tük əskik olsa,

mən bu arvadlığımı sənə o Ağagülünü öz ölümə boğaram, qoymaram heç Əlimürsəl bu işə əl buladırsın!

Həyətin qadınları Yaqutun aynında nə qalmıdıda didib tökmüşdülər, paltarlarının tüstüləyən tiki-paralarını söndürmüşdülər və mən pillekənlə yuxarı qalxarkən bir anlığa başımı geri çevirmişdim və yarıçılpaq qızı qadınların qolları üstə görmüşdüm, üzünə birinci mərtəbənin aynabəndindən işıq düşmüşdü, ələvə qarşılıq işıq qatılmışdı, bənövşəyi gözələri qapanmışdı.

Bir az sonra xalam da yuxarı qalxmışdı və huşunu itirmiş Yaqutu təcili yardım maşını gəlib aparmışdı.

Əllərimin dərisi qabarcıqlanmışdı, soyulmuşdu, xalam hər iki əlimi qatıqla suvayır tənziflə bağlamışdı və qabağına salıb həkimə aparmaq istəmişdi, amma mən getməmişdim.

Və o gecə mən təkəcə ancaq əllərimin göynərtisindən səhərəcən yata bilməmişdim və bir yerdə otura bilməmişdim, indi ac bir qurd kimi bütün vücudunu gəmirən o dözülməz ağrılara zərif bir varlıq davam gətirə biləcəkdimi?

Kor ola bilərdi? Olsun – mənim idi. Şikəst ola bilərdi? Olsun – mənim idi. İflic olub bütün ömrü boyu yatağından qalxa bilməzdi? Olsun – yəni mənim idi.

Xəstəxanada yatırdı, günəşin balaca Sottarla xəstəxananın koridorlarında tibb bacılarının əl-ayağına dolayırdı və ağızlarından kəlbətinlə bir-iki söz qopardırdı. Birinci günlər huşsuz yatmış, bir həftə sonra gözələrini açmışdır və saçlarına dəndüşmüş baş həkim xəstəni quşxana kimi kiçik bir otağa keçirmişdir və müalicədə şəxson özü iştirak etməyə başlamışdır.

Sonra növbəti bir gəlisdə baş həkim bizi beş dəqiqəliyə içəri buraxmışdı, Yaqutun üzü ağ tənziflə örtülmüşdü və həzin bir səslə bizə nə isə demişdi, amma biz heç bir şey başa düşməmişdik.

Daha sonralar mən nə vaxt gəlmişdəcə, hər dəfə suallarına baş həkimə təngə gətirmişdim və nəhayət, o həkim də bir dəfə məndən soruşmuşdu:

- Bağışlayın, Yaqut xanım sizin nəyinizdir?
- Mənim?
- Həri, sizin!

– Bir mərtəbə aşağıdakı qonşumuzdur.

– Aha, çox gözəl... Bir mərtəbə aşağıdakı qonşunuz imiş!

Və həkim qalın qaşlarını əvvəlcə yuxarı qaldırmışdı, sonra aşağı salmışdı.

Sözlerin altı vardı, sözlerin üstü vardı və baş həkimin “aha, çox gözəl” – sözünün altı mənim üçün qaranlıq qalmışdı və o gündən ürayimdə baş həkimə qarşı heç də gözəl olmayan bir hissə baş qaldırmağa başlamışdı.

Baş həkim isə həftələrlə pərvanə kimi xəstənin başına dolanmışdı, Yaqutun bənövşəyi gözələri açılmışdı, getdikcə səsi durulmuşdu, amma hər dəfə mən onu görməyə gələndə, o bir dəfə də olsun ağ tənzif rübəndini üzündən qaldırmamışdı və üzünü mənə göstərməmişdi.

Özü isə növbəti ziyarətlərin birində mənim əllərimə baxmaq istəmişdi və ağ əlini, üstündə azacıq yanıq yeri qalmış sağ əlimin üstünə qoymuşdu, sonra geri çəkmişdi.

Və mən yenə xahiş etməmişdim:

– Qaldır bu tənzifi, – demişdim, – qoy mən də bir dəfə gözələrinə baxım.

– Yox, – demişdi, – hələ üzüm adam arasına çıxartması deyil... O gülüşə nərli bazarı almışdın?

– Yox, bizim qoza mərkəzindən, kiçik bir şəhərdən mənə pay göndərmişdilər.

– Kim?

– Dayımın o kiçik şəhərdə gözəl bir nar bağı var.

– Yaxşı narları... Öləydim qalaydım orda... o nar bağlarında...

Bu vaxt baş həkim içəri gəlmişdi və Yaqu demişdi:

– Tutu xala niyə mənə görməyə gəlmir? Gələndə səfər onu da gətir, kənləmə düşüb, görmək istəyirəm onu...

Nədənə bu vaxt başımı çevirmişdim və baş həkimə baxmışdım, pəncərə qarşısında dayanmışdı, mən ona baxanda, o da qolundakı qızıl saatına baxmışdı və yenə əvvəlcə qalın qaşlarını yuxarı qaldırmışdı, sonra aşağı salmışdı.

Bir həftə sonra xalam öz bəşirdiyi sorqoqalı ilə mənim aldıığım bir bağlama Göyçay narı, bir bağlama Ağdaş heyvasıyla gəlmişdi Yaqu görmüşdü və evə gələndə mənə demişdi ki:

– Səni soruşurdu, deyirdi ki, başı nə yaman qarışıqdır ki, bir həftədir mənə görməyə gəlmir.

– Xalacan başım şişib qazana dönüb, çünki “Buxar qazanlarının” intahan verirəm, məndə vaxt hanı?

– Ürəyi sınıqdır bala, anasında hikkəyə bax ki, bir dəfə də olsun qıza baş çəkməyib, amma xəbər göndərüb ki, ordan çıxanda birbaş öz xarabasına getsin... Deyirlər ərin də silistçi danışdır, bilmək istəyirlər ki, kim qızın canın boğazına yıgıb ki, axırda fəqir öz şirin canına qəsd eləyib.

– Özü necə... Bir şey deyirmi o barədə?

– Əlində bir qəzet vardı, mənə də göstərdi, dedi bir bura bax, Tutu xala, qadınlar Əli Bayramov klubunda bir yerə yığılıb çadralarını yandırılar, amma mənə ağla bax ki, çadramı yandırmaq əvəzinə özümə od vurdum.

– Xalacan, oranın baş həkimi gəlib sənə də başının üstünə kəs-dirdimi?

– Gəlmişdi, Yaqut tanış elədi, deyirlər çox yaxşı həkimdir.

– Sən bilən, o qoca həkimin nəyə yaş olar?

Xalam heyrtlə özümə baxmışdı:

– Hansı qoca həkimin?

– Onun, o çox yaxşı həkimin?

– Qoca niyə olur ki, o? Əlbəttə, sənə kimi nocavan deyil, amma o yaş kişi üçün ən yaxşı yaşıdır.

– Hansı yaş kişi üçün yaxşı yaşıdır, xalacan? Əlli beş?

– Əlli beş nədir, ədə, fəqirün otuz beş-otuz altı yaş ancaq olar. Qızın yanından çıxanda arvad həkimlərdən biri dedi ki, o baş doktor xəstəni Leningradda aparacaq, dedi ki, orda elə həkimlər var ki, arvad xeyləğının üzündəki yanığı yerlərini tərtəmiz eləyirlər, heç xaxaş boyda bir nöqtə də qalmır.

– Eləysə tamam, xalacan, qurtardı.

– Nə tamam, nə qurtardı?

– Bağlandı bizim kitabımız, arasına əlfəcin qoyduq, yaxud rusca desək pesenka nəşə speta.

– Dilinə qurban olan sənə, gör nə tez urusiyca danışmağı öyrənmişən.

– Mən indi fransızca da sayıqlaya bilərəm, xala və sən görək töccüb eləmiyəsən.

Xalam başını aşağı salmışdı və yalnız qadınlara məxsus olan sirli bir təbəssümlə gülümsəmişdi.

Çox həftələr, aylar keçmişdi və xalam Yaqutun uzaq Leningradda müalicə olunub, üzünün tərtəmiz sağaldığını, heç bir yanığı yeri qalmadığını və Bakıya qayıtdığını mənə xəbər vermişdi və bir neçə aydan sonra da ən gözəl və ən xoşbəxt kişi yaşında olan o baş həkimin mənə bir məktub gəlmişdi və o uzun məktubda sevginin sübh çağında çox erkən qurulan ailələrdə çox erkən başlayan axşamlar haqqında statistik rəqəmlər cədvəli əsasında elə mülahizələr vardı ki, mən o çox ağıllı və çox soyuq mülahizələrin ancaq yarısını oxumuşdum, qalan yarısını cırıb atmışdım.

Üç il keçmişdi və indi mən ali məktəbin üçüncü kursunda, vaxtilə Əlimürsəl kişinin dedi-yi o çiyənisaçılar içində başa açıq, döşü açıq gəzməyi özümə adət eləmişdim.

Və indi bir həftə idi ki, qəzetlər ölkənin adlı-sanlı gənc bir qadından elə bir dastan açmışdılar ki, bənövşəyi gözlü, meşin kombi-nezonlu o gənc qadının şəklini gənc qızlar qəzetlərdən kəsib otaqlarının divarlarına sancırdılar, balaca uşaqlar isə hələ də çadralı gəzən analarına göstərirdilər, qoca aşıqlar ona gənclik ilhamı ilə dolu söz qoşub saz çalırdılar.

Və bu axşam xalam həyəcanlı bir halda mətbəxdən mənim otağıma gəlmişdi, istidən qanadlarını qabardan qoyunlar kimi, xamırlı əllərini yana açıb özündən gen tutmuşdu və demişdi:

– Yunis, bu deyilənlər doğrudur?

– Hansı deyilənlər, xalacan?

– Yaqut ayrıplan sürür, göydə uçur.

– Sən töccüb eləyirsən, xalacan?

– Bəs sən eləmirsən, bala?

– Mən ancaq ona töccüb eləyirəm ki, bir hekayə yerdə başlanmışdı, bir nağıl kimi göydə qurtardı.

– Biləydin nə demək istəyirsən, ay oğul, nə barədə danışsən?

– Bakı gecələrinin hekayəsi barədə danışsəm xala, bir də o nağıldan danışsəm ki, bir ağ quş vardı, əvvəl qaranlıq bir qəfəsdə çox çırpınırdı, sonra Zümrüd quşu kimi odda yanib yenidən dirildi və qanad çalıb ağ ulduzlara doğru uçdu...

Və bu vaxt açıq pəncərədən içəriyə bir gürultu dolmuşdu, şəhər-in gecə göylərində nərildəyən bir teyyarə elə bil gəlmişdi, düz

pəncərəm altındakı o bir əlcə asfaltlı, yastı dam üstündə dövrə vur-
mağa başlamışdı və hər ikimiz açıq pəncərədən başımızı çıxarıb
göyə baxmışdıq.

Aşağıdan dənizdəki gəmilərdən fısqıran iki ağ işıq zolağı qılınc
kimi fəzanı yarıb göydə çarpazlaşmışdı və təyyarəni qayçısı ağzına
alanda, o təyyarə, çıraq işığına ilişmiş pərvanə kimi çırpınmışdı, bir
an işıq kəməndindən qurtulmuşdu, görünməz olmuşdu, sonra
buludlar altında gah alısan, gah sənən uçar bir ulduza çevrilmişdi.

Və handan-hana mən demişdim:

– Kim bilir, xalacan, bəlkə bu uçar ulduz elə odur...

– Yaqu? Allah sən saxla, qıza bax a, – demişdi xalam, – gecənin
bu vaxtında göyün yeddi qatında... nağıl nədi, bala bu ki, möcüzədir...

Və sonra yazıq xalam birdən dıksınmışdı, çünki balaca Səttar
dam üstündəki qaranlıqdan çıxıb bizə doğru gəlmişdi – xalama salam
verəndən sonra olındakı mavi rəngli bir zorfi mənə uzatmışdı.

Məktubu açmışdım və uşaq xəttinə oxşar o tanış xətti görərkən
yənə əllərim titrəmişdi.

Xalam isə düşmüşdü balaca Səttarın üstünə ki, balam, bu qonşu
damının üstünü niyə karvan yoluna döndərmisiniz, bəgəm mənim
evimin qapısı-bacası yoxdurmu, bəgəm o qapı üstündə elektrik
zənginin qıpqırmızı düyməsi yoxdurmu? Sonra xalam çıxıb getmək
istərkən mən demişdim:

– Dayan, xalacan. Axı məktub almışsıq.

– Kimdəndir ki? – demişdi xalam.

– O təyyarəçi qızdan... Sənə çoxlu salam göndərir, mən də təy-
yarəsində uçuşa çağırır.

Xalam diqqətlə üzümə baxmışdı, baxışlarından nə isə bir kölgə
keçmişdi, elə bil nəyi isə özü üçün aydınlaşdırmaq istəmişdi, amma
aydınlaşdırma bilməmişdi, cəmi zamanda mən özüm də kənardan
özümə baxmışdım və heç bir şey başa düşməyərək, yalnız onu demiş-
dim ki:

– Bir dəqiqə dayan, Səttar, bu saat cavab yazıram.

– Məndən də ona salam yaz – demişdi xalam və mətbəxə
getmişdi, Səttar isə dam üstündə dayanıb gözləmişdi.

Stol arxasında oturmuşdum, məktubuna cavab yazmışdım. Məni
göyə qaldırmaq istədiyi üçün minnətdarlığımı bildirmişdim, amma
hər gün institutdakı mühazirələrdən sonra vəqzal yanındakı "Səldat

bazan" adlanan tozlu-torpaqlı meydana gedib orda kirayə ilə veri-
lən velosipedlərdə moşq elədiyimi bəhanə gətirmişdim və təyya-
rədə uçuşa macal tapmayacağım üçün üzr istəmişdim.

Səttar məktubu almışdı və elə bil içində nə yazıldığını oxumuş
kimi diqqətlə üzümə baxmışdı, köksünü ötürmüşdü və dönüb getmişdi.

Sonra elə haman gecənin hansı aləmində, saatların dıksınorək
dayandıqları o sirli zamansızlıq anlarının birində yuxu ilə oyanıqlıq
arasındakı o titrək sərhəddə birdən qulağıma səs gəlmişdi, pəncərə
arxasından yağışın sırıltısı içindən, o qara asfaltlı yastı dam üstün-
dən ağ səadətmin məni çağırıldığını eşitmişdim, amma hələ tamamilə
oyanmamış mənə yəqin olmuşdu ki, bu bir aldanışdır, orda yağış
altında o dam üstünə heç kəs yoxdur, amma buna baxmayaraq oğər
mavi rəngli axşam çağırışından boyun qaçırmışdım, indi mövcud
olmayan gecə çağırışında ayağa qalxmışdım, pəncərəmi açmışdım,
əvvəl dam üstündə, sonra işıqları yağışda yuyulan şəhər gecəsinə
baxaraq uzun-uzadı pəncərəm önündə dayanmışdım, ta o vaxta
qədər ki, yağış ara vermişdi, göydə buludlar parçalanmışdı, ay bulud-
lar arxasından çıxmışdı, tozco asfalt salınmış damın üstü qara mör-
mər kimi parıldamışdı. Mən bu dəfə kənardan özümə baxanda
gülümsəmişdim, sonra pəncərəni qapamışdım və başımı yənə o
yastıq üstünə qoyub yatmışdım ki, uzaqda qalan dumanlı dağların
hesrəti yənə o yastığım altında idi.

Və daha sonralar çox şey olmuşdu, çox hadisələr baş vermişdi,
günlərlə yarma aşı yemişdim, yarısı su olmuşdu, divar qəzeti üçün
çəkdiyim şəkildə yazın əvvəlində Ağsu qovaqlarının başında hacı-
leyləklər yuva tikmişdi, ömür çayı isə gah daşmışdı, gah lal axmışdı
və o ilk sevgi çoxdan görülmüş bir rüyaya çevrilmişdi, amma ürək
o rüyada mənə gərsənən o ağ səadəti heç vaxt unuda bilməmişdi.

Bakı, 1935

İLYAS ƏFƏNDİYEV

(1914-1996)

Azərbaycan bədii nəsrinin inkişaf tarixində özünəxas fərdi üslubi, yazıçılıq ədəsi ilə seçilən İlyas Əfəndiyev qədim türk yurdu Qarabağda – Qarayagın (indiki Füzuli) şəhərində tacir ailəsində doğulmuşdur. Burada ikinci dərəcəli məktəb bitirmiş. 1934-38-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun coğrafiya fakültəsinin qiyabi şöbəsində təhsil almışdır.

Əmək fəaliyyətinə 1930-cu ildə başlamış, orta məktəblərdə Azərbaycan dili, ədəbiyyat və coğrafiya fənlərini tədris etmişdir (1930-1938). 1938-ci ildə Bakıya köçmüş, "Yeni yol", "Kommunist" qəzetlərinin redaksiyalarında ədəbi işçi, "Ədəbiyyat qəzeti"ndə tənqid şöbəsinin müdiri, Azərbaycan Radio Komitəsində ədəbiyyat şöbəsinin müdiri, Bakı kinostudiyasında ssenari şöbəsinin rəisi, Azərnəşrdə ədəbiyyat şöbəsinin müdiri, "İnqilab və mədəniyyət" jurnalında nəsr şöbəsinin müdiri, Azərbaycan Yazıçılar Birliyində nəsr üzrə məsləhətçi, məsul katib vəzifələrində çalışmışdır. 1961-ci ildən ömrünün sonuna qədər bədii yaradıcılıqla məşğul olmuş. 1979-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Xalq yazıçısı fəxri adı almışdır. Görkəmli yazıçı 1996-cı ildə vəfat etmiş. Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

Milli ədəbiyyatın tarixində qüdrətli nəsir və dramaturq kimi şərafli yer tutan İlyas Əfəndiyev bədii fəaliyyətə XX əsrin 30-cu illərində başlamışdır. Onun "Kənddən məktublar" adlı ilk hekayələr kitabı 1939-cu ildə nəşr edilmişdir. "Söyüdlü arx", "Körpüsənlər", "Dağlar arxasında üç dost", "Sarıköynəkə Valehin nağılı", "Geriya baxma, qoca", "Uçatılan" kimi romanları yazıçılıq – nəsirlik istedadının görümlü nümunələridir.

Darülfünunda dərslərin başlandığının dördüncü günü idi. Foyedo gənc bir oğlanla yaşlı bir qadın dayanmışdı. Hamı maraqla onlara baxırdı. Ucaboylu, enliküroyi olan bu qadın qara yun parçadan uzun tuman, ətəklı arxalıq geymişdi. Qara, sürməli gözləri sükutla baxır, günəşdən yanıbmış üzü soyuq bir qayğı ifadə edirdi. O, kimsəyə baxmadan nə haqqında isə düşünür və çubuq çəkirdi. Yanındakı ucaboylu oğlan olduqca şux geyinmişdi, lakin son dərəcə çirkin idi. Üzü çopur, burununu ortası yohər kimi yastı idi. Dodaqları qaba surətdə irəliyə doğru uzanmışdı. Cod və bozumtul kimi görünən saçları alnında bir bucaq təşkil edir və az qala buruna qədər uzanırdı.

Xidmətçilərin biri onlara yaxınlaşaraq:

– Direktor gəldi, – dedi.

– İmtahanlar qurtarıb, yerimiz dolub, xala, – deyər direktor qadına baxdı.

– Birtəhər elə, ağrın alım... rayonumuz çox uzaqdır. Ona görə gecikmişik, – deyər qadın quru, bir az da amirano səsə cavab verdi.

Qadının üzü tutuldu. Uzun, enli qara qaşları çatıldı. Çubuğunu dərindən sümürərək fikrə getdi. Pəncərənin qabağında dayanmış oğlan soyuq baxışlarla gözə baxırdı.

O, hamıda təəccüb oyadan bir möharətlə imtahan verib riyaziyyat fakültəsinə daxil oldu. Özünü olduqca sakit və ciddi aparmasına baxmayaraq, az zaman içərisində fəvqoladə istedadı ilə hamımızı heyrən etdi. Ən güclü riyaziyyatçı, ən yaxşı radisti idi. Qırx nəfər yaxşı şahmatçı ilə eyni zamanda oynayır və həmişə də qalib gəlirdi. Bütün müəllimlərimiz ondakı solis, axıcı nətiqlik möharətinə qibte edərdilər. Onun möharəti bunlarla bitmirdi. O, ən gözəl snayperlərdən hesab olunma bilərdi. Həmişə birinci mükafatı o qazanardı. O, az zaman içərisində bizim aramızda təsəvvürə gəlməz bir hörmət qazandı. O, hamıdan gözəl geyinir, başını dik və möğrur tutaraq gəzir, həmişə teatrlarda birinci sırada otururdu. Pul xorələməyə onda düşgünlük hesab olunacaq dərəcədə şiddətli bir arzu vardı. Onunla aşxanaya, teatra və qeyri yerlərə gedən adam əlini cibinə salıb pul xorələmək istədikdə, o, diltor olar və "mənim hesabımdır!" sözlərini o qədər şən və həvəslə söyləyirdi ki, adam onun dilayini

pozmaq istəməzdi. İnsan ən sıxıntılı vaxtında belə, onun yanında özünü sorbəst və şən hiss edirdi. Onda bu tükənməz fərəh bir çox-ların töəcəübləndirirdi. Sanki öz taleyinə hökmünə tabe olaraq, o, güzgülə baxıb heç bir zaman gülməməli imiş...

Darülfünunda yuxarı sinif tələbələrindən tutmuş professorlara, hərbi müəllimlərə qədər hamı ona etimad başlayır və hörmət edirdilər. Lakin ona yalnız bir adamın münasibəti qəribo idi. Bu, bizim sinifdə oxuyan Güllərə adlı bir qız idi. Həsən nə qədər çirkin idisə, Güllərə o qədər gözəl idi. İri, qara gözləri tükənməz bir cəsarətlə yanırdı, qəşəng cizgili nazik dodaqları vardı. Üzündən gülüş əskik olmaıdı. Özünü şax tutaraq, kimisə məhəl qımadan gətirdiyi zaman bütün tələbələr arxasınca baxardılar. Hər işdə birinci olmaq üçün bu qızda qarşısalınmaz bir həvəs var idi. Bilmədiyini bir şeyi başqası izah etdikdə və ya verilmiş bir məsələni sinifdə hamıdan qabaq Həsən həll edib verdikdə, qız utanar, qızarar, bəzən də özünü saxlaya bilməyərək, uşaq kimi ağlamaq dərəcəsinə gəlirdi. O, heç bir vaxtla Həsənin itifaklı və qabaqcıl olmasına dözü bilmirdi. Etiraf edim ki, bizim içərimizdə bu qızla rəqabət edə biləcək yalnız Həsən idi. Güllərin böyük bir həvəslə birincilik qazanmaq istədiyi bir işi Həsən heç bir güc sərf etmədən asanlıqla həll edir və hamını ötüb keçirdi.

Xatirimdədir: bir dəfə yaz imtahanlarından birində Güllərinin yarım saat əlləşərək həll edə bilmədiyini bir məsələni Həsən beş dəqiqənin içində həll etdi. Bu zaman qız, Həsənə kin və qəzəb dolu amansız bir nəzər salaraq, tabəşəri əzib yərə tökdü. Çox vaxt Güllərə haradansa elə çətin məsələlər tapırdı ki, bizim başımız taqıldadırdı. Lakin Həsən soyuqqanlıqla məsələnin cavabını çıxardıqda, qız dərindən köksünü ötürər, alt dodağını dişləyərək heç kəsə özünə baxmadan çıxıb gedərdi.

Mühazirədə oturdugumuz zaman mən hiss edirdim ki, onun xəyalı müdərrişdən çox Həsənin ətrafında dolur. Əlini çənəsinə çöykəyərək, oğrun baxışlarla onun hər bir hərəkətini, geyimini, qalstukunu, saçlarının quruluşunu nəzərdən keçirirdi. Lakin mən bir dəfə də olsun, Həsənin Güllərinə özünə dik baxdığını görməmişdim. Şən və zərəfatlı olmasına baxmayaraq, o, heç bir zaman bu qız haqqında danışmaz, onun tikanlı zərəfatlarına heç bir cavab verməzdi. Bəzən bu qızın gözəlliyi haqqında söhbət düşdükdə, onun

üzü birdən-birə tutular, qəti bir hərəkətlə dərhal söhbəti dəyişdirərdi. Bir dəfə hərbi təlim zamanı Güllərə əlli mümkün xaldan qırx dördünü toplayaraq, birinci yərə namizəd oldu. Onun bu müvəffəqiyyəti cavan oğlanları heyrotləndirdi. Bu vaxt haradansa Həsən gəlib çıxdı. Bayaqqı küt susqunluq gurultulu bir canlanmaya çevrildi.

– Birçə Həsən qalıb... görək də... Həsən tufəngi al! – deyə tələbələr oradan-buradan səsləndilər.

Uşaqlar Güllərə işarə ilə bir-birlərinə göz vururdular. Güllərə qızgın bir təbəssümlə Həsənə baxırdı. Həsən tufəngi götürüb hər dəfə nişan alarkən, Güllərinin dodaqları xəşifcə tərponir, üroyinin döyündüyü nazik paltarla örtülmüş döşünün tez-tez qalxıb-ənməsindən bilirdi. Həsən dördüncü güllədə otuz beş xal yığdı. Araya dərindən bir sükut çökdi. Tələbələrden bəziləri yavaşca sivişdilər. Ehtimal ki, onun qırx dörd xal keçəcəyini ümid etmədilər. Güllərinin üzü bir az açıldı, gözləri şən bir həyəcanla parladı. O, bir yerdə dayanıb bilmir, gah o yana, gah bu yana keçirdi. Doğrusu, burada mən də Həsənə ürək verdim. Bu, deyərsən, ona bir az toxundu. Mülayim bir nəzərlə mənə baxdı. Anı bir nişanla gülləni atdı.

– Ura!!! – deyə hamı birdən qışqırdı.

Güllə tam "10" rəqəminin üstündən dəymişdi. Qəribo burasıdır ki, Həsənin Güllərə üzərindəki qələbəsi sanki hamının üroyindən imiş. Şadlıq hamını bürüdü. Güllərə bu istehzalı gurultunu hiss etməyirmiş kimi qəribo bir təbəssümlə Həsənə baxırdı. Heç bir zaman xatirəmdən çıxmıyacaq bu baxış o qədər dərindən mənalar, şəfqətli, incə duyğular söyləyirdi ki, onları sözlə anlatmaq deyil, hiss etmək lazım idi... Mən, gözəl qızın bu həzin və incə təbəssümündə, yaşla dolmuş gözlərində birinci dəfə olaraq qüruru qırılmış bakiro bir qız könlünün pərişan, özgin həyəcanını duyurdum. Qürurlu bir gəncin möğlubiyyətinin nə demək olduğunu hiss etdim. Hamı gənc qıza, onun möğlubiyyətinə müləyimləmiş zərif təbəssümünə kin və istehza ilə baxırdı. Sanki "ho, indi necosən?" demək istəyirdilər. Guya ki, Həsənin çirkinliyində bu yazıq günahkar imiş. Mən, gözəl qızın o unudulmaz baxışında, birinci dəfə olaraq, çirkin dostuma qarşı mərhəmətimi, yanlıqlımı, sevgimi, bilmirəm... incə, xoş bir şeyin titrədiyini və bunun xofib bir əhla qurtardığını sezdim... Bu duyğu mənə həm xoş gəldi, həm də nə üçünə izzəti-nəfsimə toxundu. O, "bəlkə də bu qəhrəman, lakin çirkin oğlanın yerində gözəl bir gənc görmək istəyirdi. Yoxsa, bunun belə olmadığına

təəssüf edirdi... Kim bilir, bəlkə də onun məğlub könündə cəlvələ-nən aydın, şirin duyğular üzərinə çirkinliyin qara buludu çökürdü... Bəlkə də gənc qız bu soyuq, eybəcər buludu könündən qovmaq əzabı çəkir" – deyə düşündü.

Həsən ona yaxınlaşaraq, üzünə baxmadan:

– Port olmayın, Gülara, – dedi, – bu tamamilə təsadüfi bir işdir.

Gülara boynunu azca sola əyərək, şəfqət qarışıq, bir növ, isteh-zalı təbəssümlə "doğrudanmı?" deyə kəlməni xüsusi bir əda ilə uzatdı. Həsən heç bir cavab vermədən sakitcə uzaqlaşdı.

Bu hadisə biz üçüncü kursda oxuduğumuz ilin baharında oldu.

Bundan sonra Həsənin hərəkətlərində kəskin bir dəyişiklik əmələ gəldi. O, birdən-birə soyuq, sakit və fikirli oldu. Hiss edilmədən gəlib yerində əyləşir, dər qurtaran kimi də həra isə gedirdi. Demək olar ki, kimsə ilə danışmırdı.

Gülara da son zamanlarda bütövləndirilmişdi. Gözlərində kədər qarışıq müləyim bir ifadə yaranmışdı. Fikri dağınıq, artıq birincilik üçün atılıb-düşməyən sakit bir qız olmuşdu.

Mən hiss edirdim ki, Həsənin həmişə ondan qaçmasına baxma-yaraq, Gülara hər bir fürsətdən istifadə edib, onunla danışmaq istə-yir, bəzən çox ehtimal ki, özünün də həll edə biləcəyi bir məsələni "çətin" deyərək Həsənə həll etdirir, məzəli sözlərlə onu güldür-məyə çalışırdı...

Bütün bunlar biza qərībā gəlirdi. Təəccüblə bir-birimizdən "bu nə işdir" deyərək soruşurduq. Bəzən hamımızın aciz qaldığı bir sualı Həsən öz sakit, şirin sözləri ilə aydın bir şəkildə izah etdikdə, Gülارانın iri gözləri parlayır, müəllimin razılığı onun dodaqlarında isti bir təbəssümə səbəb olurdu... Əvvəllərdə yaraşlıq gənclərə qarşı o qədər də laqeyd olmayan Gülara, indi demək olar ki, kimsə ilə yaxınlıq etmirdi.

Bir dəfə idman təlimi zamanı beş kilometrə hamıdan tez qaçıb, birinci dəfə lənti qıran Həsənə baxan Gülara öz-özü ilə danışmış kimi, "bax, əsil kişi buna deyirlər" deyərək pıçıldadı. Eyni zamanda, Həsənin qızarıb tərlişmiş üzünə, qabarmış saçlarına baxaraq, tən-timisi bir hərəkətlə üzünü çevirdi. Əlində tutduğu çiçəyi dimaqları ilə didib yerə tökdü. Mənə elə gəldi ki, o, indicə höknürtü ilə ağlayacaq...

Mən, "çirkinlik buludu" deyərək düşündüm.

Bir gün bərbərxanadan çıxdığımız zaman Həsən güzgüyə ötürü bir nəzər salaraq:

– Ay Bahadır! – dedi. – Görəsən, niyə mən bu qədər çirkin olmuşam?

Onun səsi boğazında titrədi.

Mən, birinci dəfə olaraq, onun varlığında müdhiş bir əzab duy-dum: çirkinlik əzabı! Nə üroyinə malik olan bu cavanın belə bir duyğunun mənəsinə inləməsi üroyimi dağıtdı. Uzun zaman heç nə söyləyə bilmədim. Nəhayət:

– Nə boş şeylər haqqında düşünsən, Həsən! – dedim.

O gülümsədi... Ah, bu təbəssümdəki dərin, ümitsiz kədər diysaydınız...

– Nə etməli, ay Bahadır... Mən də insanam... Məndə də könül var, – dedi.

Mən, bu sözlərdən tüklerimin biz-biz durduğunu hiss etdim.

– Gedək bizə, – dedi. – Üroyim qısılr, bir az oturaq.

Getdik. Açıq pəncərədən yaşıl bağlar, bürkük içində mürğüləyən tərələr görünürdü. Söyüd və qovaq ağaclarının açıq-yaşıl, yüngül yarpaqları aramsızlıqla titrəşir, lokosiz göy qübbəsi qürubə yaxınlaş-mış günəşin zəif şüalarını udur, havada xoş bir sərinlik duyulurdu.

Həsən yanağını şüşəyə söykəyərək çölə baxırdı. Üzünün çirkin cizgiləri solğun, həlim bir məyusluq ifadə edirdi. Bu hal yarpaq-ların sərin kölgələri ilə birləşir, əbədi və təbii görünürdü. Adama elə gəlirdi ki, onun könüldə dibiş bir kədər donuz var...

– Niyə son zamanlarda belə olmusan, Həsən? – dedim.

Üzü qüssə saçırdı. Nəzərləri uzaqlara getdi.

– Səncə, bəs, nə cür olmalıyam? – dedi.

– Əvvəlki kimi, şən ... – dedim.

O, təəccüblə mənə baxdı. Gözləri kinlə parladı.

– Doğrudanmı, belə düşünsən? – dedi, – indiyə qədər haqqım olmadığı halda şənlilik etdiyim bəs deyilmə? Arsızlıq nəyə lazımdır?

– Nə danışsan, Həsən, – dedim. – Son lap xarab olmusan. Bu sözlər heç sənə yaraşarmı?

– Çox təəssüf ki, belədir. Bu bədbinlik deyil dostum, həqiqətdir!

O, əli ilə çölləri göstərərək:

– Baxırsanmı? – dedi. – Bu dünyada hər şey öz gözəlliyindən bəhs edir. Hər bir canlı öz zəhiri gözəlliyini nümayiş etdirir. Qori-

bədir... budağa qonmuş o quşa bir bax! Gör bir döşünü necə qabartmışdır. Sanki: "Bir baxın... görün mənim necə əlvan döşüm var..." demək istəyir.

– Nə olsun ki? – dedim.

O, dərin bir nəfəs alaraq güzgüyə baxdı. Dodaqlarını nifrətlə aydı:

– Onu demək istəyirəm ki, bu çirkinliklə mən dünyada kimə lazımam?

– Necə, sən həyatı, məgər, gözəl simalardamı görürsən?

– Yo-o-ox... – deyə uzadaraq fikrə getdi.

Axşamın sərin yeli üzümümü oxsayır, uzaqdan bizə doğru ağ bir bulud parçası üzür, yaşıl budaqlar yavaş-yavaş yırgalanır, insan, könlündə xoş bir rahatlıq hiss edirdi.

– Səadətini yalnız üz gözəlliklərində olmadığını bilərəm, – deyə o, arxayın bir ifadə ilə davam etdi. – Ancaq nə edəsen ki, insan insandır. Bu canlı vücut da sevilə-sevilmək istəyir. İradən dağ kimi də olsa, yenə görürsən bu tələblər səni sarsıdır. Çünki bu tələblərin təmini həyatın mənası, gələcəyin yoludur. Ancaq onda yazıq olursan ki, bu yola addım basmaq üçün sən özünü haqlı bilmirsən... O zaman sən özünü həyatın bir küncünə qısılmış, mənasız surətdə o yan-bu yana əl-qol atan kimi görürsən... Dostum, sən, bəlkə də burada məni tənqid edəcəksən... İctimai səadətdən danışacaqsan. Bu, əlbəttə, doğrudur. Lakin bir düşün, könlün təbii ehtiraslarını kim inkar edə bilər? Əgər, bunu inkar etmək mümkün olsaydı... Bu qədr çirkin bir sima ilə hasarlanmış könül heç nə ilə hesablaşmaq istəmir... Mən ona qandıra bilmirəm ki, bir düşün, özizim, bir təsəvvür et ki, xarici görünüşün Viktor Hügounun Qvazimodasından da eybəcərdir. Sakit ol! Lakin kimə deyirsən... Hiss edərsən ki, sənin yazıq könlün də sevgiyə susayır. O da çoxub-daşmaq istəyir... Sən isə, öz murdar simana baxıb, qəlbin bu gülünc tələbindən utanırsan.

O, müdhiş bir təbəssümlə gülümsədi. Nəzərləri yarpaqlarda dolaşdı. Günəş söndü. Bağlar tünd işıqlı bir görünüş alır, səmadakı bulud parçası getdikcə qalardı. Mən dedim:

– Bilmirəm bunlar haradan başına doldu? Sən əvvəllərdə o qədr şən idin ki...

– Çünki məni təhqir etdilər. İzzəti-nəfsimi yaraladılar. Könlümü boş ümidlərlə təlatümə getirdilər.

Bu sözlərdən sonra o, mənim qarşıma kiçik bir zərf atdı.

– Mənə vicdanla söz ver ki, bu barədə kimsəyə bir söz söyləməyəcəksən, – deyə əsəbi surətdə gözlerimin içinə baxdı.

– Arxayın ola bilərsən, – dedim.

Zərfi açdım, incə bir xətlə belə yazılmışdı: "Həsən! Bu məktubu öz-üzümle uzun mübarizədən sonra yazıram. Sizin geniş, nəcib qəlbiniz qarşısında tab gətirə bilmədim, heç olmasa, məni qınayacağınızla təsəlli tapa bilərəm. Əgər, azca da olsa, iradəm çatmaydı, bəlkə də yazmazdım. Birinci dəfə könlümdə duyduğum narazılıq əvvəllərdə məni qorxutdu... Bunun nə demək olduğunu uzun zaman anlaya bilmədim... Bunun sevgiyə bənzər şey olduğunu öz-özümə belə təkrar etməyə keyli zaman cəsarət etmədim. Geniş qəlbiniz şirin bir yuxu kimi məni cəzb etdiyi zamanlar dimaqlarımın sinəmi didərək, hönkür-hönkür ağladım. Zənn edirəm ki, məni sizə bağlayan hisslər haqqında çox da düşünməyəcəksiniz... Ürəyinizə başqa heç nə gəlməyəcəyinə əminəm. Sizdəki yüksək qəlb mənim üçün dünyada hər şeydən qiymətlidir. Onu mənəndən əsirgəməyin!"

Məktubun axırında əsəbiliklə yazılmış "Gülara" imzasını gördükdə, mən gözlerimə inana bilmədim. Öz heyratımı gizlətməyə çalışaraq:

– Yaxşı da... daha burada nə təhqir var ki? – dedim.

Üzümə acı təbəssümlə bir nəzər saldı:

– Sanki anlamırsan? – dedi.

– Nə olsun ki, mən də qız olsaydım, sənin kimi qəhrəman bir gəncdən keçməzdim, – dedim.

– Paho... qəhrəmanlıq! Bəs, bu sir-sifəti hara qoyaq... yox! Mən bunun necə sevgi olduğunu anlıyırəm. O, öz hədəfində yanılmadı. Ən yalalı yerimdən vurdu! Görürsənmi "məni sizə bağlayan hisslər haqqında çox da düşünməyəcəksiniz" deyir... Bunun nəyə işarə olduğunu anlamırsanmı? Yox! O, öz gözəlliyinin qalıbiyyəti təntənəsini görmək istəyir. O, mənim qırx altı xalıma qarşı əlli xal verməyə istəyir... Sən necə düşünürsən? O, mənə necə sevir? İnsaf! danış, hansı bir qız iyirənədən mənə baxa bilər. Ah, insanın təbiəti... sən nə qəribəsen... onsuz da şikəst olan bir oğlana belə istehza etmək, ürəyindən yaramamaq onun nəyinə lazımımı?

Onun səsi həyəcanlı akkordlardan sonra birdən-birə titrəyib incələndi musiqi kimi ötüb susdu. Mənə elə gəldi ki, Həsən öz şübhələrində bir az haqlıdır. Doğrudan da, Gülara kimi bir qızın Həsənə vurulması bir qədər təəccüblü görünə bilər. Gülaranın əvvəlki məğrurluğunu da nəzərə aldıqda, bu şübhə daha da qüvvətlənirdi.

Lakin qadın könlünün sirlərini kim olduğu kimi anlaya bilərdi?
– Əziz dostum! – deyə əlavə etdi. – Sən məni bədbinlikdə təq-sirləndirmə. Lap uşaqlıqdan hər cürə ah-zara nifrət edirəm. Beş yaşında ikən gözümün qabağında altı qardaşımı, bir atamı xəngəl kimi doğradılar. İllər boyu bir tikə çörək üçün anamın onun-bunun qapısında paltar yuduğunu gördüm. Səkkiz yaşında bir uşaq ikən ayaqyalın, soyuqda, boranda başqalarına quzu otardım. Aclığın nə olduğunu gördüm. Lakin ürəyimə ölüm girmədi, dərd çəkmedim.. İndi isə... İndi isə, ürəyimdə qaynayan kədərini qarşısında durmağa iradəm çatmır... Eh...

O, başını bulayaraq, söyüd ağacının yırgalanan budağına baxdı.
– İstəsəydim, Həsən, – dedim, – mən bu barədə o qızla bir danışardım.

O, fikrə dalaraq, heç bir cavab vermədi.

Foyədə Gülaraya rast gəldim, salamlaşdıq. Söhbəti hərləyərək, Həsənin məsələsi üzərində dayandım. O, maraqla:

– Nə demək istəyirsiniz? – dedi.

– Bilmək istəyirəm, siz, doğrudanmı onu sevirsiniz?

Onun üzü ciddi bir hal aldı:

– Üzünə söyləmişəm, siz də bilmək istəyirsinizsə, bəli, sevirəm, – dedi.

– Demək, bu, ürekdəndir?

– Qərībā sualdır? Yəni, ürekdən olmayan sevgi də var?

– Bəlkə burada... Nə bilim... Siz... bir növ.

O, səbirsiz bir hərəkətlə mənim sözümü kəsdi:

– Rica edirəm, heç nə düşünməyin. Şübhələrinizin haranı döy-düyünü bilirim. Guya ki, məhəbbət üçün ancaq qara gözlər lazım imiş...

Onun dodaqları istehza ilə büzüldü.

– Mənə elə gəlir ki, – dedim, – bunu bir fədakarlıq kimi də düşün-mək olar...

O təntimiy, ağlar bir halda:

– Axı niyə belə düşünürsünüz? – dedi. – Fədakarlıq hər nə qədər nəcib bir duyğu olmuş olsa da, unutmayın ki, könül xudpəşəndliyini də inkar etmək olmaz. Lazımsız bir fədakarlığı onun şoninə necə yaraş-dırmaq olar. Yox, belə bir romantika nə ona, nə də mənə lazım olardı...

Sözlərinin axırını öz-özü ilə danışmış kimi, fikri dağınıq bir halda qurtardı. Bu vaxt gözəl bir gəncə Həsən qapıda göründülər. Qızın baxışları soyuqluq və laqeydliklə gözəl gəncdən çevrilərək uzun zaman Həsənə zilləndi. Bu baxışda nəvaziş və məhəbbətlə qarışıq, nə isə, üçüncü bir duyğu da sezilirdi. Bunun nədən ibarət olduğunu təyin etmək çətindir. Lakin bəzən acımaq və təəssüf duyğuları ilə təqəddən düşmüş sevgi belə bir baxışla şəfəqlənir. Onun üzü qürub edən günəş kimi solğun və həlim görünür. Bəzən şikəst oğluna baxan ananın da gözləri, dodaqları beləcə bir ifadə ərz edir, könlünün dərinliklərində ahestə-ahestə yanub tüstülənən bu duy-gunu, bəlkə də o gənc qız öz dili ilə söyləməyə cəsarət etməzdi...

Həsən yenə də ona inanmadı. Üzünə inanmazlıq duyğusunun bu qədər hökmə malik olduğunu heç təəvvür etməzdim... O, əsəbi hərə-kətlərlə otaqda o yan-bu yana gəzinir, tez-tez saçlarını ovuşduraraq:

– Yalan deyir... yalan... axı o gözəl qız nə üçün belə bir dramla əylənir... Nə üçün?

Bir neçə gündən sonra yay tətilinə buraxıldıq. Ayrıldığımız zaman onun gözləri yaşardı:

– Məni unutma, – dedi.

Üzümüzə gələn il Həsən gəlmədi... Sonralar onun Moskva darülfünuna dəyişilmiş olduğunu öyrəndik. Gülara hiss ediləcək dərəcədə arıqlamış, sakit, eyni zamanda, əsəbi olmuşdu. Biz, demək olar ki, heç danışmırdıq. Nədənse, bir-birimizdən çəkinirdik. Mən buraxılış imtahanından sonra onu bir daha görmədim.

Darülfünunu bitirəndən təxminən 4 il sonra bir gün Bakıda küçə ilə getdiyim zaman birisi qolumdan yapışdı. Donub qaldım.

– Həsən! – deyə qışqırdım.

Qucaqlaşdıq. O daha da böyümüş, kökəlmiş, pəhləvan kimi bir oğlan olmuşdu. Siması indi əvvəlki qədər də çirkin görünmürdü. Adəti üzrə, yenə də çox şıq geyinmişdi.

– Gedək bizə, – dedi.

Yol uzununu onun indi darülfünunda riyaziyyat dosenti olduğunu öyrəndim. Qapını açan yaxşı geyinmiş bir az yaşlı rus qadını oldu. Təxminən üç-dörd yaşında gözəl qaragöz bir oğlan uşağı sürətlə yüyürərək “ata” deyərək Həsənin dizlərini qucaqladı. Mən uşağı görərək:

– Demək, sən belə bir igidin də varmış, – dedim.

O biri otaqdan Həsənin anası gəldi. “Xoşgəldin” etdi. Bütün bu illərdə onun əzəmətli siması demək olar ki, heç dəyişməmişdi. Yalnız geyimində bir az dəyişiklik vardı. İndi əvvəlki kimi döşlüyü yox idi. Çubuq əvəzində əlində uzun papiros vardı.

– Buradadı olursan, xala? – dedim.

– Yox, – dedi. – Uşaqları görməyə gəlmişəm.

Nəvəsini yanına çağıraraq, günəşdən yanıq iri sümüklü əli ilə saçlarını oxşadı. Üzündə mehriban bir təbəssüm vardı.

Maraq və intizar qarışıq bir həyəcan bütün duyğularımı bürüdü. Həsənin həyat yoldaşını görəyim fikri, bilmirəm nə üçünsə, mənə, bir növ, ürkək, utancaq bir hiss tələqin edirdi... Qərbdədir... Mənə elə gəlirdi ki, onun həyat yoldaşını görəyimdən Həsə utanacaqdı. Bir an tez çıxıb getmək istədim... Lakin bu dəqiqədə zəng vuruldu. Uşaq, “anam gəldi” deyərək sürətlə qapıya yüyürdü. Ucaboylu, dolğun gər-dənli, ağbəniz, gözəl gənc bir qadın gülümsəyərək mənə yaxınlaşdı. Bu gənc qadın Güllərə idi.

1939

QIZBƏS XALA

Gecə saat on birdə kolxozun iclası qurtardı. Kolxoz sədri “ay Qızbəş” deyərək çağırırdı. Qırx beş-əlli yaşlarında orta boylu, balaca, diri gözlü bir qadın “hey” deyərək cavab verdi.

– Bizdə azarlı var, apar bu yoldaşı bu gecə sizdə rahat olsun.

– Niyə aparmıram! Gözümün üstə yeri var. Buyur gedək, yoldaş. Getdik.

Kərpicdən tikilmiş təzə və balaca bir otağa girdik. Peçin kəna-rında balaca bir oğlan uşağı oturmuşdu. Qızbəş xala peçin böyrünə qalın bir döşəkçə salaraq:

– Öyləş, – dedi, – qadan alım, yaqın ki, bərk üşümüsən.

Mən paltomu çıxarıb oturdum. Peç çırtırı ilə yanırdı. Otağın içində hər şey təmiz və səliqəli idi. Divarlar diqqətlə ağardılmışdı. Evin yuxarı tərəfində, üstündə ağ və tikməli örtük olan iri bir çarpayı qoyulmuşdu. Çarpayının yanına bir xalça vurulmuşdu. Bu xalçanın üzərində əlvan rənglərlə atlı bir oğlan təsvir edilmişdi. Çarpayının sağ tərəfindəki böyük stolun üstündə cürbəcür şüşə qablar, balaca bir güzgü və bir portret var idi. Otağın ayaq tərəfindən iki böyük xaral qoyulmuşdu. Onların üstündə böyük və təzə bir cecim çəkilmişdi.

Divarda bir saat çıqqıldayırdı. Onluq lampanın işığında otaq rahat, yıqcam və son dərəcə təmiz görünürdü.

– Qonağımız kimdi, mənə? – deyərək səsləndi.

Onun iri gözlərindəki boz ağılıq mənə təəssüf qarışıq, bulanıq bir duyğu oyatdı. O, kor idi.

Qızbəş xala uşağa cavab verdi:

– Təhkimçidir... Başına dönüm, rayondan gəlib...

Qızbəş xala söykənmək üçün mənə yastıq, mitəkə qoyub, çay tedarikünə başladı.

– Təklil belədi dayna... İndi evdə gəlinim olsaydı, gəlib hər şeyi hazır görərdik.

Onun sözləri, bir qədər kədərli də olsa, ahəngcə şən idi.

– Nə olar, gəlinsiz də yola getmək olar...

– Bəs nədir? Eh, sən canın üçün heç vecimə də deyil. Mənə nə olub? Beş gəlinin işini görürəm.

Mən hiss edirdim ki, Qızbəş xalının nə işə bir gileyi var... Son sözləri, o, çox hirsli dedi... Sanki öz gücünü, bacarığını qəzəblə kiməsə göstərmək istəyirdi...

Məsələnin açılması üçün:

– Qızbəş xala, bundan başqa oğlun yoxdurmu? – dedim.

O, peçin qabağında əyləşib samovara od salırdı. Alovun ziyası balaca və iti gözlərində əks edirdi. Qaşları çatılmışdı.

– Nə gəlib, bundan başqa ikisi var. Ancaq çox da var, mənə nə...

– Nəyə sənə nə? Deyəsən onları istəmirsən...

– Pah, istəmirsən? Eh, nə qoyub, nə axtırırsan? Odey biri otu-rub qaynanasının dizinin dibində. Biri də orda-burda cahılılıq edir. Başına dönüm, oğul-uşaq da quş balası kimi bir şeymiş. Nə qədər ki, etcəydir, analarını görəndə dimdiklərini açıb “cik-cik” eləyirdi-

lör. Anaları da onları qanadı altına alıb böyüdüdü. İsti-soyuqdan qoruyurdu, elə ki, tükləndilər, dimdikləri bərkidi, uçub getdilər. Neynək. Canları sağ olsun, təkı yaxşı olsunlar. Xoşbəxt dolansınlar. Mən yola gedərəm. Qoy kefləri nə cür istəyir, elə eləsinlər.

Peçin istisi məni xoşallandırdı. Samovar dızıldayırdı.

– Niyə qaynanasigilə getdi?

– Nə bilim, keyfi elə istədi.

– Bəlkə gəlini yola verməmişən?

– Niyə? Heç qoymurdum gəlinin ayağı quru yerə də dəysin.

– Qərribə işdir.

– Nə qəribəliyi var? Qaynanası bedahət bir arvaddı. Gədəni dilə-fələ basıb, yoldan çıxardı.

Balaca oğlunun simasında sakit bir kədər vardı. Bizi diqqətlə dinləyirdi. Çiçək xəstəliyi onun gənc və sevimli üzünə amansız bir divan tutmuşdu. Bütün üzü şadara kimi dəşik-dəşik idi. Qızbəş xala təzə inək yağı ilə qayğanaq bişirdi. Süfrəyə təzə qatıq, motal pendiri və buğda çörəyi qoydu.

– Bağışla, – dedi, – yaxşı olmadı. Vaxtsız qonaq öz kisəsindən yeyər.

– Çoxdur, ay xala, – dedim. – Tay bundan artıq nə istəyirsən?

– Yox, mən gerek sənə cücə-zad kəsəydim. Neynək, keçib, səhərə qalsın.

Üçümüz də şirin bir ıstıqla ilə yeməyə başladıq. Yeməyi qurtarıqdan sonra Qızbəş xala hərəyə bir stəkan çay töküb, papiros çəkməyə başladı. Mən də bir papiros yandırdım. Bir neçə saniyə sükkulə keçdi. Qızbəş xalının üzünə indi mən daha diqqətlə baxa bilirdim. Onun balaca gözləri son dərəcə diri, çəvik bir oynaqılıqla parıldaırdı. Üzündən və əllərindən günəşdən yanımsı dərisi qayıq kimi möhkəm idi. Saçları yarıya qədər ağarmışdı. Paltarı sadə və təmiz idi.

Mən yenə də söhbəti “gəlin” məsələsi üstünə hərləmək məqsədilə:

– Bəş, kiçik oğlun indi haradadır? – dedim.

– Şəhərə gedib.

– Böyük oğlun səni tək qoymaqda yaxşı iş görməyib.

– Eh, qoy getsinlər. Sənin dövlətdən yəni onlar mənə əl acır. Mənim heç onlara bir çet də ehtiyacım yoxdur. Bir də görürsən gəlib deyirlər: ay ana, gör bir az pırlım varmı?

– Sən də verirsənmi?

– Bəs nə edim?

– Vermə!

– Eh, neyləyim, yenə nə qədər olsa, oğuldur, ana ürəyidir, dözmür.

– Neçə ildir səndən ayrılıb?

– İndi beş il olar. Ataları öləndə, bu çağa, onlar da lap balacaydılar. O zamanlarda evimə də od düşüb yandı. Bir dayım oğlu vardı. Onların yanında bir dam tikdim. Cavan idim. Gözəlliyim də vardı. Məni hər tərəfdən istəməyə başladılar. Getmədim. Oturub uşaqlarımı böyüdəcəyəm dedim. Qonum-qonşu, arvadlar məni məzəmmət elədilər. Dedilər, cavan canını niyə çürüdürsən, yetimləri at əmilərinin üstünə, çıx qor birinə. Dedim, yox, üç iyidin anası da ərədən ötrü uşaqlarını atarmı? Saxlayıb onları böyütsəm, mənə bəsdı. Gözümün ağrı-qarası birçə inəyim vardı. Bir təlli-fəllinə uşaqları girməyə başladım. Gecələri xana toxudum, gündüzləri məktəbdə quryerlik etdim. Yorulmaq bilmədim. Eh, dedim, oğlanların canları sağ olsun, təkı böyüsünlər. Hər şey yoluna düşəcək...

Dışarıda külək vırıldayır, peçin ağzından çıxan işıq samovarda əks edirdi. Oğlan sandığa söykənərək mürgüləyirdi. Onun üzündə xoş, rahat bir ifadə vardı. Mən qurtum-qurtum çay içir və Qızbəş xalanı dinləyirdim. Onun üzü keçmiş xatirələrin kədərləri ilə kölgələnirdi. Gözlərində o günəşin ümidi, sevinci titrəyirdi. Birdən dedi:

– Eh, onların hər birisinə öz canımı min dəfə qurban verməyə hazır idim. Razı idim hər nə olur mənə olsun, təkı onların başı da ağrımazın. İkisini də məktəbə qoydum, “qurban olum, müəllim, dedim, mən məktəbə nə təhər can yandırırımsa, sən də onlardan elə muğayat ol!” Onların böyüdüklerini gördükçə, bütün zəhmətlərimi unudurdum. Cavanlığımı onlara qurban getməsi heç ağlıma da gəlmirdi. Elə bilirdim ki, dünyada menden xoşbəxt adam yoxdur. Gün o gün oldu ki, böyük oğlum yekə, bıqburma cahıl oldu. Qonşuda bir qız sevdi. Evdə kürlük eleməyə başladı. Qonum-qonşu məni danladı, ay arvad, dedilər, görmürsən, gedə ərğonlik davası eləyir! Niyə evləndirmirsən? Mən belə evlənməyini istəmədim. Evim-əşiyim pisdir, deyirdim, qoy özümüzə babat güzəran düzəldərək, sonra adıma layiq bir toy elərəm. Ancaq günəşin birində oğlan qızı qaçırdı, yenə arıma gəldi, ayın-oyundan sattı, bir toy elədim. Evimdə gəlin görəndə, az qalardım uçam ey, nə deyim, nə edəsən.

Aylar keçdi, gəlin kürlük eləməyə başladı. Dedi, mən belə yerde otura bilmirəm. Oğlan da qaşqabağını salladı. Baxıb gördüm ki, xeyir, işin o yeri deyil. İkisinin də məni görməyə gözləri yoxdur.

– Axı niyə?

– Bilmirdim. Əlimdən gələn yaxşılığı eləyirdim. Əlimə düşən tikəni onlara verirdim. Eh, nə başını ağrıdım. Bir gün də gəlib gördüm ki, el köçüb, yurdu qalıb. Bir həsirdi – bir də Məmmədnoşir.

– Hara getdilər?

– Qaynanaşığıla. Evdə də hər nə var, hamısını yığb aparıblar.

– Şikayət eləmədinmi?

– Ürəyim gəlmədi. Utandığımdan heç kimin üzünə baxa bilmədim. Fikir edirdim ki, camaat deyəcək Qızbəş pisdı, çəngidi, gəlini yola verməyib. Gecə-gündüz işlədim, kolxoza girdiyimin ikinci ili kərpic kəsdirdim, uşaqlar, dedim, özümüzə bir yuva tikək, bəsdı, mən sınıq damda çürüdüydüm. Ev tikdim. At, inək aldım. Eh, başına dönüm, indi sənin sağlığına heç nədən korluğum yoxdur. Pislük onlara qaldı. Dünyada birçə dərdim var...

Sıması tutuldu, gözləri yaşardı. Dərindən bir nəfəs aldı.

– Kaş, – dedi, – mənim sağlam gözlərim bu gədədə olaydı.

O bu sözləri o qəder yanıqlı bir səslə dedi ki, tüklerim ürpədi. Təsəvvürə gəlməyəcək dərəcədə incə, mehriban bir ana şəfqətilə əlini kor oğlunun başına çəkdi. Uşaq şirin-şirin yuxulayırdı. Onun balaca və gözəl dodaqları gülümsəyirmiş kimi büzülmüşdü.

Uşaq yuxuda gərnəşdi, gülümsədi və o biri böyrü üstə çevrildi. Qızbəş xala əylərək onun alından öpdü. Sinesi ağır-ağır qalxıb endi. Mənə elə gəldi ki, bu dəqiqədə onun qırx min canı olsaydı, hamısını oğlunun bir gözünün sağaltmağına verməkdən çekinməzdi...

Bu görüşdən təxminən üç il sonra, qışın orta ayında Bakıdan Tbilisiyə gedirdim.

Kupədə uzanıb qəzet oxuyurdum.

– Saat neçə olar, bağışlayın.

Başımı qaldırdım. Sualı verən bir qadın idi. Mənimlə üzbəüzdə ayləşmışdı. Böyründəki kor oğlanı dərhal tanıdım.

– Pah, salam, Qızbəş xala! – dedim.

Qızbəş xala bir-iki saniyə mənə diqqətlə baxaraq:

– Bıy, – dedi, – salam, Əli! Xoş gördük, kefin necədir?

– Sağ olun, Qızbəş xala, hara belə?

– Kurorta gedirik.

– Bu vaxt niyə?

– Pambıq yığımını bir az bundan əvvəl qurtardıq. Bir az da rayon staxanovçular yığıncağında ləngidim. Ancaq ki, indi vaxt tapa bilməmişəm. Eh, nə təfəvvü var? İstirahət olsun. Canımız üçün heç getmək istəmədim. Katib əl çəkmədi. Çox zəhmət çəkdim, get bir az dincəl dedi. Mən də sözünü sındırmadım...

Bu üç il müddətində Qızbəş xala, demək olar ki, heç dəyişilməmişdi. Fəqət onun geyimində fərq vardı. İndi qara nazik şiviyotdan belı büzməli uzun don geymişdi. Çiyində boynu xəzli, təzə palto vardı.

Oğlan xeyli böyümüşdü. Ayaqlarına boğazlı çəkmə, əynində qalın mahuddan fənc və qalifə şalvar vardı. Ağ gözləri daima hər-lənirdi. Onun üzündə həyəcan qarışıq bir şadlıq vardı. Tez-tez başını o yan-bu yana çevirirdi.

– Ana, bu inişil bizə gələn təhkimçidi?

– Hə, ağrın alım, yadına düşdü?

– O saat səsindən tanıdım.

– Qızbəş xala, o biri oğlanların necədirlər?

– Yaxşıdılar. Kefləri kökdü. Balacası da evlənib. Şəhərdə bir müəllimə alıb.

– Heç sənənin yanına gəlirlərmə?

– Niyə? Gəlirlər! Canları sağ olsun. Sağlıqları mənə bəsdı. Budey, o yatana görürsənsi? Nəvəmdı. Böyük oğlunun qızıdı. Onu da özümə aparıram.

Mən, Qızbəş xalamın göstərdiyi tərəfə baxdım.

Kupədə beş-altı yaşlarında gözəl bir qız uşağı yatmışdı.

– Yəqin, nəvəni çox istəyirsən?

Qızbəş xala boynunu əyərək nəvəsinə baxdı. Gülümsədi.

– Çox istəyirəm, – dedi, – onsuz bir dəqiqə dura bilmirəm. O da məni istəyir. Nəvə şirin şeydi.

Qatar fit verərək dayandı.

Bələdçi:

– Tbilisi vağzal! – deyər xəbər verdi.

Mən Qızbəş xala ilə görüşüb ayrıldım.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	4
Məmməd Səid Ordubadi	
Qırx dənə baqqal	20
Şahqulubəyin nəvəsi	24
Seyid Hüseyn	
Həzin bir xatirə	37
Zərnişan	53
Qantəmir	
Buğda quyusu	57
İntelligent	64
Tağı Şahbazi Simürğ	
Haqsızlıq dünyasında	71
Zərifə	80
Hacıbaba Nəzərli	
Nişanlı gözləri	94
Qaratel	100
Böyükağa Talibli	
Dırək	109
Əvəz Sadiq	
Kəndə dönüş	150
Xoşqədom	163

Əli Vəliyev

Nənəmin cohrəsi	168
Altı qadın	176

Əbülhəsən Ələkbərzadə

Boşandı	180
Xanənda	192

Mir Cəlal

Təzə toyun nəzakət qaydaları	199
Bostan oğrusu	207

Mehdi Hüseyn

Kin	217
-----------	-----

Sabit Rəhman

Vəfasız	282
---------------	-----

Mirzə İbrahimov

Zəhra	331
Mələk	342

Ənvər Məmmədخانli

Bakı gecələri	356
---------------------	-----

İlyas Əfəndiyev

Gözlənilməyən sevgi	399
Qızbaş xala	408

Buraxılışa məsul:	<i>Əziz Güləliyev</i>
Texniki redaktor:	<i>Rövşən Ağayev</i>
Tərtibatçı-rəssam:	<i>Nərgiz Əliyeva</i>
Kompyuter səhifələyicisi:	<i>Rəvan Mürsəlov</i>
Korrektorlar:	<i>Tutu Məmmədova</i> <i>Leyla Hüseynova</i>

Yığılmağa verilmişdir 03.08.2006. Çapa imzalanmışdır 07.09.2006.

Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 26. Ofset çap üsulu.

Tirajı 25000, Sifariş 151.

Kitab "PROMAT" mətbəəsində çap olunmuşdur.

W6
A99